

ALEKSANDAR LUKIĆ: MOZAIK IZVAN GRADA - TIPOLOGIJA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE

Aleksandar Lukić
TIPOLOGIJA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE

Bibliotheca Geographia Croatica
Knjiga **XXX**, prvo izdanje

NAKLADNIK

Izdavačka kuća MERIDIJANI
Samobor, Obrtnička 26
Tel. 01/33-62-367
E-mail: meridijani@meridijani.com
Za nakladnika: Petra SOMEK

UREDNIK

Dragutin FELETAR

RECENZIJJE

prof. dr. sc. Dane PEJNOVIĆ
prof. dr. sc. Ivo NEJAŠMIĆ

KARTE

Aleksandar LUKIĆ
Ivica RENDULIĆ

FOTOGRAFIJE

Aleksandar LUKIĆ

LEKTURA

XXX ŽIVIĆ

PRIJEVOD

Marin CVITANOVIĆ
Vera GRAOVAC

PRIJELOM

Urednik d.o.o., Alan ČAPLAR

TISAK

Bogadigrafika d.o.o., Koprivnica

ISBN **XXXXXX**

Knjiga je izdana uz potporu Ministarstva znanosti, prosvjete i sporta

Realizirano u okviru geografskog projekta: **XXXXXX**

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem **XXXXXX**

ALEKSANDAR LUKIĆ

Mozaik izvan grada

tipologija ruralnih i urbaniziranih
naselja Hrvatske

SAMOBOR, 2012.

ZAHVALA

Knjiga je temeljena na doktorskoj disertaciji obranjenoj 2009. na Geografskom odsjeku PMF-a, Sveučilišta u Zagrebu. Kao i svaka disertacija, ona je neminovno, koliko izvorni znanstveni rad, toliko i amalgam, svjesni i nesvjesni. Puno je profesora, kolega i prijatelja nesebično podijelilo svoje znanje i vrijeme sa mnom i tako pridonijelo njenoj izradi. Svima im iskreno zahvaljujem, a neke od njih ću i poimence spomenuti – zaslužili su. Sunčana Vrbat je od početne ideje do samoga kraja bila glavni savjetnik za sva pitanja povezana s GIS-om, a Luka Valožić i dr.sc. Dubravka Spevec uvijek su bili na raspolaganju za brojne upite u vezi povezivanja baza podataka i izradu karata. Ante Vujević je pomogao u određivanju vremenske dostupnosti naselja, a kolega Blaž Rebernjak sa Katedre za psihometriju Filozofskog fakulteta u Zagrebu bio je nezamjenjiv pri provođenju faktorske i klaster analize. Doc.dr.sc. Vedran Prelogović, doc.dr.sc. Ivan Zupanc, Inja Dorić i Ivan Čanjevć su mnogo sati proveli slušajući monologe i dileme koje me muče da bi potom svojim pitanjima i komentarima raščistili puno mojih nedoumica, ili me jednostavno prijateljski ohrabрили. Petra Radeljak je preuzela moje ispitne obaveze u završnim mjesecima rada, oslobodivši mi vrijeme za pisanje. Knjižničarka Liljana Bajs je, kao i toliko puta dosada, bila od velike pomoći u prikupljanju literature. Ivan Zagoda i Ivica Rendulić izradili su neke od grafičkih priloga. Marin Cvitanović je preveo, a doc.dr.sc. Vera Graovac lektorirala sažetak na engleskom. Zahvaljujem i članovima povjerenstva za ocjenu i obranu doktorske disertacije, dr.sc. Maji Štambuk, znanstvenoj savjetnici i dr.sc. Ivi Nejašmiću, redovitom profesoru, na razumijevanju, otvorenosti i spremnosti za pomoć u svakom trenutku. Posebno se zahvaljujem svom mentoru prof.dr.sc. Dani Pejnoviću na povjerenju, potpori i stručnim savjetima. Zajednički trenuci provedeni na terenskim nastavama, konferencijama i u dugim kancelarijskim razgovorima uvijek su mi iznova otkrivali duboku povezanost koja postoji među elementima prostora, potvrđujući time kako je glavna prednost geografije u jedinstvenosti istraživanja prirodnog i društvenog. No osim stručnosti, uz prof. dr.sc. Pejnovića doista sam osjetio što znači kad netko stoji iza tebe. Sve eventualne pogreške i propusti ostaju moja odgovornost. Nakon obrane, disertaciji se spremala sudbina upravo suprotna smislu postojanja napisane riječi. Stoga dugujem veliku zahvalnost prof.dr.sc. Dragutinu Feletaru na interesu za objavljivanje ove knjige.

I na kraju, najveća hvala mojim roditeljima kojima s iznimnim zadovoljstvom posvećujem ovaj rad.

SADRŽAJ

Zahvala.....	
1. UVOD.....	
1.1. Svrha, predmet, ciljevi i hipoteze istraživanja	
1.2. Metodologija istraživanja i izvori podataka	
1.3. Prostorni i vremenski obuhvat istraživanja	
1.4. Metodološke napomene.....	
1.5. Terminološke napomene.....	
1.6. Struktura knjige.....	
2. KONCEPTI RURALNOSTI I DEFINICIJA RURALNOG PROSTORA – TEORIJSKA POLAZIŠTA	
2.1. Svrha definicije ruralnog prostora.....	
2.2. Problemi definiranja ruralnog.....	
2.2.1. Pitanje diskursa i namjene definicije.....	
2.2.1.1. Službene definicije ruralnog	
2.2.1.2. Akademski diskursi definiranja ruralnih područja.....	
2.2.1.2.1. Funkcionalni koncepti ruralnosti.....	
2.2.1.2.2. Socijalno-geografski koncept njemačke (münchenske) škole.....	
2.2.1.2.3. Političko-ekonomski teorijski okvir konceptualiziranja ruralnosti.....	
2.2.1.2.4. Koncept socijalne konstrukcije ruralnosti	
2.2. Pluralnost ruralnosti kao njena definicija.....	
3. SLUŽBENE DEFINICIJE RURALNIH PODRUČJA – ODABRANI PRIMJERI	
3.1. Ruralno i urbano u službenim definicijama svjetskih država i Ujedinjenih naroda	
3.2. Diferenciranje urbanih i ruralnih područja OECD-ovom metodologijom.....	
3.3. Ruralno i urbano u službenim definicijama Europske unije i država članica	
4. TIPOLOGIJA RURALNIH PODRUČJA – ISTRAŽIVAČKA METODA I ISKUSTVA PRIMJENE	
4.1. Svrha izrade tipologije ruralnih područja.....	
4.2. Tipologija kao istraživačka metoda prostora	
4.2.1. pristupi izradi tipologije ruralnih područja	
4.2.1.1. Multivarijantne analize u tipologiji ruralnih područja	
4.2.1.2. Agregativni pristupi izradi tipologije ruralnih područja	
4.2.1.3. Disagregativni pristupi izradi tipologije ruralnih područja.....	
4.3. Tipologije ruralnih područja u Europskoj uniji	
4.4. Iskustva i ograničenja tipologije kao istraživačke metode prostora.....	
5. TIPOLOGIJA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE	
5.1. Razlozi za izradu tipologije ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske	
5.2. Koncept i temeljna ishodišta tipologije ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske.....	
5.3. Metodologija izrade tipologije ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske.....	
5.3.1. Diferencijacija ruralnih i urbanih naselja Hrvatske	
5.3.2. Odabir ključnih varijabli.....	
5.3.3. Statistička i kartografska analiza varijabli.....	
5.3.3.1. Lokacijska obilježja	

5.3.3.2. Broj, razmještaj i sastav stanovništva.....	
5.3.3.3. Demografska dinamika.....	
5.3.3.4. Zaposlenost i cirkulacija	
5.3.3.5. Socio-ekonomska struktura naselja	
5.3.3.6. Značaj i struktura poljoprivrede kao izvora prihoda	
5.3.3.7. Način korištenja zemljišta	
5.3.3.8. Funkcije i stanje stambenog fonda.....	
5.3.3.9. Infrastrukturalna opremljenost kućanstava.....	
5.3.3.10. Centralitet naselja.....	
5.3.3.11. Dostupnost centralnim i funkcionalno jače opremljenim naseljima.....	
5.3.4. Identifikacija ključnih faktora diferencijacije ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske (rezultati faktorske analize).....	
5.3.5. Određivanje tipova ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske (rezultati klaster-analize).....	
6. TIPOVI RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE.....	
6.1. Dinamična, strukturno jača naselja (A)	
6.2. Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja (B).....	
6.3. Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja (C).....	
6.4. Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja (D).....	
6.5. Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike (E).....	
6.6. Naselja ruralne periferije (F)	
6.7. Ostala izvangradska naselja (pretežito mala, slabo infrastrukturno opremljena naselja) (G)	
6.8. Mjere razvoja ruralnih područja Hrvatske – kratki osvrt.....	
7. ZAKLJUČAK.....	
8. LITERATURA I IZVORI PODATAKA	
9. PRILOZI	
Prilog 1. Faktorska analiza (popis varijabli, matrice).....	
Prilog 2. Izabrani pokazatelji tipova ruralnih i urbaniziranih naselja te gradova Hrvatske.....	
Broj i veličina ruralnih i urbaniziranih naselja, po tipovima	
Broj i veličina ruralnih i urbaniziranih naselja naselja, po tipovima (udjeli).....	
Izabrani demografski pokazatelji tipova ruralnih i urbaniziranih naselja te gradova.....	
Izabrani socioekonomski pokazatelji tipova ruralnih i urbaniziranih naselja te gradova.....	
Izabrani pokazatelji infrastrukturne opremljenosti, napušteni stanovi i vikendice, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima.....	
Izabrani pokazatelji strukture poljoprivrednih kućanstava, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima	
Izabrani pokazatelji poljoprivrede i načina korištenja zemljišta, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima	
Način korištenja zemljišta, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima.....	
Način korištenja zemljišta, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima (udjeli).....	
Način korištenja zemljišta, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima (udio u Hrvatskoj)	
Prilog 3. Summary	

1. UVOD

*Ruralna područja su najintimniji dijelovi svake države.
U njima se vidi kakvi doista jesmo.*
Snježana Musa

I najintimnija, i najotkrivenija. I zaustavljena u vremenu i njime pritisnuta. Istovremeno daleko od grada, i tek onkraj njegova ruba. Pejzaži sjećanja i budućnost. I obitelj i samoća, životni izbor i usud. Poljoprivreda i turizam, šuma i trgovački centri uz autocestu.

Već odavno, ako se ikada i moglo, ruralno se ne može shvatiti u singularitetu. Pluralnost ruralnosti je nit vodilja ove knjige, a njeno propitivanje, pokušaj identificiranja temeljnih uzroka te mozaičnosti u Hrvatskoj i na kraju njihovo pretakanje u jedan od mogućih modela shvaćanja kompleksne stvarnosti ruralne Hrvatske, osnovni su zadaci. Produbljivanje tipologijom umjesto reduciranja definicijom, istraživanje raznolikosti i bogatstva značenja ruralnog umjesto njegova shvaćanja kao pukog reziduuma urbanog, u središtu je interesa.

Dosadašnja istraživanja pokazala su da u ruralnim područjima Hrvatske, s obzirom na različitost shvaćanja tog pojma (i iz tog shvaćanja izvedenih i korištenih varijabli za njegovo određivanje), živi između 42 % i 48 % ukupnog stanovništva te da zauzimaju 86-89 % ukupne površine.¹ U ruralnim područjima je daleko najviše naselja, posebno patuljastih i malih. Čak 96,6 % naselja u Hrvatskoj ima do 2000 stanovnika, a i male gradove moguće je smatrati dijelom ruralnog svijeta. Uz mnogo malih naselja, temeljno je obilježje ruralnih područja Hrvatske i disperzna naseljenost, iz čega proizlazi vrlo razgranata, ali ne i dobro hijerarhijski ustrojena, razvijena i povezana naseljska mreža. To je pak jedan od uzroka slabije prometne dostupnosti i nedostatne infrastrukturne opremljenosti (tehničke i socijalne) mnogih ruralnih naselja u Hrvatskoj. Tome treba pridodati i ostala, mahom nepovoljna razvojna obilježja našeg rurisa, posebno negativno demografsko stanje i procese te slabu ekonomsku razvijenost. Ipak, *izvangradsku* Hrvatsku nije moguće danas jednoznačno odrediti, jer kao što ćemo u nastavku pokazati, neka ruralna i urbanizirana naselja u blizini velikih i dijela srednjih gradova, duž jadranske obale ili važnih cestovnih pravaca pokazuju posve drugačije trendove, pozitivnu dinamiku i diverzificiranost. O crtani obris prostorne skice ruralne Hrvatske rezultat je, naravno, dugog historijsko-geografskog, društvenog razvoja, ali za suvremena strukturalna i funkcionalna obilježja ruralne Hrvatske posebno su važni procesi u posljednjih šezdesetak godina.

Hrvatska je sredinom prošlog stoljeća bila pretežito poljoprivredna i seoska zemlja.

U ruralnim područjima živjele su tri četvrtine stanovništva, a više od polovice ukupne populacije svoju je egzistenciju zasnivalo na poljoprivredi. Kompleksni i međusobno isprepleteni procesi industrijalizacije, urbanizacije i litoralizacije te deagrarizacije i deruralizacije rezultirali su dubokom promjenom prostorne slike Hrvatske u vijeku kraćem od ljudskog života: od 1953. do 2001. udio seoskog u ukupnom stanovništvu smanjio se s dvije trećine na spomenutih 42-48 %, a udio poljoprivrednog smanjio se na desetinu, sa 56,1 na 5,5 %. Vrhunac agrarnog egzodusa bio je u 1960-im i 1970-im godinama, usporedo s razvojem industrije i tercijarnog sektora te zapošljavanjem u inozemstvu. Opća i agrarna politika bile su nesklone privatnom seljačkom posjedu, što je uz spomenute procese utjecalo na društveno i gospodarsko osiromašenje seoskog socijalnog prostora. To je faza dekompozicije hrvatskog sela koja počinje kasnije i traje dulje nego u većini europskih zemalja (Štambuk, 2002:19).

Brojna su se geografska, demografska, ruralno-sociološka, agrarno-ekonomska, ekonomska, povijesna, etnološka i srodna istraživanja bavila opisanim procesima i njihovim posljedicama ili, uvjetno rečeno, stvarnošću ruralne Hrvatske. Nažalost, teško je među njima pronaći ona koja govore o pozitivnim i poželjnim strukturama i procesima u našim ruralnim područjima. Novija istraživanja donose zaključke koji ukazuju na to da:

¹ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske je u jesen 2011. objavio publikaciju *Model diferencijacije urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja u Republici Hrvatskoj, Metodološke upute* 67 (Ostroški, 2011). U njoj se, temeljem analize podataka iz Popisa 2001. navodi da u izvangradskim (ruralnim i prijelaznim) naseljima živi 46,4 % ukupne populacije u Hrvatskoj. U izradi spomenute publikacije korišteni su i nalazi ovdje predstavljenog istraživanja dovršenog 2009.

- je »temeljno obilježje društveno-ekonomskoga i prostornog razvoja Hrvatske od sredine prošlog stoljeća urbano bazirana industrijalizacija, praćena intenzivnom deagrarizacijom i prostornim prerazmjestajem stanovništva. Stihijsko odvijanje tog kompleksnog socijalno-geografskog procesa do početka 1990-ih godina i prostorno diferencirani učinci rata iz prve polovice tog desetljeća ostavili su dugoročne nepovoljne posljedice u razvoju ruralnih područja Hrvatske. Odražavaju ih duboki strukturni i dinamički poremećaji demografskog, socijalnog i gospodarskog razvoja, nekoherentna prostorno-funkcionalna organizacija i neodržive razlike u regionalnom razvoju, što svojim kumulativnim učinkom sve više opterećuje razvoj i slabi prostorno-funkcionalnu integracije države kao cjeline«;²
- je »usiljena deagrarizacija i spontan, neusmjeravan proces deruralizacije do krajnjih granica poremetio prostornu raspodjelu stanovništva« (Akrap, 2002:60);
- su »demografsko stanje i procesi u neurbanim naseljima Hrvatske vrlo nepovoljni... i da takve značajke pridonose smanjenju ukupnog ljudskog potencijala i ozbiljna su prepreka društveno-gospodarskom razvoju neurbanih naselja, ali i ukupnom hrvatskom društvu« (Nejašmić i Štambuk, 2003:487);
- je »prirodna depopulacija... temeljno obilježje neurbanih naselja; negativne stope prirodne promjene više su nego u ukupnoj populaciji« (Nejašmić i Štambuk, 2003:487);
- je »udio aktivnog u ukupnom seoskom stanovništvu u primarnom sektoru djelatnosti između 1961. i 1991. smanjen... sa 69,8 % na 29,7 %. Poljoprivreda više nije vodeća gospodarska djelatnost stanovništva seoskih naselja u Republici Hrvatskoj« (Živić, 2002:125);
- su »seoska... naselja loše opremljena socijalnom i tehničkom infrastrukturom. Selima nedostaju i elementarne službe i institucije... Izrazit je nedostatak zdravstvenih i obrazovnih ustanova« (Župančić, 2005a:617).
- se »...hrvatski ruralni prostor sastoji od: a. umrlih ruralnih naselja i zaseoka..., b. od naselja za koja se može reći da je umiranje potpuno sigurno i predvidljivo (ako sve silnice nastave raditi na dosadašnji način!); c. gdje je velik udio ruralnih naselja, posebno onih u planinskim i močvarnim dijelovima Hrvatske... zapušten i društveno zanemaren; te d. gdje je dio ruralnih prostora zahvaćen posljednjim ratom, agresijom i etničkim razdorom u gospodarskom i socijalno-psihološkom smislu još uvijek, dakle i 2002. godine, u bolesnom stanju« (Lay, 2002: 296).

Ovaj kratak pregled završili bismo zanimljivom mišlju kako »hrvatski ruralni prostor... ni u jednom svom segmentu nije dosegao objektivno dosegljivu razvojnu razinu. Posve je ostao u sjeni gradova i do danas nije uspio postati relevantan alternativni životni i radni izbor.« (Štambuk, 2002:22).

U navedenim i brojnim sličnim istraživanjima naglasak je uglavnom na zajedničkim obilježjima hrvatskih ruralnih područja, sistemski se prepoznaju strukture i procesi u ruralnom području, neurbanim ili seoskim naseljima. S druge pak strane, niz detaljnijih, regionalno i lokalno usmjerenih studija osvjetljava mnoge aspekte transformacije ruralnih područja širom Hrvatske, otkrivajući pritom njihovu raznolikost, ali često ne uspoređujući ih s drugim ruralnim područjima. Istraživanja regionalnog razvoja, na razini županija na primjer, također otkrivaju veliku nejednakost koja, dakako, podrazumijeva i neujednačen stupanj razvoja ruralnih područja, ali ne barataju njome kao faktorom tih nejednakosti. A ruralna Hrvatska je, usprkos brojnim zajedničkim obilježjima, itekako raznolika. Rezultat je to kompleksne povezanosti između prostora (od geografskog položaja i prirodno-geografskih obilježja do društveno-geografskih struktura) i društvenih procesa (koje možemo promatrati kroz određene faze u razvoju ruralnog prostora, ali i kao svojevrsne »pritiske« na njega). U tom neraskidivom odnosu prostora i procesa različite dimenzije ruralnosti: demografska, socio-ekonomska, socio-kulturna, ekološka, morfološka, funkcionalna i druge prolaze različit stupanj transformacije, različitom dinamikom i u različitim područjima.

Poznato je to odavna i mnogi su istraživači nastojali odrediti stupanj te različitosti (istovremeno trudeći se zadržati jedinstvenost prostora), najprije deskripcijom, a potom i temeljem egzaktnih kvantitativnih pokazatelja i metoda. Pod utjecajem *njemacke geografske škole* hrvatski su geografi sredinom 1960-ih istraživali tipove općina s obzirom na njihovu socio-ekonomsku strukturu.³ U zagrebačkom Agrarnom institutu 1967. javila se ideja o izradi »Tipologije ruralnih sredina u Jugoslaviji«, s osnovnim ciljem »da se uoči prava dimenzija, bit, intenzitet i kvalitet osnovnih društveno-kulturnih procesa koji se odvijaju u našem selu, a obično ih nazivamo deagrarizacija, urbanizacija, socijalizacija, promjene u ekonomskoj i socijalnoj strukturi, demografska kretanja itd.« (Šuvar, 1972:5).

2 Pejnović, D. 2006. u obrazloženju znanstveno-istraživačkog projekta »Geografsko vrednovanje prostornih resursa ruralnih i krških područja Hrvatske«.

3 Crkvenčić, I. 1966. Tipovi općina SR Hrvatske (prema izvorima prihoda domaćinstava i sektorima djelatnosti aktivnog stanovništva), Geografski glasnik 28

Ta studija, koja nažalost nije dovršena, danas bi bila važan sloj u razumijevanju prostorno diferenciranih učinaka već spomenutih procesa u ruralnim područjima Hrvatske, ali i utjecaj onih »novih« koje ovdje svrstavamo pod zajedničkim nazivnikom »tranzicije«.

Spomenimo, dakle, samo neke elemente opažene prostorne diferencijacije ruralnih područja Hrvatske: izuzetno velike razlike u broju stanovnika i gustoći naseljenosti između suburbanih ruralnih naselja te prostorno i vremenski udaljenijih područja; razlike u strukturama stanovništva; potpuno suprotni ekonomski procesi u različitim ruralnim područjima Hrvatske - od snažnog gospodarskog razvoja koji premašuje trendove u urbanim naseljima (npr. razvoj poduzetničkih zona) do gospodarskog propadanja; diferencirana socio-ekonomska struktura stanovništva; različit stupanj tehničkog standarda i opremljenosti kućanstava te različite percepcije ruralnih područja – od ruralne idile do zaostalosti. I konačno, velike regionalne razlike između (ruralnih) područja Hrvatske koje provociraju pitanje: koliko je za stupanj razvoja nekog područja važno to što je ruralno u odnosu na njegov regionalni geografski položaj?

Zaključimo, ruralna područja Hrvatske umnogome dijele zajednička obilježja, no istovremeno se u mnogočemu i razlikuju. Baš kao i ona u europskim državama, gdje se često kao jedan od važnih instrumenata njihove komparacije i klasificiranja koristi tipologija. Prepoznavanje različitih tipova ruralnih područja, temeljenih na prirodno-geografskim, demografskim, socio-ekonomskim, socio-kulturnim, morfološkim, funkcionalnim i ostalim varijablama smatra se početnim korakom, podlogom za detaljnija istraživanja u cilju promišljanja učinkovitijih mjera njihovog vrednovanja, razvitka i zaštite. No, tipologije su ujedno i izvrsna mogućnost sintetiziranja prikupljenih i analiziranih podataka.

1.1. SVRHA, PREDMET, CILJEVI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Svrha je ovog rada pridonijeti znanstvenoj spoznaji o međusobnoj kauzalnosti strukturnih i funkcionalnih obilježja ruralnih područja Hrvatske te odrazu njihove povezanosti u prostoru. Kao osnovni instrument za utvrđivanje međusobne povezanosti različitih obilježja koristit će se tipologija. Očekuje se da rezultati istraživanja mogu pridonijeti oblikovanju učinkovitijih mjera za razvoj ruralnih područja Hrvatske, metodološkoj osnovi geografskih istraživanja ruralnih područja te kriterijima izdvajanja urbanih i ruralnih naselja.

Predmet istraživanja i ujedno ključna hipoteza jest nehomogenost ruralnih područja Hrvatske.

Osnovni cilj istraživanja je izrada tipologije ruralnih područja Hrvatske na temelju prirodno-geografskih i društveno-geografskih varijabli, te određivanje temeljnih obilježja tako izdvojenih tipova ruralnih područja.

Ostali ciljevi jesu:

- Razmatranje sintagme »ruralni prostor« s obzirom na različite teorijske pristupe, svrhe i namjene korištenja.
- Klasificiranje kriterija za izdvajanje ruralnih područja korištenih u odabranim službenim definicijama te tipologijama ruralnih područja Europe i svijeta.
- Izdvajanje statističkih podataka i izrada indikatora pogodnih za diferenciranje ruralnih područja Hrvatske.
- Izrada mreže središnjih naselja Hrvatske kao, hipotetski, jednog od ključnih indikatora diferencijacije ruralnih područja.
- Utvrđivanje relevantnosti varijabli i stupnja povezanosti između niza međusobno koreliranih indikatora i temeljem toga prepoznavanje manjeg broja faktora ključnih za tumačenje raznolikosti struktura i funkcija ruralnih područja Hrvatske.
- Kraće razmatranje mjera za razvitak različitih tipova ruralnih područja.

U istraživanju se, na temelju dosadašnjih spoznaja, polazi od sljedećih hipoteza:

1. Ruralna područja Hrvatske su strukturno i funkcionalno raznolika.
2. Diverzificiranost struktura i funkcija ruralnih područja Hrvatske uvelike proizlazi iz različitosti njihovih prirodno-geografskih, demografskih, socio-ekonomskih obilježja te udaljenosti od urbanih i povezanosti s urbanim i ostalim središnjim naseljima, odnosno iz njihova položaja u mreži naselja i nodalno-funkcionalnoj organizaciji prostora.
3. Zaostajanje u razvitku, perifernost i odumiranje nisu samo regionalno, nego i lokalno prisutna obilježja nekih ruralnih područja.
4. Administrativna podjela Hrvatske na gradove i općine kao jedinice lokalne uprave nije dovoljno precizan instrument za diferencijaciju urbanih i ruralnih područja, posebno s aspekta mjera ruralnog razvitka.

1.2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI PODATAKA

Postavljeni ciljevi istraživanja odredili su i njegov metodološki okvir.

1. U prvom koraku provedena je analiza teorijske, metodološke i empirijske literature o dva područja interesa: ruralni prostor i tipologija kao metoda njegova istraživanja. S obzirom na sveobuhvatnost pojma ruralnosti te multidisciplinarni interes za njegovim istraživanjem, fokus obrade literature bio je na definiciji i teorijskim konceptima ruralnosti te indikatorima diferencijacije ruralnih područja.
2. U drugom koraku izrađena je matrica podataka potrebnih za oblikovanje varijabli koje će biti korištene u statističko-matematičkim i kartografskim analizama. Potom se pristupilo prikupljanju podataka na razini naselja. Uz podatke dostupne na toj razini, većina matricom zacrtanih pokazatelja dobivena je posebnom obradom popisnih podataka iz Državnog zavoda za statistiku, iz tri popisa: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Popis poljoprivrede 2003. te Prodajni kapaciteti u trgovini na malo 2004. Korišteni su i podaci vitalne statistike za razdoblje 2001.-2006. Podaci za određivanje stupnja centraliteta naselja prikupljeni su iz relevantnih institucija te s njihovih službenih internetskih stranica.
3. Podaci su analizirani tehnikama deskriptivne statistike, kartografske vizualizacije te međuzavisnim tehnikama multivarijantne analize: faktorskom i taksonomskom (klaster) analizom. Korišteni su programi MS Excel, MS Access, SPSS 12.0 for Windows, ArcGIS 9 i ekstenzija Network Analyst pri određivanju dostupnosti naselja.

Zbog lakše čitljivosti rada potpunija objašnjenja metoda, njihove primjene i interpretacije navedeni su u poglavlju u kojima se iznose rezultati istraživanja.

1.3. PROSTORNI I VREMENSKI OBUHVAT ISTRAŽIVANJA

Prostorni okvir istraživanja je Republika Hrvatska, a razina obrade, analize i kartografskog prikazivanja podataka je naselje, utvrđeno statističkim kriterijem. Naseljski skup čini 6759 naselja prema Popisu stanovništva, kućanstava i stanova 2001. Vremenski okvir istraživanja čini razdoblje 2001.-2008., u kojem su objavljena tri spomenuta ključna izvora podataka te prikupljeni podaci o centralnim funkcijama naselja. Iznimku čini podatak o broju stanovnika za koji je izračunat indeks promjene u razdoblju 1961.-2001.

U poglavlju 1.6. *Terminološke napomene* iznosi se teritorijalni obuhvat ruralnih područja, a u poglavlju 5.3.1. *Diferencijacija ruralnih i urbanih područja* postupak i rezultati diferencijacije urbanih i ruralnih naselja.

1.4. METODOLOŠKE NAPOMENE

Oba ključna izvora za ovo istraživanje, Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. te Popis poljoprivrede 2003., u objavljenim i posebno obrađenim podacima svedena su na isti naseljski skup od 6759 naselja, što je omogućilo analizu neopterećenu problemima teritorijalne usporedivosti. Prodajni kapaciteti u trgovini na malo 2004. barataju samo nešto izmijenjenim skupom statističkih naselja koji je sveden na stanje iz 2001. Isto je učinjeno i s podacima vitalne statistike za razdoblje 2001.-2006.: kada god je to bilo moguće, na temelju evidencije promjena naseljskog skupa Državnog zavoda za statistiku, novonastalo stanje se svodilo na 31. 3. 2001.

Veći metodološki problem bilo je izračunavanje indeksa promjene broja stanovnika za razdoblje 1961.-2001., zbog već spomenutog problema vrlo čestih izmjena u broju i teritorijalnom obuhvatu naselja. Temeljni izvor podataka činila je publikacija DZS-a »Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.« (dalje Retrospekt), u kojoj su podaci svedeni na naseljski skup iz 2001. U tom izvoru su za naselja koja se nisu pojavljivala u prijašnjim popisima iskazani podaci ako je do njih bilo moguće pouzdano doći, primjerice kada su za popis postojali podaci za dijelove grada naknadno izdvojene kao nova naselja i slično. No, u određenom broju slučajeva podaci za 1961. nisu postojali pa je na temelju napomena o promjeni teritorijalnog ustroja učinjeno sljedeće:

1. Ako se naselje: a) dijelilo u dva ili više novih samostalnih naselja ili b) dio se naselja izdvojio u novo samostalno naselje (a u Retrospektu ne postoje posebni podaci za 1961. za novonastala naselja, nego su ti podaci sadržani u naselju koje se dijelilo ili iz kojeg se novo naselje izdvojilo), tada je indeks promjene izračunat za teritorijalni obuhvat naselja prema 1961., a svim (novim) naseljima (kao i onome iz kojeg su izdvojena) pridodan je taj indeks.

Primjer: *Naselje Podvinje (3749 st., 2001.) izdvojeno je iz Slavonskog Broda u popisu 2001. Za 1961. ili 1971. ne postoje posebni podaci za to novo statističko naselje, nego su oni sadržani u naselju Slavonski Brod (58.642 st., 2001.). Indeks promjene je zato izračunat zbrojem podataka Podvinja i Slavonskog Broda u 2001., te*

pridružen u oba naselja. U suprotnom bi indeks Slavonskog Broda bio manji od stvarnog, a za Podvinje ga niti ne bismo mogli izračunati jer ne postoji ni jedna polazna godina.

2. Ako je naselje povećano pripajanjem dijela nekog drugog naselja, podaci su preuzeti prema Retrospektu i zbog mogućnosti greške nije procjenjivan broj stanovnika koji je povećan ili smanjen pripajanjem ili odvajanjem DIJELA naselja. Podaci prema tome nisu potpuno usporedivi.

Primjer: Naselje Dubrava (Omiš) je u 1991. smanjeno za dio područja naselja koji je pripojen naselju Tugare, za koje i sadrži dio podataka od 1857. do 1961.

3. Ako je naselje smanjeno izdvajanjem dijela svog područja, podaci su preuzeti prema Retrospektu i nisu dakle potpuno usporedivi.

Primjer: U 1991. smanjeno za dio područja naselja koji je pripojen naselju Jugovo Polje. Do 1981. sadrži dio podataka za naselje Jugovo Polje.»

4. Ako podaci za naselje u nekom od popisa sadrže podatke za bivša naselja koja su prestala postojati, ti podaci su tako i preuzeti.

5. Indeksi su izračunati za kraća razdoblja (1981.-2001. ili 1991.-2001.):

a) u slučaju da se radi o novom naselju izgrađenom na nenaseljenom dijelu nekog naselja.

Primjer: Potočnica (Novalja), turističko naselje Gajac (Novalja), Červar-Porat

6. Ako je naselje sadržavalo podatke za drugo samostalno naselje u 1961., a u 1971. nije, onda je zbog točnije usporedbe teritorijalnog obuhvata izračunat indeks promjene 1971.-2001. Za kasnije popise (1981., 1991.) taj kriterij nije korišten da razlika u razdoblju za koje se računa indeks promjene ne bi bila veća od jednog popisnog razdoblja.

1.5. TERMINOLOŠKE NAPOMENE

Pojam »ruralnost« kao i sve na njemu temeljene sintagme, od kojih su najčešće »ruralni prostor« i »ruralna područja«, otvorena su pitanja ovisna o nizu čimbenika i okolnosti. Tko propituje ruralnost (npr. znanstvenik ili birokrat), u koju svrhu (npr. znanstveno istraživanje ili promocija ruralnog turizma), gdje (npr. u gusto naseljenoj i visoko urbaniziranoj Nizozemskoj ili rijetko naseljenoj Norveškoj) i kada se o njoj govori (npr. danas ili sredinom 20. stoljeća) neki su od važnijih elemenata koji utječu na odgovor što je to ruralnost (ruralni prostor, ruralna područja). Tom pitanju posvećeno je cijelo 2. poglavlje. Ovdje se ti i ostali s njima povezani stručni pojmovi određuju kraće i sažetije, u temeljnom smislu u kojem se koriste u knjizi, odnosno u akademskom diskursu, prilagođenom svrsi: suvremenoj tipologizaciji ruralnih područja Hrvatske.

Ruralnost shvaćamo kao *pripadnost ruralnom prostoru*. *Prostor* u jezičnom smislu koristimo kao viši rodni pojam u odnosu na *područje*. Prema tome, ruralni prostor moguće je temeljem određenih obilježja diferencirati na ruralna područja. To je u skladu s uobičajenim shvaćanjem odnosa između pojmova *prostor* i *područje* kako u hrvatskom jeziku, tako i u stručnoj geografskoj terminologiji. Anić u »Rječniku hrvatskog jezika« (Anić, 2007b) *područje* definira kao »omeđen ili drugačije definiran dio neke površine ili prostora, sinonim zona«. Cvitanović u »Geografskom rječniku« navodi da se »*područje* uglavnom definira kao dio prostora izdvojen nekim obilježjima ili svojim položajem«, a ta obilježja »mogu biti prirodno-geografska i društveno-geografska«. Dakle, »ruralni prostor« koristimo kao singularno i neizdiferencirano s obzirom na obilježja skupa koji obuhvaća, a »ruralno područje« kada su poznate karakteristike ili načela po kojima je provedena kategorizacija početnog skupa (ruralnog prostora).

U smislu teritorijalnog obuhvata jasnom, sažetom i najkorisnijom definicijom ruralnog prostora smatramo njegovo određenje kao »prostora izvan međa morfoloških gradskih aglomeracija (velikih i srednjih gradova)«,⁴

4 Bitno je naglasiti da je riječ o morfološkim gradskim aglomeracijama koje čine matični grad i s njime povezana okolica, koja se od ostalog prostora izdvaja prvenstveno načinom iskorištavanja zemljišta. Drugim riječima, to je grad sa svojom kontinuirano izgrađenom okolicom u kojoj su kompaktnost, gustoća zgrada i gustoća naseljenosti relevantna obilježja. Tipični primjeri morfoloških gradskih aglomeracija su konurbacije u Velikoj Britaniji ili »urbanizirana područja« (*urbanized area*) u SAD-u. Osim morfološke aglomeracije, postoji i socio-ekonomska gradska aglomeracija koju čine matični grad određene veličine i okolica koja je pod utjecajem funkcije rada doživjela određenu socio-ekonomsku preobrazbu. Tipični primjeri su gradske regije u Njemačkoj (Stadregion), gradske regije socio-ekonomskog tipa u Velikoj Britaniji (*Standard Metropolitan Labour Areas*) itd. (Vresk, 2002, p. 160). Za gradsku aglomeraciju izdvojenu temeljem socio-ekonomskih obilježja uobičajeno se koristi termin gradska (socio-ekonomska) regija. Izdvajanje gradskih regija u Hrvatskoj temelji se ponajprije na socio-ekonomskim obilježjima (broj radnih mjesta matičnog grada, udio poljoprivrednog stanovništva, udio aktivnog stanovništva zaposlenog izvan poljoprivrede, udio zaposlenih cirkulanata) i one redovito obuhvaćaju znatno širi prostor od kontinuirano izgrađenog gradskog tkiva, uključujući i slabije urbanizirana i ruralna naselja (v. npr. Klempić, 2008. za prostorni obuhvat gradskih regija makroregionalnih centara 2001.). Zato je potrebno naglasiti da se pod pojmom gradske aglomeracije u kontekstu o kojem govorimo misli na morfološki tip, odnosno onaj dio neposredne okolice grada koji nije doživio samo socio-ekonomsku, nego i snažnu fizionomsku preobrazbu u stupnju izgrađenosti i namjeni zemljišta.

Mali gradovi vrlo se često smatraju dijelom ruralnog prostora, kako u akademskom i političkom diskursu Europske unije, tako i u domaćoj stručnoj i znanstvenoj javnosti, no o tome više u nastavku (EU, 1996; Župančić, 2005a:652). Ipak, zbog otvorenih rasprava o tome što su mali, a što srednji gradovi u hrvatskom kontekstu, no možda i više zbog pitanja o poimanju i različitim modelima izdvajanja gradskih aglomeracija (koja u svojim granicama obuhvaćaju i slabije urbanizirana naselja koja bi primjenom nekog drugog pristupa možda bila iz njih izostavljena), te zbog znanstvene znatiželje za istraživanjem i komparacijom i tih urbaniziranih prigradskih zona od kojih su neka prije samo nekoliko desetljeća neupitno bila tradicionalna sela, temeljni skup čine sva naselja u Hrvatskoj izuzev formalnih gradova (statističkih naselja) koje smo izdvojili modificiranim modelom M. Vreska (139 naselja) i naselja bez stanovnika 2001. (105).⁵ Drugim riječima, početni singularan i neizdiferenciran skup podvrgnut tipologizaciji čine i ruralna i urbanizirana (prijelazna, mješovita) naselja Hrvatske. U tabličnim priložima tako su uvijek i nazivana: 1. urbana, 2. ruralna i urbanizirana. U glavnom dijelu teksta se za drugu skupinu naizmjenice koriste i sljedeći termini: neurbana; izvangradska, a ovisno o kontekstu i prigradska, periurbana ili seoska, a ponekad, isključivo zbog skraćivanja, jednostavno ruralna. Treba napomenuti da je takav pristup u tradiciji geografskih i socioloških istraživanja naseljske mreže Hrvatske, u kojima se primarno izdvajaju gradska (urbana) naselja, dok se sva preostala naselja uobičajeno nazivaju ruralnima, seoskima ili u novije vrijeme neurbanima. Neki geografski modeli diferencijacije naselja taj rezidualni skup neurbanih naselja dalje diferenciraju na ruralna, slabije i jače urbanizirana naselja, koristeći pritom različite kriterije (v. Vresk, 1982; 2002; 2008). Već se i tim modelima jasno ističe da sva izvangradska naselja nisu ista, da su urbanizacija, ali i svi ostali ekonomski i društveni procesi svojim ispreplitanjem uvelike promijenili sliku prostora izvan gradskih međa, izdiferencirali njenu singularnost (koju ipak vjerojatno više zamišljamo nego što je ikada postojala, iako su dominacija poljoprivrede i način života njome uvjetovan, bili jasno nepobitne činjenice).

Tipologija predstavljena u ovoj knjizi se razlikuje od takvih modela jer raznovrsnosti i mozaičnosti ruralnih područja ne prilazi s ciljem utvrđivanja je li neko naselje ruralno ili pak u kojoj je mjeri urbanizirano, već traženjem odgovora na pitanje o tome kakvo je svako pojedino naselje, koja su njegova temeljna obilježja i mogu li se, na temelju tih obilježja, ipak pronaći sličnosti koje bi omogućile grupiranje naselja u nekoliko različitih skupina. To grupiranje u skupine, koliko god poništava jedinstvenost i neponovljivost, nužan je korak u generalizaciji znanstvenih spoznaja, ali i u njihovoj primjeni, prilikom primjerice izrade programa regionalnog i ruralnog razvoja odnosno prostornog uređenja države, u kojima se tipologije uvelike koriste.

1.6. STRUKTURA KNJIGE

Nakon uvoda, u drugom poglavlju, pristupa se analizi pojma *ruralni prostor*. Kao početnu tezu problematičnosti koncepta ruralnosti ističe se njegova ovisnost o diskursu i namjeni korištenja, o konkretnom geografskom prostoru i vremenu te o dominantnom shvaćanju ruralnog kao neurbanog. Potom se detaljnije obrađuju akademski diskursi definiranja ruralnih područja u njihovoj međuzavisnosti s dominantnim filozofskim pristupima i vremenom u kojem su nastali. Pregled započinje funkcionalnim konceptima ruralnosti (model ruralno-urbane dihotomije, model kontinuuma) temeljenih na sociološkim teorijama idealnih tipova, a potom se analiziraju još tri dominantna teorijska okvira: socijalno-geografski koncept njemačke (münchenske) škole, političko-ekonomski koncept ruralnosti te koncept socijalne konstrukcije ruralnosti. Pod naslovom »Pluralnost ruralnosti kao njena definicija« slijedi završni osvrt na shvaćanje tog pojma u izabranim suvremenim domaćim geografskim i sociološkim istraživanjima te se iznosi i obrazlaže autorovo viđenje te sintagme.

U trećem poglavlju akademski diskursi shvaćanja ruralnosti zamjenjuju se onim upravnim odnosno političkim. Analiziraju se službene definicije ruralnih i urbanih područja s ciljem izlučivanja ključnih kriterija odnosno pokazatelja ruralnosti/urbanosti, njihove klasifikacije te razmatranja učestalosti korištenja. Na temelju uzorka od 93 države zaključuje se kako se u popisnim definicijama urbanih odnosno ruralnih naselja koristi pet temeljenih kriterija: a) veličina naselja (broj stanovnika ili stanova), b) gustoća naseljenosti, c) administrativni status, d) socio-ekonomska struktura i mobilnost stanovništva te e) urbana infrastruktura i morfološka obilježja naselja. Potom se kritički razmatra OECD-ova metodologija izdvajanja ruralnih i urbanih područja, jednog od danas najčešće korištenih pristupa za međunarodnu komparaciju tipova prostora koji je i Ministarstvo poljoprivrede, ribarstva i ruralnog razvoja koristilo kao osnovni model izdvajanja ruralnih područja Hrvatske u izradi »Strategije ruralnog razvoja Republike Hrvatske 2008-2013«. Ovim poglavljem završava osvrt na pitanja koncepta i definicija ruralnih područja i fokus se usmjerava na tipologiju.

⁵ Modifikacija modela izdvajanja gradova objašnjena je u poglavlju 5.3.1. Diferencijacija ruralnih i urbanih područja Hrvatske.

Četvrto poglavlje posvećeno je metodološkim pitanjima primjene tipologije kao istraživačke metode u geografiji i srodnim znanostima te pregledu nekoliko relevantnih tipologija prostora izrađenih u okviru programa prostornog i ruralnog razvoja Europske unije. Osim njihove metodološke osnove analizira se i značenjska. Ističe se promjena paradigme u političkom diskursu Europske unije od druge polovice 1980-ih: sve je više prisutno shvaćanje ruralnih područja kao prostora izvan međa velikih i srednjih gradova i njihovih aglomeracija, s raznolikom socio-ekonomskom strukturom i višestrukim funkcijama. Poljoprivreda se smatra važnom, ali ne i jedinom djelatnošću bitnom za održivost ruralnih područja. Analize pokazuju i važnost promatranja ruralnih i urbanih područja u njihovoj međuzavisnosti. Po istoj metodološkoj shemi analizira se i petnaestak tipologija ruralnih područja uglavnom europskih država.

Petim poglavljem započinje ključni dio knjige. Podijeljen je u pet koraka. U prvom koraku prišlo se diferencijaciji urbanih i neurbanih naselja. Za to je korišten dobro poznat model izdvajanja urbanih naselja M. Vreska koji je ovom prilikom kritički razmotren te nadopunjen, posebno u smislu primjene stupnja centraliteta kao važnog indikatora funkcionalne samostalnosti naselja, jednog od temeljnih preduvjeta shvaćanja pojma grada u formalnom smislu. Na temelju izvršene analize funkcija u velikim, srednjim i malim gradovima zaključuje se kako je razina subregionalnog centra poželjan stupanj centralnomjesnog značenja naselja koja se smatraju gradskim. Drugi korak je podrazumijevao odabir varijabli te prikupljanje i obradu podataka kojima su one operacionalizirane. U ovom koraku vrlo su široko zahvaćane sve dostupne varijable, više od njih 140, za koje se na temelju analiziranih primjera iz literature i dosadašnjih istraživanja smatralo da bi mogle poslužiti u daljnjem radu. U trećem koraku je statističkom i kartografskom analizom te generalizacijom, broj varijabli smanjen na 70-ak, da bi nakon korelacijske analize bile eliminirane još neke koje su međusobno bile izuzetno visoko povezane. Konačni broj varijabli time je stao na 59, podijeljenih u 11 skupina, koje korespondiraju s iskustvima stranih istraživanja. Svaka skupina pokazatelja analizirana je na dvije temeljene prostorne razine: regionalnoj i županijskoj, a kao potvrda uočenih pravilnosti ili isticanje izuzetaka u prostornoj distribuciji korišteni su podaci na razini općina i eventualno naselja. Na regionalnoj razini svi pokazatelji obrađeni su osim kumulativno, i zasebno za urbana i ruralna odnosno urbanizirana naselja. Među analiziranim skupinama varijabli posebno valja istaknuti izradu sustava središnjih naselja Hrvatske te ocjenu vremenske dostupnosti svih naselja do središnjih i funkcionalno jače opremljenih mjesta. Prema rezultatima analize, sustav sadrži 635 središnjih naselja punog centraliteta i 86 središnjih naselja nepotpunog centraliteta te još 232 funkcionalno jače opremljena naselja. U četvrtom koraku provedena je analiza glavnih komponenata te faktorska analiza. Podobnost varijabli za faktorsku analizu testirana je Kaiser-Meyer-Olkinovom mjerom (KMO) te Bartlettovim testom. Vrijednosti oba su pokazala da su odabrane varijable pogodne za primjenu faktorske analize. Cattelov dijagram je ukazivao da je 8 faktora najvažnijih za objašnjenje ukupnog skupa podataka. To su, prema vrijednostima udjela varijance koje objašnjavaju: 1) demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost, 2) poljoprivredno stanovništvo, 3) dostupnost do centralnih naselja i cirkulacija stanovništva, 4) infrastrukturna opremljenost, 5) ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo, 6) važnost poljoprivrede, 7) ekstenzivnost poljoprivrede te 8) demografska koncentracija i centralitet. Ovi rezultati, s obzirom na izuzetno veliki broj jedinica (6515 naselja) mogu se smatrati pouzdanim pokazateljima osnovnih dimenzija diferenciranosti ruralnih područja Hrvatske. Peti korak obuhvatio je provođenje taksonomijske (*cluster*) analize koje je rezultirala sa sedam klastera odnosno tipova ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske.

Šesto poglavlje obuhvaća statističku i kartografsku analizu tipova ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske. Temeljem pozitivnih i negativnih vrijednosti povezanosti sa svakim pojedinim faktorom, imenovan su redom: A - Dinamična, strukturno jača naselja, B - Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja, C – Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja, D - Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja, E - Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike, F - Naselja ruralne periferije i G - Ostala izvangradska naselja (pretežito mala, slabo infrastrukturno opremljena naselja). Kao ocjenu uspješnosti primijenjene metodologije, posebno s aspekta dovoljnog stupnja međusobne razlike među prosječnim vrijednostima, manifestne varijable analizirane su po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja, a promatran je i udio svakog pojedinog tipa u hrvatskim regijama i županijama. Dobivene razlike u analiziranim obilježjima tipova potvrda su glavne hipoteze o nehomogenosti odnosno strukturnoj i funkcionalnoj raznolikosti ruralnih područja Hrvatske. Poglavlje završava kratkim osvrtom na postojeće mjere razvoja ruralnih područja Hrvatske.

2. KONCEPTI RURALNOSTI I DEFINICIJA RURALNOG PROSTORA – TEORIJSKA POLAZIŠTA

2.1. SVRHA DEFINICIJE RURALNOG PROSTORA

Pitanje definicije ruralnog prostora nema pravog, jednoznačnog odgovora, ili se barem potraga za njim često čini uzaludnom.⁶ No, prije nego tu tvrdnju pokušamo obrazložiti, možda je potrebno upitati se je li to pitanje na mjestu, treba li nam uopće definicija ruralnog, s obzirom na vrijeme u kojem živimo? Zašto u doba smanjivanja razlika između urbanog i ruralnog, kada svijet postaje »globalno selo« (ili je to već i postao?), kada živimo u umreženom društvu u kojem se pod utjecajem novih tehnologija, medija i interneta kulturni utjecaji šire i u najzabitije kutke Zemlje,⁷ forsirati podjele nastale u nekom drugom vremenu? U kapitalističkim i gospodarski razvijenim društvima, pod utjecajem univerzalnih zakonitosti i procesa, socio-ekonomska struktura i načini življenja stanovništva urbanih i ruralnih prostora postali su umnogome slični, a trend porasta broja stanovnika u nekim ruralnim područjima jednak je ili pozitivniji od onog u gradovima, čineći depopulaciju ruralnih prostora dalekim prošlim događajem.⁸ U mnogim europskim zemljama ruralno postaje životni prostor jednakih mogućnosti, važan »alternativni životni i radni izbor« u odnosu na gradove.⁹ Zašto se onda u suvremenom mobilnom društvu »fiksirati« na urbano i ruralno i njihovo tumačenje, pa makar i na analitičkoj razini? Zašto i dalje ruralno i urbano?

Zanimljiv odgovor nudi Woods (2005:4) u obliku tvrdnje da su značenja, vrijednosti i simboli koje pridajemo ruralnom i urbanom »toliko ukorijenjeni u našoj kulturnoj svijesti, da je njihovo diferenciranje jedan od instinktivnih načina kojim uvodimo red u svijet oko nas«.¹⁰ Bilo bi također moguće zagovarati tezu kako (barem neka) ruralna područja imaju različite probleme od onih u urbanim sredinama, ili su zajednički problemi različitog intenziteta u usporedbi s onima u gradovima i kako stanovništvo ruralnih područja dijelom ima drugačiji obrazac životnih iskustava od urbanog stanovništva. Možemo nabrojiti niz primjera u kojima barem neki aspekti, primjerice perifernost koja je ne samo u Hrvatskoj, nego i u europskom kontekstu prepoznata kao ponajprije ruralni fenomen, dovode u pitanje navedene teze o smanjivanju razlika između urbanog i ruralnog, i time pokušati »opravdati« postojanje ruralnog kao istraživačke kategorije, ali svi ti odgovori imali bi svoju kontraargumentaciju.¹¹

No Woodsova tvrdnja doima se zanimljivim uporištem upravo zato što ne definira modalitete, intenzitet, ne spominje probleme i brojeve, niti bilo što po čemu se urbano i ruralno razlikuju, nego jedino ukazuje da su ruralno i urbano jednostavno tu barem zato što su dugo prisutni u ljudskoj svijesti, a sama njihova prisutnost, ako danas možda i više nije aktualna, još je važna za način na koji racionaliziramo suvremenu stvarnost, prostor

6 Robinson (1990) u uvodnom poglavlju svoje knjige pokušaj definiranja ruralnog slikovito opisuje kao »a rather arid exercise«, odnosno »prilično jalov posao«. Poglavlje u knjizi »Rural Europe: Identity and Change« u kojem se pokušava dati definicija ruralnog prostora vrlo je znakovito naslovljeno »Impasse?« odnosno »Bezizlazna situacija?« (Hoggart i dr., 1995:29). M. Štambuk pišući o »staroj i novoj« ruralnosti kaže: »Definirati ruralnost teško je i lako« (1993:173).

7 P. Cloke, promišljajući utjecaj urbanizacije i globalizacije na ruralna područja, ističe kako je na Zapadu »ideja ruralnosti kao izoliranog otoka kulturnih specifičnosti i tradicionalizma«, pod utjecajem spomenutih procesa i posebno njihovih kulturnih aspekata, postala anakronistička (Cloke, 2006:19).

8 Counterurbanization – engleski pojam još bez adekvatnog prijevoda na hrvatski jezik. Najjednostavnije, označava proces porasta broja stanovnika u ruralnim područjima.

9 Nažalost, za razliku od velikog dijela hrvatskog ruralnog prostora, kako ističe M. Štambuk pišući o odnosu grada i sela u Hrvatskoj (Štambuk, 2002:22).

10 Woodsova tvrdnja proizlazi iz čitanja Raymonda Williamsa, jednog od vodećih kroničara engleskog jezika i književnosti: »Selo« i »grad« su vrlo snažne riječi i to ne iznenađuje ako se prisjetimo koliko toga u ljudskoj zajednici one simboliziraju... I jedna i druga riječ nabijene su snažnim emocijama, često vrlo općenitima. Selo se povezuje s prirodnim načinom života: s mirom, nevinošću i jednostavnošću. Grad s druge strane simbolizira ideju naprednog centra: učenja, komunikacije i svjetla. No, i jedan i drugi pojam prate i snažne neprijateljske asocijacije. Grad kao mjesto buke, nedostatka duhovnosti i pretjerane ambicije, a selo kao mjesto zaostalosti, ignorancije i ograničenosti. Kontrast između sela i grada, kao temeljnih načina života, seže daleko u klasično doba. Williams, R. 1973, *The Country and the City*, London: Chatto and Windus.

11 V. poglavlje o akademskim diskursima definiranja ruralnih područja (2.2.1.2.), posebno dio o socijalnim konstrukcijama ruralnosti.

i društvo.¹² Time smo se vratili na početak poglavlja i pitanje treba li uopće (pokušati) definirati ruralno (kao prvi korak u istraživanju). Treba, ako ni iz jednog drugog razloga, onda zato što nam to može pomoći razumjeti svijet.¹³

No, ako znanstvenici i prihvate da ideja ruralnog očito postoji u kolektivnoj kulturnoj svijesti mnogih civilizacija i kultura, to je vrlo često jedino oko čega će se složiti.¹⁴ Cloke (2006:18) je to obilježje ruralnosti kao ideje koju je teško definirati, što se nekako uvijek ističe kao njen nedostatak, pretvorio u prednost rekavši: »Gotovo da je snaga ideje ruralnog u njenoj izuzetnoj sposobnosti da pod isti konceptualni okvir svede niz izuzetno različitih fenomena«. Zašto je tomu tako?

Započet ćemo tezom da problematičnost definicije ruralnog proizlazi umnogome iz njene ovisnosti o:

- 1) diskursu tumačenja i namjeni definicije,
- 2) konkretnom geografskom prostoru i vremenu i
- 3) definiciji urbanog kao referentnoj točki.

Prvom elementu posvećeno je sljedeće poglavlje, dok se o preostala dva govori na konkretnim primjerima, ponajviše u poglavlju 3. *Službene definicije ruralnih područja – odabrani primjeri.*

2.2. PROBLEMI DEFINIRANJA RURALNOG

2.2.1. PITANJE DISKURSA I NAMJENE DEFINICIJE

Diskurs je razgovor, raščlanjivanje, stil i način izražavanja ovisan o određenoj temi (Anić, 2007a). No, njegovo šire značenje obuhvaća i način razumijevanja stvarnosti.¹⁵ No teoretičari koncept diskursa smatraju znatno složenijim nego što bi se iz te definicije moglo zaključiti. Van Dijk¹⁶ primjerice pojam diskursa određuje kroz tri dimenzije: diskurs »kao upotrebu jezika, kao komunikaciju vjerovanja (spoznaju) i kao socijalnu interakciju« (prema Allmendinger, 2009, 14). Drugim riječima, pojam diskursa u svom širem značenju obuhvaća način razumijevanja stvarnosti, koji je pak ovisan o brojnim utjecajima. Ruralnost je svakako jedan od pojmova koji, osim u znanstvenome, pronalazi svoja tumačenja i u ostalim diskursima: političkom, popularnom, laičkom itd.

U akademskom, istraživačkom diskursu pojam »ruralno«, smatra sociolog Marc Mormont, pojavio se u 1920-im i 1930-im godinama da bi se definirala ključna obilježja ruralnog društva u vrijeme kada su seoska područja prolazila veliku ekonomsku i socijalnu transformaciju pod utjecajem urbanizacije i industrijalizacije (prema Woods, 2005:4). Od tada do danas njegovo značenje se mijenjalo, od prvih dihotomijskih modela konceptualizacije odnosa sela i grada, preko ruralno-urbanog kontinuuma te čak i negacije ruralnog kao analitičke kategorije prostora, do početka 21. stoljeća i ruralnosti kao koncepta čije razumijevanje ovisi kako o njegovoj materijalnoj, tako i onoj zamišljajnoj, socijalno konstruiranoj dimenziji. Vizure ruralnog promatrane iz okvira geografije, sociologije, agrarne ekonomije, antropologije, etnologije, prostornog planiranja, arhitekture i ostalih znanosti i struka mijenjale su se usporedo s uvođenjem novih paradigmi i reflektirale su, manje ili više, ključne filozofske i teorijske pravce u svojim istraživačkim praksama. Sve je to utjecalo na, kako smo već istaknuli, priličnu konfuziju oko pojma i definicije ruralnog prostora i ruralnosti.

No, bez obzira na problematičnost definiranja ruralnog, u funkciji demonstracije važnosti diskursa u tumačenjima ruralnosti pođimo od slobodnog prijevoda dijela definicije tog pojma u posljednjem izdanju *Rječnika humane geografije* (Johnston i dr., 2000:718). Ruralnim područjima smatraju se ona:

- a) u kojima je u sadašnjosti ili bližoj prošlosti bio dominantan ekstenzivan način korištenja zemljišta, posebice putem poljoprivrede i šumarstva;

12 M. Štambuk, razmatrajući pojam ruralnosti, piše: »Ruralna pripadnost opći je i stabilni društveni fenomen. Njene pojedinačne manifestacije su, međutim, uvijek »nove« i drukčije od svih ostalih ruralnosti« (Defilippis, 2005:824).

13 M. Zlatić, istražujući prostorno-ekološku dimenziju odnosa selo-grad, kaže upravo to: »Odnos selo-grad bitan je faktor u poimanju čovjekove okoline, posebno fenomen smanjenja razlika između sela i grada« (Zlatić, 1993). No, osim tog »čisto« intelektualnog konteksta, jasno da postoji i čitav niz situacija kada se definiranje ruralnog i urbanog pojavljuje i kao stvarna, praktična potreba, npr. u prostornom planiranju, izradi strategija regionalnog i lokalnog razvoja itd. O tome više u poglavlju o zadaćama tipologije ruralnih područja.

14 B. Ilbery u prvom poglavlju višeautorske knjige o promjenama u ruralnim područjima kaže da knjiga ne odražava neku standardnu definiciju ruralnog i ruralnosti, nego se ruralni prostor identificira s neurbanim i za potrebe knjige uključuje bilo koji fenomen koji autori smatraju ruralnim (Ilbery, 1998:1).

15 Pojam *diskurs* nadalje se u tekstu koristi upravo u takvom širem shvaćanju. Diskursi ruralnosti su dakle načini na koji shvaćamo ruralno (Woods, 2005:12).

16 Van Dijk, T. A. (ur.), 1997: *Discourse as Structure and Process*, Sage, London.

- b) u kojima dominiraju mala naselja nižeg stupnja centraliteta s izraženom povezanošću između izgrađenog i prirodnog pejzaža, i koja većina lokalnog stanovništva smatra ruralnim;
- c) koja potiču stil življenja što počiva na kohezivnom identitetu temeljenom na uvažavanju okoliša i vlastitog života kao dijela jedne cjeline.

U ovom se određenju ruralnog prostora pojavljuju neke često korištene varijable njegove diferencijacije: način korištenja zemljišta, veličina naselja, funkcionalna opremljenost i položaj u naseljskoj mreži, obilježja socijalnih odnosa. Javljaju se i pokazatelji koji su rjeđe tradicionalno korišteni u definiranju ruralnog, poput percepcije lokalnog stanovništva o svom životnom prostoru te naglašenosti veze s prirodnim okolišem, otkrivajući da je riječ o novijim shvaćanjima ruralnog. Neki očekivani indikatori možda se ne spominju. U svakom slučaju, to možemo smatrati jednom od niza mogućih definicija ruralnog u akademskom diskursu. Ekstenzivnost, centralitet, kohezivni identitet, sve su to pojmovi koji jasno ukazuju tko izgovara te riječi.

No istovremeno ruralno ima i niz drugih tumačenja. Ruralno je ono što nije urbano, ruralno je izolirano, odsječeno, zaostalo, nasilno, ruralno je »prostor iza«. ¹⁷ Ruralno je predgrađe urbanog, veliko dvorište, domaće životinje, prostor za igru, dom i obitelj, mir i tišina, sigurnost, zavičaj i sloboda. Ruralno je zeleno. Ruralno je zapuštenost okoliša, smrad i divlja odlagališta otpada. ¹⁸ Ruralno je nebriga društva. Ruralno je idila. Ruralno je rijetko naseljeno. Ruralno je poljoprivreda. Ruralno je baština i turizam. Ruralno su pejzaži sjećanja. Ruralno je budućnost. Ruralno je samoća. Ruralno je životni izbor. Ruralno je jedina preostala mogućnost. Ruralno je broj, ruralno je osjećaj.

Što nam to govori? Ruralno može biti »zeleno« za aktiviste zaštite okoliša ili marketinške stručnjake koji ruralni prostor *komodificiraju*, pretvaraju u proizvod nastojeći ga poput bilo koje druge robe prodati na tržištu. Ruralno s druge strane može biti nimalo zelen, *zapušten okoliš i divlji deponij* za stanovnika koji uz njih živi. Ruralno može biti broj manji od 2000 koji istraživaču diferencira ruralno i urbano, ruralno može biti *osjećaj* za redatelja koji snima film o svom odlasku iz srca Zagore. ¹⁹ Znanstvenici stvaraju svoju predodžbu, diskurs o razumijevanju i objašnjenju ruralnog. No, to je samo jedan od mogućih diskursa. Ostali, primjerice, mogu biti: politički (npr. tumačenje ruralnog kao agrarnog prostora u cilju izdvajanja što više sredstava za poljoprivredu; shvaćanje ruralnog kao tampon zone koja osigurava regenerativni okoliš nužan za ekološku ravnotežu), ²⁰ hedonistički (predstavljanje ruralne idile i mjesta idealnog za odmor i rekreaciju), laički (doživljaj ruralnog običnih ljudi, »nestručnjaka« na temelju njihovih životnih iskustava) te popularni diskursi ruralnosti, odnosno predodžbe o ruralnim područjima producirane i prenošene putem kulture i medija (književnost, likovna umjetnost, film, glazba itd.) (Woods, 2005). Konceptualizacija ruralnosti kao ideje koja nosi promjenjivo značenje ovisno o diskursu i shvaćanju različitih socijalnih grupa ili pojedinaca temelj je njenog tumačenja kao socijalne reprezentacije (Holloway i Kneafsey, 2004). ²¹ Različitost diskursa čest je izvor početnih neslaganja o pojmu ruralnosti.

Koji je diskurs istinitiji? ²² Onaj akademski, u kojem znanstvenici interpretiraju stvarnost na temelju empirije, postojećih teorijskih i metodoloških uvjerenja, ili potonji, koji otkrivaju najrazličitije individualne doživljaje ruralnosti često nedodirljive istraživaču, koji su istovremeno vrlo subjektivni te suviše parcijalni i specifični za izvođenje teorija? Ili možda akademski diskursi koji su osim općih zakonitosti pokušali interpretirati ruralnost u skladu s individualnim obrascima ponašanja i interesima dionika ruralnosti. Jer, i akademski se diskursi, kao što ćemo vidjeti u nastavku, uvelike razlikuju u viđenjima ruralnosti i svaki od njih ima svoje pozitivne i negativne strane te je podložan kritikama. Vrijedan je komentar u tom kontekstu da je za shvaćanje razlika između jedne i druge stvarnosti/istinitosti ruralnog prostora važno koliko se ruralno shvaća simbolom koji otkriva nešto o onima koji ga koriste (Hoggart, Buller i Black, 1995:27).

17 Naziv zbornika »Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo« (Štambuk, Rogić i Mišetić, 2002).

18 Neki od odgovora na pitanje o prednostima i nedostacima življenja u suburbanom dijelu zagrebačke okolice (Lukić i dr., 2005:96-97).

19 Prag od 2000 stanovnika vrlo se često uzima kao donja granica urbanog naselja. U trećem poglavlju pitanje veličine naselja kao kriterija diferenciranja urbanog i ruralnog razmatra se detaljnije.

20 Jedna od funkcija ruralnog prostora prema dokumentu Europske komisije »The future of rural society« (EU, 1988).

21 Pojam *reprezentacija* nije zamijenjen nekim od hrvatskih sinonima poput *prikaz*, *prikazivanje*, *predstavljanje* jer se slažemo s mišljenjem L. Šakaje iznesenim u pogovoru *Kulturne geografije: kritičkog rječnika ključnih pojmova* da bi u tom slučaju taj pojam izgubio svoju terminološku vrijednost (Šakaja, 2008:292).

22 To se pitanje može učiniti pretjeranim relativiziranjem, no upravo takve dileme otvorili su postmodernistički i poststrukturalistički pristupi o kojima će kasnije biti više riječi. Harrington and O'Donoghue (1998:180) ističu kako su pod utjecajem spomenutih teorijskih pristupa pitanja razumijevanja načina na koji se ruralno konstruira postala važnijima od pitanja što je ruralno. S time u skladu pojavila su se i mišljenja kako se prava priroda ruralnog može najbolje otkriti putem laičkog diskursa, dakle temeljem osobnih iskustava i vjerovanja običnih ljudi.

Zaključimo, konceptualizacija ruralnosti ovisna je o diskursu. Ruralnost, ako prihvatimo da proces konstrukcije znanja počiva na različitim mogućim interpretacijama stvarnosti različitih interesnih grupa i/ili pojedinaca, nije ni moguće tumačiti bez poznavanja diskursa. Istraživač koji se upušta u problematiku ruralnog valja biti svjestan svog pozicioniranja kako unutar određenog znanstvenog, tako i u odnosu na ostale diskurse ruralnosti.

Pitanje diskursa ruralnosti nastavlja se i dodatno problematizira s definicijom ruralnog. U nekim diskursima, poput popularnih i hedonističkih primjerice, simbolika ruralnog je osnova njegova tumačenja. Slika, zvuk, miris i dodir medijatori su evokacije doživljaja ruralnog. No, u političkim i posebno znanstvenim diskursima za razumijevanje ruralnosti potrebne su riječi kojima će se dati njeno sažeto, jasno i što preciznije tumačenje. Drugim riječima, nužna je definicija. Ali, kao i kod diskursa, bez poznavanja konteksta njene namjene sama definicija uvijek ostaje otvorena i nedorečena. I stoga je bitno prepoznati koji se interesi određenom definicijom nastoje instrumentalizirati (Bengs i Schmidt-Thomé, 2006:16), koja je temeljna svrha definicije.

S obzirom na namjenu, odnosno područje interesa, mogu se izdvojiti dvije osnovne skupine definicija ruralnog prostora. Prvu čine službene definicije, koje obuhvaćaju: 1) upravne definicije ruralnog, 2) definiranje ruralnog u popisnim statistikama (popisne) te 3) ostale službene definicije. Drugu skupinu čine definicije za znanstvene svrhe. Službene definicije ruralnosti možemo promatrati kao dio političkog diskursa jer su ne samo donesene od vlasti, nego su često izravno ili neizravno instrumentalizirane u raznim odnosima političke moći i interesa za ostvarivanje određenih ciljeva. Druga skupina definicija odgovara akademskom, znanstvenom diskursu.

2.2.1.1. SLUŽBENE DEFINICIJE RURALNOG

Službenim definicijama ruralnog možemo smatrati one »koje su donesene ili priznate od vlasti odnosno imaju vrijednost ozakonjene činjenice«. ²³ Dije se na: 1) upravne (administrativne), 2) popisne i 3) ostale službene definicije. ²⁴

Upravnim definicijama u pravilu se određuju administrativni gradovi ili gradska područja. Implicitno sve se ostalo, barem na službenoj razini u nekim državama, smatra ruralnim.

To svoju potvrdu posebno dobiva u zemljama koje pri popisu stanovništva administrativnu definiciju urbanih i ruralnih područja koriste kao jedinu osnovu diferenciranja gradskog i seoskog stanovništva, određivanja stupnja urbanizacije i slično. A takvih nije malo, štoviše vidljiv je trend porasta država koje se u popisnim definicijama ruralnog oslanjaju isključivo na upravne kriterije. Prema provedenoj analizi popisnih definicija u 93 države, čak 31 za diferenciranje gradskih i ostalih područja koristi samo upravne definicije. U Hrvatskoj također postoji duga tradicija određivanja upravnih gradova temeljem zakonskih akata. Po hrvatskom zakonodavstvu, (upravni) grad je »jedinica lokalne samouprave u kojoj je sjedište županije te svako mjesto koje ima više od 10.000 stanovnika«. Također, gradom se može utvrditi i naselje s manje od 10.000 stanovnika, ako za to postoje posebni razlozi (povijesni, gospodarski, geoprometni). ²⁵

Uređena društva već više od stoljeća provode, na službenoj razini, distinkciju između ruralnog i urbanog. Događa se to u pravilu svakih deset godina, pri popisu stanovništva. ²⁶ *Popisne definicije* stoga su još jedna vrsta operacionaliziranja pojma ruralno i urbano u službene svrhe. U službenim (popisnim i sličnim) definicijama urbanih odnosno ruralnih naselja koristi se pet temeljenih kriterija: a) veličina naselja (broj stanovnika ili stanova), b) gustoća naseljenosti, c) administrativni status, d) socio-ekonomska struktura i mobilnost stanovništva te e) urbana infrastruktura i morfološka obilježja naselja. Oni se koriste samostalno (broj stanovnika te administrativni status) ili u kombinaciji s nekim drugim kriterijem ili više njih. Popisne definicije ponekad se temelje na upravnim definicijama. Tako su i u Hrvatskoj pri popisu stanovništva 2001. naselja diferencirana temeljem administrativnog statusa, kao pripadajuća jedinicama lokalne samouprave sa statusom upravnog grada ili općine. ²⁷

Treću skupinu službenih definicija čine sve koje državne i ostale institucije donose u cilju provedbe mjera i programa ovisnih o nekom aspektu ruralnosti pa je stoga potrebno precizno određenje ruralnih područja (*ostale službene definicije*). U njihovo kreiranje često su uključeni znanstvenici. U Velikoj Britaniji procijenjeno je da postoji čak tridesetak različitih definicija ruralnih područja koje koriste različite državne institucije; vlada SAD-a

²³ Prema jednom od značenja pridjeva »služben« u Rječniku hrvatskog jezika (Anić, 2007b).

²⁴ Budući da je primjerima službenih definicija u dokumentima Ujedinjenih naroda, OECD-a, Europske unije i europskih država posvećeno cijelo poglavlje, ovdje se o njima navode samo osnovne informacije.

²⁵ Zakon o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi (Narodne novine br. 33/01). Detaljnije o diferenciranju urbanog i ruralnog temeljem upravnih definicija u poglavlju 3.

²⁶ U Velikoj Britaniji se klasifikacija područja na urbane i ruralne koristi barem od zadnje četvrtine 19. stoljeća (The Countryside Agency, 2001).

²⁷ Detaljnije u poglavlju 5.3.1. Diferencijacija ruralnih i urbanih područja Hrvatske.

koristi devet različitih definicija (Woods, 2005). U izradi *Programa prostornog uređenja Republike Hrvatske* prostor je podijeljen u tri kategorije: gradska područja (12 posto naseljenog teritorija RH i 63 posto ukupnog st.), prijelazna, gradsko-seoska područja (27 posto naseljenog teritorija i 16 posto ukupnog st.) i seoska tj. ruralna područja (61 posto naseljenog teritorija i 21 posto ukupnog stanovništva) (Salaj, 1999). Za njihovo diferenciranje korišten je model s više socio-ekonomskih varijabli.

Osim službenih, postoje i definicije za znanstvene svrhe, ali one su u biti proizvod akademskog diskursa u kojem su nastale te se stoga i razmatraju u okviru sljedećeg poglavlja.

2.2.1.2. AKADEMSKI DISKURSI DEFINIRANJA RURALNIH PODRUČJA

Ruralno se u akademskim diskursima najčešće promatra u odnosu prema urbanom, gotovo na način da sama egzistencija ruralnog ovisi o postojanju urbanog. Bi li ruralno moglo postojati bez urbanog?²⁸ Ne čudi stoga što su teorije i modeli kojima se u posljednjih stotinjak godina nastoje konceptualizirati ruralna područja u svojoj biti zapravo modeli *odnosa* ruralnog i urbanog.²⁹ U ovom se poglavlju iznosi sažeti pregled teorijskih pristupa koji su imali važan utjecaj na shvaćanje tog odnosa, s kraćim osvrtom na njihovu zastupljenost u domaćim geografskim istraživanjima. U zaključku se postavlja pitanje: »Možemo li uopće razmišljati izvan koncepta ruralno-urbanog kontinuuma?«, ističući perzistentnost tog modela, usprkos svim njegovim kritikama.

Niz je pristupa odnosu ruralnog i urbanog, a autori koji o njima pišu uglavnom ih svrstavaju u nekoliko skupina temeljem pripadnosti određenom teorijskom konceptu, što se uglavnom poklapa i s razdobljem dominacije pojedinog pristupa u znanstvenim istraživanjima. Stoga je ovaj pregled donekle moguće shvatiti i kao svojevrsnu vremensku crtu evolucije pojma ruralnosti u akademskom diskursu (tab. 1).

Kao polazište za pažljivije razmatranje teorijskih pristupa ruralnosti najpogodnijom se čini Clokeova (2006:20) podjela koju ćemo dopuniti tumačenjima ostalih autora te posebno socijalno-geografskim konceptom Münchenske škole.³⁰ Cloke prepoznaje tri značajna teorijska okvira za »konceptualizaciju ruralnosti«: funkcionalni, političko-ekonomski i koncept socijalne konstrukcije ruralnosti. Vremenski gledano, funkcionalni koncept dominira sve do 1970-ih godina, kada se pojavljuju istraživanja koja ruralno počinju promatrati u kontekstu širih društvenih i ekonomskih sustava i njihovih zakonitosti, unutar političko-ekonomskog teorijskog okvira. U 1990-ima tim se pristupima pridružuju istraživanja koja zagovaraju tezu kako »više ne postoji jedan jedinstveni ruralni prostor, već niz socijalnih prostora koji se preklapaju na istom teritoriju.«³¹ Time je nagoviješten treći pristup, konceptualiziranje ruralnog kao niza socijalnih konstrukata. No, pojava nekog novog koncepta nije značila nestanak prethodnih. Štoviše, mnoga suvremena, a posebno aplikativna istraživanja temeljena su na funkcionalnom konceptu - posebno se to odnosi na tipologije ruralnih područja koja polaze od pretpostavke o postojanju funkcionalnih razlika između urbanog i ruralnog, te između različitih tipova ruralnih područja (v. tab. 16 i tab. 18).

2.2.1.2.1. FUNKCIONALNI KONCEPTI RURALNOSTI

Prvi je teorijski okvir konceptualiziranja ruralnosti, prema Clokeu, funkcionalni (Cloke, 2006). Njegova je bit prepoznavanje temeljenih obilježja i funkcija ruralnih područja po kojima se ona razlikuju od urbanih. Kao primjeri takvih razlika ističu se, primjerice, gospodarska struktura, tehnologija, nejednaka raspodjela vlasti, pa i nejednak pravni status urbanih i ruralnih područja (Crkvenčić i Malić, 1988). Cloke naglašava da taj pristup nije

28 A. Hodžić piše: »Međutim, gdje je selo tu je i grad. Selo postoji samo u odnosu na grad i obratno. Ono što historijski prethodi i selu i gradu jest (uglavnom) agrarno naselje. Razvojem proizvodnje i podjele rada, proizvode se i grad i selo. Stoga selo ne prethodi gradu: oboje su rezultat procesa diferencijacije naselja na određenom prostoru.« (Hodžić, 2006:12).

29 M. Župančić primjerice spomenutu povezanost ruralnog i urbanog naziva »društvenom dualnom zbiljom«, a pišući o pristupima istraživanju te zbilje koristi termin »ruralno-urbana konfiguracija« (Župančić, 2005a:618). Marini i Mooney pišu kako su »ruralno i urbano... integralno ili dijalektički povezani jedno s drugim kao dva dijela iste cjeline.« (Marini and Mooney, 2006:94).

30 Taj koncept nije pronašao mjesto u bilo kojoj od ovdje spomenutih raščlambi teorijskih pristupa ruralnom koje dolaze s engleskog govornog područja, niti kao zaseban koncept niti kao primjer u bilo kojoj od analitičkih kategorija, iako je imao snažnog odjeka u dijelu Zapadne i Srednje Europe, čak i izvan geografije, u socijalnim znanostima općenito (vidi npr. Klemenčić, 2006; Šušar, 1972:60-75). Zasižno postoji još niz različitih pristupa i primjera s engleskog govornog područja koji nisu uključeni u ove preglede, ali je vrlo indikativno da se u analiziranim člancima gotovo i ne može pronaći referenca na bilo kojem jeziku osim engleskog, a i prezimena citiranih autora (izuzev filozofa i teoretičara) ukazuju na to da se radi uglavnom o anglosaksonskim korijenima. Taj nas etnocentizam u znanosti nažalost više nimalo ne začuđuje i s vremenom zapravo veseli činjenica da ustaljene anglosaksonske podjele i modele možemo, barem za sebe, obogatiti i kakvim njima očito nepoznatim razmišljanjima.

31 Slobodni prijevod učestalo citirane rečenice M. Mormonta (1990) iz teksta »Who is rural? Or, How to be rural: Towards a sociology of the rural, u Mardsen, T., Lowe, P. i Whatmore, S. (ur.), *Rural Restructuring: Global Processes and Their Responses*, London: David Fulton, 21-44; citirano prema (Cloke, 2006:19; Woods, 2005:11).

Tab.1. Noviji primjeri analize teorijskih pristupa ruralnosti

Bengs i Schmidt-Thomé (2006)	Četiri temeljna pristupa ruralnosti: definiranje ruralnog kroz neurbana obilježja i važne elemente ruralnog identiteta; političko-ekonomski pristupi u konceptualizaciji ruralnog; ruralnost kao socijalni konstrukt; dekonstrukcijski pristupi ruralnosti.
Cloke (2006)	Tri značajna teorijska okvira za konceptualizaciju ruralnosti: 1. funkcionalni; 2. političko-ekonomski; 3. koncept socijalne konstrukcije ruralnosti.
Klemenčić (2006)	Teorijski »alati« istraživanja ruralnih područja: temeljni pojmovi: <i>podeželje</i> (ruralni prostor), ruralnost, ruralno-urbani kontinuum; opći geografski pojmovi: prostor, kraj, životni prostor, teritorij, itd.; proces: modernizacija, (sub)urbanizacija, globalizacija; širi istraživački okviri: (post)strukturalizam, (post)modernizam; novi oblici shvaćanja ruralnog prostora: kultura, identitet, umreženost, multifunkcionalnost, (post)produktivizam
Panelli (2006)	Značajni filozofski i teorijski pravci u konceptualiziranju ruralnosti: pozitivistički i kvantitativni; hermeneutički; marksistički; feministički; postmoderni i poststrukturalistički.
Perkins (2006)	Razumijevanje ruralnog ovisi o: političko-ekonomskim i socio-kulturnim perspektivama.
Župančić (2005a)	Tri najčešća pristupa raščlambi ruralno-urbane konfiguracije: metoda idealnih tipova; razlikovanje ruralnog i urbanog temeljem empirijskih atributa; koncept ruralno-urbanog kontinuuma.
Harrington i O'Donoghue (1998)	Dvije faze u pristupu ruralnosti: konceptualizacija ruralnog kroz model urbano-ruralne dihotomije; konceptualizacija ruralnog kroz model urbano-ruralnog kontinuuma.

Izvor: Bengs i Schmidt-Thomé, 2006.; Cloke, 2006.; Klemenčić, 2006.; Panelli, 2006.; Perkins, 2006.; Župančić, 2005a.; Harrington i O'Donoghue, 1998.

eksplicitno teorijski zasnovan (istraživanja se uglavnom baziraju na arbitrarno odabranim indikatorima ruralnosti, op. a.), ali implicitno počiva na pretpostavkama o specifičnostima ruralnog prostora i društva u odnosu na urbano. Među takvim pretpostavkama posebno su važne ideje ruralno-urbane dihotomije i kontinuuma. Ruralnost se pritom definira usko povezano s konkretnim geografskim prostorom u kojem dominira ekstenzivan način korištenja zemljišta, posebice putem poljoprivrede i šumarstva; u kojem dominiraju mala naselja nižeg stupnja centraliteta s izraženom povezanošću između izgrađenog i prirodnog pejzaža, i koja većina lokalnog stanovništva smatra ruralnim te koji potiče stil življenja što počiva na kohezivnom identitetu temeljenom na uvažavanju okoliša i vlastitog života kao dijela zajedničke cjeline (Johnston i dr., 2000:718).

U ranoj fazi promišljanja ruralno-urbane konfiguracije temelj razumijevanja čini *model ruralno-urbane dihotomije* proizlazio iz sociologijskih teorija koje počivaju na metodi idealnih tipova. Ističu se unutrašnje razlike između ruralnih i urbanih zajednica. Tönniesova teorija o distinkcijama između *Gemeinschaft* (zajednice temeljene na bliskim vezama, povezanošću s mjestom stanovanja i zajedničkim radom) i *Gesellschaft* (industrijskog društva u kojem su međusobne veze temeljene na formalnim ugovorima i razmjeni dobara) te Redfieldov koncept *folk-urban society* tipični su primjeri takvih bipolarnih tipologija i podjela na tradicionalno i moderno, koji su našli odjeka u shvaćanju ruralnosti (Johnston i dr., 2000:721-722; Župančić, 2005a).³² I u geografskim je istraživanjima model dihotomije često korišten, posebno u funkciji izdvajanja gradskih naselja. Vresk sažima bit dihotomijskog

32 Iscrpan pregled »velikih dihotomija i kontinualnih tipologija« dali su M. Župančić i R. First-Dilić u knjizi *Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji*, Zbornik teorijskih i metodoloških radova (Šuvar, 1972:15-27).

modela riječima »gradske funkcije i gradski način života mogu postojati samo u gradovima, po čemu se oni razlikuju od sela« (Vresk, 2002:6).

U kasnijoj fazi oštre granice između urbanog i ruralnog odbačene su u korist *modela ruralno-urbanog kontinuuma*. Proizišao je iz iskustava iz SAD-a i ostalih razvijenih zemalja koja su ukazivala da umjesto suprotnosti postoji postupni prijelaz između urbanog i ruralnog te stupnjevanje pojava i sadržaja u prostoru (Crkvenčić i Malić, 1988; Vresk, 2002; Harrington i O'Donoghue, 1998). Počiva na shvaćanju da je svakom naselju, zajednici moguće odrediti položaj u nekoj točki kontinuuma između krajnje ruralnih i krajnje urbanih zajednica. I dok se u polarnim tipovima zaključci izvede usporedbom istraženih slučajeva s logičkim ekstremima, kakvi su polarni idealni tipovi, u modelu kontinuuma uspoređuju se kvantitativne razlike. Prvi radovi te vrste pojavili su se sredinom 20. stoljeća (Župančić, 2005a).

Usporku nizu istraživanja koja su koristila opisane modele u istraživanjima socijalnih, ekonomskih, političkih, vjerskih i drugih razlika između ruralnih i urbanih područja, ubrzo su se pojavile i prve kritike tih modela. Mogu se svesti pod sljedeće teze: 1. nije upitno postoje li razlike između urbanog i ruralnog, odnosno postoje li razlike među stupnjevima između tih dvaju ekstrema, nego jesu li urbano i ruralno uzročni faktori tih razlika i 2. kako tim modelima objasniti činjenicu da se elementi pripisivani urbanom, odnosno ruralnom istovremeno mogu pronaći u istoj zajednici? (Johnston i dr., 2000:721). To drugo pitanje postavio je R. E. Pahl 1965. u svojoj knjizi *Urbs in rure* (London, Weidenfeld and Nicolson) i time bio među prvima koji je ukazao da nema jednostavne dihotomije između urbanog i ruralnog (Ilbery, 1998:2). Štoviše, »Ray Pahl smatra se osobom koja je kritizirajući preveliku generalizaciju i pojednostavljenje složenih odnosa u modelu kontinuuma dovela taj koncept u pitanje. Pahl se također, što je još važnije, protivi stvaranju bilo kakvih socioloških definicija naselja, smatrajući da je odnos ruralnog i urbanog satkan od niti različitog tkanja koja međusobno se isprepleću dajući vrlo kompleksnu mrežu različitih odnosa« (Johnston i dr., 2000:721). Tim razmišljanjima o modelu ruralno-urbanog kontinuuma možemo pridružiti još jedno, također iz sredine 20. stoljeća. Ujedinjeni narodi, organizacija koja dugi niz godina prati statistiku ruralnog i urbanog stanovništva, u svom godišnjaku iz 1955. istaknula je da »ne postoji točka u kontinuumu od velikih aglomeracija do malih okupljenih ili disperznih naselja u kojoj urbano nestaje, a ruralno počinje; podjela između urbanog i ruralnog stanovništva je neminovno arbitrarna« (Robinson, 1990).

Osim dihotomije i kontinuuma kao dvaju dominantnih modela u konceptualiziranju odnosa ruralnog i urbanog, postoji još nekoliko modela koje je moguće smatrati funkcionalnima. Njih bismo mogli promatrati kao svojevrstne kombinacije ili na određeni način »poboljšanja« dvaju temeljnih modela. Proizišli su uglavnom iz empirijskih istraživanja. Takav je primjerice *model raspršenosti* urbanih i ruralnih struktura koji je proizišao iz istraživanja razlika u strukturama stanovništva urbanih i ruralnih područja. Temelji se na postavci da do raspršenosti struktura dolazi u ruralnim područjima u kojima je pod utjecajem grada došlo do stvaranja novih socijalnih struktura, ali ne i do novih socijalnih prostornih jedinica. U *modelu parabole* ističe se da između urbanog i ruralnog ne postoje bitne razlike, nego samo vremenski promijenjene distance. Te su razlike u početnom stadiju razvoja društva male, potom se povećavaju i maksimaliziraju na prijelazu u industrijsko društvo, da bi se potom, pod utjecajem urbanizacije, ponovo smanjivale (Crkvenčić i Malić, 1988).

I konačno, empirijska istraživanja temeljena na tom pristupu, završava Cloke, često se susreću s metodološkim ograničenjima koja proizlaze iz dostupnosti podataka za odgovarajuće prostorne jedinice te arbitrarnosti u odabiru indikatora ruralnosti, što u konačnici utječe na njihovu vrijednost (Cloke, 2006).

Shvaćanje ruralnosti u okviru funkcionalnog koncepta temelj je *deskriptivnih* i *socio-kulturnih definicija* ruralnosti (Woods, 2005). Temeljno obilježje deskriptivnih definicija je pretpostavka da se između ruralnih i urbanih područja može odrediti jasna prostorna granica na temelju niza mjerljivih socijalnih, ekonomskih i fizionomskih obilježja, na primjer broja stanovnika, gustoće naseljenosti i slično. Službene definicije ruralnih područja u pravilu su deskriptivne. Tako su popisne definicije urbanih područja (a time i njihovog neurbanog reziduum) često temeljene samo na broju stanovnika ili na kombinaciji više različitih statističkih indikatora poput broja stanovnika i socio-ekonomske strukture stanovništva.³³ Složenije tipologije ruralnih područja također kao polaznu točku koriste deskriptivne definicije ruralnosti, samo što je broj korištenih indikatora u pravilu znatno veći nego kod, primjerice, popisnih definicija.

Socio-kulturne definicije ruralnog razlikuju se od deskriptivnih po tome što prije svega nastoje definirati ruralno društvo putem vrijednosti, načina organizacije, obrazaca ponašanja te socijalnih i kulturnih obilježja lokalnog stanovništva. Dihotomijski i kontinualni model odnosa ruralnog i urbanog čine osnovu tih definicija.

33 Detaljnije u poglavlju 3. Službene definicije ruralnih područja – odabrani primjeri.

Funkcionalni koncept odnosa urbanog i ruralnog prepoznamo i u diferencijaciji ruralnih, urbanih i prijelaznih/ostalnih/mješovitih (odnosno više ili manje urbaniziranih) naselja u hrvatskoj geografiji. Jednim od najvažnijih procesa transformacije prostora smatra se urbanizacija, koja uz svoje uže, primarno značenje postanka i razvoja »formalnog grada«, ima i ono šire koje podrazumijeva »populacijsko-demografske, socijalno-ekonomske, funkcionalne, fizionomijske i druge promjene koje smanjuju agrarna obilježja u korist urbanih obilježja ruralnih sredina« (Vresk, 2002:17-18). Žuljić još 1966. ističe da »urbanizacija i rast gradova nisu sinonimi jer je urbanizacija prostorno daleko sveobuhvatniji, a sadržajno mnogo složeniji proces, a obuhvaća osim rasta gradova također i transformaciju ruralnih područja« (Žuljić, 1983a:153). Upravo taj aspekt urbanizacije najuže je povezan s modelom ruralno-urbanog kontinuumu. Nastojeći kvantificirati i prostorno odrediti intenzitet urbanizacije, istraživači su odabirali različite varijable da bi naseljima odredili položaj u kontinuumu između ruralnog i urbanog. U posljednjih je tridesetak godina u našoj geografiji najčešće primjenjivan model M. Vreska koji ima četiri kategorije, a mogli bismo ih shvatiti i kao četiri pozicije naselja u kontinualnoj tipologiji: urbano, jače urbanizirano, slabije urbanizirano i ruralno (Vresk, 1982; 2002; 2008).³⁴

2.2.1.2.2. SOCIJALNO-GEOGRAFSKI KONCEPT NJEMAČKE (MÜNCHENSKE) ŠKOLE

Funkcionalni koncepti ruralnosti temeljeni su ponajprije na *strukturama*, odnosno strukturnim razlikama između ruralnog i urbanog. To mogu biti strukture društvenih odnosa u sociološkim teorijama ili pak strukture prostornih i funkcionalnih odnosa između centralnih naselja i agrarne okolice. Za razliku od toga, u socijalno-geografskom konceptu Münchenske škole agrarni krajolik pojavljuje se »kao prostorni odraz socio-ekonomskih procesa i njima uvjetovanih promjena« (Arnold, 1997:15). Težište je na shvaćanju da »agrarni prostor, uključujući i njegov prirodni sadržaj, stalno podliježe promjenjivom djelovanju različitih socijalno-prostornih grupa kojih je djelovanje uvjetovano specifičnim načinom vrednovanja (kako prirodnih elemenata tako i društvenih činilaca i procesa), a u skladu sa specifičnim vrednovanjem i specifičnim načinom reagiranja, što izaziva i specifične procese« (Crkvenčić i Malić, 1988:10). Autori nastavljaju da prema shvaćanjima glavnih predstavnika tog pravca, njemačkih geografa W. Hartkea i K. Rupperta, ti procesi, ako su prostorno relevantni, u određenom vremenskom razdoblju mogu ostaviti traga i u pojedinim elementima strukture i funkcionalnih odnosa nekog prostora. Drugim riječima, ako su socijalni procesi dovoljno intenzivni i dugotrajni, perzistentni, utječu na redefiniciju kulturnih pejzaža.

Shvaćanje ruralnog prostora kao refleksije socio-ekonomskih procesa razvilo se pod utjecajem socijalnih znanosti na geografiju nakon Drugoga svjetskog rata. Socijalno-geografski koncept njemačke (Münchenske) škole nastojao je integrirati grane društvene geografije konceptom istraživanja osnovnih funkcija ljudskog postojanja: stanovati i u zajednici živjeti, raditi, opskrbljivati se, obrazovati se i provoditi slobodno vrijeme.³⁵ Time je u okvirima geografije fokus s isključivo proizvodne funkcije agrarnih područja proširen na njegovo shvaćanje kao životnog prostora koji zadovoljava sve nužne ljudske funkcije. Među najvažnije primjene socijalno-geografskog koncepta u izvangradskim područjima svakako spadaju istraživanja socijalnog ugara, odnosno »neobrađivanja ranije obrađivanog poljoprivrednog zemljišta, i to zbog socijalne promjene unutar skupine koja je vlasnik ili koja raspolaže zemljištem« (Ruppert i dr., 1981:75). Socijalni ugar njemački autori razlikuju od pojave »napuštanja polja« (Flurwüstung), s kojom je po izgledu slična i koju uzrokuje opadanje broja stanovnika, napuštanje naselja i sl. Socijalni ugar se javlja u područjima jake industrijalizacije i posebno u krajevima s već izdiferenciranom socijalno-ekonomskom strukturom stanovništva. Zapošljavanje u industriji utječe na osjećaj socijalne sigurnosti i stvarnog ili prividnog poboljšanja životnog standarda zbog čega seljaci – radnici više ne obrađuju zemlju. Dakle, površine pod ugarom neizravan su pokazatelj socijalne preobrazbe odnosno opadanja broja poljoprivrednih kućanstava kojima je poljoprivreda ostala jedini izvor prihoda s jedne te povećanja broja industrijskih radnika s druge strane.

Socijalno-geografski koncept njemačke (Münchenske) škole imao je vrlo snažan utjecaj u Hrvatskoj, a posebno u okviru agrarne geografije (istraživanja pojave i širenja socijalnog ugara kao indikatora deagrarizacije i industrijalizacije) (Vresk, 1971/1972; Crkvenčić, 1981;1982;1983).

34 O Vreskovom i ostalim modelima detaljnije u poglavlju 5. Tipologija ruralnih područja Hrvatske.

35 Socijalna geografija (Ruppert i dr., 1981). Naziv funkcije »ponašanje u slobodno vrijeme« preformuliran je u »provoditi slobodno vrijeme«, zadržavajući isti sadržaj.

2.2.1.2.3. POLITIČKO-EKONOMSKI TEORIJSKI OKVIR KONCEPTUALIZIRANJA RURALNOSTI³⁶

Treći važan teorijski okvir za razumijevanje ruralnog je korištenje političko-ekonomskog koncepta. Pod tim pojmom se podrazumijeva »istraživanje odnosa između proizvodnje, distribucije i akumulacije kapitala, učinkovitosti političkih mjera u gospodarstvu te utjecaj ekonomskih odnosa na socijalne, ekonomske i geografske strukture« (Woods, 2005:22).

U kontekstu razumijevanja ruralnosti, njegova je bit u propitivanju samog postojanja ruralnog kao zasebne analitičke kategorije, odnosno čak i njena puna negacija (Bengs i Schmidt-Thomé, 2006:15). Razlikuje se od prijašnjih pristupa jer obilježja ruralnih područja, koja su u funkcionalnim konceptima smatrana specifičnima za konkretan geografski prostor, nastoji tumačiti općim zakonitostima nacionalnih i međunarodnih političko-gospodarskih sustava za koje se često predmnijeva da funkcioniraju bez obzira na određenu prostornu stvarnost, neovisno o urbanom ili ruralnom kontekstu (Cloke, 2006). Te su zakonitosti temeljene na kapitalizmu, odnosno stvaranju profita kao konačnom cilju, što pak za posljedicu ima i oblikovanje određenih prostornih obrazaca.^{37, 38}

Osim toga, taj se teorijski pristup bazira i na shvaćanju da se proizvodnja i potrošnja dobara u ruralnim područjima razlikuju od društva do društva zato što, osim utjecaja općih ekonomskih zakonitosti, na njih utječu i strukture nacionalnih i regionalnih ekonomija čiji su dio (Perkins, 2006). Transformacija ruralnih područja promatra se dakle u političko-ekonomskom pristupu u velikoj mjeri pod utjecajem (urbanih) centara moći i procesa iniciranih izvan ruralnog prostora. Povezanost s urbanim centrima pridonosi i širenju gradskog načina života u ruralna područja, čime se dodatno smanjuju razlike između urbanog i ruralnog. Istovremeno, slični prostorni obrasci socijalnih odnosa u kapitalističkom društvu prisutni su, drže zagovornici tog pristupa, i u ruralnim i urbanim područjima, što sve zajedno dovodi u pitanje opravdanost konceptualiziranja ruralnog kao zasebne prostorne kategorije. To pak znači da univerzalne definicije ruralnosti, razvijene temeljem dihotomijskih i kontinualnih modela, u analitičkom smislu postaju promatrane kao nedovoljno osjetljive na stvarnost i nužno je oblikovanje novih istraživačkih pristupa, odnosno odmak od shvaćanja ruralnog kao specifičnog prostornog koncepta koji treba koristiti u istraživanjima.³⁹

Taj odmak od shvaćanja ruralnog kao objekta istraživanja i priklanjanje sektorskom pristupu pridonio je inauguraciji novih istraživačkih tema (strukturne promjene u poljoprivredi, uloga države i političkih i ekonomskih sustava u razvoju poljoprivrede, utjecaj regulatornih režima, na primjer Zajedničke poljoprivredne politike Europske zajednice na razvoj ruralnih područja i sl.), što je pridonijelo kontekstualizaciji dotada često lokalno usmjerenih studija ruralnih područja u okvir općih ekonomskih i socijalnih procesa i ukazalo na važnost njihova istraživanja (Cloke, 2006; Perkins, 2006). To je bio svojevrsni odgovor na kritike upućivane funkcionalnom pristupu, za koji se često isticalo da nije teorijski utemeljen. S druge pak strane, kao ograničenje tog pristupa ističe se, uz već spomenuti gubitak legitimiteta ruralnog kao prostorne kategorije vlastitog identiteta u odnosu na urbano, izostanak usmjerenosti na osobna iskustva i individualnost kao važne agense oblikovanja prostorne stvarnosti, zbog fokusiranja na kolektivističke identitete kao što je klasa (Woods, 2005).

36 »Politička ekonomija« je pojam koji se prvi put pojavljuje u ranom 18. stoljeću označavajući političke, vladine mjere. Preuzeli su ga ekonomisti Adam Smith i David Ricardo i koristili ga u smislu 1) stvaranja i akumulacije bogatstva, te 2) distribucije tako stvorenih viškova, s naglaskom upravo na distribuciji. Sredinom 19. stoljeća Karl Marx upotrebljava taj pojam povezujući proizvodnju i distribuciju u teoriju u kojoj se ističe kako će implicitne kontradikcije u sferi proizvodnje i distribucije dovesti do revolucije te kako je potrebna nova znanost, marksistička politička ekonomija, kojom će se ukazati na te kontradikcije u kapitalizmu, koje su nedovoljno vidljive široj javnosti. U geografiju je koncept političke ekonomije ušao kasnih 1960-ih (radikalna geografija), a zahvaljujući Davidu Harveyju i njegovim radovima o urbanizmu i geografskom čitanju i teoretskim interpretacijama Marxovih tekstova privukao je posebnu pažnju (Johnston i dr., 2000:593). U suvremenoj socijalnoj geografiji pojam političke ekonomije primjenjuje se na istraživanja koja su pod utjecajem marksističkih teorija, posebno onih koja se bave socijalnim obilježjima kapitalističkih društava, uključujući socijalne razlike i imperativ akumulacije kapitala (Woods, 2005:22).

37 »Kapitalizam, smatra se, uvjetuje polarizaciju društva u različite klase, na buržoaziju i proletarijat; kapitalizam zahtijeva da su ekonomske mjere, institucije i obrasci proizvodnje organizirani tako da zahtijevaju najmanje moguće troškove; kapitalizam zahtijeva poticanje masovne potrošnje da bi se stvorila potreba za novim proizvodima; kapitalizam podrazumijeva i stvara nejednake prostorne obrasce bogatstva i mogućnosti.« (Woods, 2005:22).

38 Strukturalizam u socijalnoj geografiji, kao znanstveni pristup koji teži »zadiranju iza vidljivih i svjesnih obrazaca ljudskog ponašanja i otkrivanju osnovne logike koja ih povezuje u trajne, temeljne strukture djelovanja« (Johnston i dr., 2000:797) dijelom je utemeljen na političkoj ekonomiji, odnosno postavci da su socijalni i prostorni procesi rezultat promjena u kapitalističkom društvu, što proizlazi iz marksističkih i neomarksističkih teorija. (Panelli, 2006), u svojoj raščlambi filozofskih i teorijskih pravaca važnih za konceptualiziranje ruralnosti, također izdvaja i marksističku teoriju i njen utjecaj na epistemologiju i ontologiju znanstvenih istraživanja ruralnog.

39 Konkretni primjer ove teze daje Cloke (2006:20), koji ističe »poziv« britanskog geografa Keitha Hoggarta početkom 1990-ih na odustajanje od korištenja koncepta ruralnosti kao intelektualnog pristupa i umjesto toga primjeni istraživanja temeljenih na sektorskom pristupu koji obuhvaća prostor kao cjelinu, bez obzira na prijašnje podjele na urbano i ruralno.

Neki istraživači ukazivali su ipak da se strukturni problemi koji su, u skladu s postavkama političko-ekonomskog koncepta, zajednički urbanim i ruralnim područjima ipak drugačije manifestiraju u potonjima, odnosno da postoji »ruralna dimenzija« zajedničkih problema (Cloke, 2006:21). U tom smislu Cloke razvija Harveyjevu tezu o neodvojivosti struktura nastalih složenim društvenim procesima od mjesta i vremena u kojem su nastale: »Ruralna dimenzija ne mora biti u suprotnosti s političko-ekonomskim pristupom upravo zato što posebnosti vremena i mjesta ne mogu biti odvojene od socijalne konstrukcije određenog vremena-mjesta kao ruralnog« (Cloke, 2006:21). Drugim riječima, prihvaćanje da opće ekonomske i društvene zakonitosti i regulatorni režimi (političko-ekonomski pristup) utječu na strukture i procese u ruralnim područjima ne znači da se oni ne reflektiraju različito u konkretnom geografskom prostoru i vremenu, i da mogu stvoriti različite socijalne konstrukte ruralnosti. Takva razmišljanja otvaraju mogućnosti ne samo za »spašavanje ruralnog kao važne istraživačke kategorije«, kako to ističu Bengs i Schmidt-Thomé (2006:15), nego, što smatramo puno važnijim, za utemeljenje shvaćanje ruralnog kao rezultante istovremenog djelovanja niza endogenih i egzogenih čimbenika, koji u različitom vremenu i različitim geografskim prostorima oblikuju manje ili više slične odnosno različite ruralnosti. Takva teza pak nužno otvara pitanje socijalnog konstruiranja ruralnog.

2.2.1.2.4. KONCEPT SOCIJALNE KONSTRUKCIJE RURALNOSTI

Što znači kada kažemo da je nešto socijalni konstrukt? Najjednostavniji odgovor na to pitanje mogao bi biti da je socijalni konstrukt sve što je u ljudskoj moći stvaranja i mijenjanja (Cresswell, 2004:30). U akademskim diskursima ta se ideja ponajviše očituje u stvaranju i mijenjanju znanja. Pođemo li od teze da je prostorna dimenzija inherentna pojmu ruralnosti, odnosno da je sama ideja »ruralnog prostora« pleonazam (jer reći da je nešto ruralno automatski podrazumijeva i prostor (Halfacree, 2006:44)), dolazimo do pitanja - što je to socijalno konstruirano, što je u ljudskoj moći stvaranja i mijenjanja kad govorimo o prostoru? Cresswell (2004:30) ističe da su to dvije stvari: značenje i materijalna dimenzija. Govoriti dakle o (ruralnom) prostoru kao socijalnom konstrukturu znači da on za nas ima određeno značenje koje je uvelike oblikovano kulturom i socijalnim miljeom kojem pripadamo, te dominantnim političko-ekonomskim silama u društvu. I naša osobna iskustva mogu pridonositi značenju koje pridajemo (ruralnom) prostoru. U oba slučaja radi se o društveno uvjetovanim konstrukcijama ruralnosti, koje istovremeno mogu biti i opće i individualne. Socijalni konstrukt podrazumijeva da (ruralni) prostor ima i materijalnu dimenziju. Svi izgrađeni objekti, infrastruktura, način korištenja zemljišta odnosno cjelokupni kulturni pejzaž proizvod je društva u kojem egzistira. I ta je dimenzija socijalnog konstrukta prostora promjenjiva i uvelike ovisna o kapitalu i dominantnim društvenim odnosima.⁴⁰ Upravo zbog promjenjivosti i ovisnosti socijalnih konstrukata o različitim kulturama, političkim uređenjima, ekonomskim sustavima te osobnim iskustvima, u tom pristupu prevladava stav da nije moguće jednoznačno definirati ruralni prostor, bilo njegovim razlikama u odnosu na urbano kako to objašnjavaju modeli dihotomije i kontinuuma u funkcionalnom pristupu, refleksijom prostornih procesa u socijalno-geografskom tumačenju niti ekonomskim zakonitostima po shvaćanju političko-ekonomskih pristupa, nego da postoji niz različitih socijalnih prostora koji se preklapaju na istom geografskom prostoru (Bengs i Schmidt-Thomé, 2006:15). Korak dalje u tom smislu, može se protumačiti, ide Soja svojim konceptom *trećeg prostora* (prema Šakaja, 2008:291). On materijalnu dimenziju, odnosno na nju usmjerenu vizuru naziva *prvim prostorom*. *Drugi prostor* za njega je vizura koja tumači realnost preko zamišljanih reprezentacija. I konačno, preklapanjem vizura usmjerenih na *prvi* i *drugi* dopire se do »višestruko diferenciranih prostora s mnogostrukim preklapljenim atributima, što ih ljudi iskustveno doživljavaju i konstruiraju na različit način – prostora istodobno realnih-i-zamišljenih (*treći prostor*)«.

Prema tome, za razliku od prethodnih teoretskih pristupa ruralnom, razumijevanje ruralnosti kao socijalnog konstrukta, posebno pod utjecajem postmodernističkih i poststrukturalističkih pristupa »sugerira da je važnost ruralnog u fascinantnom svijetu socijalnih, kulturnih i moralnih vrijednosti koje su povezane s ruralnosti, rural-

40 Primjer novoizgrađenih trgovačkih centara oko Zagreba, gdje je očita promjena materijalne stvarnosti ruralnog prostora. Takva promjena u materijalnoj dimenziji potencira i promjenu značenja tog ruralnog prostora, od produktivističke (poljoprivredne ili nepoljoprivredne - socijalni ugar) do konzumacijske (u širem društvenom kontekstu) ili pak npr. od neatraktivnosti do privlačnosti (na osobnoj razini pojedinca). To je primjer razumijevanja ruralnog prostora kao socijalnog konstrukta jer razumijevanje konkretnog prostora očito ovisi o promjeni njegove materijalne dimenzije, ali i značenja. Takvo objašnjenje izrazito je u duhu Harveyjevog marksističkog tumačenja utjecaja kapitala na transformaciju prostora. Kapital je mobilan, mjesta su fiksna (i svejedno je jesu li urbana ili ruralna). Kapital traži najpovoljniju lokaciju za ostvarivanje maksimalnog profita – jeftino i dostupno zemljište Sv. Križa Začretja i Sv. Helene. Kapital ne pita je li to ruralno ili urbano, važno da služi svrsi, profitu (argument u korist teze o upitnosti ruralnog kao analitičke kategorije). Treći sloj tumačenja je i sam izgled trgovačkog centra koji očito predstavlja, simbolizira nešto drugačije (grčka arhitektura, mali grad). Simboli su tu očito da sugeriraju određeno značenje – »ovo nije ruralno, ovo je urbano (ali urbano kako je nekada bilo – malo, pitoreskno, bez gužve i stresa).

nim prostorom i ruralnim životom» (Cloke, 2006:21). »Prostor ne postaje ruralnim zbog određene ekonomske strukture ili gustoće stanovništva, nego stoga što ga lokalno stanovništvo ili ljudi koji ga na neki način koriste smatraju ruralnim« (Woods, 2005). Prethodnom rečenicom vrlo precizno izraženo je razmišljanje karakteristično za poststrukturalističke pristupe koji unose mogućnost višestrukog, otvorenog i promjenjivog tumačenja određenih fenomena i znanja o njima. Od istraživača ruralnog prostora zahtijeva se da više ne propituje samo akademske diskurse ruralnosti, nego i (laičke) javne i privatne diskurse običnih ljudi, popularne kulture te diskurse određenih interesnih skupina (poljoprivrednika, zaštitara okoliša i sl.).

Citati ukazuju na to da shvaćanje ruralnog kao socijalnog konstrukta u 1990-ima čini odmak od modernističkih shvaćanja o funkcioniranju društva na temelju nekoliko velikih teorija i teži otkrivanju i prihvaćanju razlika koje proizlaze iz osobnih iskustava i percepcija (Ilbery, 1998:42).⁴¹ Istražuju se socijalna i kulturna značenja te identiteti ruralnog i njihova uloga u oblikovanju višestrukog značenja ruralnosti u suvremenom društvu (Cloke, 2006; Klemenčič, 2006; Panelli, 2006; Halfacree, 2006). Upravo su *višestrukost značenja* i *multifunkcionalnost materijalne dimenzije* ključna obilježja shvaćanja ruralnog prostora temeljenog na socijalnom konstruktivizmu.⁴²

Još jedno važno obilježje »post-pristupa« je i diferenciranje ruralnog (kao pojma koji podrazumijeva jedinstvo društva i prostora) na tri međusobno sve odvojenije komponente: 1) ruralno kao simbol, 2) ruralno kao značenje i 3) ruralno kao referentni, konkretan ruralni prostor. Prema Clokeu (2006), začetnikom te teze drži se britanski geograf Keith Halfacree, koji je pod utjecajem Baudrillardove teorije primijetio kako se zbog sve različitijih socijalnih predodžbi ruralnosti ono što ona simbolizira sve više razdvaja od njenog značenja, a i simbol i značenje udaljavaju se od konkretnog geografskog, ruralnog prostora. Tako smo, zaključuje Cloke, odvojivši funkcionalni geografski prostor od njegova značenja i simbolike došli do deteritorijalizacije ruralnog, ali ujedno time i otvorili mogućnosti njene reteritorijalizacije u nekom posve drugom prostornom kontekstu (Cloke, 2006:22). I konačno, sama je ideja ruralnog u svjetlu ovih rasprava dovedena (opet) u pitanje, a najjasnije su to izrazili Murdoch i Pratt, koji su 1993. predložili da se uvede novi pojam: »postruralno(st)«. On ne bi označavao ni jednu standardnu definiciju ruralnog, ali bi obuhvaćao svaki fenomen koji bilo tko smatra ruralnim (prema Ilbery, 1998:44)!

Nameće se logično geografsko pitanje: kako prepoznati refleksiju postruralnog u prostoru? Prvo, jasno treba reći da je sam koncept toliko otvoren i fleksibilan da izvan intelektualne sfere postaje upitan kao pragmatična osnova. Tome su usmjerene i kritike shvaćanja ruralnog kao nekog virtualnog, hiperrealnog, nestabilnog i apstraktnog koncepta u okviru postmodernističkih i poststrukturalističkih pristupa njegove konceptualizacije.⁴³ Ipak, kao zanimljiva prilika za primjenu postruralnih pristupa mogla bi biti ona ruralna područja koja su svojim dosadašnjim općim društvenim i ekonomskim razvojem došla u vrlo dinamičnu i mozaičnu situaciju preklapanja brojnih struktura, procesa, funkcija i interesa, u kojima se čini da dosadašnji modeli ne ocrtavaju stvarnost. Shvaćanje postruralnog kao izrazito diferenciranog i dinamičnog prostora, s prepoznavanjem individualnih i grupnih djelovanja kao proaktivnih čimbenika i pokretača promjena te važnom ulogom kulture u lokalnoj ekonomiji postaje sve važnijom podlogom brojnih istraživanja.⁴⁴

Koncept socijalne konstrukcije temelj je i definiranju *ruralnog kao socijalne reprezentacije*. Za razliku od deskriptivnih i socio-kulturnih definicija koje nastoje odrediti ruralno kao određeni prostor ili pak društvo na temelju socijalnih, ekonomskih, kulturnih i sličnih obilježja te vrijednosti i obrazaca ponašanja, ovdje je naglasak na asocijacijama, simbolima i slikama koje ljudi imaju o ruralnom. Jednom riječju, razumijevanje ruralnosti kao »stanja svijesti« (Woods, 2005:11). Iako se čini možda dalekim od stvarnosti, realnih potreba i problema ruralnih područja, zagovornici tog načina definiranja ruralnosti ističu kako on ima itekakvog utjecaja na materijalnu stvarnost. Potkrepljuju to tezom

41 Vrlo je ilustrativan (i često citiran) primjer »borbe« protiv generaliziranog i uprosječenog pogleda na ruralna područja, i ujedno jasna kritika logičkog pozitivizma i empiricizma, onaj Chrisa Phila u članku »Neglected rural others« (»Zanemareni ruralni drugi«) u kojem autor ističe kako su brojna geografska istraživanja »pisana na takav način da su ruralni krajevi ili potpuno prazni... ili ih naseljavaju male vojske bezličnih, besklasnih i bespolnih ljudi, koji poslušno grade Christallerovu mrežu centralnih naselja, radeći točno određen broj sati na farmama u svakom od Von Thünenovih koncentričnih krugova i općenito poštujući velike ekonomske zakone minimalizacije ulaganja i troškova u upravljanju fizičkim prostorom.« (Philo, C. 1992: Neglected rural others, Journal of Rural Studies, str. 201, prema Ilbery, 1998:42)

42 Iako su pojmovi *višestrukost* i *multifunkcionalnost* doslovno već postali opća mjesta u brojnim diskursima ruralnog, još jednom valja naglasiti da njihovo temeljno razumijevanje počiva na socijalnom konstruktivizmu koji podrazumijeva mogućnost stalne promjene kako značenja tako i materijalne dimenzije ruralnosti. Navedeni primjer izgradnje trgovačkog centra u Sv. Križu Začretju ilustracija je te teze.

43 U. Strohmayr se u članku »Poststrukturalizam« pita: »Je li postularanje nepostojanja struktura racionalno održivo... i odgovora riječima, kako sam kaže, »već neupitnog velikog djeda poststrukturalizma Friedricha Nietzschea. Ondje gdje je kontekst sve, a mijenja pravilo, gdje se »pokretljivost« slavi, a korijeni »demoniziraju«, utvara socijalnog darvinizma diže se zlokobnija nego ikad: tu se javlja opasnost da potiskivanje identiteta postane sustavno, te stoga neizbježivo.« (Harrington i O'Donoghue, 1998; Vresk, 2002; Crkvenčić i Malić, 1988)

44 Za opsežniji pregled istraživanja ovdje spomenutih aspekata v. Brunori i Rossi, 2006.

Tab. 2. Teorijski pristupi definiranja ruralnog prostora

Koncepti ruralnosti	Teorijski okvir	Osnovna obilježja koncepta	Shvaćanje ruralnosti	Vrste definicija ruralnog prostora
Funkcionalni pristupi Od prve polovice 20. stoljeća i dalje	Pozitivizam	Prepoznavanje temeljnih obilježja i funkcija ruralnih područja po kojima se ona razlikuju od urbanih (modeli ruralno-urbane dihotomije, kontinuuma i sl.)	Ruralno kao neurbano	Deskriptivne Socio-kulturne
Socijalno-geografski koncept Münchenske škole¹ 1960-e i dalje	Pozitivizam, biheviorizam	Istraživanje utjecaja socijalnih grupa na strukture i funkcije prostora, kroz prostorno relevantne procese	Ruralni prostor kao odraz socio-ekonomskih procesa i njima uvjetovanih promjena	Deskriptivne
Političko-ekonomski pristupi 1970-e i dalje	Strukturalizam	Istraživanje odnosa između proizvodnje, distribucije i akumulacije kapitala, učinkovitosti političkih mjera u gospodarstvu te utjecaj ekonomskih odnosa na socijalne, ekonomske i geografske strukture	Preispitivanje, čak i negacija ruralnog kao analitičke kategorije Ruralno kao konkretan geografski prostor (ruralna dimenzija općih zakonitosti kapitalizma)	- Deskriptivne
Koncept socijalne konstrukcije ruralnosti 1990-e i dalje	Postmodernizam i poststrukturalizam, kulturni obrat	Odmak od modernističkih shvaćanja o funkcioniranju društva na temelju nekoliko velikih teorija; otkrivanje i prihvaćanju razlika koje proizlaze iz osobnih iskustava i percepcija.	Ruralno kao niz različitih socijalnih prostora koji se preklapaju na istom geografskom prostoru; Ruralno kao stanje svijesti; Ruralno kao simbol, značenje i materijalni prostor; Postruralnost	Ruralno kao socijalna reprezentacija

da, ako ljudi smatraju da žive u ruralnim područjima i imaju jasnu viziju o onome što bi ruralni način života trebao biti, onda to umnogome utječe na njihove stavove, ponašanje i konkretne akcije u prostoru. Istovremeno, različita shvaćanja iste materijalne osnove ruralnosti mogu dovesti do razmimoilaženja, čak i konflikata u viđenjima budućeg razvitka konkretnog geografskog prostora (Brunori i Rossi, 2006; Svendsen, 2004; Woods, 2005).⁴⁵

Kritike koje se upućuju definiranju ruralnog temeljem socijalnih reprezentacija mogle bi se svesti na dvije ključne točke (Hoggart i dr., 1995). Prva je da, iako individualni koncepti ruralnosti mogu dovesti do osobne ili grupne akcije, za aktivaciju grupne akcije potrebni su zajednički elementi u slici ruralnog. Osim u slučajevima otpora ili obrane vlastitog doma i načina života, mišljenja su autori, individualne vizije ne prerastaju lako u temelj velikih zajedničkih akcija sa snagom socijalnih procesa.⁴⁶ Druga kritika je svojevrsno upozorenje kako treba jasno poznavati svrhu i namjeru istraživanja. Ako se žele istražiti aktivnosti ruralnog stanovništva ili pak stavovi urbanih žitelja o ruralnim područjima kao prostoru stanovanja i rekreacije, onda takvi pristupi mogu imati teoretsku vrijednost. No, ako je cilj razumijevanje strukturnih ograničenja ili pak mogućnosti razvoja ruralnih područja kao posljedice općih društvenih procesa, onda vrijednost individualnih slika ruralnog kao osnove istraživačkog pristupa dolazi u pitanje (Hoggart i dr., 1995:24-25). Pridružiti ćemo tim kritikama i osobni stav: je li zaista moguće jednako relevantnim za materijalnu stvarnost ruralnog smatrati baš sve diskurse ruralnosti, i one formalnije kao što su politički i akademski, i ostale – laičke i popularne? Neke odgovore nudi sljedeće poglavlje.

⁴⁵ Svendsen (2004) je pokazao kako su se nakon Drugog svjetskog rata u Danskoj razvila dva posebna diskursa ruralnosti. Nazvao ih je poljoprivredni i nepoljoprivredni (agriculturalist i non-agriculturalist). Prvi je svoj vrhunac doživio 1960-ih i uglavnom je služio farmerima i njihovim interesima povećanja poljoprivredne proizvodnje. Ključni termini kojima se koristio bili su strukturne promjene, vertikalna integracija, racionalizacija i centralizacija, odnosno produktivističko viđenje ruralnog. Od 1970-ih u terminologiji govora o ruralnom pojavljuju se pojmovi poput zajednice, kulture, aktivnog građanstva i okoliša, najavljujući drugi, nepoljoprivredni diskurs. On se oblikovao oko imigranata u ruralna područja, mahom dobro obrazovanog stanovništva koje je zagovaralo i dodatnu dimenziju ruralnog kao životnog i prostora provedbe slobodnog vremena. Autor zaključuje kako je taj diskurs imao važnu ulogu za oblikovanje novih identiteta ruralnog kako na lokalnoj, tako i na nacionalnoj razini i time bitno utjecao na svakodnevni život danskog ruralnog stanovništva.

⁴⁶ Veliki »ustanak« za obranu tradicionalnog načina života kakav je bio onaj u Velikoj Britaniji u povodu zabrane lova psima može se istaknuti kao primjer kolektivne akcije.

2.2. PLURALNOST RURALNOSTI KAO NJENA DEFINICIJA

Shvaćanje ruralnosti kao socijalne reprezentacije, pitanje diskursa i općenito postmodernistički utjecaji koji ističu važnost istraživanja »lokalnog oblikovanja univerzalnih koncepata, kao što su ruralno i urbano« (Phillips, 1998, 143) potaknuli su i pokušaje »hibridizacije« različitih teorijskih pristupa. Kritikama usprkos počela se uvidati dodana vrijednost koju u tumačenje ruralnosti donose nove teorije, posebno u smislu odgovora na pitanje »zašto se stvari na različitim mjestima događaju različito?« (Šakaja, 2008, 285), zašto ruralnost nije ista u prostoru i vremenu, zašto nije ista za sve? Baš kao što je socijalna geografija Münchenske škole spoznajom da su socijalne skupine »akteri, nosioci funkcija i stvaraoci prostornih struktura« (Ruppert i dr., 1981, 20) hibridizirala dotada dominantnu funkcionalnu metodu antropogeografije stvarajući novi istraživački okvir temeljen na sinergiji poznatih ali odvojenih spoznaja, nastojeći zadržati jedinstvo geografije, tako se javljaju pokušaji koherentnog tumačenja ruralnosti kao cjeline više različitih dimenzija osjetljivih na prostor, vrijeme i diskurs. Umjesto više socijalnih prostora koji se preklapaju nad istim geografskim prostorom, javili su se pokušaji tumačenja ruralnoga kao cjelovitog, ali i materijalno i imaginarno višedimenzionalnog prostora preklapanja.

Kao primjer jednog takvog modela pluralnosti ruralnosti prikazat ćemo *trosložni model* nastao s ciljem »kontekstualnog sinergističkog razumijevanja ruralnog prostora temeljenog na procesima« (Halfacree, 2006:48). Njegov autor je britanski geograf Keith Halfacree, koji je koristeći se modelom prostora Henrija Lefebvrea nastojao nadići dualizam u shvaćanju ruralnog prostora koji je proizlazio s jedne strane iz shvaćanja ruralnog kao konkretnog, materijalnog geografskog prostora u akademskom diskursu te s druge strane iz ruralnog kao stanja svijesti, ideje i simbola, u ostalim diskursima. Taj je dualizam od istraživača često zahtijevao da se odluči za jedno ili drugo shvaćanje.

Halfacree (2006:51) predlaže model ruralnog prostora koji se sastoji od tri ključna elementa:

- konkretnog, materijalnog ruralnog prostora;
- formalnih reprezentacija ruralnog;
- svakodnevnog ruralnog života.

Materijalna dimenzija, *konkretan ruralni prostor* oblikuje se putem prostornih procesa (tokova, interakcija) povezanih s proizvodnjom ili potrošnjom. *Formalne reprezentacije ruralnog* su koncepti koje su artikulirali kapitalistički interesi, političari i birokrati i sl. Te reprezentacije otkrivaju kako se ruralnom pristupa kao dobru, resursu koji ima određenu vrijednost razmjene. *Svakodnevni ruralni život* obuhvaća individualne i socijalne elemente, kulturu, način življenja u ruralnom prostoru. On je neminovno drugačiji i različit kako za različite skupine, tako i za pojedince koji žive u ruralnom prostoru. Uvelike ovisi o formalnim reprezentacijama ruralnog.

Tim modelom autor je nastojao istaknuti da cjelovitost ruralnog prostora proizlazi iz međusobnih odnosa svih triju elemenata – svaki od njih se pojedinačno, izolirano ne može razumjeti. Važnost pojedinog elementa, intenzitet i smjer odnosa među elementima promjenjive su kategorije – upravo zato ruralnost nikada nije »zamrznuta« u prostoru i vremenu i upravo zato je teško dati njenu jedinstvenu definiciju.

Za kraj razmatranja pojma ruralnosti u akademskim diskursima iznijet ćemo nekoliko konkretnih primjera iz Hrvatske i Europe, te pokušati oblikovati vlastito razmišljanje o tome.⁴⁷

Štambuk (1993:173) smatra da se ruralnost može shvatiti kao »pripadnost rursu, selu, seoskoj zajednici, ruralnom prostoru«. Ruralnost je promjenjiva u vremenu i prostoru te ovisi o okolnostima u kojima se oblikuje. S druge strane, njen temeljni sadržaj, odnosno sastavnice ruralnosti, manje je podložan promjenama. Mijenjaju se obilježja tih sastavnica. Autorica ima jasan stav i oko tumačenja ruralnosti kao obilježja konkretne »rezidencijalne zajednice«. Smatra da je ruralnost moguće definirati putem sadržaja i vrijednosti određene zajednice i pritom ostati dosljedan istinitosti, ali da to nije dovoljno precizno.

Sastavnice ruralnosti dijeli na dvije razine. Prvu čini materijalna dimenzija, temeljna pretpostavka koja »drži ruralnu zajednicu na okupu«. To je, smatra autorica, ponajprije zemlja – poljoprivredno zemljište, na koju se nastavljaju poljoprivreda i ostale djelatnosti, što zajedno dobiva odraz u seoskom pejzažu. Drugu, individualno-društvenu razinu, čini pojedinac, nastavlja se preko obitelji i rodbine sve do seoske (lokalne) zajednice odnosno

47 Početna ideja poglavlja o definiranju ruralnih područja bila je analiza mnogobrojnih definicija ruralnosti korištenih u znanstvenim radovima i prepoznavanje zajedničkih točaka (i različitosti). No, pokazalo se da to i nema prevelikog smisla jer brojna novija istraživanja počinju prenošenjem definicija ruralnih područja iz službenih dokumenata Europske unije i OECD-a. Takve definicije, iako oblikovane za potrebe političkog konteksta, odražavaju i znanstveni diskurs u kojem su dijelom i nastale. Svoj životni ciklus nastavile su često prelazeći iz političkog natrag u znanstveni diskurs, očito utječući na istraživače koji ih uzimaju za polazište. Zanimljivo putovanje jedne definicije. Preklapanje političkog i znanstvenog diskursa nije ništa čudno i novo, no važno je ukazati na to i imati u vidu pitanje konteksta korištenja. Stoga je takvim službenim definicijama posvećeno posebno poglavlje i analitička metoda, a ovdje je pristup bio drugačiji – razmatranje poimanja ruralnosti s obzirom na teorijske okvire i za kraj tek nekoliko različitih primjera koji idu »dublje« od službenih definicija.

sela, ali uključuje i mrežu odnosa na daljinu. Između elemenata prve i druge razine ruralnosti postoji niz odnosa u kojima se »stvara i očituje« ruralnost. Autorica zaključuje: »Ruralna pripadnost opći je i stabilni društveni fenomen. Njene pojedinačne manifestacije su, međutim, uvijek »nove« i drukčije od svih ostalih ruralnosti«.

Lay (2002:295) navodi obilježja koja smatra oznakama ruralnih prostora u Hrvatskoj početkom 21.st.:

- »a. Dominacija poljoprivrede i šumarstva kao grana djelatnosti u kojima radi (bilo u selu ili gdje drugdje) lokalno stanovništvo; u Hrvatskoj postoji i više ruralnih naselja u kojem većina ljudi radi u »modernim urbanim, dakle tercijarnim sektorima djelatnosti«;
- b. Ambijent koji je urbanistički, arhitektonski i estetski organiziran kao selo, kao naselje koje nema odviše razvijenu tehničku komunalnu infrastrukturu (vodovod, kanalizacija) kao ni ostale elemente urbane opreme (specijalizirane trgovine, usluge, ustanove lokalne vlasti, poštu i sl.);
- c. Socijalno-kulturni milje koji prakticira tradicionalne oblike kulture i religijske prakse, lokalnu socijalnu integraciju kroz susjedske i rodbinske odnose i aranžmane te tradicionalne oblike provođenja slobodnog vremena uz oblike koje nameće masovna kultura posredovana masovnim medijima.«

Šundalić (2006:206-207) dalje razmatra pojam ruralnog prostora u sociologiji. Zaključuje da se »ruralni prostor prepoznaje kao prostor slabije gustoće naseljenosti u kojemu dominiraju djelatnosti poljoprivrede i šumarstva. To je prostor malih kolektiviteta i kulturne posebnosti koje su nesvodive na masovnu kulturu. Stoga se selo vidi kao *prirodnu sredinu*⁴⁸, ili primjerice *ruralnu idilu* usporenog ritma življenja u kojoj ljudi radije slijede prirodni tijek događanja nego tržišni. To je organska zajednica u kojoj ljudi imaju vremena jedni za druge i gdje zauzimaju određeno mjesto i imaju svoju ulogu. To je svojevrsni zaklon, brana od moderniteta.⁴⁹ Ruralni je prostor određen s četiri sastavna elementa: *selo, poljoprivreda, okoliš i tehnologija*. Stoga mu je potrebno pristupiti kroz četiri dimenzije: *sociokulturnu* – koja se pokazuje u narodnoj kulturi i tradiciji, ritualima i ceremonijama, praznovjerju i religiji, *razvoju* – kroz postojanje prirodne rezerve resursa potrebnih ekonomiji, *ekonomsku* – kroz kontinuirano obnavljanje resursa i *ekološku* – koja se u ruralnom prostoru pokazuje kroz eko-pristup proizvodnji i čuvanju bioraznolikosti.⁵⁰ Ruralni se prostor, dakle, prepoznaje kao cjelina koju čini nerazdvojni odnos *sela, tehničkih sustava i prirodnog okoliša*.⁵¹

Ante Marinović-Uzelac (2002:134-135) propituje odnos grada i sela u kontekstu modernizacije: »No, kad skupina napusti sustav zatvorenog (autarkičnog) gospodarstva i kad fizička sredina prestaje biti dominantnom, autonomije načina života nestaje. Otvorenost i specijaliziranost generiraju razmjenu te možda u tome treba tražiti osnovne razlike između *ruralnih* i *urbanih* aglomeracija, između sela i grada. Koliko selo izlazi iz autarkičnosti, toliko se u ruralnoj sredini širi *gradski način života*. Dakako da to bitno utječe na sve oblike nastambi i naselja. Dalje prati evoluciju sela kao oblika naseljenosti: »*Selo je naselje čije se stanovništvo pretežito bavi poljodjelstvom, stočarstvom ili ribarstvom*, dakle tzv. *primarnim djelatnostima*. To bi bila tradicionalna definicija, ali s obzirom na to da u današnjem selu može biti, a često tako i jest, više nepoljoprivrednika nego poljoprivrednika, ta nam definicija više nije dovoljna. Selo je svakako »društvena zajednica u kojoj su seljaci (poljodjelci) važan, ali ne nužno brojem ili značenjem prevladavajući društveni sloj.«⁵² Neki dobro opažaju da selo postaje sve više *mjestom stanovanja*, a sve manje *mjestom poljoprivredne proizvodnje*, ali je društveni sloj seljaka bez sumnje dominirajući u gospodarskom izgledu naselja kao što je, u njegovom vanjskom izgledu, poljoprivreda jasno izražen način života. U funkcionalnom pak smislu, selo određuje glavna »eksportna« djelatnost njegovih stanovnika. a ne njihov brojčani odnos po djelatnostima. Zbog toga, iako manjina stanovnika živi od poljodjelstva, moramo govoriti o *selu*, ako je *poljoprivreda dominantna ekonomija naselja*, pogotovo u Hrvatskoj, ali i u Europi, gdje je poljoprivreda još uvijek više *način života* nego *način proizvodnje*. Selo, tj. ruralno naselje, moramo promatrati više kao antropogeografski fenomen nego kao oblik agrarne naseljenosti; tu se još susreću sve ovisnosti o prirodnoj sredini koje se prepleću s društvenim razvitkom i društvenim oblicima tih zajednica i s njihovim *tehnika* kojima djeluju na svoju sredinu.«

Župančić (2002:35) se pita: »Što uopće danas znači ruralno? Označavaju li se time društveni, ekonomski, prostorni entiteti, ili je riječ o svojevrsnoj kombinaciji tih komponenti i fenomenu koji nema jasno oivičene granice i sadržajnu koherenciju.«

48 Župančić, M., 2000: Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela, *Sociologija sela* 38 (1-2), 11-78.

49 Rye, J. F., 2004: *Constructing the countryside: Differences in teenagers images of the rural*, Paper No 3/04, ISSN 1503-2736, 1-26.

50 Cifrić, I., 2003: *Ruralni razvoj i modernizacija*, IDIZ, Zagreb.

51 U Štambuk, M., 2002: Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma, u: *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo* (ur. Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A.), Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, Zagreb, 9-28.

52 Štambuk, M., 1997: *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Sličnim pitanjima bez konkretnog odgovora bave se i poznati istraživači ruralnih područja u knjizi »Rural Europe: Identity and Change« (Hoggart i dr., 1995). Autori su stavljeni pred zadatak oblikovanja definicije ruralnih područja koja će im omogućiti objektivno sagledavanje procesa u europskim zemljama. Sama definicija, odnosno gustoća naseljenosti kao jedini zajednički indikator koji su odlučili koristiti, tu je manje važna od otkrivanja elemenata koje autori prepoznaju kao one što pripadaju ruralnosti. Slijedi isječak iz jednog od uvodnih poglavlja nazvanog »Impasse«, odnosno »Bezizlazna situacija« (misli se, jasno, na pokušaj jedinstvene definicije ruralnosti).

»U Velikoj Britaniji su roskastim crijepom pokrivene kućice u jednoj ili najviše dvije kratke ulice često prva asocijacija na ruralno. Istovremeno, u južnoj Italiji i južnoj Španjolskoj ima spartanskih gradova i s čak 30.000 stanovnika, od kojih su mnogi zaposleni u poljoprivredi, dok je okolni, poljoprivredni prostor često uvelike pust. Nama su oba ta primjera jednako ruralna, jer spomenuti južnoeuropski agro-gradovi imaju srce i dušu čvrsto povezanu u ruralnu ekonomiju. Bilo kakvi poremećaji u poljoprivredi vode k ekonomskom padu i vrlo vjerojatno socijalnoj dezintegraciji... Po našem shvaćanju, ključna je ideja koja oblikuje način na koji ljudi iz različitih država i socijalnih sredina vide ruralna područja ona o otvorenim, izvangradskim pejzažima s ponekim naseljem. Ne osjećamo se čudno da i gradove, ako njihov primarni *raison d'être* proizlazi iz integracije s okolnim poljoprivrednim prostorom, smatramo dijelom ruralnih područja. U tom slučaju bi bolji naziv za takav prostor mogao biti »ruralna regija«. Ne smatramo važnim ni to što mnoga ruralna područja nemaju ekonomsku bazu u poljoprivredi ili šumarstvu. Naprotiv, odnos ruralnosti s poljoprivredom vidimo kao uvijek moguću vezu, a ruralnost jednako može proizlaziti i iz obiteljskog ribarstva (Hoggart i dr. 1995:29-31)«.

U hrvatskoj geografskoj terminologiji koja se bavi izvangradskim područjima postoje dvije osnovne sintagme. Prva je »agrarna područja«, čiji su autori I. Crkvenčić i A. Malić (1988:7), koji su u namjeri da napišu geografiju područja izvan okvira gradova i gradskih aglomeracija ta područja nazvali agrarnima u nedostatku općeprihvaćenog hrvatskog naziva za njih (u njemačkom govornom području ta su područja obuhvaćena nazivom *ländliche Gebiete*, a u anglosaksonskom *countryside*). Smatrajući da naziv »seoski« zastarijeva jer i u naselja tih prostora sve više prodiru oblici gradskog načina života, čime selo postupno gubi svoje izvorne seoske ili ruralne karakteristike, autori su ih nazvali *agrarnima* jer »agrar i agrarna djelatnost tom području još uvijek određuju osnovne elemente i pejzaža i funkcija« (Crkvenčić i Malić, 1988:7). Njihova »Agrarna geografija«, sveučilišni udžbenik o »geografskim aspektima agrarnih područja«, nije stoga ekonomska geografija agrarne proizvodnje (mogli bismo reći i poljoprivredna geografija), nego sveobuhvatan pristup koji uključuje istraživanje međuzavisnosti prirodno-geografskih i društveno-geografskih elemenata i njihove prostorne rezultante. Iako je poljoprivredi posvećeno najviše pozornosti, u posljednjem poglavlju otvaraju se i pitanja funkcija agrarnog prostora u industrijskom društvu.

Teritorijalno isti obuhvat ima i druga, danas dominantna sintagma u domaćoj geografskoj misli: ruralni prostor. Definiran je kao geoprstorni kompleks izvangradskih područja koji karakteriziraju polifunkcionalnost, složena socijalno-ekonomska struktura i heterogen (mozaičan) pejzaž (Pejnović, 2009).

Zaključak: Možemo li razmišljati izvan koncepta ruralno-urbanog kontinuuma?

Pitanja diskursa, svrhe definicije te konkretnoga geografskog prostora i vremena kao kontekstualnog okvira ruralnosti pridonijela su činjenici da se duga potraga za jedinstvenom definicijom sve više zamjenjuje mogućnošću istovremenog postojanja niza alternativnih shvaćanja ruralnosti, koja ponekad mogu biti kontradiktorna i kreirati posve različite prostorne obrasce (Phillips, 2004). Nije to samo posljedica *otvaranja* akademskih diskursa tumačenjima ruralnosti izvan njih samih nego, naravno, i demografskih, ekonomskih, ekoloških i fizionomskih promjena ruralnog prostora u prošlom stoljeću. Razvoj socijalne misli s jedne te opći društveni razvoj s druge strane pridonijeli su mozaičnosti pogleda na ruralnost.

Analizirani pristupi razumijevanja ruralnosti u akademskim diskursima pokazuju širok spektar filozofskih i teorijskih koncepata koji su oblikovali epistemološke, ontološke i metodološke osnove istraživanja ruralnih područja u 20. i na pragu 21. stoljeća. Istraživanja karakteristična za *funkcionalni pristup* polaze od teze da postoje bitne unutarnje funkcionalne razlike između urbanog i ruralnog, tražeći često svoje uporište u sociologijskim teorijama dihotomije i kontinuuma. *Socijalno-geografski pristup* ističe važnost socijalnih grupa kao aktera procesa koji mogu trajno utjecati na strukture i funkcije ruralnog prostora. Teorijski okvir *političke ekonomije* dovodi u pitanje funkcionalne razlike ističući presudan utjecaj kapitalizma kao političko-gospodarskog sustava na oblikovanje univerzalnih socijalnih i prostornih obrazaca, bez obzira na to je li riječ o urbanom ili ruralnom, te se stoga propituje ili čak i negira opravdanost ruralnoga kao analitičke kategorije. Koncept *socijalne konstrukcije* ruralnome vraća status validnoga istraživačkog predmeta tumačeći ruralno kao niz različitih mogućih stvarnosti i/ili simbola konstruiranih iz (promjenjivog) značenja i materijalne dimenzije koje pojedinci, institucije i društvo pridaju ruralnome.

Iako vremenski susljedni, teorijski pristupi ruralnome nisu međusobno isključivi. Suvremena istraživanja ruralnosti uključuju sva četiri teorijska pristupa (odnosno i niz drugih, ovisno o konstrukciji analitičkih kategorija).

Priklanjaje jednome ili drugome može ovisiti o načinu na koji istraživač vidi i doživljava svijet, bira i prihvaća dokaze o nečemu kao istinitome, dakle o njegovim osobnim filozofskim uvjerenjima, kojih valja biti svjestan. Socijalna uvjetovanost prihvaćanja određenoga teorijskoga koncepta kao validnijeg ili poželjnijeg u odnosu na neki drugi također je značajna. Dakako, cilj i svrha istraživanja posebno su važni za odabir određenoga koncepta i metodologije.

Pisanje o ruralnosti temeljem razmišljanja drugih utjecalo je na način na koji ga i sami nastojimo shvatiti. Prvo, čini se da model ruralno-urbanog kontinuuma ima toliku snagu u kolektivnoj svijesti akademskog geografskog diskursa u Hrvatskoj (i ne samo geografskog), da o njemu ne razmišljamo više kao o teorijskom konceptu, nego ga intimno prihvaćamo kao osobno konstruirani (zamišljeni!) idealni model unošenja reda u kompleksnu prostornu stvarnost, bez obzira na sve njegove prije istaknute kritike. Zašto? Kao odgovor na to pitanje uvijek se nameće jedan jedini odgovor: zato što svoju operacionalizaciju temelji na svjetskom, historijskom i univerzalnom procesu urbanizacije. Proces urbanizacije shvaćen u svom širem smislu, opet idealno gledano, objašnjava različite pozicije naselja, zajednica u kontinuumu od krajnje ruralnih do krajnje urbanih. No, umjesto jednodimenzionalnog kontinuuma opisanog u funkcionalnim konceptima ruralnosti, možda je plodnije razmišljati o višedimenzionalnom modelu ruralno-urbanog kontinuuma, u kojem određeno naselje, zajednica može istovremeno biti u jednoj dimenziji bliže, a u drugoj dimenziji dalje od krajnjih točaka. Koje su to krajnje točke? Lay piše: »Neki zamišljeni kontinuum ide ovako: izgrađena sredina (visoko urbanizirana) - izgrađena sredina (nisko urbanizirana, npr. ruralna) - prirodna sredina (Lay, 2002:295)«. Nadalje, fokus nam se proširio ponajprije na svijest o važnosti ostalih, neakademske diskursa u konceptualizaciji ruralnog. Službeni, formalni diskursi, poput politika ruralnog razvoja, imaju itekako važan utjecaj na materijalnu dimenziju ruralnosti i stoga je način njenog shvaćanja u njima izuzetno bitan. Neke individualne diskurse smatramo možda manje bitnima. Postojanje ruralnog kao stabilne kategorije ili koncepta (bez obzira na sva isprepletanja obilježja koja se uobičajeno smatraju urbanima ili ruralnima) koji je bitan za poimanje prostorne i društvene stvarnosti također smo dodatno osvijestili čitajući neka razmišljanja.

Zaključimo. Ruralno, u najširem smislu, istovremeno shvaćamo kao:

- 1) realni, materijalni geografski prostor i vrijeme izvan međa (morfološke) gradske aglomeracije, koji je ujedno čimbenik i odraz procesa zadovoljavanja osnovnih ljudskih funkcija: stanovati i u zajednici živjeti, raditi, opskrbljivati se, obrazovati se i provoditi slobodno vrijeme;⁵³
- 2) diskurzivne socijalne reprezentacije, formalne i neformalne, visokog kulturnog naboja, s raznovrsnošću i oprečnosti značenja;
- 3) koncepte koji utječu na shvaćanje prostornih odnosa, ali i života uopće.

U tipologiji ruralnih područja, cilju ovoga rada, ruralna područja shvaćena su isključivo u okviru prvog navedenog značenja. Stoga se nadalje u tekstu bavimo upravo ekspresijom materijalnog prostora izvan međa grada i njegove aglomeracije koja se očituje ponajprije u službenim definicijama i tipologijama ruralnih i urbanih područja. Sljedeće poglavlje posvećeno je službenim definicijama ruralnih područja u izabranim državama te međunarodnim organizacijama.

53 Socijalna geografija (Ruppert i dr., 1981). Naziv funkcije »ponašanje u slobodno vrijeme« preformuliran je u »provoditi slobodno vrijeme«, zadržavajući isti sadržaj.

3. SLUŽBENE DEFINICIJE RURALNIH PODRUČJA – ODABRANI PRIMJERI

3.1. RURALNO I URBANO U SLUŽBENIM DEFINICIJAMA SVJETSKIH DRŽAVA I UJEDINJENIH NARODA

U dosadašnjim poglavljima istaknuti su temeljni problemi definiranja ruralnih područja. Navedene su brojne dileme i otvorena pitanja koja uvelike otežavaju diferencijaciju prostora na dvije temeljne kategorije.⁵⁴

Stoga, za razliku od dosadašnjih poglavlja u kojima se ideji ruralnog pristupalo s teorijskog aspekta i na temelju usporedbe ključnih diskursa unutar kojih se ruralno definiralo, u ovom dijelu teksta slijedi analiza službenih popisnih definicija ruralnih, odnosno urbanih područja širom svijeta. Osim država, niz međunarodnih organizacija za potrebe komparativnih analiza, programe ekonomske pomoći i slične svrhe koristi klasifikaciju prostora i/ili stanovništva na urbani i ruralni. Unaprijed svjesni ograničenja takvih službenih definicija, ipak smatramo da upravo one mogu otkriti niz važnih aspekata te problematike, posebno u kontekstu međunarodne usporedbe.⁵⁵ Osim toga, analitički pristup ovdje je koristan i zbog činjenice da se često čini kako su pojmovi ruralno i urbano, usprkos svojoj neodređenosti, toliko petrificirani ne samo u akademskom, nego i svakodnevnom govoru, da ih često više i ne propitujemo.⁵⁶

Cilj je raščlambe odabranih definicija izlučivanje ključnih kriterija, pokazatelja ruralnosti/urbanosti i njihova klasifikacija u skupine, te razmatranje učestalosti njihova korištenja. Dobiveni rezultati uspoređuju se sa sličnim suvremenim analizama, ali i postojećim, tradicionalnim kriterijima.

Analizirane su definicije koje služe diferenciranju urbanih i ruralnih područja iz ukupno 93 različite države, a koriste se pri objavljivanju rezultata popisa stanovništva. Daleko od toga da su metode i sama teorijska polazišta kategorizacije stanovništva i naselja pri popisu izuzeti od svih spomenutih poteškoća i da je statistika pronašla neko univerzalno rješenje,⁵⁷ ali u tom temeljnom nacionalnom inventaru, svojevrsnoj osobnoj iskaznici svake suverene države, podjela na ruralno i urbano prisutna je u većini zemalja svijeta.⁵⁸ Osnovni izvor bio je Demografski godišnjak Ujedinjenih naroda za 2006. godinu, posebno metodološke napomene u kojima se detaljno navode postupci prikupljanja i sređivanja podataka iz država članica (UN, 2008).⁵⁹ Sve su zemlje klasificirane prema kriteriju (ili kombinaciji više njih) koji je dominantan u izdvajanju urbanih područja u njima.

54 U prvom poglavlju jednog od novijih britanskih udžbenika ruralne geografije, u dijelu teksta koji govori o tome zašto je i danas važno ruralni prostor promatrati u određenom komparativnom kontekstu u odnosu na urbano, autor ističe kako »razlike između urbanog i ruralnog, grada i sela (*city and country*) imaju dugu tradiciju i veliko kulturno značenje. Ta je kulturna tradicija toliko snažna da je ujedno i jedan od instinktivnih načina na koji uvodimo smisao i red u svijet oko nas.« (Robinson, 1990).

55 O ograničenjima više u nastavku glavnog teksta. Ovdje posebno ističemo jednu bitnu geografsku činjenicu povezanu sa službenim nacionalnim definicijama urbanih i ruralnih: one su, usprkos sve većoj dostupnosti informacija na globalnoj razini i internacionalizaciji znanosti, često jedino dostupni podaci tog karaktera za veliku većinu svjetskih država, posebno afričkih, azijskih, južnoameričkih ili pak država nastalih raspadom bivšeg SSSR-a. Iskustva ovog istraživanja jasno ukazuju na regionalnu koncentraciju i dominaciju rezultata znanstvenih istraživanja u vrlo uskom krugu ekonomski najrazvijenijih zemalja svijeta. Iz toga često proizlazi i tumačenje ruralnog i urbanog kroz vizuru određenog kulturnog, civilizacijskog kruga.

56 Na to upozoravaju i Ujedinjeni narodi koji prate statistiku ruralnog i urbanog stanovništva dugi niz godina (UN, 2008).

57 Štoviše, popisi stanovništva su po svojoj prirodi i namjeni vjerojatno najbolji primjeri pragmatičnosti u dosljednoj provedbi unaprijed zacrtanih standarda, zbog obilja podataka koje prikupljaju i njihove naknadne obrade. Stoga je jasno da ne mogu u dovoljnoj mjeri evidentirati sve fine razlike koje postoje u stvarnom životu pa su stoga ponekad predmetom kritike i javnosti i akademske zajednice (»točan zbroj netočnih podataka«).

58 U pregledu suvremenih nacionalnih definicija urbanih područja za potrebe popisne statistike utvrđeno je da 25 država ne daje nikakvu definiciju urbanih područja (podaci u toj analizi dobiveni prema: United Nations (1998) *Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses* i United Nations (2003) *World Urbanization Prospects: The 2003 Revision.*) (Warah, 2006).

Usprkos tome, u publikacijama koje donose podatke o apsolutnom broju i udjelu urbanog/ruralnog stanovništva UN se služi procjenama za države koje same nemaju kriterije za diferenciranje urbanog i ruralnog da bi se osigurala mogućnost kakve-takve usporedbe podataka (UN, 2008).

59 Tu smo publikaciju nakon usporedbe više mogućih izvora izabrali kao najrelevantniju. U njoj se jasno navode metodološka objašnjenja nužna za razumijevanje principa na kojima se temelje podaci o udjelu urbanog stanovništva te upućuje na ograničenja i poteškoće pri komparaciji podataka

Prije analize osvrnimo se na ključne metodološke razlike i ograničenja definicija koja ističu i priređivači publikacija u kojima se iznose podaci o udjelima urbanog i ruralnog stanovništva (a istraživač ih postaje itekako svjestan u ovakvim analizama).

1. U većini službenih nacionalnih popisnih definicija koje UN koristi u analizi udjela urbanog i ruralnog stanovništva, potonje se shvaća kao reziduum urbanog, odnosno neurbano stanovništvo.⁶⁰ To ima izravne implikacije na sve oblike naselja prijelaznih obilježja (urbaniziranih i sl.) koja su dakle uključena ili u urbana ili u ruralna, prema različitim kriterijima.
2. Postoje znatne razlike u nacionalnim definicijama urbanih i ruralnih područja. Određivanje područja kao urbanog ili ruralnog usko je povezano s historijskim, političkim, kulturnim i administrativnim obilježjima i stoga proces razvoja zajedničke definicije ide vrlo polako (UN, 2008).
3. Postoje države koje nemaju popisnu definiciju urbanih i ruralnih područja (25 država) ili pak cijelu populaciju smatraju urbanom (6 država) (Warah, 2006). U nekim slučajevima UN procjenjuje udjele urbanog i ruralnog stanovništva putem uzorka ukupne populacije.
4. Danas korištene definicije ruralnog i urbanog često ne održavaju izvornu namjeru diferenciranja. Kriteriji koji su nekada prihvaćeni temeljem administrativnih podjela (a većina ih je takva) postaju fiksni i otporni na promjene. Zbog toga usporedba podataka u određenom vremenskom razdoblju postaje dodatno otežana, jer su definicije zastarjele (UN, 2008).
5. U slučaju da definicija sadrži administrativne jedinice nastojala se zadržati terminologija određene države ili područja. Zbog te različitosti u terminologiji može se učiniti da su kriteriji izdvajanja među državama i područjima različiti nego što u stvarnosti doista jesu. S druge pak strane, isti ili slični pojmovi, na primjer grad, selo, distrikt, koriste se u brojnim državama i područjima, ali mogu imati različito značenje (UN, 2008).⁶¹
6. I konačno, nacionalne popisne definicije urbanog i ruralnog preuzete iz Demografskog godišnjaka UN-a za mnogo država samo su neke od postojećih službenih nacionalnih definicija, koje se u nekim slučajevima međusobno razlikuju. U Godišnjaku se izrijekom navodi da su tu korištene definicije namjerno kratke i što sažetije (UN, 2008, tab. 6, str. 1).

Usprkos svim tim nedostacima, statistika o urbanom i ruralnom stanovništvu korisna je u opisivanju razlika unutar populacije države ili područja, a raznolikost koja proizlazi iz definicija otkriva, barem dijelom, njihovu uvjetovanost prirodno-geografskim, društvenim, historijskim, političkim, kulturnim i administrativnim značajkama pojedine države i već je stoga geografski zanimljiva tema.

Prepoznato je pet temeljenih kriterija koji su korišteni u diferenciranju urbanih i ruralnih naselja: a) veličina naselja (broj stanovnika ili stanova), b) gustoća naseljenosti, c) administrativni status, d) socio-ekonomska struktura i mobilnost stanovništva te e) urbana infrastruktura i morfološka obilježja naselja.

VELIČINA NASELJA (BROJ STANOVNIKA ILI STANOVA)

Veličina naselja, izražena brojem stanovnika ili puno rjeđe brojem stanova, najčešće je korišten kriterij službenih nacionalnih klasifikacija urbanih i ruralnih područja.⁶² Upotrebljava se dvojako, kao jedini indikator ili pak u kombinaciji s drugim pokazateljima. U provedenoj analizi čak 59 država diferencira urbani i ruralni prostor temeljem veličine naselja, tj. brojem stanovnika (odnosno u znatno manjoj mjeri brojem stanova). Od toga 40

između zemalja. (Nažalost, popis definicija je iz nama nepoznatog razloga ograničen na 93 države i nekoliko teritorija). Drugi su važan izvor koji se nameće pri ovakvim analizama publikacije Međunarodne organizacije za hranu i poljoprivredu (FAO), ali se one u pogledu tih statističkih podataka oslanjaju upravo na podatke UN-ove statističke službe koja izdaje spomenuti Godišnjak. Još jedan razlog da odaberemo izvornik. Ostale organizacije kao što su OECD ili EU i njena statistička služba EUROSTAT publiciraju podatke za svoje članice (30 država članica OECD-a i 27 članica EU-a), te za ograničeni broj razvijenih država radi komparacije i stoga nisu pogodne kao izvor za usporedbu nacionalnih definicija više svjetskih država. I konačno, UN je jedina međunarodna organizacija koja već više desetljeća objavljuje podatke o udjelu urbanog i ruralnog stanovništva u ukupnoj populaciji (podaci postoje od 1950.) pa su, usprkos svim ograničenjima koje treba imati na umu, publikacije UN-a zapravo jedini izvor za ovakvu analizu.

60 Shvaćanje ruralnog kao reziduuma urbanog je i izrijekom rečeno u definiciji ruralnog stanovništva koju koristi FAO: »Ruralno stanovništvo se odnosi na ono koje ima stalno prebivalište u ruralnim područjima. Obično se urbana područja i urbano stanovništvo izdvajaju određenim kriterijima, a preostalo se smatra ruralnim.« (FAO, 2006).

61 Taj je princip poštovan i pri prijevodu s engleskog na hrvatski, a budući da je to pitanje vrlo osjetljivo, navodimo izraze korištene u prijevodu: departments - departman, district - distrikt, locality - lokalitet, commune - komuna, governorates - governati, places - mjesta, canton - kanton, municipal - općinski cluster - klaster, provinces - provincije, suburb - prigradsko naselje, township - gradski okrug (u smislu administrativne jedinice nižeg reda).

62 Broj stanova umjesto broja stanovnika koriste samo Ekvatorijalna Gvineja i Peru, dvije od 93 analizirane države, a budući da taj podatak posredno govori o broju stanovnika, uključen je u analizu zajedno s njim.

Tab. 3. *Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste broj stanovnika ili stanova kao jedini kriterij*

Broj stanovnika ili stanova			
Etiopija: Lokaliteti sa 2000 i više stanovnika.	Liberija: Lokaliteti sa 2000 i više stanovnika.	Senegal: Aglomeracija sa 10.000 ili više stanovnika.	
Kuba: Stanovništvo koje živi u koncentracijama sa 2000 ili više stanovnika.	Grenland: Lokaliteti sa više od 200 stanovnika.	Meksiko: Lokaliteti sa 2500 i više stanovnika.	Peru: Centri naseljenosti s 100 ili više stanova.
Argentina: Centri naseljenosti sa 2000 i više stanovnika.	Bolivija: Lokaliteti sa 2000 ili više stanovnika.	Venezuela: Centri sa 1000 i više stanovnika.	
Turska: Naselja sa 20.001 stanovnikom i više.	Češka: Lokaliteti s više od 2000 stanovnika.	Island: Lokaliteti sa 200 ili više stanovnika.	Španjolska: Lokalitet sa 2000 ili više stanovnika.
Velika Britanija: Naselja sa 10.000 i više stanovnika.	Bahrein: Komune i sela sa više od 2500 stanovnika.		

Izvor: UN, 2008.

država koristi kombinaciju broja stanovnika i ostalih varijabli, 15 država rabi isključivo broj stanovnika, a samo Peru kao varijablu za izdvajanje urbanog od ruralnog koristi broj stanova (tab. 3).

Dobiveni rezultati u suglasju su sa sličnim istraživanjima. Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD), čija se metodologija za klasifikaciju urbanih i ruralnih područja danas smatra jednom od referentnih pristupa toj problematici (iako ne bez nedostataka), provela je 1994. komparativnu analizu definicija ruralnih područja u 24 države, koja je pokazala da je broj stanovnika bio daleko najdominantniji faktor diferencijacije ruralnih i urbanih područja, jednako kao i pri istraživanju za potrebe revizije definicije urbanih i ruralnih područja Engleske i Walesa provedenom 2001. (The Countryside Agency, 2001). Broj stanovnika pokazao se u vrhu učestalosti korištenja i u nedavno provedenoj analizi definicija urbanih područja na temelju UN-ovih statističkih podataka (Warah, 2006). Prema rezultatima tog istraživanja, 100 svjetskih država definira grad prema broju ili gustoći stanovnika, uz minimalan broj stanovnika gradskog naselja koji se kreće od otprilike 200 do 50.000; 57 država koristi taj kriterij kao jedini za diferenciranje urbanih i ruralnih naselja.⁶³

GUSTOĆA NASELJENOSTI

Gustoća naseljenosti, barem teorijski, spada u relativno često korištene kriterije diferenciranja urbanih i ruralnih naselja, ali za razliku od, na primjer, broja stanovnika ili pak administrativnog statusa naselja, koji se ponekad koriste kao jedini kriteriji diferencijacije, u našem uzorku nismo pronašli primjer države koja u definiciji urbanog/ruralnog korištene pri popisu stanovništva koristi isključivo tu varijablu. Među analiziranim državama šest je onih koje koriste gustoću stanovništva kao jedan od pokazatelja gradskog odnosno seoskog karaktera naselja, što je manje od očekivanog. No, budući da je uzorak analiziranih država određen dostupnošću podataka, moguće je da je takva zastupljenost posljedica upravo toga. Sjedinjene Američke Države i Kanada koriste kombinaciju broja i gustoće stanovništva, što ukazuje na specifičnu strukturu disperzne naseljenosti uvjetovane velikim prostranstvima. Države pod utjecajem SAD-a (Portoriko, Sjeverni Marjanski Otoci) također rabe istu popisnu definiciju. U Kini se gradsko područje diferencira kombinacijom administrativnog, zakonski dobivenog statusa s gustoćom stanovništva. Već spomenuta istraživanja s kojima uspoređujemo podatke dobivene analizom ističu puno veću važnost gustoće stanovništva kao kriterija, stavljajući ga na drugo mjesto po važnosti (The Countryside Agency, 2001) ili ga promatraju zajedno s brojem stanovnika ističući pritom važnost skupine demografskih kriterija (Warah, 2006).

ADMINISTRATIVNI STATUS

Administrativni status kao kriterij međusobne distinkcije ruralnih i urbanih područja spada u skupinu češće zastupljenih i važnih pokazatelja, i to posebno stoga što je uz broj stanovnika/stanova jedini koji se samostalno koristi za diferencijaciju ruralnih i urbanih područja. Popisne definicije koje se temelje na tom kriteriju jednostavno preuzimaju zakonom određena gradska područja, a sva ostala, u pravilu, smatraju ruralnima. Logika korištenja

⁶³ Nije poznato koliko je država analizirano u tom istraživanju, iako se iz konteksta izvornog teksta stječe dojam da su analizirane sve članice UN-a.

Tab. 4. Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste gustoću naseljenosti i broj stanovnika kao kriterij

Broj stanovnika i/ili gustoća naseljenosti	
SAD, Portoriko, Sjeverni Marjanski Otoci, Aglomeracije sa 2500 i više stanovnika, u načelu s gustoćom stanovništva od 1000 st na kvadratnu milju tj. 386 st/km². Dva tipa urbanih područja: urbanizirana područja sa 50.000 ili više stanovnika i urbani klasteri između 2500 i 50.000 stanovnika. Napomena: Ista ili vrlo slična definicija primjenjuje se i u sljedećim teritorijima: Američka Samoa, Djevičanski Otoci, Guam. (Od popisa 2000. na Američkoj Samoju, Djevičanskim Otcima i Sjevernim Marjanskim Otcima nema urbanih područja).	Kanada: Mjesta sa 1000 ili više stanovnika i gustoće od 400 ili više st/km².

Izvor: UN, 2008.

Tab. 5. Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste administrativni status naselja kao jedini kriterij

Administrativni status			
Burundi: komuna Bujumbura	Egipat: Governati Kaira, Aleksandrije, Port Saida, Ismailije, Sueza, pogranični governati te centri distrikata (Markaz).	Malavi: Svi gradski okruzi i planska gradska područja te svi centri distrikata.	Mauricijus: Administrativni grad, gradsko područje određeno granicom lokalne jedinice.
Niger: Glavni grad, glavni gradovi departmana i distrikata.	Južna Afrika: Mjesta s nekim oblikom lokalne uprave.	Svaziland: Lokaliteti proglašeni urbanima.	Tunis: Stanovništvo koje živi u komunama.
Tanzanija: 16 službeno proglašanih gradskih okruga.			
Gvatemala: Općina departmana Gvatemala i službeno priznati centri ostalih departmana i općina.	Haiti: Administrativni centri komuna.	Kostarika: Administrativni centri kantona.	Dominikanska Republika: Administrativni centri općina i općinskih distrikata, od kojih neki uključuju suburbane zone ruralnog karaktera.
Brazil: Urbane i suburbane zone administrativnih centara općina i distrikata.	Salvador: Administrativni centri općina.	Ekvador: Glavni gradovi provincija i kantona.	
Paragvaj: Gradovi i administrativni centri departmana i distrikata.	Surinam: Distrikti Paramaribo i Wanica.	Čile: Centri naseljenosti koji imaju jasne urbane karakteristike kao što su određene javne i upravne funkcije.	
Cipar: Urbana područja su ona koja su tako određena lokalnim planom upravljanja.	Iran: Svaki distrikt s općinom.	Maldivi: Male, glavni grad.	Mongolija: Glavni grad i centri distrikata.
Pakistan: mjesta s nekim oblikom uprave vlasti, općinskim, gradskim, kantonalnim vijećem, upravom i sl.	Šri Lanka: Urbana područja čine sva općinska i gradska područja.	Tajland: Općinska područja.	Vijetnam: Urbana područja obuhvaćaju unutrašnje zone gradskih distrikata, gradske četvrti i gradove. Sve ostale lokalne administrativne jedinice (komune) pripadaju ruralnim područjima.
Bugarska: Gradovi, odnosno lokaliteti zakonski proglašeni urbanima.	Finska: Urbane komune. 1970: Lokaliteti.	Mađarska: Budimpešta i svi zakonom proglašeni gradovi.	
	Vanuatu: Luganville centar i Vila urban.		

Izvor: UN, 2008.

administrativnog statusa kao indikatora čini se jasnom: u njemu se stječu brojni kriteriji bitni za diferencijaciju, na primjer broj stanovnika, funkcije centraliteta, morfološka obilježja i dr., a osjetljiv je i na historijski i kulturno uvjetovane elemente urbanosti/ruralnosti. Glavni problem pojavljuje se kad administrativne granice lokalne jedinice koja se zakonski smatra gradskom obuhvaćaju ne samo urbano naselje, nego i ostala naselja prijelaznih obilježja te ruralna.⁶⁴ U statistikama se u pravilu sve stanovništvo takve lokalne jedinice smatra gradskim. Upravo je zbog toga taj kriterij i posebno nezgodan i opasan u analizi i komparaciji kategorija prostora. Jer, dok se ostali kriteriji temelje na ipak teorijski osnovanim (ili barem iskustvenim) distinkcijama urbanog i ruralnog (broj i gustoća stanovnika, udio poljoprivrednog stanovništva, morfološka obilježja i sl.), administrativni kriterij podložniji je vrlo proizvoljnim tumačenjima i shvaćanjima. Dakle, iako bi administrativni kriterij u pravilu trebao biti ozakonjeni izraz ostalih spomenutih kriterija i olakšati diferencijaciju prostora, zbog navedenih problema potreban je oprez. Analiza je pokazala da ga koristi čak 60 analiziranih država u popisnim definicijama urbanih područja, a od toga ih se više od pola (31) oslanja isključivo na njega (tab. 5). Mnoge države poimence navode imena naselja koja se smatraju gradskima, a to su glavni grad te ostala središta regionalne vlasti (sjedišta distrikata, provincija i sl.).

Ovi su rezultati u skladu s istraživanjem temeljenim na istom izvoru podataka (metodološkim osnovama koje koristi UN, a temelje se na nacionalnim popisnim definicijama) prema kojemu najviše analiziranih država, 105, izdvaja gradove temeljem administrativnih kriterija, određujući gradsko područje granicom jedinice lokalne uprave; 83 države koriste isključivo taj kriterij za diferenciranje urbanih i ruralnih naselja (tab. 5) (Warah, 2006). No, razlikuju se od preostala dva istraživanja koja administrativni kriterij stavljaju na zadnje mjesto po zastupljenosti (The Countryside Agency, 2001).

Tab. 6. Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste kombinaciju administrativnog statusa naselja te demografske pokazatelje kao kriterij

Broj ili gustoća stanovnika ili stanova + administrativni status			
Ekvatorijalna Gvineja: centri distrikata i lokaliteti s više od 300 stanova i/ili s više od 1500 stanovnika.	Komori: Administrativni centri prefektura i lokaliteti sa 5000 ili više stanovnika.	Sudan: Lokaliteti administrativne i/ili trgovačke važnosti ili s više od 5000 st.	
Kina: Gradovima se smatraju administrativne jedinice koje obuhvaćaju središte grada, i to onih gradova koje je proglasilo državno vijeće. U slučaju distrikata takvim gradskim administrativnim jedinicama smatra se cijelo administrativno područje distrikta ako je gustoća stanovništva 1500 stanovnika po km ² ili više; ako je gustoća stanovništva manja, onda se gradskom administrativnom jedinicom smatraju upravno središte i ostali dijelovi grada te ulice pod izravnom gradskom upravom. Gradski distrikt s gustoćom stanovništva manjom od 1500 st/km ² kao i grad bez upravne funkcije distrikta smatraju se gradskim administrativnim jedinicama ako su se izgrađenom urbanom zonom spojili sa službeno proglašenim susjednim gradskim naseljem.			
Južna Koreja: Za procjenu, mjesta sa 50.000 ili više stanovnika. Za popis, podaci se dobivaju na temelju nižih administrativnih jedinica kao što su Dongs (pretežito urbana područja) i Eups ili Myeons (ruralna područja).	Malezija: Službeno proglašena područja sa 10.000 i više stanovnika.	Sirija: Gradovi, Mohafaza i Mantika centri, i zajednice s više od 20.000 stanovnika.	
Grčka: Stanovništvo općina i komuna u kojima najveći centar ima 10.000 ili više stanovnika. Uključuje i stanovništvo 18 urbanih aglomeracija, definiranih popisom 1991. godine: Velika Atena, Solun, Patra, Iraklion, Volos, Chaina, Irannia, Chalkida, Agrino, Kalamata, Katerini, Kerkyra, Salamina, Chios, Egio, Rethymno, Ermoupolis i Sparta.	Albanija: Gradovi i ostali industrijski centri s više od 400 stanovnika	Irska: Gradovi uključujući predgrađa s 1500 i više stanovnika.	
Švicarska: Komune sa 10.000 ili više stanovnika, uključujući prigradska naselja.	Novi Zeland: Svi gradovi, i borough, gradski distrikti, gradski okruzi i gradovi u ruralnom prostoru sa 1000 ili više stanovnika.		

Izvor: UN, 2008.

⁶⁴ Nepoklapanje administrativnih granica s međama ruralnih područja (i implikacija te činjenice na regionalni razvoj Irske) bila je jedna od osnovnih hipoteza istraživanja provedenog u sklopu izrade Nacionalne strategije prostornog razvoja Irske (Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth and Brady Shipman Martin, 2000).

SOCIO-EKONOMSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Udio stanovništva u pojedinim ekonomskim djelatnostima rjeđe je zastupljen kriterij izdvajanja urbanih i ruralnih naselja. Zasniva se na, nekada, jednoj od temeljnih razlika između grada kao lokacije djelatnosti sekundarnog i tercijarnog sektora i sela kao prostora primarnih djelatnosti, prije svega poljoprivrede. Koristi se u kombinaciji s ostalim pokazateljima, u pravilu s brojem stanovnika. U provedenoj analizi koristilo ga je 17 država podijeljenih u dvije skupine. U prvoj su Bocvana, Zambija i Izrael, dok drugu, veću skupinu (14) čine gotovo sve države bivšeg Sovjetskog Saveza. Taj se kriterij po učestalosti korištenja pozicionira iza demografskih kriterija i kod sva tri preostala istraživanja (The Countryside Agency, 2001; Warah, 2006).

URBANA INFRASTRUKTURA I MORFOLOŠKA OBILJEŽJA

Posljednja skupina indikatora uglavnom obuhvaća »urbana« obilježja naselja, prije svega u kontekstu materijalne infrastrukture (ulice, vodovodni i odvodni sustavi, električna rasvjeta). Ti se indikatori ne koriste samostalno, nego isključivo u kombinaciji s brojem stanovnika, i zastupljeni su u najmanje analiziranih država (5). Radi se o latinoameričkim državama te Indoneziji. U Francuskoj, koja je izuzetak u toj kategoriji, u kombinaciji s brojem stanovnika ne koriste se pokazatelji razvijenosti infrastrukture, nego morfološke značajke – udaljenost između stambenih objekata (tab. 8). U ostalim istraživanjima urbana infrastruktura također je u skupini rjeđe korištenih pokazatelja (The Countryside Agency, 2001; Warah, 2006).

Tab. 7. Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste kombinaciju broja stanovnika i socio-ekonomske strukture kao kriterij

Broj stanovnika + socio-ekonomska struktura stanovništva		
Bocvana: aglomeracija sa 5000 ili više stanovnika u kojoj je najmanje 75 posto ekonomski aktivnog stanovništva zaposleno izvan poljoprivrede.	Zambija: Lokaliteti sa 5000 ili više stanovnika, većina kojih ovisi o nepoljoprivrednim djelatnostima.	Izrael: Sva naselja s više od 2000 stanovnika, izuzev onih u kojima najmanje trećina domaćinstava, u kojima ima zaposlenih članova, zarađuje za život u poljoprivredi.

Izvor: UN, 2008.

Tab. 8. Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste kombinaciju administrativnog statusa naselja, broja stanovnika i socio-ekonomske strukture kao kriterij

Administrativni status + broj stanovnika + socio-ekonomska struktura
Armenija, Azerbajdžan, Bjelorusija, Estonija, Gruzija, Kazahstan, Kirgistan, Latvija, Moldavija, Rusija, Tadžikistan, Turkmenistan, Ukrajina i Uzbekistan: Gradovi i urbani lokaliteti, koji su taj status zakonski stekli obično temeljem broja stanovnika i dominacije poljoprivrednog, ili broja ukupnog nepoljoprivrednog stanovništva.

Izvor: UN, 2008.

Tab. 9. Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste kombinaciju broja stanovnika, osnovnih urbanih obilježja (i administrativnog statusa naselja) kao kriterij

Broj stanovnika + »osnovna urbana obilježja« (+ administrativni status)			
Honduras: Lokaliteti sa 2000 i više stanovnika koji imaju osnovne urbane karakteristike.	Panama: Lokaliteti sa 1500 ili više stanovnika koji imaju osnovne urbane karakteristike. Od 1970. lokaliteti sa 1500 i više stanovnika s urbanim obilježjima kao što su ulice, vodovodni i odvodni sustavi, električna rasvjeta.	Nikaragva: Administrativni centri općina i lokaliteta sa 1000 i više stanovnika s ulicama i električnom rasvjetom.	Indonezija: Mjesta s urbanim obilježjima.

Izvor: UN, 2008.

Tab. 10. Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste kombinaciju broja stanovnika i morfološka obilježja kao kriterij

Broj stanovnika + morfološka obilježja
Francuska: Komune koje obuhvaćaju aglomeracije s više od 2000 stanovnika koji žive u kontinuiranom nizu stambenih objekata ili u nizu s ne više od 200 metara između njih. Također sve komune u kojima je većina stanovnika dijelom veće aglomeracije takvih obilježja.

Izvor: UN, 2008.

Tab. 11. Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste četiri ili više kriterija

Kombinacija četiri ili više kriterija	
Litva: Urbano stanovništvo obuhvaća ono koje živi u gradovima, naseljenim mjestima s blizu sagrađenim objektima za stalno stanovanje i rezidencijalnim stanovništvom od više od 3000 stanovnika, od kojih dvije trećine od ukupno zaposlenih radi u industriji, javnim uslugama i poslovnom sektoru. U nekim gradovima broj stanovnika može biti manji od 3000 jer su oni već imali status grada prije stupanja na snagu trenutno važećeg zakona (srpanj 1994. godine).	Japan: Grad (shi) sa 50.000 ili više stanovnika, sa 60 posto ili više kuća koje su u glavnim izgrađenim područjima i 60 posto ili više stanovništva (aktivnog i uzdržavanog) u industriji, trgovini i ostalim urbano-baziranim djelatnostima. Alternativno, grad (shi) koji ima infrastrukturu i ostale uvjete određene prefekturalnim zakonima također se smatra urbanim područjem.
Indija: Gradovi (mjesto s nekim oblikom upravne vlasti, općinskim, gradskim, kantonalnim vijećem, upravom i sl.), također i sva mjesta koja imaju 5000 i više stanovnika i gustoću naseljenosti ne manju od 1000 st na kvadratnu milju, odnosno 400 st/km ² , naglašeni urbani karakter i najmanje tri četvrtine odrasle muške populacije zaposlene izvan poljoprivrede.	Nizozemska: Urbana područja-općine sa 2000 i više stanovnika. Semiurbana: Općine s manje od 2000 stanovnika ali s više od 20 posto ekonomski aktivne muške populacije zaposlene u poljoprivredi te specifične rezidencijalne općine dnevnih migranata.

Izvor: UN, 2008.

KOMPLEKSNIJE KOMBINACIJE KRITERIJA IZDVAJANJA URBANIH I RURALNIH PODRUČJA (4 I VIŠE KRITERIJA)

Među analiziranim popisnim definicijama urbanih i ruralnih naselja posebnu pozornost privlače one iz Indije, Japana, Litve i Nizozemske. Sve, za razliku od dosadašnjih definicija s najviše tri kriterija, kombiniraju najmanje četiri različita indikatora, i to uglavnom broj stanovnika (i gustoću stanovništva), socio-ekonomsku strukturu, morfološka obilježja (gustoća izgrađenosti) i administrativni status. One su očito izraz težnje da se u definiciji obuhvati što više dimenzija urbanog/ruralnog koje je moguće kvantificirati.

OSTALI KRITERIJI

U ovoj skupini izdvojene su četiri države koje nisu svrstane ni u jednu kategoriju jer su kriteriji nedovoljno precizni ili različiti od većine korištenih.

Tab. 12. Primjeri država koje u definiciji urbanih područja koriste ostale ili nedovoljno precizno definirane kriterije

Ostalo	
Urugvaj: Gradovi.	Kambodža: Gradovi.
Poljska: Gradovi i urbanizirani lokaliteti, na primjer naselja s industrijskim radnicima, naselja ribara, lječilišna mjesta.	Rumunjska: Gradovi, općine.

Izvor: UN, 2008.

USPOREDBA UČESTALOSTI KORIŠTENJA POJEDINIH KRITERIJA ZA DEFINIRANJE URBANIH I RURALNIH PODRUČJA

Što zaključujemo na temelju provedene analize i usporedbe sa sličnim istraživanjima?

1. U službenim (popisnim i sličnim) definicijama urbanih odnosno ruralnih naselja koristi se pet temeljnih kriterija: a) veličina naselja (broj stanovnika ili stanova), b) gustoća naseljenosti, c) administrativni status, d) socio-ekonomska struktura i mobilnost stanovništva te e) urbana infrastruktura i morfološka obilježja naselja.
2. Broj stanovnika/stanova te administrativni status naselja jedina su dva indikatora koja se samostalno koriste za diferenciranje urbanih i ruralnih naselja. Svi ostali indikatori koriste se u kombinaciji s nekim drugim kriterijem, i to u najviše slučajeva upravo s dva spomenuta samostalno korištena kriterija. Zbog toga, usprkos činjenici da je u dva prijašnja istraživanja administrativni status pozicioniran kao najrjeđe korišteni indikator (tab. 13), zaključujemo kako su upravo broj stanovnika te administrativni status danas od najvažnijeg značenja u diferenciranju urbanog i ruralnog u službenim popisnim definicijama.⁶⁵
3. Ostali kriteriji, koji se ne koriste samostalno, nego u kombinaciji (ponekad i s diskriminatornom funkcijom), po učestalosti korištenja su:
 - a. gustoća stanovništva;
 - b. socio-ekonomska struktura stanovništva u pravilu iskazivana udjelom nepoljoprivrednog stanovništva ili zaposlenog u »urbano baziranim« djelatnostima (industrija, usluge, trgovina i sl.);
 - c. »urbana« infrastruktura (popločane ulice, vodovodni i odvodni sustavi, električna rasvjeta) ili morfološka obilježja (udaljenost između objekata, gustoća izgrađenosti i sl.).
4. Usporedbe radi, UN, ne govoreći o učestalosti pojedinih kriterija diferencijacije, navodi da postoje tri osnovna principa u tom postupku: 1) izdvajanje urbanih područja s obzirom na veličinu naselja; 2) izdvajanje upravnih centara administrativnih jedinica niže razine kao urbanih područja, a ostalih područja kao ruralnih; i 3) izdvajanje urbanih i ruralnih područja na nižim administrativnim razinama, temeljem kombinacije određenih obilježja, na primjer oblika lokalne vlasti, broja stanovnika ili udjela poljoprivrednog stanovništva.
5. I na kraju osvrt na vremensku rezistentnost kriterija korištenih za diferenciranje urbanog i ruralnog. Već je spomenuto englesko istraživanje ukazalo da postoji visok stupanj podudarnosti u ključnim kriterijima koje je za prostornu klasifikaciju koristio UN 1969., s onima koji su identificirani tim istraživanjem te onima proizašlima iz OECD-ove analize (The Countryside Agency, 2001). Isto je potvrdila novija analiza, s očito najviše analiziranih popisnih definicija (Warah, 2006) te analiza autora na 93 države. Kriteriji popisnih definicija urbanog i ruralnog su tijekom proteklih 50-ak godina, dakle, ostali prilično slični, i po sadržaju i po učestalosti, uz napomenu da posljednje dvije analize ukazuju na sve veći značaj administrativnog statusa u definiranju urbanog i ruralnog. Kako to tumačiti? Mišljenja smo da već spomenute razlike u smanjivanju razlika u statistički mjerljivim veličinama urbanosti/ruralnosti (kao posljedica urbanizacije i sl.) dovode do situacije u kojoj se mjerodavnim službama čini opravdanije koristiti administrativni status kao bitan (a ponekad i jedini) kriterij.

65 Nije metodološki opravdano slijepo uspoređivati rezultate tih četiriju analiza jer ne obuhvaćaju isti uzorak država, niti su poznati svi principi klasifikacije pojedine države u određenu skupinu kriterija. To se pogotovo odnosi na kriterij »administrativnog statusa«. Ipak, nalazi su vrlo indikativni i upućuju upravo na ono što se nastoji istražiti: *učestalost korištenja* pojedinog indikatora urbanog odnosno ruralnog.

Tab. 13. Usporedba učestalosti korištenja pojedinih kriterija za definiranje urbanih i ruralnih područja

Klasifikacija kriterija za izdvajanje urbanih područja, prema indikatorima UN-a (1969.) (The Countryside Agency i dr., 2001) <i>(nije poznat broj analiziranih država, redoslijed prema učestalosti korištenja kriterija u definiciji, od češće do rjeđe korištenog)</i>	Klasifikacija kriterija za izdvajanje ruralnih područja (OECD, 1994) <i>(pokazuje broj država koje koriste određeni kriterij; analizirane 24 države)</i>
A) Broj stanovnika (administrativnog područja ili naselja)	A) Broj stanovnika u naselju – 14 Broj stanovnika administrativnog područja izvan konurbacije – 6 Broj stanovnika administrativnog područja – 8
B) Gustoća naseljenosti (stanovništvo) ili objekata za stanovanje	B) Gustoća naseljenosti – 7
C) Ekonomska aktivnost	C) Udio aktivnog poljoprivrednog stanovništva – 3 Odnos dnevnih imigranata i emigranata – 4
D) Ostale urbane značajke	D) Funkcije centraliteta/usluga – 2
E) Administrativni status	E) Administrativni status – 5
Kriteriji i metode izdvajanja gradova - pregled po državama (Warah, 2006) <i>(nije poznato koliko je država analizirano u ovom istraživanju, iako se iz konteksta izvornog teksta te broja država po kategorijama može zaključiti da su analizirane sve članice UN-a.)</i> Prema United Nations (1998.) Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses i United Nations (2003.) World Urbanization Prospects: The 2003 Revision.	Kriteriji i metode izdvajanja gradova – pregled po državama (autorova analiza) <i>(93 države, definicije koje se koriste pri objavljivanju rezultata popisa stanovništva)</i> Vlastita analiza prema: Demografski godišnjak Ujedinjenih naroda za 2006. (UN, 2008).
105 država izdvaja gradove temeljem administrativnih kriterija, određujući gradsko područje granicom jedinice lokalne uprave; 83 države koriste isključivo taj kriterij za diferenciranje urbanih i ruralnih naselja.	60 država koristi administrativni status lokalne jedinice kao kriterij izdvajanja gradova; 31 država oslanja se isključivo na taj kriterij za diferenciranje urbanih i ruralnih naselja.
100 država definira grad prema broju ili gustoći stanovnika, uz minimalan broj stanovnika naselja koji se kreće od otprilike 200 do 50.000; 57 država koristi taj kriterij kao jedini za diferenciranje urbanih i ruralnih naselja.	59 država diferencira urbani i ruralni prostor temeljem veličine naselja, tj. brojem stanovnika (odnosno u znatno manjoj mjeri brojem stanova). Od toga 40 država koristi kombinaciju broja stanovnika i ostalih varijabli, a 15 država rabi isključivo broj stanovnika. 6 država koristi gustoću naseljenosti kao indikator urbanih područja, u kombinaciji s brojem stanovnika i/ili administrativnim statusom.
25 država koristi određene ekonomske pokazatelje kao važne, iako ne isključive, u definiranju grada. Uobičajeno se koristi udio zaposlenih u nepoljoprivrednim zanimanjima.	17 država koristi socio-ekonomsku strukturu stanovništva kao jedan od kriterija za diferenciranje gradskih i seoskih naselja (udio zaposlenih u sekundarnom i tercijarnom sektoru).
18 država uzimaju u obzir »urbanu infrastrukturu« u definiciji grada, na primjer popločane ulice, vodoopskrbni i odvodni sustav, električnu mrežu i sl.	5 država koristi »urbanu« infrastrukturu (ulice, vodovodni i odvodni sustavi, električna rasvjeta) ili morfološka obilježja (udaljenost između objekata) kao kriterij izdvajanja grada.
25 država ne daje nikakvu definiciju urbanih područja; 6 država svoju ukupnu populaciju smatra urbanom.	

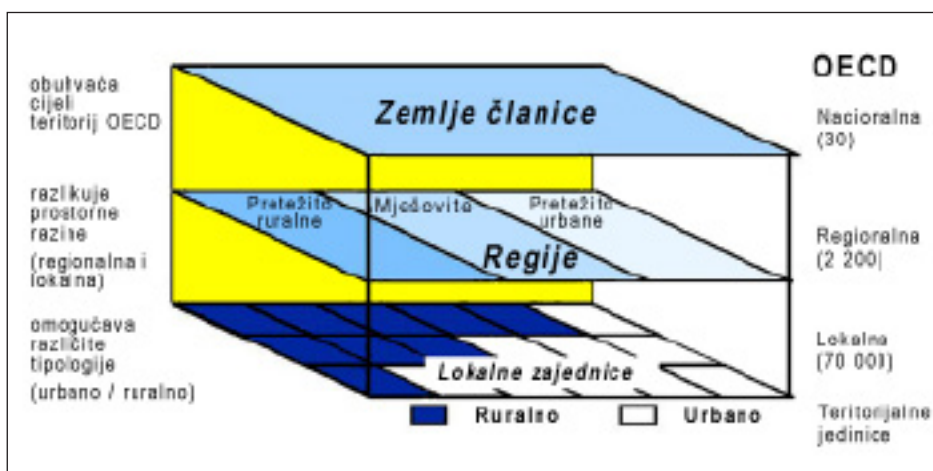
Izvor: The Countryside Agency, 2001.; Warah, 2006.; autorova analiza

3.2. DIFERENCIRANJE URBANIH I RURALNIH PODRUČJA OECD-OVOM METODOLOGIJOM

Uz UN-ove podatke o udjelima urbanog i ruralnog stanovništva u ukupnoj populaciji, prikupljanje kojih se temelji na dosljednoj primjeni nacionalnih popisnih definicija, relevantnim i vrlo često korištenim izvorom koji počiva na drugačijem pristupu smatra se Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD).⁶⁶ U ovom će se poglavlju iznijeti pregled metodologije koju je OECD razvio u prvoj polovici devedesetih godina 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na prostorne razine prikupljanja podataka i logiku njihove interpretacije, razmotrit će se udjeli urbanog i ruralnog stanovništva u državama članicama OECD-a dobiveni tom metodologijom, te osvrnuti na pozitivne i negativne strane analiziranog metodološkog pristupa.

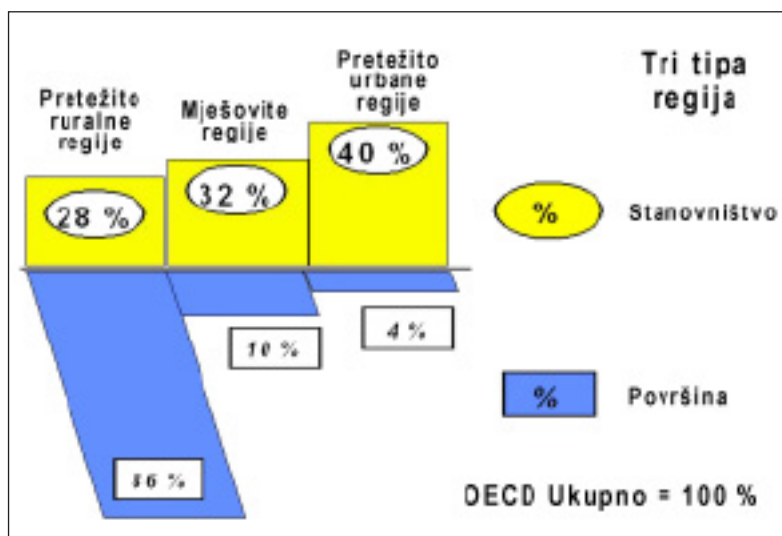
Suvremena OECD-ova metodologija delimitacije ruralnih i urbanih područja rezultat je aktivnosti započetih 1991. u okviru »Programa razvoja ruralnih područja« (OECD Rural Development Programme). Godine 1994. objavljena je u Parizu publikacija *Creating rural indicators for shaping territorial policies* (»Stvaranje ruralnih indikatora za oblikovanje politika prostornog razvoja«) u kojoj su izneseni konceptualni okvir, definicije i tipologije te pregled osnovnih podataka i trendova prostornog razvoja država članica. Program izrade spomenutih indikatora nastavljen je i proširen i na urbana područja. Nit vodilja bila je stvaranje baze prostornih indikatora koji će omogućiti međusobno uspoređivanje država članica OECD-a na subnacionalnim razinama, odnosno na razinama funkcionalnih regija, kao što su radna gravitacijska područja i zone dnevnih migracija. Uslijedila je publikacija *Territorial indicators of employment* (»Prostorni indikatori zaposlenosti«, Pariz, 1996) u kojoj je naglasak bio na regionalnim varijacijama u uspješnosti pojedinih oblika lokalnih tržišta rada te dokument *Territorial indicators of socio-economic patterns and dynamics* (Prostorni indikatori socio-ekonomske dinamike, 2003) (OECD, 2003).

Od samog početka osnovu metodološkog pristupa izdvajanja ruralnih i urbanih područja čini prostorni okvir koji: a) obuhvaća sve države članice OECD-a (trenutačno 30), b) razlikuje dvije subnacionalne prostorne razine analize, regije (trenutačno njih oko 2200) i lokalne zajednice (trenutačno oko 70.000) te c) primjenjuje praktične i intuitivne kriterije za izradu prostornih tipologija pogodnih za analiziranje trendova na subnacionalnim razinama i u međunarodnom kontekstu (OECD, 2003).

Sl. 1. Metodologija izdvajanja pretežito ruralnih, prijelaznih i pretežito urbanih regija prema OECD-u (Izvor: OECD 2003.)

⁶⁶ OECD-ova metodologija čini polaznu točku, referentni okvir ili barem priliku za kritiku u nizu znanstvenih radova, strategija regionalnog i ruralnog razvoja, tipologija ruralnih područja, komparativnih analiza i sl. Neki od njih, korišteni u pisanju ove knjige su: Ballas et al, 2003; Bengs and Schmidt-Thomé, 2006; Gülümser et al., 2007; Iliopoulou et al, 2006; Malinen n.d.; The Countryside Agency, 2001; Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth and Brady Shipman Martin, 2000. OECD redovito objavljuje podatke o udjelima urbanog i ruralnog (te »prijelaznog«) stanovništva, ali samo za svoje članice i neredovito za još nekoliko svjetskih država. Teoretski, istraživača ništa ne sprečava da jasne i precizne kriterije OECD-ove metodologije ne primjeni na bilo koju državu, ako su mu dostupni podaci o površini i broju stanovnika na nižim administrativnim razinama.

Sl. 2. Udjeli broja stanovnika i površine prema OECD-ovoj metodologiji diferenciranja pretežito ruralnih, prijelaznih i pretežito urbanih regija (Izvor: OECD 2003.)

Navedeni principi su u metodološkom smislu provedeni koristeći gustoću naseljenosti kao temeljni kriterij diferenciranja ruralnih i urbanih područja. Na razini nižih administrativnih jedinica⁶⁷ ruralnima se smatraju one koje imaju gustoću stanovništva nižu od 150 st/km², a urbanima one koje imaju gustoću jednaku ili višu od toga. Na toj, nižoj upravnoj razini postoji dakle podjela isključivo na urbane i ruralne jedinice.

Na razini regija⁶⁸ izdvajaju se tri različita tipa: pretežito urbane regije, mješovite regije i pretežito ruralne regije. **Pretežito urbane regije** su one u kojima je udio ruralnog stanovništva (onog koje živi u ruralnim administrativnim jedinicama, tj. onima s gustoćom naseljenosti manjom od 150 st/km²) manji od 15 posto. **Mješovite regije** su one u kojima je udio ruralnog stanovništva između 15 i 50 posto. One su u većoj ili manjoj mjeri urbane odnosno ruralne.⁶⁹ **Pretežito ruralne regije** su one s udjelom ruralnog stanovništva iznad 50 posto.

OECD naglašava da se većina analiza različitih prostornih indikatora obavlja na razini 2200 regija, jer iako je analiza na razini lokalnih zajednica (urbano/ruralno) moguća, »ruralna područja krucijalno ovise o odnosu s urbanim centrima, posebice s onima u vlastitoj regiji« (OECD, 2003).

U svim državama OECD-a zajedno nešto više od četvrtine ukupnog stanovništva naseljava pretežito ruralne regije, koje obuhvaćaju 86 posto svih nacionalnih teritorija. U mješovitim, više ili manje urbanim/ruralnim regijama, na desetini teritorija živi otprilike trećina ukupne populacije. Najveći udio stanovnika, 40 posto, živi u pretežito urbanim regijama, na 4 posto teritorija.

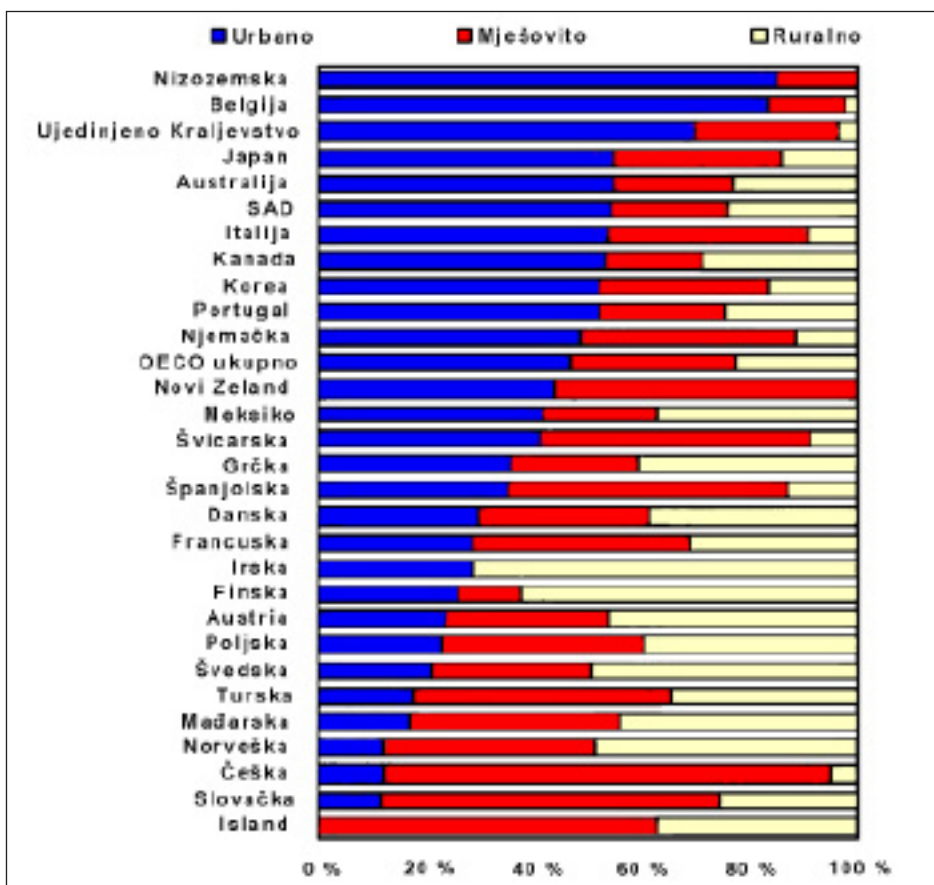
Analizirajmo ukratko udjele stanovništva u članicama OECD-a, da bismo razmotrili korištenje gustoće naseljenosti kao temeljnog kriterija za diferenciranje prostora.

Države OECD-a međusobno se znatno razlikuju po udjelima stanovništva koje živi u urbanim, mješovitim i ruralnim regijama. Island je država koja nema pretežito urbane regije, Novi Zeland nema pretežito ruralne regije. Nizozemska sa 85 posto i Belgija sa 83 posto države su s najviše stanovnika u pretežito urbanim regijama. U većini nordijskih zemalja (i Irskoj) udjeli stanovništva smanjuju se od pretežito ruralnih (49-72 %), zatim mješovitih do pretežito urbanih regija. Suprotne trendove pokazuju na primjer Nizozemska, Belgija, Velika Britanija – u njima dominiraju pretežito urbane regije (70-85 %), zatim mješovite te potom, s udjelima do najviše 4 posto, ruralne regije. I neke druge države pokazuju pravilno smanjivanje udjela od urbanih do ruralnih regija, ali ne s tako izraženim razlikama između dva suprotna pola (Japan, Koreja, Italija, Njemačka).

67 U većini država EU-a ta se razina podudara s LAU 2 (nekadašnja NUTS 5) razinom NUTS klasifikacije (u Hrvatskoj, prema trenutačnom važećem ustroju, to se odnosi na upravne gradove i općine).

68 U većini država EU-a ta se razina podudara s NUTS 3 razinom (u Hrvatskoj, prema trenutačno važećem ustroju to se odnosi na županije i Grad Zagreb).

69 U prijašnjim analizama temeljenima na OECD-ovoj metodologiji za »mješovite regije« (*intermediate regions*) korišten je i naziv »značajno ruralne regije« (*significantly rural regions*), npr. u (Gülümser et al, 2007).

Sl. 3. Udio stanovništva u urbanim, mješovitim i ruralnim regijama država OECD-a 2004. Izvor: OECD, 2008.

Jasno se očituje očekivana pravilnost: države s rijetkom naseljenošću (Island, Irska, skandinavske zemlje i dr.) imaju znatno veći udio pretežito ruralnih i mješovitih regija od gusto naseljenih država (Belgije, Nizozemske i dr.), gdje dominiraju pretežito urbane regije. Prihvativši dakle korištenje te metodologije, prihvaćamo da gustoća naseljenosti predstavlja indikator dovoljan za prostornu diferencijaciju. To, iako na prvi pogled možda izgleda nemoguće, nakon svega dosad izrečenog, zapravo i nije tako neopravdano jer ruralna područja, bez obzira na niz različitih definicija, u svakom slučaju karakteriziraju manja naselja i veće neizgrađene površine (poljoprivredno zemljište, šume). Gustoća naseljenosti »izvlači« u velikoj mjeri zajednička obilježja ruralnih prostora širom svijeta i u funkciji statističke komparacije, posebno na subnacionalnim razinama, ima puno logike. Istovremeno, moramo naglasiti da gustoća stanovništva prikriva brojne razlike socio-ekonomske, historijske te kulturne naravi između različitih područja, što ističu mnoga istraživanja provedena dijelom i da bi istražila pogodnost primjene OECD-ovih kriterija u pojedinim državama (Benaki et al, 2005; Gülümser, Baycan Levent and Nijkamp, 2007; Iliopoulou, Stratakis and Tsatsaris, 2006). Bitan problem je i prag gustoće naseljenosti u diferencijaciji ruralnih i urbanih područja. Zbog velikih razlika u prirodno-geografskim obilježjima prostora (klima primjerice) te u površini nacionalnih teritorija (SAD i Kanada s jedne i Nizozemska s druge strane) razlike u gustoći naseljenosti su toliko velike da jedna vrijednost, dakle 150 st. po četvornom kilometru nesumnjivo predstavlja problem. To ukazuje na potreban oprez pri korištenju OECD-ove metodologije.⁷⁰

Zaključimo pregled OECD-ove metodologije. Njene pozitivne strane su svakako:

- mogućnost statistički opravdanije međunarodne usporedbe podataka u odnosu na usporedbu temeljenu na nacionalnim definicijama (temelji se na jednoj zajedničkoj ključnoj varijabli – gustoći stanovništva

⁷⁰ Efekti primjene praga od 150 st/km² na primjeru Hrvatske razmotreni su u poglavlju 5.3.1. Diferencijacija ruralnih i urbanih područja Hrvatske.

lokalne zajednice, podatku koji je dostupan u zemljama članicama te donekle usporedivom prostornom okviru na dvije subnacionalne razine)

- osjetljivost na različite kategorije prostora (urbane, ruralne i mješovite regije).

Ograničavajući elementi u njenom korištenju su:

- jednodimenzionalan pristup – gustoća stanovništva kao jedina varijabla
- jedinstven diskriminatorni prag gustoće naseljenosti
- pitanje veličine regija u nekim državama, što utječe na udjele pojedinih tipova⁷¹
- neosjetljivost na diferencijaciju urbanih i ruralnih područja na prostornim razinama nižima od lokalnih zajednica, zbog čega njena implementacija u smislu izrade programa ruralnog razvoja postaje upitna.

Usporedimo za kraj konkretne rezultate, odnosno udjele ruralnog i urbanog stanovništva prema Demografskom godišnjaku UN-a koji koristi nacionalne popisne definicije s udjelima stanovništva koje živi u pretežito ruralnim, mješovitim i pretežito urbanim regijama izdvojenima temeljem OECD-ove metodologije. Skup država čine članice OECD-a (tab. 14).

Jasno je da već zbog činjenice što prema nacionalnim popisnim definicijama postoje dvije, a prema OECD-u tri kategorije prostora, metodološki opravdana usporedba nije moguća. Stoga nećemo interpretirati te podatke, nego ukazati kako je potrebno uvijek s velikom dozom kritičnosti i opreza pristupiti baratanju podacima o udjelima ruralnog i urbanog stanovništva, odnosno biti svjestan primijenjenih kriterija njihove diferencijacije.⁷²

3.3. RURALNO I URBANO U SLUŽBENIM DEFINICIJAMA EUROPSKE UNIJE I DRŽAVA ČLANICA

U prethodnom poglavlju analizirane su popisne, u najviše slučajeva pojednostavljene i skraćene definicije urbanih odnosno ruralnih naselja i stanovništva diljem svijeta te OECD-ov model. Nakon što smo analitički ustanovili elemente koji se najčešće koriste u delimitaciji urbanog i ruralnog u svjetskim okvirima, u ovom će dijelu teksta naglasak biti na pristupu definiranju te kombinaciji različitih kriterija koji se u njima koriste. Slijedi upoznavanje s elementima službenih definicija država iz našeg, europskog civilizacijskog kruga. Službene definicije obuhvaćaju, uz popisne, i sve one koje državne i ostale institucije donose u cilju provedbe mjera i programa ovisne o nekom aspektu ruralnosti pa je stoga potrebno precizno određenje ruralnih područja (*ostale službene definicije*).

U Europskoj uniji ne postoji jedinstvena, zajednička definicija ruralnih područja koju prihvaćaju sve države članice. Europska komisija koristi OECD-ovu metodologiju »jer je jedina međunarodno prihvaćena metodologija izdvajanja ruralnih područja (EU, 2006:3)«. Isti izvor navodi da su prepoznate slabosti OECD-ovog modela te je unutar Europske komisije pokrenuto više inicijativa za izradu alternativne metodologije. Na njima trenutačno rade sljedeće institucije: EUROSTAT kao službena statistička agencija Europske unije, Joint Research Centres, Directorate General for Regional Policy i Directorate General for Agriculture and Rural Development. Ostale stručne službe Europske unije koriste pretežito analiziranu OECD-ovu metodologiju.

EUROSTAT u nekim slučajevima koristi stupanj urbanizacije kao ključni kriterij diferenciranja europskih regija (Politecnico di Milano, 1999). Pod stupnjem urbanizacije smatra se odnos između gustoće naseljenosti i broja stanovnika. Izdvojene su tri prostorne kategorije:

- a) *Gusto naseljene zone*: grupe povezanih administrativnih jedinica (općina/gradova) u kojima svaka jedinica ima gustoću stanovništva veću od 500 st/km², a ukupan broj stanovnika zone je najmanje 50.000.
- b) *Prijelazne zone*: grupe administrativnih jedinica (općina/gradova) u kojima svaka jedinica ima gustoću stanovništva veću od 100 st/km² i ne pripada tipu gusto naseljenih zona. Ukupan broj stanovnika zone mora biti najmanje 50.000, ili mora graničiti s gusto naseljenom zonom.
- c) *Rijetko naseljene zone*: grupe administrativnih jedinica (općina/gradova) koje nisu klasificirane kao gusto naseljene ili prijelazne zone.

Općina ili povezana grupa općina/gradova koja nema potrebnu gustoću stanovništva, ali se u cijelosti nalazi unutar gusto naseljene ili prijelazne zone, smatra se dijelom te zone. Ako je pak između gusto naseljene i prijelazne

71 Na to izrijekom upozoravaju autori tipologije ruralnih područja Turske: »Drugi razlog za neprimjerenost korištenja (OECD-ove metodologije, op. a.) jest veličina NUTS 3 regija u Turskoj«. Kao prvi razlog navodi se već spomenuti jednodimenzionalni pristup gustoće naseljenosti kao isključivog kriterija (Gülümser et al, 2007).

72 Za ilustraciju razmotrite podatke iz tab. 14 za primjerice, u prosjeku rijetko naseljeni Island, Švedsku i Norvešku. To je posljedica jedinstvenog diskriminatornog praga gustoće naseljenosti koji koristi OECD.

Tab. 14. Udjeli ruralnog i urbanog stanovništva u ukupnoj populaciji država članica OECD-a, prema različitim izvorima

Država	Demografski godišnjak Ujedinjenih naroda 2006. (prema nacionalnim popisnim definicijama)		OECD			
	Ukupno stanovništvo (u tisućama)	Ruralno stanovništvo	Urbano stanovništvo	Ruralno stanovništvo	Prijelazno stanovništvo	Urbano stanovništvo
Australija	20 310	12		23	22	55
Austrija	8 292	34		46	31	23
Belgija	10 398	3		2	14	83
Češka	10 192	26		5	84	11
Danska	5 417	14		39	32	29
Finska	5 246	38		62	12	26
Francuska	60 991	23		31	40	29
Grčka	11 100	40		40	24	36
Irska	4 143	40		72	0	28
Island	296	8		37	63	0
Italija	58 646	32		10	37	54
Japan	127 897	34		14	31	55
Kanada	32 271	20		29	17	53
Koreja	47 870	19		17	31	52
Mađarska	10 086	34		44	39	17
Meksiko	104 266	24		37	21	42
Nizozemska	16 328	20		0	15	85
Njemačka	82 652	27		12	40	49
Norveška	4 639	23		49	40	11
Novi Zeland	4 097	14		0	56	44
Poljska	38 196	39		40	38	23
Portugal	10 528	42		24	22	49
SAD	299 846	19		24	21	55
Slovačka	5 387	44		25	63	11
Španjolska	43 397	23		13	52	35
Švedska	9 038	16		49	30	21
Švicarska	7 424	27		9	50	41
Turska	72 970	33		35	48	17
V. Britanija	60 245	10		4	27	70

Izvor: UN, 2008.; OECD, 2008.

zone smatra se prijelaznim tipom. To pravilo podrazumijeva da grupa povezanih općina ima površinu manju od 100 km² (prema Politecnico di Milano, 1999).

U službenim nacionalnim popisnim definicijama većine svjetskih država dominira pristup izdvajanja urbanih područja ili urbanog stanovništva, dok se preostalo smatra neurbanim odnosno *de facto* ruralnim. Puno je rjeđi pristup u kojem se polazi od ruralnih područja i definiranja službenih kriterija za njihovo izdvajanje. Takav pristup koristi se uglavnom za određene specifične državne potrebe kao što su na primjer nacionalni popisi poljoprivrede, strategije prostornog uređenja, programi razvoja ruralnih područja i sl. Iako su varijable slične kao kod izdva-

janja urbanih područja, te definicije nastoje uključiti i specifičnosti ruralnih područja pojedinih država. Stoga zaslužuju poseban interes. U Finskoj i ostalim nordijskim zemljama koje karakterizira rjeđa naseljenost na većem dijelu državnog teritorija, koristi se na primjer koncepcija *izgrađenog i rijetko naseljenog područja* (Malinen n.d.). Izgrađeno područje (*taajama*) obuhvaća grupu stambenih objekata sa 200 ili više stanovnika u kojoj udaljenost između zgrada u pravilu ne prelazi 200 metara. Krajem 1990-ih u Finskoj su bila 874 takva područja. Administrativne granice ne koriste se kao kriterij izdvajanja izgrađenog područja (1990. godine 107 izgrađenih područja obuhvaćalo je više od jedne administrativne jedinice). Rijetko naseljeno područje (*hajaasutusalue*) je ono koje je izvan izgrađenog područja. Ta temeljna prostorna tipologija koja proizlazi iz strukture naseljenosti temelj je definiranja ruralnih kao rijetko naseljenih područja u kojima dominiraju poljoprivreda i šumarstvo. Kad je 1983. godine prvi put definirana finska politika ruralnog razvoja, predložena je i nova definicija ruralnih područja kao rijetko naseljenih područja koja ne sadrže izgrađene zone s više od 500 stanovnika. Namjera te dopune bila je uključivanje manjih centara koji su funkcionalno dio ruralnog područja kojim su okružena u njegovo definiranje.

»Ruralno kao reziduum urbanog« uglavnom je temeljni pristup u ostalim članicama EU-a. Međunarodni istraživački tim u okviru programa Europske mreže za praćenje prostornog planiranja (*ESPON*) izradio je vrlo detaljnu analizu definicija ruralnih područja u državama EU-a, Norveškoj, Švicarskoj i OECD-u (Bengs and Schmidt-Thomé, 2006).⁷³ Nalazi njihove analize uglavnom su sljedeći:

1. Nacionalni kriteriji definiranja urbanog i ruralnog stanovništva vrlo su različiti. Definicija urbane populacije početni je korak u većini zemalja, a preostali dio populacije smatra se neurbanom.
2. Pristupi definiranju mogu se podijeliti u dvije osnovne skupine. Prvu čine konceptualni pristupi, a drugu primjena zakonskih odluka. Primjena konceptualnog pristupa znači određivanje precizne definicije urbanog u odnosu na ruralno i njenu dosljednu provedbu na razini svih prostornih jedinica. Primjena zakonske odluke odnosno upravnog pristupa podrazumijeva da državno tijelo svojim aktom proglašava neku teritorijalnu jedinicu urbanom ili ruralnom. Zakonske odluke također mogu biti zasnovane na konceptualnim kriterijima.
3. U petnaest država članica Europske unije (tzv. EU 15) te Norveškoj i Švicarskoj zastupljen je konceptualni pristup, dok kod novih članica dominira upravni pristup. Autori studije to smatraju dijelom i tradicijom »državno upravljanih političko-gospodarskih sustava« (tab. 15).
4. U petnaest država članica EU-a, izuzev Belgije, diferencijacija urbanog i ruralnog uključuje »stanovništvo«, odnosno broj stanovnika »centra« (centralnog naselja), broj stanovnika prostorne jedinice ili gustoću naseljenosti. I u drugim je državama to također važan kriterij. U grupi ostalih kriterija posebno se ističe udio poljoprivrednog stanovništva.
5. Broj kriterija i metode njihove kombinacije variraju od države do države. Austrija primjerice koristi samo jedan kriterij, a ostale države u pravilu više njih, što uvelike ovisi i o namjeni definicije. Velika Britanija (posebno Engleska) ima mnogo različitih definicija ruralnih područja. Centralnomjesne funkcije u definicijama koriste Belgija, Njemačka i Slovačka, udio poljoprivrednog stanovništva primjenjuju Belgija, Italija, Rumunjska i Velika Britanija.
6. Razlike postoje i u prostornim jedinicama koje se koriste za definiranje ruralnih i urbanih područja. Tri su osnovne skupine: 1. područje upravnog (administrativnog) grada (većina novih članica EU-a), 2. općine ili njihovi dijelovi (najčešći pristup) i 3. morfološke prostorne jedinice poput »izgrađenih područja« (Austrija, Francuska, Irska, skandinavske države i Portugal). Belgija je jedina država koja kao prostornu jedinicu delimitacije urbanih i ruralnih područja koristi gravitacijsko područje. Primjenjuje se i kombinacija različitih prostornih jedinica.

Pregled svih kriterija i prostornih razina, a ujedno i zaključak o raznovrsnosti i kompleksnosti diferenciranja urbanih i ruralnih područja u službenim definicijama država članica Europske unije, Norveškoj i Švicarskoj iznesen je u tab. 15.

⁷³ Više o tom važnom programu u poglavlju 4.3. Tipologije ruralnih područja u Europskoj uniji.

Tab. 15. Osnovne komponente diferenciranja urbanog i ruralnog stanovništva u državama EU-a, Norveškoj, Švicarskoj i OECD-u

Država	Pristup definiranju		Kriterij							Prostorna razina definiranja				
			Stanovništvo			Ostali				Administrativna			Ostale	
	Konceptualno	Vladina odluka	Veličina najvećeg centra/urbanog naselja	Veličina prostorne jedinice	Gustoća naseljenosti	Udio (ne-) poljoprivrednog st.	Cirkulacija st. (radna)	Centralnomjesna funkcija	Zakonska odredba (grad/gradić/selo)	Naselje/grad	Lokalna uprava – niža razina	Lokalna razina – viša razina	Gravitacijsko područje	Morfološka jedinica (npr. izgrađeno podr.)
Austrija														
Belgija														
Danska														
Finska														
Francuska														
Grčka														
Irska														
Italija														
Luksemburg														
Nizozemska														
Njemačka														
Portugal														
Španjolska														
Švedska														
V. Britanija														
Norveška														
Švicarska														
Cipar														
Češka														
Estonija														
Latvija														
Litva														
Mađarska														
Malta														
Poljska														
Slovačka														
Slovenija	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bugarska														
Rumunjska														
OECD														

Izvor: Bengs and Schmidt-Thomé, 2006.

4. TIPOLOGIJA RURALNIH PODRUČJA – ISTRAŽIVAČKA METODA I ISKUSTVA PRIMJENE

4.1. SVRHA IZRADE TIPOLOGIJE RURALNIH PODRUČJA

Za razliku od definicije ruralnih područja i polemika koje ona izaziva, od pitanja svrhe, namjene i diskursa do pitanja može li i treba li postojati jedinstvena definicija ruralnosti, o tipologijama ruralnog među znanstvenicima, čini se, postoji veće suglasje. Upravo su rasprave o definiciji dijelom pridonijele shvaćanju da ruralno, nakon stoljeća socio-ekonomskih, funkcionalnih i kulturnih promjena, postoji i manifestira se u različitim oblicima te da dihotomijski modeli i stroge distinkcije između urbanog i ruralnog više ne pružaju okvir za razumijevanje stvarnosti. Ruralna područja imaju različite probleme, različitog intenziteta, imaju različite sadašnjosti i, izgledno, različite budućnosti. Upravo je u prihvaćanju teze o nehomogenosti, pluralnosti ruralnih područja kao njihovoj bitnoj odrednici suglasnost akademskog i sve više političkog diskursa o tipologijskoj metodi kao važnom instrumentu istraživanja i planiranja ruralnog prostora te regionalnog razvoja (Ballas, Kalogeresis, i Labrianidis, 2003; Politecnico di Milano, 1999; Meredith, 2007, 2006; Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth i Brady Shipman Martin, 2000; Gülümser i dr., 2007; 2004; Kovačić i dr., 2000; Scottish Executive, Development Department, 2005; Blunden, Pryce, i Dreyer, 1998; Iliopoulou i dr., 2006).

Iako primjena tipologije ruralnih područja u oblikovanju mjera regionalnog razvoja nije nova, danas se u Europskoj uniji o tome svakako više govori nego prije tridesetak-četrdesetak godina. Posljedica je to odmaka od sektorskih, gotovo potpuno na poljoprivredu usmjerenih razvojnih mjera (kada pitanje definicije i unutarnjih razlika ruralnih područja nije niti postavljano) i približavanje shvaćanju ruralnih prostora kao složenog geografskog kompleksa izvan velikih gradskih aglomeracija, s raznovrsnom socio-ekonomskom strukturom, funkcijama i problemima. Usporedo s time, tipologije ruralnih područja postaju sve važniji instrument za oblikovanje regionalno i lokalno usmjerenih razvojnih mjera te praćenje razvitka ruralnih područja. Naime, iako opće mjere ruralnog razvoja obuhvaćaju niz makroekonomskih i sektorskih mjera važnih i za ruralna područja (kao što su mjere koje se tiču razvoja poljoprivrede, prometa, upravljanja državnim zemljištem, okoliša, zdravlja, obrazovanja, lokalne samouprave, infrastrukture...), sve je evidentnija potreba i za specifičnim mjerama fokusiranim konkretno na ruralna područja. Te specifične mjere ruralnog razvoja većinom su lokalnog i regionalnog karaktera, provodene uz određenu nacionalnu podršku i podršku EU-a.⁷⁴ To su »prostorne« ili »teritorijalne« mjere, namijenjene određenim regijama ili nižim prostornim razinama (obično NUTS3 ili nižim razinama, LAU1 i LAU2). U oblikovanju takvih mjera tipologije ruralnih područja imaju vrlo važnu ulogu (Benaki i dr., 2005).

Kompleksnije shvaćanje ruralnih područja u političkom diskursu Europske unije, odnosno u zemljama članicama, te pragmatična potreba za međusobnom komparacijom, prepoznavanjem sličnosti i razlika i kreiranjem specifičnih razvojnih mjera za određena ruralna područja, utjecalo je i na akademski diskurs shvaćanja ruralnosti. Koliko god su postmodernistički i poststrukturalistički pristupi, kulturni obrat i pitanja socijalne konstrukcije ruralnosti postali važnim dijelom suvremene teorije ruralne geografije i srodnih znanstvenih disciplina, toliko je istraživačima postalo očito da je u mnogim praktičnim pitanjima, posebno kada je riječ o prostornom obuhvatu jedne države ili cijele Europske unije, dosljedna primjena isključivo takvih pristupa, na primjer metodom studija slučaja, gotovo neizvediva. Koliko bi samo opažanja, intervjua i anketa trebalo provesti, koliko različitih viđenja ruralnosti pokušati usuglasiti!

74 Kao jednu od niza ilustracija očitog zaokreta EU-a od »poljoprivredne« k »ruralnoj« politici i njegove refleksije na pitanja definicije i diferencijacije ruralnih područja, ističemo nedavnu izradu tipologija ruralnih područja Srbije te Bosne i Hercegovine. Autor im je David Meredith, koji u uvodnom dijelu za obje tipologije ističe da su izrađene u okviru programa kojim EU podupire razvoj »infrastrukture, institucionalnih kapaciteta i ljudskih potencijala« u područjima bivše SFRJ. Konkretnije, cilj izrade tipologija bio je diferenciranje urbanih i ruralnih područja te prepoznavanje funkcionalnih regija koje će omogućiti učinkovitiju primjenu mjera ruralnog razvitka, koristeći metodologiju EU-a (Meredith, 2007, 2006).

Postavlja se i pitanje objektivnosti odnosno definiranje jasnih, neupitnih zajedničkih kriterija za »mjerenje« diverzificiranosti ruralnih područja, posebno kada su oni temelj određivanja financijske potpore. Sve to utjecalo je na aktivnije uključivanje znanstvenika u izradu tipologija ruralnih područja i propitivanje njihovog usavršavanja u svjetlu novih pogleda na prostor i ruralnost (Harrington i O'Donoghue, 1998).

Ovaj kratak uvod u kojemu smo nastojali istaknuti neke od ključnih motiva za izradu tipologije, zaključujemo taksativno pobrojenim očekivanjima koju su od tipologije »ruralnih sredina« imali neki od njihovih najboljih poznavatelja prije gotovo četrdesetak godina. Napisali su tada kako bi tipologija ruralnih sredina morala pružiti:

- a) provjerene naučne spoznaje o seoskim sredinama i društvenim promjenama u njima,
- b) važan doprinos u pravcu boljeg društvenog i prostornog planiranja u našoj zemlji,
- c) doprinos uspješnijoj i razrađenijoj, lokalno prilagođenoj društvenoj politici u odnosu na selo i poljoprivredu (modeli za akciju u skladu s postojećim stanjem),
- d) pokazatelje nivoa, intenziteta i kvaliteta društvenih promjena na selu,
- e) metodološki doprinos ruralnoj sociologiji, pa i sociologiji uopće u našoj zemlji,
- f) pogodnu metodološku osnovu daljnjih socioloških proučavanja sela« (Šušar i dr. 1972).

4.2. TIPOLOGIJA KAO ISTRAŽIVAČKA METODA PROSTORA

Tipologija prostora je često primjenjivana metoda geografskih i srodnih istraživanja. Njena je osnovna funkcija identifikacija, simplifikacija i poredak podataka da bi bili usporedivi. Smatra se korisnom kako u početnoj fazi istraživanja, kada pridonosi sređivanju, analizi i komparaciji iskustvenih podataka te postavljanju hipoteze, tako i u kasnijim fazama kada se može koristiti »kao most između konkretnih empirijskih podataka i širih teorijskih sistema« (Šušar i dr. 1972).⁷⁵

Kao i svaka znanstvena metoda, i tipologija mora zadovoljiti niz zahtjeva. S logičke strane, tipologija treba poštivati četiri osnovna pravila: dosljednost, potpunost, iscrpnost i dovoljnu diskriminacijsku oštrinu. *Dosljednost* označava poštivanje istoga kriterija diobe u stvaranju svih klasifikacijskih grupa na svim stupnjevima. *Potpunost* podrazumijeva poklapanje opsega pojave koja se raščlanjuje s ukupnim opsegom svih skupina dobivenih raščlanjivanjem. *Iscrpnost* znači što manje upotrebljavanje rezidualnih grupa. *Dovoljna diskriminacijska oštrina* naglašava važnost pronalaženja teorijski značajnih razlika u stvarnom svijetu.⁷⁶

Osim tih univerzalnih metodoloških zahtjeva, dosadašnje primjene tipologije u istraživanju ruralnih prostora ukazale su na to da ona mora počivati na razumijevanju procesa koji utječu na suvremenu socio-ekonomsku, funkcionalnu i morfološku strukturu ruralnih područja, mora uvažavati regionalne razlike u navedenim dimenzijama, mora odgovarati postavljenim ciljevima te biti izrađena na onoj prostornoj razini na kojoj će ukazati na sličnosti i razlike u analiziranim obilježjima (Benaki, Alexandrakis, i Apostolopoulos n.d.; Blunden i dr., 1998).

Kao bitan nedostatak tipološke metode u geografiji i srodnim disciplinama, ističe se statičko promatranje prostora.

Primjena tipologijske metode u analizi prostora ima dugu tradiciju u hrvatskoj geografiji. Spomenimo samo neke primjere. Pod utjecajem *njemačke socio-geografske škole* hrvatski su geografi od 1960-ih istraživali tipove općina s obzirom na njihovu socio-ekonomsku strukturu. Potom su istraživanja urbanizacije potaknula izradu tipologija s četiri temeljne kategorije prostora: urbana, jače urbanizirana, slabije urbanizirana i ruralna područja. U novije vrijeme pojavljuju se tipologije prostora s obzirom na njihove demografske resurse. Istovremeno, u okviru prostornog planiranja redovito se izrađuju tipologije s obzirom na ukupna razvojna obilježja prostora, u agronomiji je izvršena poljoprivredna regionalizacija Hrvatske i sl.

4.2.1. PRISTUPI IZRADI TIPOLOGIJE RURALNIH PODRUČJA

Pristupi izradi tipologije mogu se podijeliti na agregativne i disagregativne (Ballas i dr., 2003). U agregativnim pristupima pojedinačne prostorne jedinice okupljaju se u veće klastere temeljem međusobnih sličnosti. U disagregativnim pristupima se sve prostorne jedinice promatraju kao jedna skupina koja se dijeli u niz podskupina, temeljem unaprijed odabranih diskriminatornih kriterija.

⁷⁵ U citiranom djelu »Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji: zbornik teorijskih i metodoloških radova«, najopsežnijoj teorijskoj i metodološkoj osnovi izrade tipologije ruralnih područja u nas, vrlo detaljno se razmatra tipologija kao metoda, konstrukcija i funkcije tipova te prednosti i nedostaci korištenja tipologije u klasificiranju ruralnih područja.

⁷⁶ U Šušar, 1972:9, prema: Milić, V. 1965, Sociološki metod, Beograd, Nolit, 498-499.

Agregativni pristupi polaze od nehomogenosti ruralnih područja, koja se očituje raznovršnošću demografskih, socio-ekonomskih, funkcionalnih, morfoloških i ostalih obilježja. Analizom više pojedinačnih pokazatelja i njihovom usporedbom u prostoru otkriva se kompleksnost međusobnih odnosa koji pak stvaraju niz različitih prostornih obrazaca. Stoga, da bi se oni što uspješnije prepoznali, u tom se pristupu vrlo često primjenjuju multivarijantne analize (Iliopoulou i dr., 2006). U ovom radu detaljnije su analizirane sljedeće tipologije temeljene na agregativnom pristupu i tehnikama multivarijantne analize: Bosna i Hercegovina (Meredith, 2007), Finska (Malinen n.d.), Irska (Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth i Brady Shipman Martin, 2000), Kreta (Iliopoulou i dr., 2006), SAD (Berry i dr., 2000), Srbija (Meredith, 2006), Velika Britanija (Harrington i O'Donoghue, 1998) te Europska unija (Ballas i dr., 2003).⁷⁷

U disagregativnim pristupima tipologiziranja ruralnih područja polazi se od nekoliko ključnih kriterija za koje se smatra da najbolje odgovaraju postavljenim ciljevima klasifikacije. Potom se određuje redoslijed važnosti odabranih kriterija. Za svaki od njih određuje se relevantan indikator. Ruralna područja se na početku klasifikacije promatraju kao jedna cjelina. Potom se svaka prostorna jedinica, s obzirom na vrijednosti pojedinih indikatora za najvažniji kriterij, svrstava u jednu od skupina. Slijedi klasifikacija prostornih jedinica (sada ne unutar jedne, nego više skupina) prema indikatorima drugog kriterija po važnosti, potom trećeg i tako do zadnjeg kriterija po važnosti. Broj skupina unutar pojedinog kriterija ovisi o cilju istraživanja, odnosno o odluci znanstvenika. Najjednostavnija podjela prostornih jedinica je na one iznad i ispod prosjeka vrijednosti određenog indikatora. Takav pristup tipologiji ruralnih područja smatra se fleksibilnijim od agregativnog jer omogućuje jasnije i jednostavnije određivanje principa klasifikacije (Ballas i dr., 2003). Razvidno je ipak da, koliko god agregativni pristupi ovisili o inicijalnom odabiru varijabli, u disagregativnim pristupima definiranje kriterija, njihovog redoslijeda i indikatora uvelike utječe na krajnji ishod – tipologiju ruralnih područja. U ovom radu detaljnije su analizirane sljedeće tipologije temeljene na disagregativnom pristupu: Grčka (Benaki i dr. n.d.; Benaki i dr., 2005), Kanada (Reimer, 2002), SAD (2004), Slovenija (Perpar i Kovačić, 2002), Velika Britanija (Marsden, 1998) i Europska unija (Politecnico di Milano, 1999; Ballas i dr., 2003).

4.2.1.1. MULTIVARIJANTNE ANALIZE U TIPOLOGIJI RURALNIH PODRUČJA

Multivarijantna analiza prostornih struktura u geografiji se koristi od sredine 20. stoljeća. Prvim primjenama smatraju se analize socijalne diferencijacije u gradovima SAD-a kojima su se krajem 1940-ih nastojali testirati modeli urbane strukture razvijeni u okviru tzv. čikaške škole (Robinson, 1998). Iz urbane se geografije multivarijantna analiza kao metodološka osnova istraživanja sve više širi i u ostale geografske discipline. U Njemačkoj se multivarijantne analize koriste od sredine prošlog stoljeća, uglavnom za tipiziranje prostora (Ruppert i dr., 1981). U Velikoj Britaniji se u drugoj polovici 1970-ih korištenjem te tehnike nastojalo »objektivno izmjeriti ruralnost prostora« (Harrington i O'Donoghue, 1998).

U posljednjih 30-ak godina, zahvaljujući razvoju računala i posebnih statističkih programa (SPSS, SAS) te GIS-a, kojima je olakšana njihova provedba, multivarijantne analize korištene su za brojna istraživanja u geografiji i ostalim društvenim i prirodnim znanostima. Usprkos nedostacima koje ćemo posebno navesti, multivarijantne analize uglavnom se smatraju vrlo korisnim metodama klasificiranja odnosno tipologiziranja ruralnih područja (Ballas i dr. 2003).

Multivarijantna analiza nastala je u psihologiji i potom se proširila na gotovo sve društvene i humanističke znanosti. Podrazumijeva »skup statističko-matematičkih postupaka pogodnih za analizu podataka o međusobnoj povezanosti među promatranim pojavama« (Halami, 2003:9). Autor ističe kako je stoga posebno korisna u istraživanjima u kojima se istovremeno pojavljuje više varijabli za koje se pretpostavlja da su u korelacijama i gdje se zahtijeva utvrđivanje osnovnih izvora kovarijacija među podacima. Halami (2003:18) multivarijantnu analizu podataka teorijski pozicionira kao metodu kojom se stvarnost istražuje u okviru »općeg bio-psiho-socijalnog modela«. Njime se različite značajke objekta istraživanja (pojedince, obitelji, lokalne zajednice) proučavaju integralno i multidimenzionalno. Temeljem ispitivanja odnosa između različitih značajki jedinica analize nastoje se prepoznati »kondenzirane latentne dimenzije« koje nose bitne informacije za stjecanje znanstvenih spoznaja. Drugim riječima, stvarnost se shvaća kao kompleksna mreža koja proizlazi kako iz obilježja jedinica analize, tako i iz njihovih međusobnih odnosa. Na temelju analize velikog broja informacija o analiziranim jedinicama (u našem slučaju o naseljima) multivarijantnom analizom se nastoji prepoznati manji broj latentnih dimenzija, odnosno

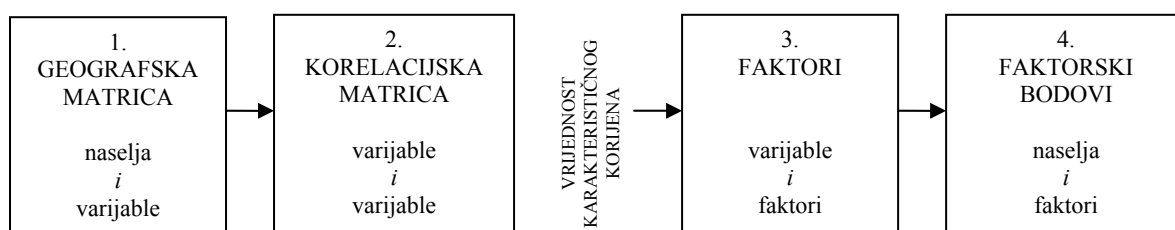
⁷⁷ Opširan pregled tipologija izrađenih temeljem agregativnog pristupa, posebno korištenjem tehnika multivarijantne analize, dan je u Ballas i dr., 2003 te Gülümser i dr., 2007.

varijabli koje će sadržavati važne podatke o istraživanom skupu. Upravo zbog navedenih obilježja multivarijantne analize, odnosno teorijskog okvira u kojem se koristi, dakle integralnosti, multidimenzionalnosti, sposobnosti apstrahiranja bitnog od nebitnog te utvrđivanja međusobnih veza između niza koreliranih varijabli, njenu primjenu smatramo korisnom i u istraživanju prostornih struktura.

Tehnike multivarijantne analize primarno se dijele na: zavisne, međuzavisne i nelinearne (Halami, 2003:19). Među najčešće korištene tehnike multivarijantne analize za tipologizaciju prostora koriste se faktorska i taksonomska (klaster) analiza, koje pripadaju skupini međuzavisnih tehnika.

Faktorska analiza je skup statističko-matematičkih postupaka koji omogućuju da se između više povezanih varijabli (manifestne varijable) utvrdi manji broj temeljnih, međusobno nezavisnih varijabli (latentne varijable odnosno faktori). Faktorima se objašnjava međusobna povezanost manifestnih varijabli, odnosno smatraju se uzrocima ili izvorima kovarijacija između njih. Faktorska analiza ima dva temeljna cilja: utvrditi faktore koji su u osnovi međusobne povezanosti više manifestnih varijabli i utvrditi povezanosti pojedinih manifestnih varijabli s tim faktorima (Halami, 2003:30,38).

Primjenu faktorske analize u geografskim istraživanjima moguće je prikazati u četiri osnovna koraka: izradu geografske matrice, izradu korelacijske matrice, dobivanje faktora te izračunavanje faktorskih bodova (Robinson, 1998).

Sl. 4. Metodološka shema faktorske analize

Izvor: Robinson, 1998.

Geografsku matricu čine dva niza podataka: jedinice prostorne analize (npr. naselja, općine ili gradovi, županije, regije, države itd.) i varijable (npr. broj stanovnika, udio poljoprivrednog stanovništva, stupanj centraliteta itd.). Na tako oblikovanoj geografskoj matrici provodi se korelacijska analiza izračunavanjem Pearsonovog korelacijskog koeficijenta. Rezultat te analize je korelacijska matrica koja pokazuje koeficijent korelacije svake pojedinačne varijable sa svakom drugom. Korelacijska matrica olakšava i konačni izbor varijabli.

Iz korelacijske matrice potom se postupkom faktorizacije matrice dobivaju faktori. To je moguće različitim tehnikama, a u geografskim istraživanjima uglavnom se koristi metoda glavnih komponenta (komponentna analiza) jer se za razliku od ostalih tehnika ne bazira na čvrstim pretpostavkama o analiziranim podacima, što joj omogućuje veću primjenjivost u prostornim analizama (Robinson, 1998). Metodom glavnih komponenta se m broj manifestnih varijabli svodi na (isti) m broj faktora (komponenta), uz uvjet da se njima može objasniti što veći dio ukupne varijance svih originalnih manifestnih varijabli. Za svaki pojedinačni zadržani faktor moguće je izračunati bodove koje postiže u jedinicama analize (primjerice naseljima) i kartografski ih prikazati i analizirati. No, za utvrđivanje međusobnih zakonitosti među jedinicama analize prema vrijednostima faktorskih bodova moguće je koristiti i taksonomsku (klaster) analizu, koja je pogodna za proučavanje problemske situacije u višedimenzionalnim prostorima. Primjenjuje se u slučajevima kad iz jednog uzorka entiteta treba formirati grupe sa što homogenijim obilježjima (Halami, 2003:44).

U sljedećem poglavlju slijede konkretni primjeri primjene objašnjenih tehnika u izradama tipologija ruralnih područja nekoliko europskih zemalja. Uz usvajanje znanja o provedbi metodologije, naglasak je i na razinama prostorne analize, broju i nazivima tipova te njihovim osnovnim obilježjima. Zbog nejednakog broja informacija o svakom primjeru, i dužina teksta varira.

4.2.1.2. AGREGATIVNI PRISTUPI IZRADI TIPOLOGIJE RURALNIH PODRUČJA

IRSKA

Tipologija ruralnih područja Irske izrađena je u okviru nacionalne strategije prostornog planiranja. Osnovni cilj je bio oblikovanje tipologije temeljene na demografskim, ekonomskim i geografskim podacima, i to na prostornoj razini koja će omogućiti praktičnu usporedbu na razini regija i subregija. Ostali ciljevi obuhvaćali su istraživanje trendova u ruralnim područjima, odnos između urbanih i ruralnih sredina te značaj infrastrukturne opremljenosti za razvijenost ruralnih područja. Istraživanje je provedeno na 2716 »ruralnih izbornih jedinica« (*Rural District Electoral Divisions*), odnosno onih u kojima ne postoji naselje s više od 1500 stanovnika, koje imaju gustoću naseljenosti manju od 150 st/km² i koje nisu dio urbane izborne jedinice. Tako izdvojeni prostor u pravilu je obuhvatio izvangradska područja i manja naselja. Istraživanje se temeljilo na kvantitativnom pristupu. Glavni izvor podataka bio je popis stanovništva Irske 1996. Izrada tipologije obuhvaćala je tri koraka:

1. Odabir ključnih varijabli (90 inicijalnih varijabli, analizom svedeno na 30);
2. Identifikacija ključnih »komponenti« (prepoznato ih je 8 metodom glavnih komponenti);
3. Stvaranje tipologije ruralnih područja (metodom klaster-analize izdvojeno 6 tipova ruralnih područja).

Korištene varijable ocrtavale su demografsku strukturu, obilježja radne snage, obrazovna i socijalna obilježja, socio-ekonomska obilježja te obilježja poljoprivredne proizvodnje. Posljednja skupina varijabli obuhvaćala je indekse promjene broja stanovnika, broja zaposlenih i sl. Kao rezultat izdvojeno je šest tipova ruralnih područja u Irskoj, u kojima živi 39,3 posto ukupnog stanovništva:

1. *Periurbana područja* obuhvaćaju 11,3 posto ukupnog stanovništva, gusto su naseljena, imaju visoke udjele stanovništva s fakultetskom naobrazbom, visoku zaposlenost u uslužnom sektoru i malu ovisnost o poljoprivredi. Uglavnom su oko gradova ili značajnijih središnjih naselja u ruralnom prostoru.
2. *Vrlo jaka područja*, 10,4 posto ukupnog stanovništva.
3. *Jaka područja u procesu prilagodbe*, 5,6 posto ukupnog stanovništva.

Ta dva tipa ruralnih područja po mnogočemu su slična: u velikoj mjeri su to razvijenija poljoprivredna područja s velikim farmama i visokim prihodima. Udio zaposlenih žena te niža razina obrazovanja razlikuju ih od periurbanih područja. Treći tip razlikuje se od drugog prije svega u brzini prihvatanja novih nepoljoprivrednih djelatnosti, koje nakon 1990-ih i promjena u Zajedničkoj poljoprivrednoj politici EU-a postaju sve važnijim dijelom lokalnih ruralnih ekonomija.

4. *Strukturno slaba područja* obuhvaćaju ukupno 6,6 posto stanovništva.
5. *Marginalna područja*, 3 posto ukupnog stanovništva.

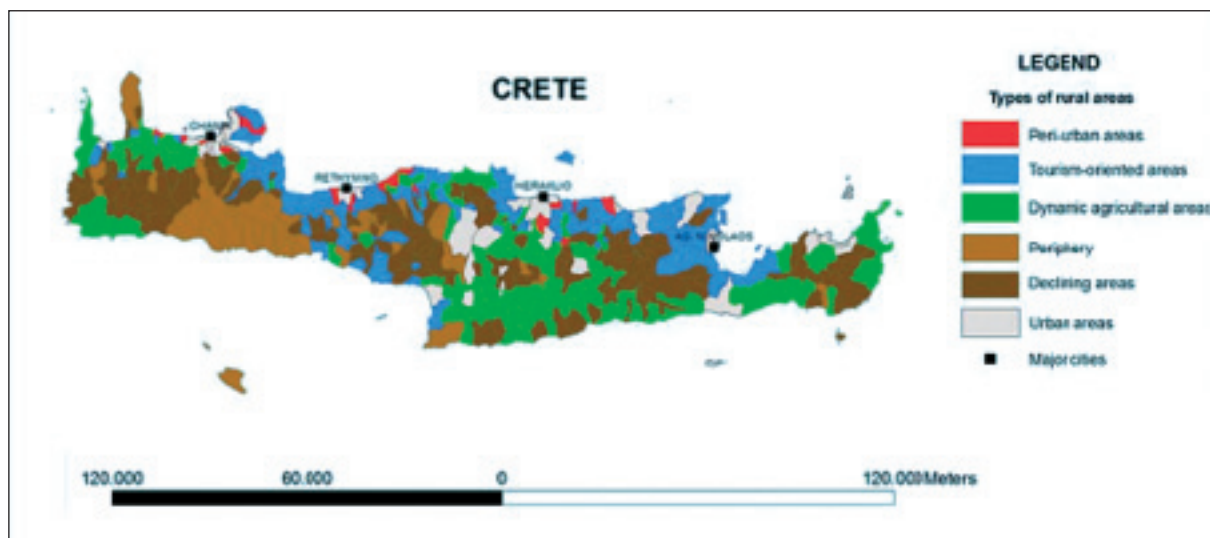
Strukturno slaba i marginalna područja obuhvaćaju demografski i ekonomski najslabije razvijene dijelove ruralne Irske. Strukturno slaba područja obuhvaćaju čak četvrtinu ukupne površine ruralnih područja Irske, uglavnom na sjeverozapadu i sjeveru zemlje. Za njih je karakteristična nepovoljna dobna struktura s visokim udjelom starog stanovništva. Farme su uglavnom male, a prihodi niski. Udio zaposlenih izvan poljoprivrede je mali. Marginalna područja u krajnje perifernim dijelovima sjeverozapada i zapada Irske imaju slična obilježja, no zahvaljujući diverzifikaciji prihoda ukupna slika ipak nije poražavajuća.

6. *Vrlo diverzificirana područja* sa 2,5 posto ukupnog stanovništva uglavnom su u privlačnom dijelu jugozapadne Irske, u turistički razvijenijem priobalju jugoistočne Irske i sl. Imaju visok udio zaposlenih izvan poljoprivrede, bilježe porast broja stanovnika doseljavanjem, što je pridonijelo najvećim stopama rasta broja stanovnika, uključujući i urbana područja. Vrlo je visok i udio stanovnika s magisterijima i doktoratima.

Autori tipologije zaključuju da je prostorna struktura irske ruralne ekonomije i društva kompleksna i višeslojna. Tipologija, koliko god simplificirala stvarnost, ukazuje na potrebu oblikovanja posebnih mjera razvitka pojedinih tipova ruralnih područja. Često se tipovi ruralnih područja ne podudaraju s administrativnim granicama, što ukazuje na potrebu stvaranja takvih planova koji će uvažavati raznolikost strukture pojedine administrativne jedinice i istovremeno omogućiti zajedničke mjere koje bi se primjenjivale bez obzira na upravne granice.

KRETA

Osnovni cilj istraživanja bila je analiza ruralnih područja Krete, izrada tipologije i prijedlozi mjera za razvoj. Istraživanje je uključivalo 571 komunu, dijelove općine koji odgovaraju LAU2 razini NUTS regionalizacije Europske unije. Metodologija je obuhvaćala izdvajanje ruralnih komuna (sve s manje od 2000 st.), odabir varijabli iz tri skupine: demografske, socio-ekonomske (s naglaskom na zaposlenima izvan poljoprivrede) te varijable infrastrukturne opremljenosti. Svaka varijabla analizirana je s obzirom na prosječne, minimalne i maksimalne vrijednosti. Završni korak bila je klaster-analiza koja je rezultirala s pet tipova ruralnih područja Krete.

Sl. 5. Tipologija ruralnih područja Krete

Izvor: Iliopoulou i dr., 2006.

1. *Ruralna područja u blizini urbanih područja (periurbana područja)* uglavnom su na sjevernoj obali Krete, u blizini najvažnijih urbanih centara. Imaju najveću gustoću naseljenosti od svih tipova, pozitivnu promjenu broja stanovnika od 1981. do 2001., nizak udio zaposlenih u primarnom sektoru.
2. *Turistički usmjerena područja* imaju umjerenu gustoću naseljenosti, nizak udio zaposlenih u primarnom sektoru, ali visok udio u tercijarnom - posebno u djelatnostima hotelijerstva i ugostiteljstva. Sekundarni sektor je također dobro razvijen. Primjećuju se proces starenja stanovništva i niska, ali pozitivna stopa promjene broja stanovnika.
3. *Dinamična poljoprivredna područja* imaju najviši udio zaposlenih u poljoprivredi i primarnom sektoru od svih tipova. Udio navodnjavanih površina i velikih parcela najviši je od svih tipova. Zaposlenost u sekundarnom i tercijarnom sektoru je niska. Stopa promjene broja stanovnika je negativna i stanovništvo je zahvatio proces starenja.
4. *Periferija* obuhvaća uglavnom zapadni dio Krete, planinska područja s rijetkom naseljenošću i negativnim kretanjem broja stanovnika. Ekonomski su ta područja ovisna o poljoprivredi, koja je ograničena prirodnim uvjetima.
5. *Područja u zaostajanju/nazadovanju* obuhvaćaju planinsku unutrašnjost Krete, s najvećom prosječnom nadmorskom visinom od svih tipova (452 m/nv). Gustoća naseljenosti je mala, a starenje stanovništva podmaklo. Ekonomski slabo razvijena i demografski vrlo ugrožena područja.

Kao i kod prethodnog istraživanja, autori ističu kako je očito da različiti tipovi ruralnih područja imaju različite razvojne probleme koji zahtijevaju specifične mjere. Periurbana i turistički usmjerena područja pokazuju pozitivne demografske i ekonomske trendove, ali ih ugrožavaju intenzivna urbanizacija i interesi turizma, što se posebno očituje u pritiscima za prenamjenu poljoprivrednog zemljišta. Mjere zaštite okoliša ključne su za daljnji razvoj tih područja. Značaj poljoprivrede evidentan je u svim ostalim tipovima ruralnih područja, od dinamičnih do onih u zaostajanju, ali je očito da samo poljoprivreda nije dovoljna osnova za cjelokupan razvoj, što se posebno ističe u negativnim demografskim strukturama i procesima. Modernizacija poljoprivrede, ekonomska diverzifikacija te povećanje dostupnosti perifernih dijelova predlažu se kao ključne mjere razvoja tih područja.

FINSKA

Primjer tipologije ruralnih područja u Finskoj otkriva nam specifičnosti rijetko naseljenog prostora. Nacionalnim ruralnim programom prepoznata su tri osnovna tipa ruralnih područja:

Periurbana, ekonomski integrirana ruralna područja imaju najbolje mogućnosti za razvoj. U zoni su dnevnih migracija prema matičnom gradu te imaju osigurano gradsko tržište za poljoprivredne proizvode. Većina je tih područja u južnoj i zapadnoj Finskoj. U njima živi 1.191.430 stanovnika.

U *ruralnim područjima heartlanda* dominiraju poljoprivreda i šumarstvo, ali su zastupljene i djelatnosti sekundarnog i tercijarnog sektora. Veliki gradovi su udaljeni, srednji gradovi relativno blizu, a osnovu naseljske mreže čine infrastrukturno i funkcionalno dobro opremljena središnja naselja. Broje 1.273.009 stanovnika.

Izolirana, udaljena ruralna područja opterećena su kumulativnim problemima. Velike udaljenosti do centara onemogućuju cirkulaciju stanovništva i pristup tržištu. Struktura zaposlenih je gotovo potpuno ovisna o primarnom sektoru. U sjevernoj i istočnoj Finskoj prirodno-geografski uvjeti su dodatni ograničavajući faktor razvoja poljoprivrede. Obilježena su i slabim lokalnim ekonomijama. U njima ukupno žive 462.864 stanovnika u kopnom i 27.091 stanovnik u otočnom dijelu.

U *gradskim područjima* žive 2.044.084 stanovnika.

Naglašavajući probleme regionalnog razvoja i potrebe za specifičnim mjerama u posljednja dva tipa ruralnih područja, Malinen je dodatno razradio postojeću tipologiju (Malinen n.d.). Koristio je nekoliko grupa varijabli: indikatore ruralnosti, varijable funkcionalne diferencijacije te varijable ruralnog razvoja. Osnovni izvor podataka bio je Popis stanovništva i poljoprivrede Finske 1990. Faktorskom analizom utvrđeno je pet ključnih komponenti (udaljenost, otočnost, poljoprivreda, dnevne migracije, šumarstvo), a klaster-analizom provedenom u više koraka identificirano je pet tipova područja. U odnosu na postojeću tipologiju posebno su diferencirana *udaljena ruralna područja*, te *otočna ruralna područja*.

Autor primjećuje da je analiza ruralnih područja Finske ukazala da u budućim istraživanjima pozornost treba posvetiti pitanju teorijskog okvira shvaćanja ruralnosti. Konkretno, smatra da uz model ruralno-urbanog kontinuuma koji služi kao konceptualna podloga brojnim tipologijama, u slučaju Finske i sličnih područja treba razmisliti i o modelu urbano-ruralno-netaknuta priroda. Pitanje marginalnosti također je došlo do izražaja. Autor smatra da se marginalnost može interpretirati na dva načina: u kontekstu ruralnih područja izvan gravitacijske zone gradova te u kontekstu perifernih i izoliranih ruralnih područja. Također naglašava da je prostorna razina analize, uz odabir varijabli, vrlo važna za interpretaciju dobivenih rezultata (Malinen n.d.).

U zaključku se ističe da tipologija otkriva važne funkcionalne i strukturne razlike između regija te da te regionalne razlike između ruralnih područja treba ozbiljno uzeti u obzir pri oblikovanju mjera ruralnog razvitka.

SRBIJA

Analizirana tipologija ruralnih područja Srbije izrađena je u okviru programa ruralnog razvoja Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodnog gospodarstva, uz financijsku podršku Europske unije. Cilj izrade tipologije bio je identificirati funkcionalne ruralne regije da bi se omogućila efikasnija implementacija mjera ruralnog razvoja. Prostornu razinu tipologije čini 130 općina. Metodologija izrade tipologije obuhvaćala je odabir varijabli te faktorsku i klaster-analizu. U prvom koraku odabrano je 46 topografskih, demografskih i ekonomskih varijabli, kasnije svedenih na 39, temeljem kojih je faktorskom analizom izdvojeno osam ključnih komponenti, a potom klaster-analizom šest tipova ruralnih područja te urbana područja. Prepoznati su sljedeći tipovi:

- Multifunkcionalna ruralna područja
- Periurbana područja
- Egzogeni demografski faktor
- Pretežito poljoprivredno orijentirana ekonomija
- Industrijalizirana područja
- Slabi faktor »zdravstvena skrb«.

U ovom se radu ne iznose obilježja svakog tipa ruralnih područja. Inozemni autor te tipologije naglašava da je u konzultaciji s domaćim stručnjacima istaknuta potreba za podacima o dnevnim migracijama te analiza podataka na nižoj prostornoj razini.

Tab. 16. Primjeri tipologija ruralnih područja temeljenih na agregativnom pristupu

Autori / Godina / Prostor	Varijable/Indikatori	Prostorna razina / Osnovna metoda	Tipovi ruralnih područja
Aliye Ahu GÜLÜMSER, Tüzin BAYCAN LEVENT,	17 varijabli u tri osnovne skupine: - demografska struktura (gustoća naseljenosti, udio ruralnog stanovništva, veličina domaćinstva, udio migracije u ruralna područja u ukupnim migracijama);	NUTS 3 (Iller 81) Faktorska analiza	Nekoliko tipologija: - prema »starom« poimanju ruralnosti: 1. vrlo niska ruralnost 2. niska ruralnost 3. umjerena ruralnost

Autori / Godina / Prostor	Varijable/Indikatori	Prostorna razina / Osnovna metoda	Tipovi ruralnih područja
Peter NIJKAMP 2007. Turska	- ekonomska struktura (udio zaposlenih u poljoprivredi u ukupno zaposlenim, udio zaposlenih u uslugama u ukupno zaposlenom st., vrijednost poljoprivredne proizvodnje po osobi, broj poslovnih subjekata u poljoprivredi, broj poslovnih subjekata u industriji, broj hotela, broj ležajeva u hotelima, BDP) i - socijalna struktura (broj kulturnih ustanova: kina, kazališta, knjižnica, muzeja; udio diplomiranih u onima sa završenom srednjom školom); potrošnja el. energije po osobi, korištenje telefona po osobi)		4. visoka ruralnost 5. vrlo visoka ruralnost- prema »novom« poimanju ruralnosti: 1. pretežito ruralna područja, 2. značajno ruralna područja, 3. prijelazna ruralna područja, 4. značajno urbana područja, 5. pretežito urbana područja - prema OECD-u: 1. pretežito ruralne regije, 2. prijelazne regije, 3. pretežito urbane regije - prema EU klasifikaciji: 1. rijetko naseljene regije, 2. prijelazne regije, 3. gusto naseljene regije
Polixeni I., Stratakis P., Tsatsaris A. Kreta 2006. Kreta	13 indikatora: demografska obilježja, poljoprivredni potencijal, zaposlenost u nepoljoprivrednim djelatnostima, infrastruktura: 1. Gustoća naseljenosti 2001. 2. Opće kretanje broja stanovnika 1981.-2001. 3. Indeks starosti 2001. 4. Nadmorska visina 5. Udio aktivnog st. u I. sektoru 2001. 6. Indeks promjene broja zaposlenih u I. sektoru 1991.-2001. 7. Udio korištenog poljoprivrednog zemljišta 2000. 8. Udio navodnjavanog zemljišta 2000. 9. Veličina parcele poljoprivrednog zemljišta 2000. 10. Udio poljoprivrednog zemljišta namijenjenog tržišnoj proizvodnji 2000. 11. Udio aktivnog stanovništva u II sektoru 2001. 12. Udio aktivnog stanovništva u hotelima i restoranima 2001. 13. Građevinska djelatnost po stanovniku 2000.-05.	Kreta- "Municipial departments" (571) Klaster-analiza	Ruralna područja u blizini urbanih područja (periurbana područja) Turistički usmjerena područja Dinamična poljoprivredna područja Periferija Područja u zaostajanju/nazadovanju
Irish Rural Structure i Gaeltacht Areas (National Spatial Strategy) 2000. Irska	Gustoća naseljenosti Udio stanovnika 0-14 godina u ukupnom stanovništvu Udio stanovnika 25-44 godina u ukupnom stanovništvu Udio stanovnika starijih od 65 godina u ukupnom stanovništvu Udio stanovnika starijih od 65 godina koji žive sami u ukupnom stanovništvu Udio žena starih od 15-44 u ukupnom stanovništvu Udio muškaraca starih od 25 do 44 u ukupnom stanovništvu Udio neoženjenih muškaraca starih od 45 do 54 Odnos broja muškaraca i žena starih 25-44 godine Indeks starosti Indeks mladosti Indeks vitaliteta (20-39-godišnjaci u odnosu na starije od 65) Opća stopa fertiliteta Udio samačkih kućanstava u ukupnom broju privatnih kućanstava Udio kućanstava bez djece u ukupnom broju privatnih kućanstava	DED (2716 rural DED), 39 % stanovništva Irske Faktorska analiza Klaster-analiza	Periurbana područja Vrlo jaka područja Jaka područja u procesu prilagodbe (ograničenjima proizvodnje) Strukturno slaba područja Marginalna područja Vrlo diverzificirana područja

Autori / Godina / Prostor	Varijable/Indikatori	Prostorna razina / Osnovna metoda	Tipovi ruralnih područja
	Udio kućanstava s djecom u ukupnom broju privatnih kućanstava Udio kućanstava s dva člana u ukupnom broju privatnih kućanstava Status u životnom ciklusu obitelji		
Meredith, D. 2006. Srbija	31 varijabla u 5 osnovnih skupina: - topografska obilježja - demografska obilježja - ekonomska obilježja - ljudski kapital - socio-ekonomska struktura	Općine (130 ruralnih općina) Faktorska analiza Klaster-analiza	Multifunkcionalna ruralna područja Periurbana područja Egzogeni demografski faktor Pretežito poljoprivredno orijentirana ekonomija Industrijalizirana područja 6. Slabi faktor »zdravstvena skrb«
Meredith D., 2007. Bosna i Hercegovina		Općine Faktorska analiza Klaster-analiza	Općine usmjerene na ratarstvo i stočarstvo Općine usmjerene na šumarstvo, ovčarstvo i mliječne proizvode Općine usmjerene na industrijsko bilje Općine usmjerene na voćarstvo i povrtlarstvo Diverzificirane ruralne ekonomije
Ballas, Dimitris, Thanasis Kalogeris, i Lois Labrianidis 2003. Europska unija	Površina regije, broj stanovnika, gustoća naseljenosti, opća stopa rodosti, opća stopa smrtnosti, BDP, BDP po stanovniku, udio zaposlenih u poljoprivredi, udio zaposlenih u industriji, udio zaposlenih u uslužnom sektoru, udio domaćinstava u gusto naseljenim područjima, udio domaćinstava u umjereno naseljenim područjima, udio domaćinstava u rijetko naseljenim područjima, udio poljoprivrede u ukupnom dohotku, udio industrije u ukupnom dohotku, udio usluga u ukupnom dohotku, ukupna nezaposlenost, nezaposlenost mlađih od 25 godina, stanovništvo u naseljima s više od 10.000 st., udio stanovništva u naseljima s više od 10.000 st., vrijeme putovanja do jedne od 52 međunarodne gradske aglomeracije u minutama (cestom/zrakom), vrijeme putovanja do jedne od 52 međunarodne gradske aglomeracije u minutama (cestom/željeznicom-planirano), vrijeme putovanja do jedne od 52 međunarodne gradske aglomeracije u minutama (cestom), vrijeme putovanja do jedne od 52 međunarodne gradske aglomeracije u minutama (kombinacija svih vrsta prometa - planirano), vrijeme putovanja do jedne od 52 međunarodne gradske aglomeracije u minutama (kombinacija svih vrsta prometa), broj hotela, broj patenata	NUTS3 regije Faktorska analiza Klaster analiza	Dostupne ruralne regije, s niskim stupnjem nezaposlenosti i relativno visokim BDP-om po stanovniku; Dostupne ruralne regije, orijentirane na uslužne djelatnosti, visoki BDP po stanovniku, niski stupanj nezaposlenosti; Dostupne ruralne regije s relativno niskim BDP-om po stanovniku; Napredne ruralne regije, visoka inovativnost, mala nezaposlenost, visoki BDP, orijentirane na poljoprivredu; Niski stupanj nezaposlenosti, orijentirane na uslužne djelatnosti, relativno visok BDP po stanovniku; Velika nezaposlenost, mala gustoća naseljenosti, niska inovativnost, orijentirane na poljoprivredu; Vrlo dostupne prosperitetne ruralne regije s niskim stupnjem nezaposlenosti i visokim BDP-om po stanovniku; Dostupne ruralne regije s malom nezaposlenošću, orijentirane na poljoprivredu; Niska nezaposlenost, orijentirane na poljoprivredu, mala gustoća naseljenosti, relativno nedostupne; Niska nezaposlenost, orijentirane na poljoprivredu, relativno nizak BDP po stanovniku, relativno nedostupne; Vrlo inovativne i napredne regije, dostupne, visoki BDP po stanovniku; Napredne poljoprivredne periurbane regije (vrlo velika gustoća stanovništva); Periferne nedostupne regije s relativno niskim stupnjem nezaposlenosti; Periurbane regije s visokim stupnjem inovativnosti i BDP-om po stanovniku; Nepoljoprivredne regije s niskim stupnjem nezaposlenosti, prosječna inovativnost i BDP po stanovniku.

Izvor: članci navedeni u 1. koloni

4.2.1.3. DISAGREGATIVNI PRISTUPI IZRADI TIPOLOGIJE RURALNIH PODRUČJA

Izradi tipologije može se pristupiti i drugačije, određujući nekoliko ključnih tema za koje se pretpostavlja da ocrtavaju ruralnost ili neke njene aspekte. Zbog toga su disagregativni pristupi često korišteni kada se posebna pozornost želi dati određenom aspektu, primjerice dostupnosti, značaju poljoprivrede i sl. Za svaku temu potom se odabiru mjerljivi indikatori diskriminatorne vrijednosti kojih služe za klasifikaciju prostornih jedinica u određene tipove. Broj varijabli kod disagregativnih pristupa u pravilu je manji od broja varijabli koje se koriste u agregativnim pristupima, u kojima se multivarijantnim analizama iz više varijabli nastoji izlučiti manji broj faktora odnosno komponenti.

KANADA

Ovdje predstavljena tipologija ruralnih područja Kanade izrađena je na načelima disagregativnog pristupa. Autor je nastojao kao ključne teme diferenciranja odabrati one koje će omogućiti prepoznavanje razlika između ruralnih područja koje ne proizlaze samo iz njihovih endogenih obilježja, nego i reflektiraju opće, globalne ekonomske procese te povezanost s važnijim urbanim područjima. Definirao je pet takvih skupina kriterija (tema):

1. Stupanj izloženosti lokalnih zajednica globalnim ekonomskim procesima;
2. Stupanj stabilnosti lokalnih ekonomija (stabilne/fluktuirajuće);
3. Udaljenost do glavnih urbanih centara (metropolitanskih područja);
4. Institucionalni kapacitet područja (mjereno dostupnošću centralnih funkcija);
5. Analiza socio-ekonomskih podataka s ciljem utvrđivanja jače i slabije razvijenih područja.

Potom je za svaki od tih elemenata diferencijacije određen diskriminatorni prag temeljem kojih su sva ruralna područja Kanade svrstana u jedan od 32 moguća tipa (tab. 17). Njihovi nazivi odgovaraju polju tablice u kojem se nalaze, npr.: *Jače razvijena ruralna područja koja graniče s metropolitanskim područjem, visokog institucionalnog kapaciteta i stabilne ekonomije, pod većom izloženosti globalnim ekonomskim procesima* i sl.

Tab. 17. Disagregativni pristup izradi tipologije ruralnih područja Kanade po Reimeru (2002)

			Visok institucionalni kapacitet		Nizak institucionalni kapacitet	
			Jače razvijena područja	Slabije razvijena područja	Jače razvijena područja	Slabije razvijena područja
Veća izloženost globalnim ekonomskim procesima	Fluktuirajuća ekonomija	Graniči s metropolitanskim područjem				
		Ne graniči s metropolitanskim područjem				
	Stabilna ekonomija	Graniči s metropolitanskim područjem				
		Ne graniči s metropolitanskim područjem				
Manja izloženost globalnim ekonomskim procesima	Fluktuirajuća ekonomija	Graniči s metropolitanskim područjem				
		Ne graniči s metropolitanskim područjem				
	Stabilna ekonomija	Graniči s metropolitanskim područjem				
		Ne graniči s metropolitanskim područjem				

Izvor: Reimer, B. 2002: *Exploring Diversity in Rural Canada*, Paper prepared for USDA, Economic Research Centre, (prema Scottish Executive, Development Department, 2005)

Kao završni korak provedeno je testiranje uspješnosti tog pristupa, i to na temelju uzorka ruralnih područja za koji su analizirani popisni podaci i obavljen terenski rad. Jedan od bitnijih zaključaka je svakako onaj o važnosti promatranja ruralnih područja u zajedničkom kontekstu s urbanima. Osim toga, autor upozorava na prostornu razinu analize kao varijablu važnu za konačni ishod tipologije (Scottish Executive, Development Department, 2005).

GRČKA

Za razliku od ostalih disagregativnih tipologija u kojima autori započinju odabirom ključnih tema za diferencijaciju, ovaj primjer tipologije ruralne Grčke nastao je ispitivanjem niza postojećih tipologija i potom kombiniranjem onih koje su se pokazale najuspješnijima u pojedinom aspektu ruralnog razvoja. U prvom koraku analizirana je primjena OECD-ove i Eurostatove klasifikacije ruralnih područja, te niz odredbi Europske unije i Grčke kojom se područja tipologiziraju prema na primjer brdsko-planinskim obilježjima, stupnju urbanizacije, ekvivalentima statusa područja od posebne skrbi i slično. Kombinacija stupnja hendikepiranosti i stupnja urbanizacije dala je najbolje rezultate za klasificiranje.

Izvedena je klasifikacija, tj. definiranje ruralnih područja u dva koraka:

1. Polazna točka je da se sva planinska područja i sva područja s razvojnim poteškoćama smatraju ruralnim područjima.
Planinska područja imaju ograničenu mogućnost razvoja poljoprivrede, zbog nepovoljnih klimatskih uvjeta, nadmorske visine ili strmih nagiba tla (odnosno kombinacije tih faktora). Područja s razvojnim poteškoćama su ona u kojima se, usprkos niskoj produktivnosti, poljoprivreda smatra nužnom za stabilizaciju naseljenosti i očuvanje okoliša.
2. Sva ostala područja smatraju se »dinamičnim«, a jesu li ruralna ili ne, ovisi o OECD-ovom kriteriju.

Primjenom tih dvaju kriterija na razini općina (LAU2) diferencirana su četiri različita tipa područja Grčke:

1. Neruralna područja;
2. Dinamična ruralna područja;
3. Planinska ruralna područja;
4. Slabije razvijena ruralna područja i područja sa specifičnim razvojnim poteškoćama.

VELIKA BRITANIJA

Slijedi ponešto drugačiji i vrlo zanimljiv i inovativan pristup tipologiziranju ruralnih područja Velike Britanije, koji je primijenio poznati britanski istraživač Terry Marsden (1998). Polazeći od diferenciranosti ruralnih područja kao njihovog temeljenog obilježja, on izradi tipologije prilazi, kako je već uobičajeno u disagregativnim pristupima, identificiranjem važnih tema koje se potom koriste za stvaranje tipova. No, ono po čemu se u znatnoj mjeri razlikuje od ostalih ovdje izloženih primjera jest primjena »novih konceptualnih parametara potrebnih za razumijevanje redefinirane uloge i razvojnih tendencija različitih ruralnih područja« (Marsden, 1998:107). No, zašto su oni uopće potrebni? Zato što su ruralna područja doživjela promjene koje je teško objasniti samo dosad korištenim modelima i varijablama, kao što su značaj poljoprivrede, dostupnost i sl. Autor ruralnim područjima pristupa promatranjem kroz već spomenutu i u kapitalističkim državama dominantnu postproduktivističku prizmu: poljoprivredi se kao tradicionalnom žarištu ruralnog svijeta sve više pridružuju ostale djelatnosti i različiti oblici namjene prostora, što dovodi do diverzifikacije i novih trendova razvoja, odnosno stvaranja »novih ruralnih teritorija«. Dosadašnja su istraživanja, nastavlja Marsden, nastojala objasniti procese kojima su stvoreni ti »novi ruralni teritoriji«, no za razumijevanje zašto su ti procesi rezultirali različitim razvojnim tendencijama i kako se ruralna područja nose s njima, važno je oblikovati nove parametre diferencijacije.

Njih je sumirao u četiri skupine:

1. *tržište prehrambenih proizvoda*, koje bez obzira na poteškoće zajedničke poljoprivredne politike i strukturnih problema poljoprivrede, zabrinutosti potrošača zdravstvenom sigurnošću hrane te općoj liberalizaciji trgovine hranom u Velikoj Britaniji i mnogim europskim zemljama čini važan faktor i temeljni izvor prihoda većini poljoprivrednika, te umnogome određuje karakter promjena u ruralnim područjima;
2. *tržište kvalitetnih izvornih prehrambenih proizvoda*, koje se pojavljuje kao sve značajnija nova niša plasmana poljoprivrednih proizvoda izvan uobičajenih vertikalno integriranih opskrbnih lanaca i komercijalne, visoko produktivne poljoprivrede. Neka ruralna područja sve više pronalaze svoju egzistenciju u proizvodnji organskih, ekološki uzgojenih proizvoda, a geografsko podrijetlo, kao oznaka ponajviše

korištena u vinarstvu, proširena je na cijeli spektar prehrambenih artikala vrlo zorno određujući neke regije kao lokacije proizvodnje »hrane s dodatnom vrijednošću«;

3. *promjene povezane s poljoprivredom*, obuhvaćaju sve procese ekonomske diverzifikacije koje se na neki način temelje na poljoprivredi ili za koje je ona bitna (bilo kao stvarna djelatnost, način života ili kao kulturni pejzaž). Najčešće se to odnosi na razvoj vikendaštva, rekreacije i ruralnog turizma, odnosno prenamjenu nekadašnjih stambenih i gospodarskih objekata na poljoprivrednim domaćinstvima u sobe i apartmane za iznajmljivanje ili prodaju. Veliki dio sredstava programa LEADER usmjeren je upravo u takve svrhe i, u nešto širem kontekstu, na zaštitu okoliša i održavanje privida poljoprivrednih krajolika.
4. *restrukturiranje ruralnih područja (nevezano s poljoprivredom)*, odnosi se na sve ostale oblike korištenja ruralnih područja u kojima poljoprivreda ne igra nikakvu ulogu. Naglasak je na korištenju prostora kao resursa, bilo eksploatacijom mineralnih bogatstava (kamenolomi, rudnici), lociranjem odlagališta otpada ili energetskih postrojenja, bilo gradnjom industrijskih zona, izvangradskih trgovačkih centara ili stambenih naselja.

Različit značaj, dinamika prostorne difuzije i kombinacija opisanih parametara očituju se u različitim idealnim tipovima ruralnih područja Velike Britanije. Prepoznata su četiri takva tipa:

1. *Očuvana ruralna područja (The preserved countryside)*, prisutna uglavnom u nizinskim te dostupnim i atraktivnim brdskim dijelovima jugoistočne Engleske; dominantni su stavovi o potrebi zaštite prostora i kontroli i zabrani gradnje i »razvoja«, a ključnu ulogu imaju pripadnici srednjeg sloja koji svoje interese povezane uglavnom sa stambenom i rekreacijskom funkcijom nastoje pretvoriti u ključne razvojne smjernice.
2. *Ruralna područja konfliktnih percepcija (The contested countryside)*, obuhvaćaju područja izvan gravitacijskih zona većih gradova i uglavnom se ne odlikuju posebnim kvalitetama okoliša (dijelovi Devona). Stoga farmeri, ali i ostali korisnici prostora uglavnom nemaju problema s materijalizacijom svojih razvojnih interesa. No, u posljednje se vrijeme javljaju konflikti koji proizlaze iz drugačijeg shvaćanja ruralnog prostora od urbanog stanovništva, koje se sve više iseljava iz gradova i naseljava tu. Novopridošlo stanovništvo ima stavove slične onima u tipu »očuvanih ruralnih područja«.
3. *Paternalistički ruralni prostor (The paternalistic countryside)*, područja u kojima dominiraju velika privatna poljoprivredna dobra i farme, intenzivna poljoprivredna proizvodnja, a njihovi vlasnici imaju najvažniju ulogu u određivanju smjera njihovog razvoja (dijelovi East Anglia, Lincolnshire-Northumberland). Suočeni sa strukturnim problemima, viškovima na tržištu hrane i smanjenjem subvencija, vlasnici farmi vrlo često pribjegavaju ekonomskoj diverzifikaciji i traženju novih izvora prihoda. U određenoj mjeri ta su područja pod pritiskom dvaju gore opisanih tipova ruralnih područja.
4. *Klijentelistički ruralni prostor (The clientelistic countryside)*, uglavnom je u teže dostupnim dijelovima zemlje (Wales, Cumbria) u kojima poljoprivreda još uvijek ima važan utjecaj, ali se može održati isključivo zahvaljujući raznim državnim potporama. Česti su problemi nezaposlenosti, pa je dobrobit zajednice jedan od prioriteta politike razvoja tih područja.

Marsden zaključuje kako je očito da se ruralno treba definirati kao niz različitih prostora, »niz konfiguracija koje proizlaze iz različitih odnosa lokalnog i nelokalnog« i kako je potrebno shvatiti da »u velikoj mjeri ruralno na nacionalnoj razini nije jedinstveni sektor«, što je vidljivo iz niza čimbenika koji utječu na njegov razvoj (Marsden, 1998:116). Valja dodati da je u središtu Marsdenove pozornosti način korištenja zemlje, ali u širem kontekstu u kojem se, osim poljoprivrede, istražuju i svi ostali oblici korištenja. Posebno se ističe važnost vlasništva nad zemljom, kao jednog od temeljnih čimbenika ruralnog razvoja u kojem se reflektiraju različiti odnosi stvoreni kombinacijom utjecaja niza endogenih i egzogenih faktora.

Ta tipologija, osim po oblikovanju novih parametara razumijevanja ruralnih područja Velike Britanije, ali i ostalih zemalja EU-a⁷⁸ zanimljiva je i s metodološkog aspekta jer preklapa nekoliko različitih diskursa: akademski (tipologija kao instrument razumijevanja ruralnih područja), politički (razvojne mjere, regulatorni sistemi, tržište) te diskurse određenih interesnih skupina (poljoprivrednici, srednji sloj itd.). Time se približava shvaćanju ruralnog u okviru trosložnog modela u kojem se ono konceptualizira kao istovremeno prepletanje konkretnog geografskog prostora, formalnih reprezentacija i svakodnevnog života lokalnog stanovništva.⁷⁹

78 Autor navodi da su druga istraživanja pokazala vrlo slične razvojne tendencije ruralnih područja, primjerice u Nizozemskoj i Italiji, a ta tipologija primijenjena je kasnije i na EU (Marsden, 1998:108).

79 V. poglavlje »Pluralnost ruralnosti kao njena definicija«.

SLOVENIJA

Posljednji primjeri su iz Slovenije, u kojoj su u nekoliko proteklih godina izrađene dvije tipologije ruralnih područja. U prvoj su kao ključne varijable korišteni podaci o gustoći naseljenosti (u kombinaciji s indeksom promjene broja stanovnika i udjelom poljoprivrednog stanovništva), indeks promjene broja stanovnika, indeks starenja te nadmorska visina (Kovačič i dr., 2000). Odabrane su nakon analize više prirodno-geografskih i društveno-geografskih pokazatelja. Prostorna je razina tipologizacije bila »krajevna skupnost«, jedinica koja u pravilu okuplja više naselja, ali niža od općine. Osnovna namjena te tipologije bila je njena praktična primjena u programima ruralnog razvoja.

Prepoznati su sljedeći tipovi ruralnih područja:

1. *Suburbana područja*

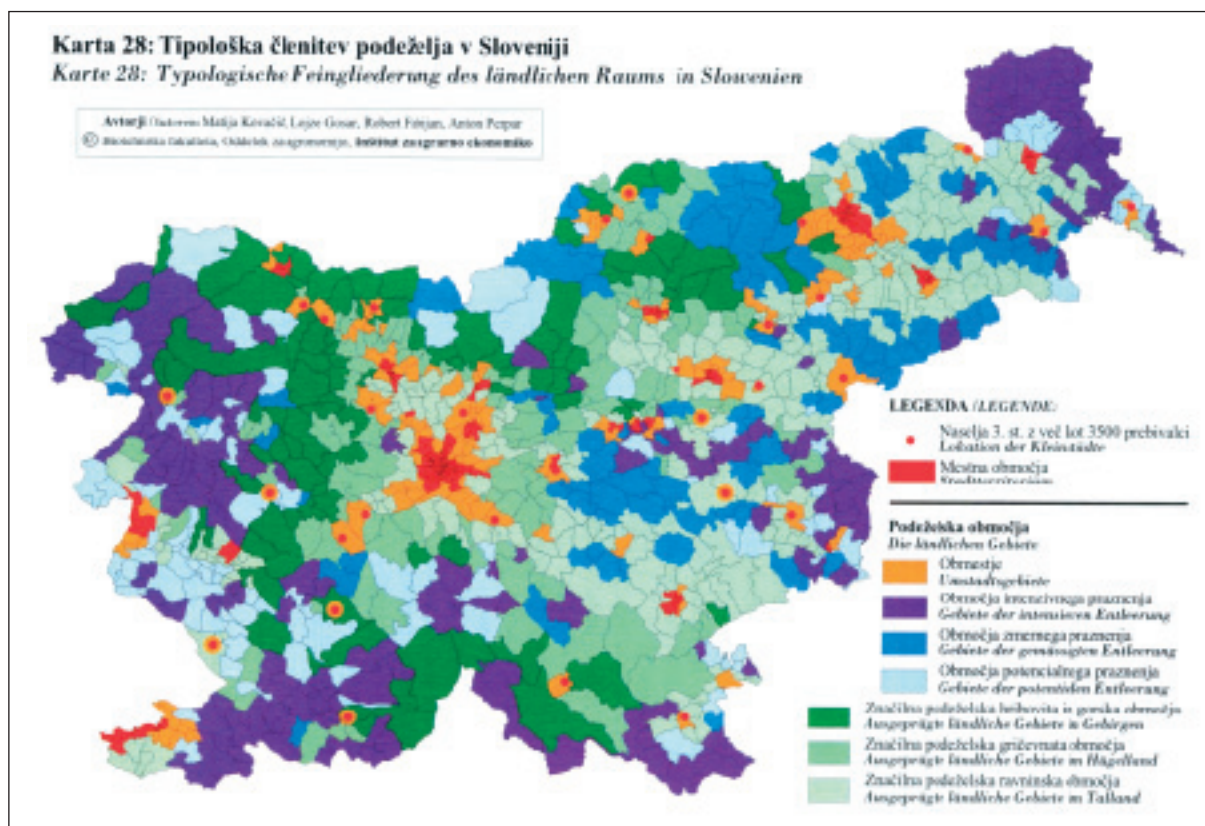
2. *Tipična ruralna područja*

(3 podtipa: tipična ruralna ravničarska područja, tipična ruralna brežuljkasta/brdska područja, tipična ruralna planinska područja)

3. *Depopulacijska područja*

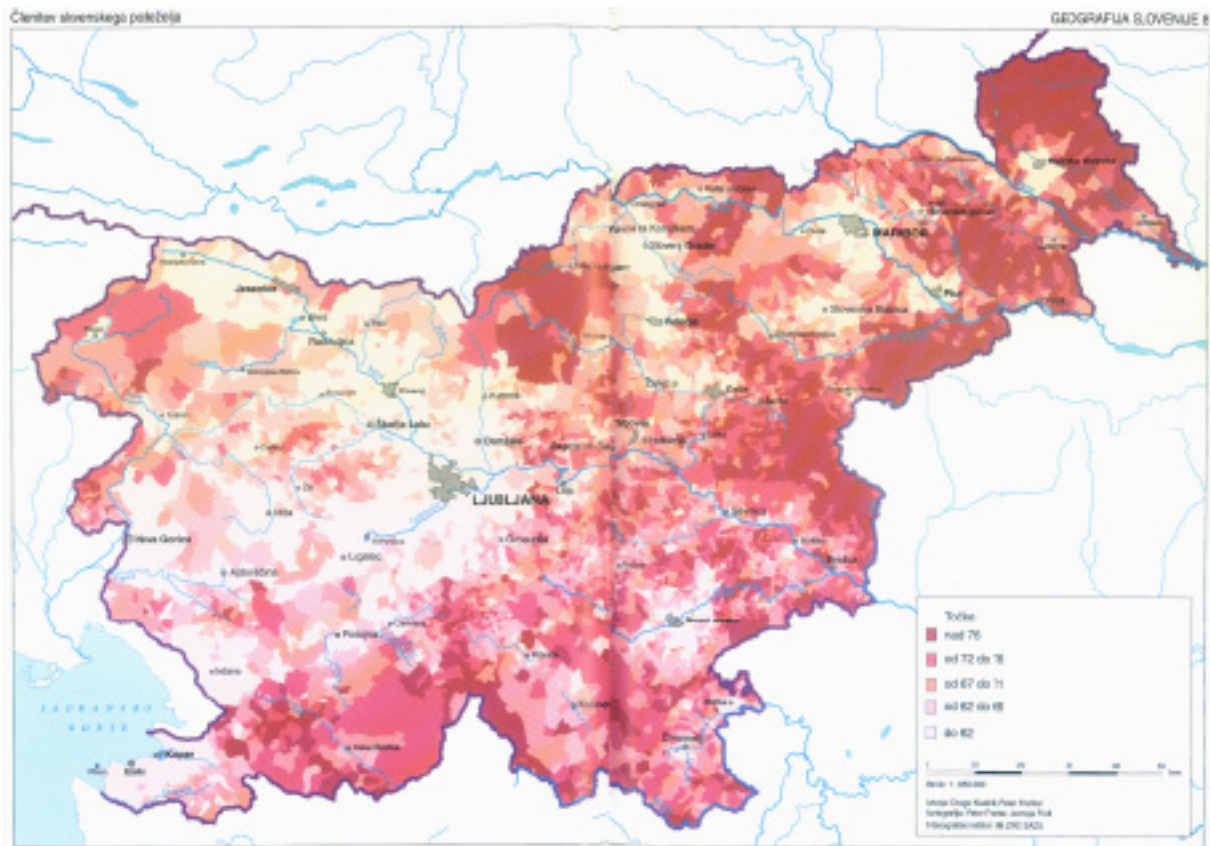
(3 podtipa: područje intenzivne depopulacije, područja umjerene depopulacije i područja potencijalne depopulacije)

Druga tipologija, objavljena u ediciji Geografija Slovenije, obuhvatila je znatno više varijabli: prirodno-geografska obilježja, temeljne značajke poljoprivredne proizvodnje, osnovna demografska, ekonomska, funkcionalna i infrastrukturna obilježja te pokazatelje stanja okoliša slovenskog »podeželja« (Kladnik i Ravbar, 2003). Dosadašnja istraživanja pokazala su da se u Sloveniji sve izraženije diferenciraju dvije drugačije funkcionalne i razvojne zone ruralnih područja. Prvu čine vrlo urbanizirana pretežito ravničarska područja, drugu periferna područja s naglašenom depopulacijom i dezintegracijom kulturnih pejzaža. Autori su stoga pristupili bodovanju svih odabranih parametara i izradi sintetičkog indeksa koji pokazuje razvojne trendove slovenskog »podeželja« (sl. 7., svjetlije boje – pozitivniji trendovi).

Sl. 6. Tipologija ruralnih područja Slovenije (M. Kovačič i dr.)

Izvor: Kovačič i dr., 2000.

Sl. 7. Tipologija ruralnih područja Slovenije (D. Kladnik i M. Ravbar)

Izvor: Kladnik i Ravbar, 2003.

Tab. 18. Primjeri tipologija ruralnih područja temeljenih na disagregativnim pristupima

Autori / Godina / Prostor	Varijable/Indikatori	Prostorna razina / Osnovna metoda	Tipovi ruralnih područja
Perpar A., Kovačič M. / 2001. (1999, 2000) Slovenija	Gustoća stanovništva (u kombinaciji s indeksom promjene broja st. i udjelom polj. st.) Indeks promjene broja stanovnika Indeks starenja Nadmorska visina	Krajevna skupnost	1. Suburbana područja 2. Tipična ruralna područja (3 podtipa: tipična ruralna ravničarska područja, t. r. brežuljkasta/brdska područja, t. r. planinska područja) 3. Depopulacijska područja (3 podtipa: područje intenzivne depopulacije, p. umjerene depopulacije i p. potencijalne depopulacije)
Marsden T. 1998. (1993) Velika Britanija	Četiri ključne interesne sfere koje utječu na diferencijaciju ruralnih prostora: tržište prehrambenih proizvoda, tržište kvalitetnih izvornih prehrambenih proizvoda, razvoj povezan s poljoprivredom; restrukturiranje ruralnih područja (nevezano s poljoprivredom).	-	1. Očuvan ruralni prostor – The preserved countryside 2. The contested countryside 3. Paternalistički ruralni prostor - The paternalistic countryside 4. Klijentalistički ruralni prostor - The clientelistic countryside

Autori / Godina / Prostor	Varijable/Indikatori	Prostorna razina / Osnovna metoda	Tipovi ruralnih područja
Vassiliki Benaki, Kostas Rontos, Constantinos Apostolopoulos, Euangelos Kazazis, Mavroudis Christos 2005. Grčka	- Metodologija OECD-a - Metodologija EUROSTAT-a - Izdvajanje područja s ograničenjima razvoja (LFA) - Izdvajanje područja uključenih u programe integralnog ruralnog razvoja - Izdvajanje područja temeljem nacionalnih klasifikacija	LAU 2 (Municipal Department), 5.922	1. Neruralna područja 2. Dinamična ruralna područja 3. Planinska ruralna područja 4. Slabije razvijena ruralna područja i područja sa specifičnim razvojnim poteškoćama
Kanada Reimer B 2002.	VARIABLE Stupanj integriranosti lokalnih zajednica u globalnu ekonomiju Stupanj stabilnosti lokalnih ekonomija (stabilne/fluktuirajuće) Udaljenost do glavnih urbanih centara Institucionalni kapacitet područja (mjereno dostupnošću centralnih funkcija) Analiza socio-ekonomskih podataka s ciljem utvrđivanja jače i slabije razvijenih područja	»Ruralna područja«	32 kategorije dobivene kombinacijom 5 temeljnih varijabli podijeljenih u dva stupnja intenziteta Primjer naziva jednog od tipova: Jače razvijena ruralna područja koja graniče s metropolitanskim područjem, visokog institucionalnog kapaciteta i stabilne ekonomije, pod većom izloženosti globalnih ekonomskih procesa
Economic Research Centre, SAD 2004.	-	County (3142)	Ekonomska tipologija 1. Okruzi usmjereni na poljoprivredu 2. Okruzi usmjereni na rudarstvo i vađenje 3. Okruzi usmjereni na industriju 4. Okruzi usmjereni na državne i javne službe 5. Okruzi usmjereni na uslužni sektor 6. Nespecijalizirani okruzi Razvojno usmjerena tipologija 1. Okruzi s problemima stanovanja 2. Okruzi s niskom razinom obrazovanosti 3. Okruzi s niskom razinom zaposlenosti 4. Okruzi s trajnim siromaštvom 5. Okruzi s depopulacijom 6. Nemetropolitanski okruzi usmjereni na rekreaciju i turizam 7. Okruzi privlačni umirovljenicima
Politecnico di Milano 1999.	Važnost poljoprivrede Intenzitet poljoprivrede Stupanj ekonomske diverzifikacije Pritisci urbanizacije	NUTS3	1. Uspješna ruralna područja 2. Ruralna područja pod pritiskom 3. Slaba područja
Williams, N, Shucksmith, M., Edmond, H. i Gemmell, A., <i>Scottish Rural Life Update:</i> 1995.	-	-	1. Vrlo nedostupna ruralna područja 2. Nedostupna ruralna područja 3. Mješovita područja (urbano-ruralno) 4. Ruralna područja oko udaljenog centra 5. Prosperitetna ruralna područja
The Scottish Household Survey	- br. stanovnika naselja - usluge (na temelju toga razdvojena ruralna i urbana područja) - dostupnost (vrijeme putovanja do nasljeđa od 10.000 st. i više)	-	1. Velika urbana područja 2. Ostala urbana područja 3. Dostupni mali gradovi 4. Teže dostupni mali gradovi 5. Vrlo teško dostupni mali gradovi 6. Dostupna ruralna područja 7. Teže dostupna ruralna područja 8. Vrlo teško dostupna ruralna područja

4.3. TIPOLOGIJE RURALNIH PODRUČJA U EUROPSKOJ UNIJI

U Europskoj uniji pitanjima »ruralnog razvoja«, a time i razmatranju različitih mogućnosti klasifikacije ruralnih područja, veća se pažnja posvećuje od druge polovice 1980-ih. Dokument Europske komisije »Budućnost ruralnog društva« (»The Future of Rural Society«) iz 1988. obično se smatra prekretnicom koja je, u političkom diskursu, fokus s pitanja Zajedničke poljoprivredne politike proširila na cjelokupnost ruralnih područja. U akademskom diskursu istovremeno se, iako ne bez kritika, govori o prijelazu iz produktivističke u postproduktivističku fazu razvoja ruralnih područja (Mather, Hill, i Nijnik, 2006; Marsden, 1998; Robinson, 1990). Produktivističko razdoblje razvoja ruralnih područja nakon Drugog svjetskog rata obilježeno je shvaćanjem »ruralnog kao poljoprivrednog«,⁸⁰ a poljoprivrede kao visokoproduktivne i profitno orijentirane ekonomske djelatnosti s ciljem osiguranja dovoljnih količina hrane za tržište. To je podrazumijevalo maksimalizaciju prihoda, snažnu mehanizaciju i kemizaciju poljoprivrede, te vertikalnu integraciju s prehrambenom industrijom i velikim trgovačkim lancima, uz visoke subvencije poljoprivrednicima od Europske unije i nacionalnih država. Usmjerenost na produktivnost u konačnici je rezultirala viškovima poljoprivrednih proizvoda i nizom nuspojava poput pitanja zdravstvene ispravnosti i kvalitete hrane i sl. Unutar tog koncepta ruralna područja definirana su poljoprivredom, a male obiteljske farme smatrane su »kamenom temeljcem« ruralnog društva u cijelosti. Problemi ruralnih područja promatrani su kao problemi poljoprivredne proizvodnje, a novčana sredstva za ruralna područja bila su i *de iure* i *de facto* potpora poljoprivredi (Halfacree, 2006). Taj, ovdje vrlo uopćeni obrazac rezultirao je, osim strukturnim problemima poljoprivrede kao djelatnosti, i nizom novih trendova i problema u ruralnim područjima koji se očito više nisu mogli rješavati postojećim mjerama Zajedničke poljoprivredne politike. Neki autori čak smatraju da su upravo mjere Zajedničke poljoprivredne politike pridonijele »bržoj depopulaciji ruralnih područja, povećanju nejednakosti u prihodima i stvaranju negativne slike u pogledu očuvanja i zaštite okoliša« (Benaki i dr., 2005:3).

U »Budućnosti ruralnog društva« posebno se ističu ovi problemi ruralnih područja (EU, 1988:5):

- smanjenje korištenog poljoprivrednog zemljišta,
- drastičan pad broja farmera i ostalog stanovništva zaposlenog u poljoprivredi,
- polarizacija farmi prema veličini s naglašenim trendom porasta udjela farmi s više od 50 ha obradive površine koje su se uspjele prilagoditi tržištu, ali s druge strane velikim brojem malih farmi koje se ne uspijevaju nositi sa strukturnim promjenama i kojima prijeti nestajanje, a ljudima nezaposlenost;
- pojava novih ekonomskih djelatnosti u ruralnim područjima, tj. ekonomska diverzifikacija, i to povezana s poljoprivredom ili potpuno neovisna o njoj;
- zaustavljanje emigracije i demografska regeneracija dostupnijih i razvijenijih ruralnih područja.

Ti su procesi utjecali na smanjenje važnosti poljoprivrede, i to istovremeno i kao »poslodavca« i s obzirom na njen udio u BDP-u. Krajem 1980-ih još su jedino neke regije Španjolske, Italije i Grčke imale oko 30 posto zaposlenih u poljoprivredi, dok je u gotovo tri četvrtine svih regija Europske unije tek svaki deseti zaposleni (ili manje) bio u poljoprivredi. Kao odgovor na opisano stanje oblikuje se novo shvaćanje uloge i važnosti poljoprivrede u razvoju ruralnih područja i naglašava se da je poljoprivreda **integralni dio** ruralnog prostora i društva, njime je okružena i u njemu egzistira, ali da istovremeno ruralno nije (samo) poljoprivredno (Halfacree, 2006). Zato se već u prvoj polovici 1980-ih unutar Zajedničke poljoprivredne politike pojavljuju prve potpore za ekonomsku diverzifikaciju te za male farme (EU, 1988). Takav pristup u konačnici je doveo u 1990-ima do reforme Zajedničke poljoprivredne politike, u kojoj se reflektiraju novi koncepti ruralnosti promovirani u dva, za tu problematiku, ključna dokumenta Europske komisije:

»Budućnost ruralnog društva« (»The Future of Rural Society«, 1988.)

»Ruralno društvo, kako se obično shvaća u Europi, obuhvaća regije i područja različitih djelatnosti i krajolika te uključuje prirodni okoliš, poljoprivredna područja i obradive površine, sela, male gradove, regionalne centre i industrijalizirana ruralna područja. Obuhvaća oko polovice stanovništva i nešto više od 80 posto teritorija Europske zajednice. No, koncept ruralnog društva implicira više od geografskog određenja. Taj koncept podrazumijeva složenu ekonomsku i socijalnu strukturu koju čini niz različitih aktivnosti: poljoprivreda, obrtništvo i poduzetništvo, mala i srednje velika industrija, trgovina i usluge. Nadalje, važna je i njegova uloga tampon zone koja osigurava regenerativni okoliš nužan za ekološku ravnotežu. Konačno, sve je značajnija njegova uloga kao prostora za odmor i slobodno vrijeme« (EU, 1988:15).

»Corkska deklaracija« (»The Cork Declaration«, 1996.)

80 Godina 1962. smatra se početkom uvođenja mjera koje se mogu svesti pod nazivnik Zajedničke poljoprivredne politike (Lapping, 2006:118).

»Svjesni da ruralna područja - koja su dom jednoj četvrtini populacije i čine više od 80 posto prostora Europske unije - karakterizira jedinstveno kulturno, gospodarsko i društveno tkivo, iznimna raznolikost aktivnosti i krajolika (šume i obradive površine, netaknuti prirodni lokaliteti, sela i gradići, regionalni centri, manji proizvodni pogoni)... Imajući na umu da najveći dio ruralne Europe čine poljoprivredne površine i šume koje uvelike oblikuju europski krajolik, da je poljoprivreda još uvijek (i da mora ostati) glavna veza između ljudi i okoliša, te da je obveza poljoprivrednika čuvanje raznolikih prirodnih resursa ruralnih područja... Znajući da poljoprivreda i šumarstvo nisu više dominantne gospodarske grane europskih zemalja i da njihov relativni gospodarski značaj kontinuirano slabi, te da sukladno tome ruralni razvoj mora obuhvatiti sve društveno-ekonomske sektore ruralnih krajeva...« (prema Laginja, 2004).

Iz ovih je citata evidentan pomak od tumačenja ruralnog kao poljoprivrednog k ruralnom kao kompleksnom, mozaičnom prostoru različitih djelatnosti i namjena, s važnom ulogom poljoprivrede kao proizvodne djelatnosti, ali i kao zaštitnika prirodnih resursa i krajolika.

Ovaj je kratak uvod bio potreban da bismo razumjeli kontekst u kojem se pojavljuje vjerojatno prva tipologija ruralnih područja Europske unije koja nije bila temeljena na sektorskom pristupu, odnosno poljoprivredi. Do reforme Zajedničke poljoprivredne politike, statistički i kartografski prikazi, klasifikacije i tipologije ruralnih područja u političkom diskursu Europske unije temeljeni su uglavnom na podacima izravno povezanim s poljoprivredom, poput geomorfoloških i klimatskih značajki prostora, vrste poljoprivredne proizvodnje i sl. (Halfacree, 2006). No, nova, višedimenzionalna shvaćanja ruralnosti potaknula su i drugačije konceptualiziranje diferencijacije ruralnih područja. U tom se smislu u »Budućnosti ruralnih područja« ističu »tri standardna problema« koja čine podlogu tipologije ruralnih područja Europske unije te prijedlog mjera za njihovo rješavanje (tab. 19) (EU, 1988:32).

Tab. 19. Tipologija ruralnih područja Europske unije prema dokumentu »Budućnost ruralnog društva«

Standardni problem – tip ruralnog područja	Obilježja	Temeljna strategija razvoja
Pritisak modernog života	- Ruralna područja u blizini ili s dobrom dostupnošću velikim gradskim aglomeracijama ili turističkim centrima na obali; - Rast broj stanovnika, zaposlenost uglavnom u II. i III. sektoru; - Ključni problemi su sukobi interesa povezani s načinom korištenja zemljišta, transformacija ruralnih područja, pitanje ekološke ravnoteže i zaštite okoliša, neplanirana izgradnja kuća za odmor i drugih objekata, sezonsko povećanje broja stanovnika turizmom	- Zaštita ruralnog okoliša (od pritisa za prenamjenom zemljišta, zagađenja i sl.) - Unapređenje sustava prostornog planiranja i uvođenje integralnog regionalnog planiranja u ruralnim područjima
Zaostajanje	- Ruralna područja uglavnom u mediteranskim zemljama Europske unije - Ključni problem je ekonomsko zaostajanje te nedovoljna ekonomska diverzifikacija	- Ekonomska diverzifikacija temeljena na uvažavanju lokalnih specifičnosti i valorizaciji lokalnih resursa - Posebna podrška malim i srednjim poduzetnicima - Podrška poljoprivredi
Problemi posebno ugroženih ruralnih područja	- Teže dostupna i izolirana planinska i otočna područja i ostali krajevi nepovoljne prirodno-geografske osnove; - Mala gustoća naseljenosti, ostarjelo stanovništvo; - Niski prihodi, izraženo propadanje sela; - Ograničene mogućnosti za ekonomsku diverzifikaciju.	- Potrebne su dugoročne mjere razvoja usmjerene na podršku ekstenzivnoj poljoprivredi i proizvodnji kvalitetnih lokalnih proizvoda te šumarstvu - Puna podrška malim poduzetnicima s jednim ili tek nešto više zaposlenih - Osiguranje osnovnih životnih uvjeta lokalnog stanovništva; - Zaštita prirodne i kulturne baštine i postupni razvoj turizma.

Izvor: EU, 1988.

Izložena tipologija važna je ne samo zbog drugačijeg, kompleksnijeg i sveobuhvatnijeg shvaćanja ruralnosti, nego i zbog toga što su nakon nje uslijedile i druge tipologije kojima su se nastojale još detaljnije, putem više varijabli i s nizom različitih metoda istražiti obilježja europskih ruralnih područja. Moguće ih je podijeliti u dvije osnovne skupine: prvu čine tipologije izrađene i financirane u okviru istraživačkih projekata Europske unije i na neki način su istovremeno dio kako akademskog tako i političkog diskursa, a drugu čine tipologije u okviru znanstvenih istraživanja. Prikazat ćemo četiri različite tipologije ruralnih područja EU-a, i to tri iz prve i jednu iz druge skupine. Namjera je ukazati na različitost pristupa, korištenih varijabli te u konačnici različitih rezultata odnosno tipova ruralnih područja. Zajednička je svim izloženim tipologijama prostorna razina analize: NUTS3 regije, što barem donekle omogućuje njihovu usporedivost.

Započet ćemo s tipologijom izrađenom za potrebe programa Europskog prostornog planiranja (Europska komisija; Politecnico di Milano, 1999), u kojoj se jasno očituje disagregativni pristup. Autori polaze od pretpostavke da postoje tri tipa ruralnih područja:

1. *Uspješna ruralna područja* – koja se temelje ponajprije na endogenom razvoju, imaju uspješnu tržišno orijentiranu poljoprivredu vertikalno integriranu s prehrambenom industrijom, ali i diverzificiranu lokalnu ekonomiju.
2. *Ruralna područja pod pritiskom* – koja su snažno povezana s gradom, a ta se veza izražava na različite načine: raznovrsnom strukturom lokalne ekonomije, usmjerenosti na ponudu usluga gradu i gradskom stanovništvu, cirkulacijom radne snage, zelenim površinama namijenjenim rekreaciji i sl. Takva područja su u nodalnim regijama velikih aglomeracija, srednjih gradova ili policentričnih urbanih sistema.
3. *Slaba ruralna područja* – obilježena ruralnom marginalizacijom, i to ili uslijed pritiska urbanizacije ili pak upravo zbog nedostatka veza s gradskim područjima. Gospodarska i socijalna struktura takvih područja je često vrlo krhka. Nalazimo ih na rubovima metropolitanskih područja ili pak u udaljenim, perifernim, često brdsko-planinskim područjima ugroženima depopulacijom.

Klasifikacija europskih NUTS3 regija u te idealne tipove provedena je temeljem četiriju skupina kriterija:

1. Produktivnost poljoprivrede (mjerena ostvarenim dohotkom po hektaru korištenog poljoprivrednog zemljišta),
2. Važnost poljoprivrede (mjerena udjelom korištenog poljoprivrednog zemljišta),
3. Diverzificiranost - struktura ekonomskih djelatnosti kompatibilnih poljoprivredi (mjerena odnosom broja zaposlenih u preradi poljoprivrednih proizvoda, prehrambenoj industriji i sl. i broja aktivnog poljoprivrednog stanovništva),
4. Pritisci urbanizacije (mjereni udjelom izgrađenih površina u korištenom poljoprivrednom zemljištu).⁸¹

Tipologija na razini Europske unije otkriva vrlo visoku zastupljenost *slabih ruralnih područja* u južnoj, mediteranskoj Europi (gotovo cijela Španjolska, veliki dijelovi Portugala, Francuske i Italije te nešto manje Grčke). Atlantske obale Portugala, Španjolske i Francuske te najveći dijelovi srednje i zapadne Europe pripadaju tipu *ruralnih područja pod pritiskom*. *Uspješna ruralna područja* su dobrim dijelom, možda isprva neočekivano, duž osi ekonomski najrazvijenijih europskih područja, u zoni tzv. Plave banane (dijelovi sjeverne Italija, zapadne Njemačka duž Rajne, Benelux).

Autori studije zaključuju da je takva prostorna slika ruralnosti rezultat nastojanja da se uvažavaju međusobni odnosi urbanih i ruralnih područja (što je očito vidljivo u lokaciji *uspješnih ruralnih područja*). Ističu i da zbog nedostupnosti pojedinih podataka nisu potpuno zadovoljni tipologijom na europskoj razini, no da takav pristup nudi nove mogućnosti izrade tipologija koje treba istraživati u budućnosti.

Nastojanje za integralnim istraživanjem odnosa urbanog i ruralnog, dijelom prisutno u analiziranoj tipologiji, dominira političkim diskursom Europske unije posljednja dva desetljeća. Posebno se izdvajaju programi prostornog planiranja u Europskoj uniji, ESPD – SPESP i ESPON, u kojima je važan dio posvećen partnerstvu urbanog i ruralnog prostora i tipologijama temeljenima na njihovim međusobnim vezama (SPESP, 2000; Bengs i Schmidt-Thomé, 2006). Druge dvije analizirane tipologije ruralnih područja u akademsko-političkom diskursu nastale su u tim programima.

ESDP - SPESP (*European Spatial Development Perspective*) i njegov istraživački dio *Study Programme on European Spatial Planning* odnosno *Perspektive prostornog razvoja Europe te Istraživački program europskog prostornog*

81 Predviđene teme i indikatori oblikovani su na temelju tipologije ruralnih područja Italije koju je proveo isti autorski tim. Budući da podaci za neke od indikatora nisu bili dostupni za sve članice EU-a, analiza je provedena uz određene izmjene (Politecnico di Milano, 1999).

Tab. 20. Tipologija ruralnih područja Europske unije – »Milanski pristup« (NUTS3)

Visoka produktivnost poljoprivrede	Visoka produktivnost poljoprivrede i velika važnost poljoprivrednog područja			Uspješna ruralna područja
	Visoka produktivnost poljoprivrede i manja važnost poljoprivrednog područja	Visoka diverzificiranost ekonomskih djelatnosti	Mali pritisak urbanizacije	Uspješna ruralna područja
			Visoki pritisak urbanizacije	Ruralna područja pod pritiskom
		Niska diverzificiranost ekonomskih djelatnosti		Ruralna područja pod pritiskom
Niska produktivnost poljoprivrede	Niska produktivnost poljoprivrede i velika važnost poljoprivrednog područja	Visoka diverzificiranost ekonomskih djelatnosti	Mali pritisak urbanizacije	Slaba ruralna područja
			Visoki pritisak urbanizacije	Ruralna područja pod pritiskom
		Niska diverzificiranost ekonomskih djelatnosti		Slaba ruralna područja
	Niska produktivnost poljoprivrede i manja važnost poljoprivrednog područja			Slaba ruralna područja

Izvor: Politecnico di Milano, 1999.; Scottish Executive, Development Department, 2005.

planiranja) naziv je programa kojim su se od prve polovice 1990-ih oblikovale mjere decentralizacije i uravnoteženog razvoja Europske unije. Kao osnovni ciljevi postavljeni su sljedeći zadaci:

1. Razvoj policentričnog i uravnoteženog urbanog sistema te jačanje partnerskih odnosa između urbanih i ruralnih područja. To podrazumijeva nadilaženje zastarjelih dualizama između grada i sela.
2. Zalaganje za integralnim konceptima prometa i komunikacija u funkciji policentričnog razvoja Europske unije. Osigurati postupan pristup infrastrukturi i znanju što većem broju europskih regija i pritom prilagođavati rješenja konkretnom prostoru.
3. Razvoj i zaštita prirodne i kulturne baštine putem inteligentnog upravljanja. Valorizacija prirodnih resursa i kulturne baštine pridonosi očuvanju i jačanju regionalnih identiteta te je ujedno i važan ekonomski temelj razvoja u doba globalizacije (SPESP 2000).

U realizaciji postavljenih ciljeva pojavili se, među ostalim, i problemi definiranja, prikupljanja, analize i ujednačenosti podataka potrebnih za praćenje postignuća. Predloženo je stoga sedam skupina indikatora diferencijacije europskog prostora: geografski smještaj, ekonomska snaga, socijalna integracija, prostorna integracija, pritisci na način korištenja zemljišta, prirodni resursi i kulturni resursi. Krajem 1998. započet je spomenuti istraživački dio programa, *SPESP*, koji je za cilj imao testirati uspješnost predloženih indikatora tipologizacije europskog prostora te pridonijeti znanstvenoj spoznaji o istraživanoj problematici. Godine 2000. objavljen je konačni izvještaj programa *SPESP*, a od brojnih zaključaka tog vrlo opsežnog programa u kojemu je sudjelovalo 20-ak instituta iz 15 europskih zemalja istaknut ćemo samo one koji se odnose na tipologiju (urbanih) i ruralnih područja. Kao ključni trendovi koji utječu na odnos ruralnog i urbanog prostora izdvojeni su:

- promjenjiva priroda ekonomskih djelatnosti i prostorne posljedice,
- dinamika inovativnosti i učenja,
- promjenjiva demografska slika,
- socijalne promjene i različitost društvenih stilova,
- novi temelji za kulturu, identitet i građanstvo, te
- ekološka održivost kao motivirajući koncept.

Autori smatraju da je ključ razumijevanja prostornih odnosa urbanog i ruralnog njihova interakcija te da se promatranjem *tokova* može uspješnije pristupiti tipologiziranju. No, nedostatak podataka o funkcionalnim vezama i interakcijama, tj. tokovima na istim prostornim razinama i za sve države članice EU-a pojavio se kao prepreka u takvom pristupu. Usprkos tome, program je rezultirao sa šest tipova prostora u EU, izdvojenih temeljem stope urbanizacije, gustoće ruralnog stanovništva, stupnja kontrasta u distribuciji naselja po veličini, prosječne udaljenosti naselja do urbanog centra, stupnja primarnosti najvećeg grada i veličine najvećeg centra. Tih šest tipova su:

1. regije u kojima dominira velika metropola,
2. policentrične regije s visokim urbanim i ruralnim gustoćama,
3. policentrične regije s visokom urbanom gustoćom,
4. ruralna područja pod utjecajem metropole,
5. ruralna područja s mrežom srednjih i malih gradova,
6. udaljena ruralna područja.

Osim tipologije, nastojali su se konceptualizirati i odnosi između urbanog i ruralnog koji su klasificirani u nekoliko skupina: odnosi stanovanja i rada, odnosi u mreži središnjih naselja, odnosi između metropolitanskih područja i urbanih centara u ruralnim i prijelaznim područjima, odnos između tvrtki u ruralnim i urbanim područjima, ruralna područja kao mjesta *potrošnje* za urbane žitelje, ruralna područja kao otvoreni prostor urbanih sredina, ruralna područja kao nositelji infrastrukture za potrebe urbanih područja te ruralna područja kao izvori prirodnih resursa za urbano.

Nakon 2000. istraživanja prostornog razvoja Europske unije nastavljena su u okviru još opsežnijeg programa nazvanog ESPON (*European Spatial Planning Observation Network - Europska mreža za praćenje prostornog planiranja*), a započetim pitanjima o odnosu urbanih i ruralnih područja te o tipologiji prostora posebno se bavio projekt *Urban-rural relations in Europe (Odnosi urbanog i ruralnog u Europi)*, čiji je konačni izvještaj objavljen 2006. (Bengs i Schmidt-Thomé, 2006). Konceptualno, i tu se polazi od odbacivanja dihotomije urbano-ruralno. Autori u uvodu ističu da je već industrijalizacija utjecala na gubljenje čvrste granice između grada i sela, a u uvjetima automobilizacije, jačanja komunikacija te u novije vrijeme prodiranja informacijske tehnologije odnosi ruralnog i urbanog postaju sve zamućeniji. Vidljiva granica urbanog i ruralnog je zamijenjena *rurbanizacijom*, procesom u kojem »fizički okoliš gubi kvalitete koje su tradicionalno percipirane kao urbane ili ruralne« (Bengs i Schmidt-Thomé, 2006:12). ESPON očito počiva na modelu ruralno-urbanog kontinuuma, što je jasno izrečeno naglašavajući da je uvažavanje složenosti odnosa urbanih i ruralnih sredina u središtu interesa političkog diskursa kako na europskoj, tako i na razini država članica. »Fokusranje na urbano-ruralni kontinuum je opravdano vidljivim i nevidljivim tokovima ljudi, kapitala, robe, informacija i tehnologije između urbanih i ruralnih područja« (Bengs i Schmidt-Thomé, 2006:17). Ne čudi stoga što je kao polazna osnova tipologije u ESPON-u uzet proces urbanizacije. Osim toga, ESPON polazi od pretpostavke da se ruralna, odnosno urbana obilježja određenog područja mogu definirati prema različitim *strukturnim* i *funkcionalnim* obilježjima. Strukturna obilježja ruralnog ili urbanog stabilnija su tijekom vremena i uglavnom su stvorena ljudskim djelovanjem tijekom više stoljeća (obrasci načina korištenja zemljišta, naseljska struktura, raspored stanovništva). Funkcionalna obilježja odnose se na konkretnu upotrebu fizičkog prostora, tj. na različite oblike proizvodnje, potrošnje i komunikacija. Ona su dinamičnija i promjenjivija. Iz strukturnih i funkcionalnih obilježja proizlaze i odnosi urbanog i ruralnog: strukturni odnosi urbanog i ruralnog određeni su načinom na koji je fizički prostor stvoren i oblikovan, dok njihovi funkcionalni odnosi proizlaze iz načina na koji je fizički prostor korišten. Riječ je o cikličkom procesu: strukturni odnosi urbanog i ruralnog preduvjet su stvaranju njihovih funkcionalnih odnosa, koji onda tijekom vremena mijenjaju strukturne odnose.

Nakon istraživanja niza potencijalnih indikatora, njihove međuovisnosti i usporedivosti te mogućnosti pribavljanja potrebnih podataka za svaku od država EU-a, istraživači su tipologiju zasnovali na preklapanju dviju dimenzija: *stupnja urbanog utjecaja* i *stupnja ljudske intervencije*. Urbani utjecaj definiran je s obzirom na gustoću stanovništva i status vodećeg urbanog centra u svakoj od NUTS3 regija.⁸² Stupanj ljudske intervencije definiran je prema načinu korištenja zemljišta (tab. 21).

82 Taj kriterij temelji se na gravitacijskim, funkcionalnim gradskim regijama koje su također definirane u ESPON-u. Njihov službeni naziv je: *Functional urban area* (FUA).

Tab. 21. Kriteriji za urbano-ruralnu tipologiju programa ESPON

Stupanj urbanog utjecaja
Visok: Gustoća naseljenosti iznad prosjeka (107 st/km ² , EU25+4) I/ili status funkcionalnog urbanog područja europske razine
Nizak: Gustoća naseljenosti ispod prosjeka (107 st/km ² , EU25+4)
Stupanj ljudske intervencije
Visok: minimalno udio »umjetnih« površina veći od prosjeka (3,48 %)
Srednji: minimalno udio »poljoprivrednog« zemljišta iznad prosjeka (50,36%)
Nizak: samo udio »ostalog« zemljišta iznad prosjeka (46,16 %)

Izvor: Bengs i Schmidt-Thomé, 2006.

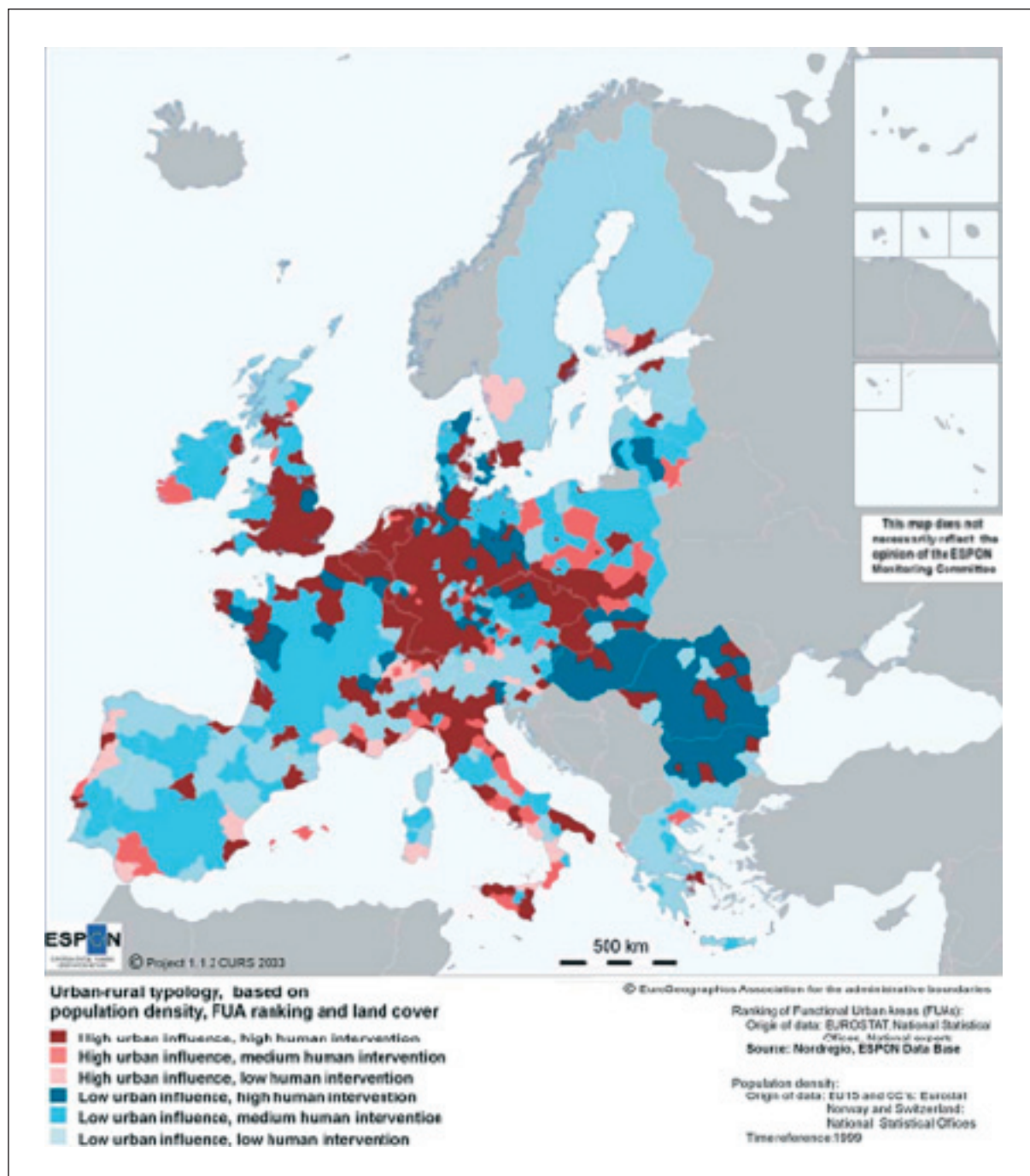
Na temelju tih diskriminatornih vrijednosti izdvojeno je **šest tipova NUTS3 regija**:

1. Visok stupanj urbanog utjecaja, visok stupanj ljudske intervencije
 - a. 691 NUTS3 regija, 60 posto ukupnog stanovništva i 19 posto ukupne površine, prosječna gustoća naseljenosti 330 st/km²
2. Visok stupanj urbanog utjecaja, srednji stupanj ljudske intervencije
 - a. 52 NUTS3 regije, 5 posto ukupnog stanovništva i 4 posto ukupne površine, prosječna gustoća naseljenosti 1127 st/km²
3. Visok stupanj urbanog utjecaja, nizak stupanj ljudske intervencije
 - a. 34 NUTS3 regije, 4 posto ukupnog stanovništva i 3 posto ukupne površine, prosječna gustoća naseljenosti 139 st/km²
4. Nizak stupanj urbanog utjecaja, visok stupanj ljudske intervencije
 - a. 131 NUTS3 regija, 9 posto ukupnog stanovništva i 11 posto ukupne površine, prosječna gustoća naseljenosti 81 st/km²
5. Nizak stupanj urbanog utjecaja, srednji stupanj ljudske intervencije
 - a. 184 NUTS3 regija, 12 posto ukupnog stanovništva i 22 posto ukupne površine, prosječna gustoća naseljenosti 55 st/km²
6. Nizak stupanj urbanog utjecaja, nizak stupanj ljudske intervencije
 - a. 201 NUTS3 regija, 8 posto ukupnog stanovništva i 31 posto ukupne površine, prosječna gustoća naseljenosti 29 st/km²

Zbrojimo li podatke za područja visokog urbanog utjecaja dobit ćemo sljedeće vrijednosti: u njima živi 69 posto ukupnog stanovništva Europske unije i zauzimaju 26 posto ukupne površine. Tu se stvara 78 posto bruto društvenog proizvoda EU-a. U regijama s niskim stupnjem urbanog utjecaja, na tri četvrtine ukupne površine, živi nešto manje od trećine stanovništva koji stvaraju oko petine BDP-a.

I na kraju, pogledajmo primjer tipologije ruralnih područja nastale izvan političkog diskursa. Prostornu razinu analize činile su NUTS3 regije, ukupno njih 1107, a pristup je bio agregativni. Inicijalno su iz analize isključene sve regije koje unutar svojih granica imaju urbanu aglomeraciju s više od 500.000 stanovnika te one koje imaju više od 65 posto stanovnika koji žive u konurbacijama s više od 10.000 stanovnika. Sve ostale regije činile su, prema mišljenju autora, ruralna područja. Kao i u dosad prikazanim tipologijama, metodologija je obuhvaćala odabir relevantnih varijabli te faktorsku i klaster-analizu. Analizirano je 149 socio-ekonomskih i demografskih indikatora, a temelj faktorske analize činio je skup 30 različitih varijabli. Nakon provedene faktorske i klaster-analize utvrđeno je 15 tipova ruralnih područja Europe:

1. Dostupne ruralne regije, s niskim stupnjem nezaposlenosti i relativno visokim BDP-om po stanovniku;
2. Dostupne ruralne regije, orijentirane na uslužne djelatnosti, visok BDP po stanovniku, nizak stupanj nezaposlenosti;
3. Dostupne ruralne regije s relativno niskim BDP-om po stanovniku;
4. Napredne ruralne regije, visoka inovativnost, mala nezaposlenost, visok BDP, orijentirane na poljoprivredu;
5. Niski stupanj nezaposlenosti, orijentirane na uslužne djelatnosti, relativno visok BDP po stanovniku;
6. Velika nezaposlenost, mala gustoća naseljenosti, niska inovativnost, orijentirane na poljoprivredu;

Sl. 8. Urbano-ruralna tipologija Europske unije (prema programu ESPON)

Izvor: Bengs i Schmidt-Thomé, 2006.

7. Vrlo dostupne prosperitetne ruralne regije s niskim stupnjem nezaposlenosti i visokim BDP-om po stanovniku;
8. Dostupne ruralne regije s malom nezaposlenošću, orijentirane na poljoprivredu;
9. Niska nezaposlenost, orijentirane na poljoprivredu, mala gustoća naseljenosti, relativno nedostupne;
10. Niska nezaposlenost, orijentirane na poljoprivredu, relativno nizak BDP po stanovniku, relativno nedostupne;
11. Vrlo inovativne i napredne regije, dostupne, visok BDP po stanovniku;
12. Napredne poljoprivredne periurbane regije (vrlo velika gustoća stanovništva);
13. Periferne nedostupne regije s relativno niskim stupnjem nezaposlenosti;
14. Periurbane regije s visokim stupnjem inovativnosti i BDP-om po stanovniku;
15. Nepoljoprivredne regije s niskim stupnjem nezaposlenosti, prosječni inovativnost i BDP po stanovniku.

Velika raznolikost ruralnih područja Europe rezultirala je u ovoj analizi i vrlo velikim brojem različitih tipova. U prostornoj slici tipova ruralnih regija Europske unije vrlo je zastupljen tip 6, koji dominira u Španjolskoj, Francuskoj, južnoj Italiji te u Irskoj. Radi se o poljoprivredno orijentiranim ruralnim područjima s relativno visokim udjelom nezaposlenih. S druge strane dominantan je i tip 15, koji ima drugačija obilježja – radi se uglavnom o nepoljoprivrednim regijama s malom nezaposlenošću i višim BDP-om po stanovniku. Takve regije vrlo su zastupljene u Srednjoj i dijelu Zapadne Europe (Njemačka, Nizozemska, Belgija, Luksemburg, Danska, dijelovi Velike Britanije i Švedske itd.). Tip 13 označava periferne i nedostupnije regije i nalazimo ga na krajnjem europskom sjeveru (Norveška) te na otocima (Korzika, Sardinija, Sicilija, grčki otoci itd.).

Iako ova tipologija odražava statističku stvarnost ruralne Europe, ipak se primjećuje koliko je ovisna o mjerilu, što je bitna odrednica svih geografskih tipologija. Ako svrha istraživanja opravdava analizu na temelju NUTS3 regija i podataka prikupljenih na toj razini, ova i slične tipologije svakako pronalaze uporabnu vrijednost. No, i sami smo svjesni velikih razlika koje postoje unutar svake pojedine NUTS3 regije, što u Hrvatskoj odgovara razini županije.

U ovom je poglavlju dan pregled pet tipologija ruralnih područja Europske unije nastalih u posljednjih dvadesetak godina. Nakon njihove analize (tab. 22), kao i razmatranjem općih društvenih i ekonomskih kretanja u vremenu u kojem su nastale, moguće je zaključiti:

1. Od druge polovice 1980-ih u političkom diskursu Europske unije sve je prisutnije shvaćanje ruralnih područja kao prostora izvan međa velikih i srednjih gradova i njihovih aglomeracija, s raznolikom socio-ekonomskom strukturom i višestrukim funkcijama. Poljoprivreda je važna, ali ne i jedina djelatnost bitna za održivost ruralnih područja.
2. Istovremeno, prepoznaju se razvojni problemi izvan strukturnih problema poljoprivrede, što dovodi do kreiranja prvih tipologija ruralnih područja i oblikovanja specifičnih mjera razvoja za pojedine tipove.
3. U drugoj polovici devedesetih godina postojeće se tipologije preispituju, uvode se nove varijable kojima se nastoji ocrtati stvarnost ruralnih područja, a politički diskurs sve više uključuje akademske spoznaje u analizu i prijedloge razvojnih mjera, iako se formalno uvijek naglašava odvojenost tih dvaju diskursa.⁸³
4. Analize pokazuju važnost promatranja ruralnih i urbanih područja u njihovoj međuzavisnosti, što rezultira novim tipologijama u kojima je fokus s ruralnih područja (kao na primjer u dokumentu »Budućnost ruralnih područja« iz 1988.) prešao na interakciju urbanog i ruralnog (npr. program ESPON, 2006). Ta interakcija, naglašava se, mora biti partnerskog karaktera, a ne temeljena na ruralnom kao reziduumu urbanog, odnosno urbanoj kolonizaciji ruralnog.

83 Za ilustraciju jasnog odvajanja političkog i akademskog diskursa u pitanjima tipologije ruralnih područja EU-a dovoljno je pogledati tematske karte u prilogu završnog izvještaja programa ESPON »Urban-rural relations in Europe« (Bengs i Schmidt-Thomé, 2006). Uz uobičajene elemente karte, poput mjerila, legende i sl., istaknut je okvir s tekстом: »Ova karta nužno ne održava mišljenja nadzornog odbora programa ESPON«. Radi se, pretpostavljam, o politički imenovanom tijelu koje »nadzire« rezultate rada znanstvenika. Zapravo ništa neuobičajeno, i uredništva novina često se ograđuju od mišljenja vlastitih novinara. No, ipak zanimljivo i indikativno, gotovo kao da govori da ako ono što je prikazano na kartama ne odgovara političarima koji donose odluke, te karte neće biti uzete u obzir ili će biti potrebno napraviti nove.

Tab. 22. Primjeri tipologija ruralnih (i urbanih) područja Europske unije (1988.-2006.)

Studija/program unutar kojega je tipologija izrađena i vrijeme nastanka	Tipovi ruralnih (i urbanih) područja Europske unije
»Budućnost ruralnog društva«, Europska komisija, 1988.	Ruralna područja pod pritiskom modernog života Ruralna područja u zaostajanju Posebno ugrožena ruralna područja
Politecnico di Milano za program prostornog planiranja Europske unije, 1999.	Uspješna ruralna područja Ruralna područja pod pritiskom Slaba ruralna područja
ESDP – SPESP, međunarodni programi Europske unije, druga polovica 1990-ih, početak 2000.	Regije u kojima dominira velika metropola Policentrične regije s visokim urbanim i ruralnim gustoćama Policentrične regije s visokom urbanom gustoćom Ruralna područja pod utjecajem metropole Ruralna područja s mrežom srednjih i malih gradova Udaljena ruralna područja
ESPON, međunarodni program Europske unije, prva polovica 2000-ih	Područja visokog stupnja urbanog utjecaja i visokog stupnja ljudske intervencije Područja visokog stupnja urbanog utjecaja, srednjeg stupnja ljudske intervencije Područja visokog stupnja urbanog utjecaja, niskog stupnja ljudske intervencije Područja niskog stupnja urbanog utjecaja, visokog stupnja ljudske intervencije Područja niskog stupnja urbanog utjecaja, srednjeg stupnja ljudske intervencije Područja niskog stupnja urbanog utjecaja, niskog stupnja ljudske intervencije
<i>A comparative study of typologies for rural areas in Europe</i> , Dimitris B., Kalogeresis T. i Labrianidis L., 2003.	Dostupne ruralne regije, s niskim stupnjem nezaposlenosti i relativno visokim BDP po stanovniku Dostupne ruralne regije, orijentirane na uslužne djelatnosti, visok BDP po stanovniku, niski stupanj nezaposlenosti Dostupne ruralne regije s relativno niskim BDP-om po stanovniku Napredne ruralne regije, visoka inovativnost, mala nezaposlenost, visok BDP, orijentirane na poljoprivredu Niski stupanj nezaposlenosti, orijentirane na uslužne djelatnosti, relativno visok BDP po stanovniku Velika nezaposlenost, mala gustoća naseljenosti, niska inovativnost, orijentirane na poljoprivredu Vrlo dostupne prosperitetne ruralne regije s niskim stupnjem nezaposlenosti i visokim BDP-om po stanovniku Dostupne ruralne regije s malom nezaposlenošću, orijentirane na poljoprivredu Niska nezaposlenost, orijentirane na poljoprivredu, mala gustoća naseljenosti, relativno nedostupne Niska nezaposlenost, orijentirane na poljoprivredu, relativno nizak BDP po stanovniku, relativno nedostupne Vrlo inovativne i napredne regije, dostupne, visok BDP po stanovniku Napredne poljoprivredne periurbane regije (vrlo velika gustoća stanovništva) Periferne nedostupne regije s relativno niskim stupnjem nezaposlenosti Periurbane regije s visokim stupnjem inovativnosti i BDP-om po stanovniku Nepoljoprivredne regije s niskim stupnjem nezaposlenosti, prosječni inovativnost i BDP po stanovniku

Izvor: EU, 1988.; Politecnico di Milano, 1999.; SPESP, 2000.; Bengs i Schmidt-Thomé, 2006.; Ballas i dr., 2003.

4.4. ISKUSTVA I OGRANIČENJA TIPOLOGIJE KAO ISTRAŽIVAČKE METODE PROSTORA

Namjera ovog poglavlja bila je dvojaka: primarno, razmotriti korištenje tipologije kao metode istraživanja i difrencijacije ruralnih područja i, sekundarno, analizom odabranih primjera tipologija ruralnih područja pretežito europskih zemalja steći barem osnovni uvid u problematiku ruralnog razvoja tih država, odnosno Europske unije. U zaključnom dijelu, na temelju analiziranih tipologija, posvetit ćemo se metodološkim iskustvima i ograničenjima primjene tipologijske metode. Posebna pozornost dana je odabiru varijabli, jednom od ključnih koraka u izradi tipologije ruralnih područja.

Temeljem analiziranih primjera očito je da postoje dva osnovna pristupa izradi tipologije: agregativni i disagregativni. Agregativni polazi od pojedinačnog k općem, disagregativni od općeg k pojedinačnom. U nekim se tipologijama ta dva pristupa i kombiniraju. No, oba metodološka postupka povezuju indikatori, odnosno varijable. Istraživanja su pokazala da, iako postoje tzv. sektorske tipologije (npr. poljoprivredna, prometna, turistička...), najkorisnije su one koje kombiniraju niz različitih varijabli (Scottish Executive, Development Department, 2005). S geografskog aspekta to je i logično i očekivano jer prostor je istovremeno i čimbenik i rezultat preklapanja niza

prirodno-geografskih datosti s društveno-geografskim strukturama i procesima. Sektorski pristup daje strogo selektivnu sliku prostora i stoga je primjeren samo ako to zahtijeva svrha izrade tipologije (primjerice, poljoprivredna regionalizacija i sl.). Kompleksnost prostora nije moguće potpuno shvatiti i tumačiti bilo kakvim skupom podataka, ma kako precizni i sveobuhvatni bili. No, korištenjem više varijabli koje pokrivaju što širi spektar ljudskog djelovanja barem se donekle možemo pokušati približiti slojevitijem shvaćanju unutarnje diferencijacije ruralnih područja.

Iz te pretpostavke proizlazi možda i najveće ograničenje tipologijske metode: svaka je tipologija, koliko god sveobuhvatna bila, ipak još samo jedna od mogućih slika stvarnosti, i to uglavnom stvarnost akademskog ili političkog diskursa. »Tipologije i indikatori su vrlo selektivni prozori kroz koje promatramo svijet. Usmjeravaju našu pozornost na određene fenomene, istovremeno isključujući druge. Zbog toga su pitanja tipologije, indikatora i prostornih jedinica analize itekako važna i imaju i teoretske i pragmatične implikacije koje su puno važnije od tehničkih pitanja kao što je definicija, metode mjerenja i sl.«⁸⁴ Upravo zbog toga smo problematici prostorne jedinice analize i odabira varijabli, kao dvama bitnim ograničenjima ili nedostacima tipologijske metode, posvetili veliku važnost u ovom radu (v. 2. i 3. kolonu u tab. 16 i 18). Opći je zaključak da manje prostorne jedinice, odnosno razina lokalnih zajednica, komuna, općina ili po mogućnosti čak i naselja i njihovih prostornih ekvivalenata, daju najbolje rezultate jer administrativne granice vrlo često otežavaju diferenciranje različitih tipova ruralnih područja unutar veće prostorne jedinice, posebno ako se izrađuju nacionalne tipologije (v. npr. Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth i Brady Shipman Martin, 2000; Meredith, 2006). U svakom slučaju, tipologija treba biti dovoljno »osjetljiva« na ključne razlike u pojavama i procesima koje klasificira, treba omogućiti relevantne regionalne i eventualno subregionalne usporedbe te istovremeno zadržati potrebnu jednostavnost i praktičnost primjene, što se ponajprije ogleda u broju tipova. Izrada tipologija u međunarodnim okvirima, na primjer na razini Europske unije, uglavnom podrazumijeva korištenje NUTS3 regije kao jedinice prostorne analize. Osim veličinom prostora, to je prije svega uvjetovano mogućnošću prikupljanja istovrsnih podataka za sve prostorne jedinice.

Broj i priroda korištenih varijabli u analiziranim tipologijama variraju (v. 2. kolonu u tab. 16 i 18). U disagregativnim pristupima u pravilu se koristi manje diskriminatornih varijabli za koje se prethodnim analizama pokazalo da su ključne za unutarnju diferencijaciju ruralnih područja. Znatno više manifestnih varijabli koristi se kod agregativnih pristupa, koje se potom multivarijantnim analizama svode na manji, operativniji broj latentnih faktora što služe kao podloga tipologiji. Korištene varijable u oba pristupa moguće je klasificirati u nekoliko većih skupina.

U prvu skupinu možemo ubrojiti **opće geografske ili lokacijske** varijable. Obuhvaćaju podatke o prirodno-geografskim obilježjima prostora koje je moguće kvantitativno analizirati, poput površine prostorne jedinice, nadmorske visine i nagiba (poljoprivrednog) zemljišta. Iako u analiziranim tipologijama nismo na njih naišli, u tu skupinu moguće je uključiti i podatke o količini padalina, temperaturi, vrsti i bonitetu tala i sl. U skupinu varijabli koje ocrtavaju **demografsku strukturu** ulaze broj stanovnika, gustoća naseljenosti, prosječan broj članova kućanstava, udio pojedinih dobnih skupina (najčešće mladog stanovništva do 19 godina i starog preko 60 odnosno 65 godina) i indeksi izvedeni korištenjem tih podataka (indeks starosti, indeks vitaliteta), odnos broja muškaraca i žena (posebno u određenim dobnim skupinama, na primjer udio žena starih od 15 do 44 godine u ukupnom stanovništvu, odnos broja muškaraca i žena starih 25 do 44 godine), udio samačkih kućanstava, udio kućanstava bez djece i sl. Vrlo su česte i varijable koje ocrtavaju **demografsku dinamiku**, poput opće promjene broja stanovnika u određenom razdoblju (izražene indeksom promjene), općih stopa rodnosti i smrtnosti, stope prirodnog prirasta, opće stope fertiliteta, migracijske bilance i sl. **Obrazovna struktura** ocrtava se udjelom stanovništva prema stupnju završene naobrazbe, a korištene varijable odabiru se prema dostupnim podacima te obuhvaćaju na primjer udio stanovnika bez završenog osnovnog obrazovanja, udio stanovnika s visokom stručnom spremom i sl. Podaci povezani s **ekonomskom aktivnošću, zaposlenosti stanovništva i socio-ekonomskom strukturom** čine važnu skupinu i obuhvaćaju varijable poput udjela nezaposlenih, udjela zaposlenih u poljoprivredi, udjela zaposlenih u industriji, udjela zaposlenih u uslužnom sektoru i sl. **Značaj poljoprivrede** kao djelatnosti te kao važnog »korisnika« ruralnih područja uglavnom se iskazuje varijablama povezanim s načinom korištenja zemljišta: udio korištenog poljoprivrednog zemljišta, veličina parcele poljoprivrednog zemljišta, udio poljoprivrednog zemljišta namijenjenog tržišnoj proizvodnji, udio izgrađenih površina u korištenom poljoprivrednom zemljištu, udio navodnjavanog zemljišta i sl. Ako su dostupni, koriste se i podaci o ostvarenim prihodima iz poljoprivrede

84 Izvor: Reimer, B. 2002: Exploring Diversity in Rural Canada, Paper prepared for USDA, Economic Research Centre (prema Scottish Executive, Development Department, 2005)

te o broju poslovnih subjekata registriranih za poljoprivrednu proizvodnju. **Dostupnost** se u nizu istraživanja pokazala kao vrlo važna varijabla u tipologijama ruralnih područja. Najčešće se izračunava kao vrijeme potrebno za putovanje do urbanog centra, aglomeracije, metropolitanskog područja ili pak značajnijeg centra rada. **Razvijenost centralnih funkcija** promatra se uglavnom kroz prizmu zadovoljavanja potreba za opskrbom, zdravstvenom skrbi i kulturnim sadržajima te se izražava brojem prodavaonica, zdravstvenih ustanova i kulturnih sadržaja poput kina, kazališta, knjižnica i muzeja.

Osim **selektivnosti**, odnosno ovisnosti o odabiru varijabli, pitanja **mjerila**, tj. ovisnosti o prostornoj jedinici analize, treće je važno ograničenje tipologijske metode njezina **statičnost**. Proizlazi iz činjenice da su varijable uglavnom popisni podaci (što se u pravilu ne može izbjeći jer je, sjetimo se, jedan od temeljnih zahtjeva tipologije kao metode dostupnost svih potrebnih podataka za svaku analiziranu prostornu jedinicu), a zbog težnje za aktualnošću u pravilu se koriste podaci posljednjeg popisa. Tipologije stoga u pravilu daju vremenski presjek stanja nekog prostora. Zbog toga je po mogućnosti potrebno uključiti varijable koje ocrtavaju bitne procese u ruralnom prostoru, poput depopulacije, deagrarizacije, diverzifikacije ekonomskih djelatnosti i slično, što umnogome komplicira njihovu izradu. Također, posebno je važno uključiti varijable koje će barem donekle ocrtati veze između ruralnih i urbanih područja jer ta dva prostorna entiteta dio su istog prostornog sistema, koliko god su ruralna područja ponekad periferna i izolirana. Udio cirkulanata je, uz podatke o vremenskoj dostupnosti naselja, stoga posebno važan.

Osvrnimo se ukratko i na konačni rezultat tipologija, odnosno **broj tipova** ruralnih područja. U analiziranim tipologijama on se kretao od 3 do 15 tipova. Previše tipova znanstvenicima otežava analizu, a stručnjacima pak dodatno komplicira oblikovanje konkretnih razvojnih mjera i njihovo financiranje. Premalo tipova može s druge strane utjecati na nedovoljnu diskriminatornu oštrinu pri analizi i primjenu preopćenitih programa i mjera ruralnog razvitka. Najviše ovdje prikazanih tipologija barata sa 4 do 8 tipova. Na to pitanje, dakle, nema pravog odgovora, osim možda sugestije da broj tipova i njihovi nazivi svakako trebaju odgovarati konkretnom geografskom prostoru i namjeni izrade tipologije.

Sva navedena poznata ograničenja tipologijske metode, selektivnost, pitanje varijabli, statičnost te pitanje optimalnog broja i naziva tipova ukazuju na važnost naknadnog testiranja rezultata, i to ne samo od autora i iz jednog diskursa (u ovom slučaju akademskog), nego i od ostalih potencijalnih korisnika tipologije kao što su prostorni planeri, regionalna i lokalna samouprava i sl.

5. TIPOLOGIJA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE

5.1. RAZLOZI ZA IZRADU TIPOLOGIJE RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE

Tipologija je instrument opažanja, sređivanja, komparacije i analize nekog predmeta istraživanja, odnosno njegovih dijelova, za koji se pretpostavlja da ga obilježavaju značajne razlike, odnosno nehomogenost u obilježjima. Upravo je nehomogenost ruralnih područja Hrvatske temeljna, početna hipoteza ovoga rada. Odabir tipologije kao metodološkog pristupa proizlazi, dakle, iz podudaranja svrhe tipolojske metode s osnovnim obilježjem predmeta istraživanja.

Brojni empirijski podaci koji će biti obrađeni u ovom poglavlju, kao što su: broj, gustoća i razmještaj stanovništva; dobna, obrazovna i socio-ekonomska struktura stanovništva; udio poljoprivrednog stanovništva i kućanstava; način korištenja zemljišta; dostupnost; sustav središnjih naselja i razvojnih žarišta; dnevne cirkulacije radnika; udio napuštenih stanova; udio vikendica; infrastrukturna opremljenost kućanstava i dr. potvrđuju ono na što ukazuju geografska, sociološka, ekonomska i srodna istraživanja prostora, pa čak i svakodnevna, laička opažanja: ruralna područja Hrvatske strukturno su i funkcionalno vrlo raznolika. Obuhvaćaju, da spomenemo samo neke primjere: poljoprivredno orijentirane krajeve Slavonije i Baranje, dinamična područja šarolike ekonomske baze Međimurja i Hrvatskog zagorja, turistički izrazito usmjerena obalna područja Istre, Kvarnera i Dalmacije, ali nažalost i, u velikoj mjeri, područja ekstremnog ruralnog praznjenja i propadanja Like, Gorskog kotara, Banovine... No, i unutar spomenutih tradicionalnih regija postoje veće ili manje razlike, i u Slavoniji nailazimo na ruralno propadanje, a u Lici i Gorskom kotaru na oaze turistički usmjerenih, ekonomski diverzificiranih ruralnih krajeva.

U ruralnim područjima očito se odvijaju različiti razvojni procesi ili se pak isti i slični procesi odvijaju različitim intenzitetom. Ta diverzificiranost struktura i funkcija ruralnih područja Hrvatske uvelike proizlazi iz različitosti njihovih prirodno-geografskih, demografskih i socio-ekonomskih obilježja te povezanosti s urbanim i ostalim središnjim naseljima i udaljenosti od njih, odnosno iz njihova položaja u mreži naselja i nodalno-funkcionalnoj organizaciji prostora. Nehomogenost ruralnih područja posljedica je i odraz njihovog povijesnog razvoja, posebno u prijelomnim trenucima razvoja našega sela, u drugoj polovici 19., te suvremenijih procesa kao što su deagrarizacija i deruralizacija u drugoj polovici 20. stoljeća.

Iz toga proizlazi i temeljni razlog izrade tipologije: znanstvena znatiželja, odnosno poriv za »homogenizaciju nehomogenosti« i generalizaciju (a time neminovno simplifikaciju stvarnosti ruralnih područja) s ciljem otkrivanja novih i bitnih pitanja ključnih za njihov razvitak. Jedno od njih je svakako i jesu li razlike među ruralnim područjima Hrvatske tolike da onemogućuju oblikovanje jedinstvene strategije njihovog razvitka? Mogu li se one zanemariti (Kovačić i dr., 2000)? Opterećuju li i ugrožavaju li razlike u razvijenosti ruralnih područja razvitak cijelog teritorija Republike Hrvatske?

Dosadašnja znanstvena istraživanja, ali i prostorno-planerski dokumenti i zakonski akti, ukazuju na to da se razlike među ruralnim područjima Hrvatske nikako ne mogu zanemariti. Iako ova tipologija nije ponajprije zamišljena kao »razvojna«, nego kao snimka i analiza postojećeg stanja ruralne Hrvatske, raščlanjivanje prostora na homogenije cjeline za koje je moguće oblikovati primjerenije instrumente regionalnog razvoja može pridonijeti i svrhovitijem stvaranju mjera njihova razvoja.

Potreba za izradom tipologije ruralnih područja u skladu je i s praksom regionalnog i prostornog planiranja Europske unije, što je detaljnije obrađeno u prethodnom poglavlju. Zajedničko je različitim teorijskim i metodološkim pristupima klasificiranja ruralnih i urbanih područja Europske unije uvažavanje činjenice da se univerzalni ekonomski i društveni, globalizacijski procesi različito odvijaju i odražavaju u različitim prostorima i da umnogome ovise upravo o njihovim regionalnim i lokalnim obilježjima. To pak stvara različite tipove ruralnih i urbanih područja, odnosno njihovih odnosa, različite probleme njihovog razvoja te zahtijeva, uz opće, i kreiranje specifičnih razvojnih mjera i politika.

I od Hrvatske se već u prepristupnim pregovorima s EU-om zahtijevalo da u službenim dokumentima provede diferencijaciju urbanih i ruralnih područja, što je i učinjeno temeljem OECD-ovih kriterija. No, kao što smo vidjeli, EU osim OECD-ove metodologije koristi i niz ostalih, geografski i problemski osjetljivijih tipologija i klasifikacija kao podlogu izdvajanja financijskih sredstava putem raznih programa i fondova. Stoga nacionalna tipologija ruralnih područja može biti korisna i kao argumentacija za zastupanje hrvatskih interesa u spomenutim programima, jer kao što svjedoče iskustva iz susjedne Slovenije, »ukoliko hoćemo oblikovati dobre razvojne scenarije (*i ostvariti potporu EU-a, op. a.*), moramo što bolje poznavati postojeće stanje« (Kovačić i dr., 2000:28).

Zaključimo, osnovni razlozi za izradu tipologije ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske su:

- istražiti nehomogenost i disparitete ruralnih područja u Hrvatskoj, kako između regija, tako i unutar njih;
- omogućiti osnovni uvid u prostorni raspored utjecaja širih socijalnih i ekonomskih promjena u ruralnom prostoru;
- izraditi snimku postojećeg stanja ruralne Hrvatske, svojevrsnu početnu točku prije događaja koji bi mogli utjecati na prostornu stvarnost (ulazak u Europsku uniju, eventualna transformacija Hrvatske od emigracijske do imigracijske zemlje Mediterana);
- dati prilog procesu prostornog planiranja u smislu kreiranja instrumenta za osjetljivije identificiranje razlika unutar ruralnih područja;
- testirati koliko je metodološki izvediva i uspješna ideja o raščlanjivanju ruralnih područja korištenjem širokog spektra potencijalno bitnih indikatora, umjesto primjene nekoliko uobičajenih pokazatelja kao što su udio poljoprivrednog stanovništva/kućanstava i udio cirkulanata.

5.2. KONCEPT I TEMELJNA ISHODIŠTA TIPOLOGIJE RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE

Izrada svake tipologije prostora započinje s nekoliko važnih konceptualnih, međusobno povezanih pitanja o kojima ovise svi ostali metodološki koraci. To su:

1. Koja je svrha i namjena tipologije?
2. Na kojoj prostornoj razini će se izraditi?
3. Koji temeljni pristup će se koristiti (od općeg k pojedinačnom ili od pojedinačnog k općem)?

Tim pitanjima, u slučaju izrade tipologije ruralnih područja, valja dodati još jedno:

4. Kako će tipologija ruralnih područja odražavati odnos ruralnog i urbanog, odnosno kompleksnu geografsku stvarnost koja sve manje i manje poznaje oštre granice urbanog i ruralnog?

Na prvo pitanje odgovor je dan u uvodnom dijelu: osnovna je svrha izrade ovog rada pridonijeti znanstvenoj spoznaji o međusobnoj kauzalnosti strukturnih i funkcionalnih obilježja ruralnih područja Hrvatske te odrazu njihove povezanosti u prostoru. Primarni je motiv izrade ove tipologije interes za spoznajom stvarnosti ruralne Hrvatske, onako kako ju je moguće shvatiti unutar geografskog znanstvenog diskursa. Također, iako to nije njena osnovna svrha, očekuje se da ova tipologija dijelom može pridonijeti oblikovanju učinkovitijih mjera za razvoj ruralnih područja naše države.

Drugo pitanje, o prostornoj razini tipologizacije, puno je kompleksnije i zamršenije od prvog. O odabiru prostorne razine u velikoj mjeri ovise i rezultati tipologije. Tipologija na razini većih prostornih jedinica, kakve su županije u Hrvatskoj, zasigurno neće imati dovoljnu diskriminatornu oštrinu s obzirom na cilj koji smo postavili, dok ona na razini malih prostornih jedinica, naselja, uključuje brojne metodološke probleme, počev od njihovog broja (6759 naselja u popisu 2001.), nepostojanja nekih ključnih podataka (poput BDP-a po stanovniku), te nedostupnosti, bez visokih financijskih troškova, niza ostalih podataka iz dvaju temeljnih izvora: Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001. te Popisa poljoprivrede 2003.⁸⁵ Većina analiziranih tipologija europskih država kao osnovnu prostornu jedinicu analize koristi općinu ili neki njen prostorni ekvivalent (uglavnom nekoliko stotina teritorijalno-administrativnih jedinica u državi), istovremeno zaključujući da bi analiza na nižim prostornim jedi-

⁸⁵ Svi podaci spomenutih popisa dostupni su na razini općina, gradova i županija bez naknade na službenim internetskim stranicama Državnog zavoda za statistiku. Na razini naselja dostupni su bez naknade samo podaci o broju, spolu i dobi stanovništva. Na CD-ROM-u DZS-a objavljen je i vrlo ograničen izbor ostalih podataka na razini naselja, iz Popisa 2001. Popis poljoprivrede 2003. dostupan je samo na razini općina, gradova i županija. Većina podataka koji se uobičajeno koriste u tipologijama ruralnih područja, dakle, nije dostupna na razini naselja bez naknada koje su za uvjete našeg znanstveno-istraživačkog rada vrlo visoke. Prisjetimo se da je do Popisa 1991. većina tih podataka bila službeno publicirana na razini naselja, u raznim Dokumentacijama DZS-a.

nicama vjerojatno dala i bolje rezultate, no zbog već spomenutih problema, velikog broja naselja i nedostupnosti podataka, nije na njima provedena (v. tab. 16 i 18).

Razina općine/upravnog grada se prema tome na prvi pogled nameće kao dobar kompromis za izradu tipologije ruralnih područja Hrvatske, i što se tiče europskih iskustava, broja prostornih jedinica (556), dostupnosti podataka, mogućnosti kartografske vizualizacije, ali i činjenice da su općine i upravni gradovi najniže administrativne jedinice za koje se izrađuju prostorni planovi pa bi time tipologija imala smisla i s tog aspekta. Logično bi i metodološki vrlo elegantno bilo dakle, budući da se radi o tipologiji ruralnih područja, izdvojiti upravne gradove te ono što ostaje, a to su općine, uključiti u tipologiju. No, tu se javlja očekivani problem. Posve je jasno, a i statistički podaci i brojni istraživači ukazuju na to da upravni gradovi kao jedinice lokalne samouprave u Hrvatskoj ne mogu biti osnova diferencijacije prostora na urbani i neurbani/ruralni, koliko god fleksibilno i otvoreno shvatili te pojmove (Vresk, 2008; Zupanc, 2008; Pokos, 2002; Klempić, 2008). Zašto? Zato što se Gradovi u Hrvatskoj (ovdje namjerno pisani velikim početnim slovom) u smislu upravnih, teritorijalnih jedinica mogu sastojati od gradskog naselja (u punom, »mumfordovskom« značenju te riječi, što podrazumijeva i demografsku koncentraciju, i gustoću izgrađenosti, i gradotvorne funkcije, i socio-ekonomsku strukturu i određeni način života itd.) i većeg broja više ili manje urbaniziranih te ruralnih naselja. Posljedica je to Zakona o lokalnoj samoupravi i upravi iz 1992. (NN 90/92), kojim je odlučeno kako »iznimno, u sastav grada, pored užeg gradskog područja, mogu biti uključena i prigradska naselja koja s gradom čine prirodnu gospodarsku i društvenu cjelinu povezanu svakodnevnim potrebama stanovništva koje su lokalne važnosti«. Dobro zamišljeno, no u praksi je to značilo da su upravni gradovi često postali mozaik različitih tipova naselja, koja često ne samo da nisu prigradska, nego osim funkcionalne povezanosti (?) sa sjedištem nemaju ni fizionomska ni socio-ekonomska obilježja, a niti način života gradskog naselja. U njima ponekad živi i više ljudi nego u samom gradskom naselju! Ilustrirajmo to s nekoliko primjera. Grad Samobor se kao jedinica lokalne samouprave sastoji od 78 naselja u kojima je 2001. živjelo 36.206 stanovnika. U naselju Samobor, nedvojbeno gradskom naselju, bilo je iste godine 15.147 žitelja, dok je preostalih 21.059 stanovnika živjelo u 77 naselja. Tih 77 naselja razmješteno je od neposrednog gradskog ruba naselja Samobor (i u pravom smislu su prigradska, jače urbanizirana i u svakodnevnu cirkulaciju uključena naselja), do Samoborskog gorja i srca Žumberka, dvadesetak i više kilometara udaljena od Samobora. Neka od njih, posebno žumberačka naselja, umnogome su suprotnost spomenutim prigradskim naseljima, a svojim demografskim i socio-ekonomskim obilježjima primjeri su ruralnog propadanja i periferije. Izostavljanjem Grada Samobora iz tipologije (poštujući onaj, na prvi pogled logičan princip da općine kao teritorijalne jedinice čine osnovu tipologije, a upravni gradovi se ne uključuju) izostavljamo dakle 20-ak tisuća ljudi koji ne žive u gradskom naselju Samobor, i sukladno tome izostavljamo i dio ruralnog prostora Žumberka i Samoborskog gorja. Slično tome, Grad Omiš sastoji se od 31 naselja sa 15.109 stanovnika (2001.). U gradskom naselju Omiš živi 6565 stanovnika, a ostalih je 30 naselja sa 8544 stanovnika na obali, na obroncima Mosora i Omiške Dinare, u kompozitnoj dolini i kanjonu Cetine. Sva su ta naselja različita i po svojoj veličini (od 6 do 781 st.), opremljenošću funkcijama, socio-ekonomskoj strukturi, odnosno izvorima prihoda stanovništva, ali svakako čine, dobrim dijelom, ruralni prostor. Takvih je primjera, u kojima se grad kao upravno-teritorijalna jedinica sastoji od više naselja, još mnogo u cijeloj Hrvatskoj (Cres, Čabar, Jastrebarsko, Mali Lošinj, Ozalj, Pleternica, Poreč, Velika Gorica...). Danas je u Hrvatskoj 127 upravnih gradova⁸⁶ i u njima, tj. u svim naseljima koja ih čine, prema popisu iz 2001. živi 3.086.919, odnosno 69,6 posto stanovništva Hrvatske (Zupanc, 2008). Nasuprot tome, novija geografska istraživanja ukazuju na to da udio gradskog stanovništva u Hrvatskoj (shvaćajući grad u prije objašnjenom, kompleksnom shvaćanju) ne prelazi 57,5 posto (Nejašmić i Štambuk, 2003; Pokos, 2002). To nam jasno ukazuje na to da »za geografsko, ali i za bilo kakvo drugo znanstveno istraživanje naselja u Hrvatskoj, upravna klasifikacija naselja nije ni dovoljna ni primjerena« (Klempić, 2008:5). Zaključimo, korištenjem upravnih gradova i općina kao kriterija za izdvajanje ruralnih područja, najmanje 12 posto stanovništva Hrvatske koje ne živi u gradskim naseljima (a često samo dijelom u njihovoj neposrednoj blizini, u prigradskim naseljima, kao što je pokazano na primjeru Samobora i Omiša) ne bi bilo obuhvaćeno tipologijom.

Time se čini da je iscrpljena mogućnost da se 556 općina i upravnih gradova u Hrvatskoj koriste kao prostorna osnova tipologije ruralnih područja. No, to nije posve tako. Što ako iz njih izdvojimo gradska naselja, po kriterijima struke? Izdvojimo li naselje Samobor iz Grada Samobora i naselje Omiš iz Grada Omiša? Time bismo zadržali

86 Pri Popisu 2001. u Hrvatskoj su bila 123 upravna grada. Nakon Popisa 2001. još su četiri općine dobile status upravnog grada (Vodnjan 2003.g., a Kutjevo, Otok kod Vinkovaca i Sveta Nedelja kod Samobora 2006.) tako da je njihov konačni broj 127 (Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj, NN 86/06).

broj prostornih jedinica na 556, a u njima ne bi bilo naselja koja smatramo gradskim. Takva početna situacija svakako je geografski opravdanija nego prethodno razmatrani scenarij i ostala je do samog kraja izrade tipologije rezervna varijanta opciji koja je prevagnula: tipologiji na razini naselja.

Odluka o pokušaju izrade tipologije na razini naselja, dakle 6759 jedinica prema Popisu iz 2001., donesena je pod utjecajem više čimbenika. Najvažniji među njima bilo je nastojanje za geografski što osjetljivijom klasifikacijom, koja će identificirati razlike između ruralnih područja koje postoje ne samo između različitih dijelova Hrvatske, unutar jedne regije, nego često i unutar jedne te iste upravne jedinice. Drugim riječima, želja da se izbjegnu uprosječenja vrijednosti odabranih indikatora već pri obradi i klasifikaciji (jer je generalizacija kasnije pri analizi neminovna) te da se jedinstvenost i različitost sačuvaju u što većoj mjeri bili su ključni motivi za korištenje naselja kao jedinica analize.⁸⁷ Da se vratimo na trenutak primjerima: čak i kad iz Grada Samobora isključimo naselje Samobor, ostaje još 77 naselja koja su, možemo iznijeti hipotezu, međusobno različita toliko da se na temelju opažanja i tehnika deskriptivne statistike mogu podijeliti barem u dvije ili tri vrlo različite skupine. Njihovo promatranje kao jedne cjeline neizbježno bi uprosječilo tu raznolikost.

Istovremeno, pokušaj pronalaženja tipologija prostora provedenih na prostornoj razini nižoj od općina (uglavnom je riječ o LAU2, odnosno nekadašnjoj NUTS5 razini u statističkoj nomenklaturi EU-a) donio je rezultate. Postoje države u kojima je tipologija provedena na više prostornih jedinica od uobičajenih nekoliko stotina, na razinama nižima od općinske. To su, primjerice, Irska i Slovenija. U Irskoj je korišten *District Electoral Division* (ukupno 3421 izborni distrikt, od toga 2716 ruralnih izbornih distrikata uključenih u tipologiju), a u Sloveniji *krajevna skupnost*, manja zajednica nekoliko naselja. Korištena su dva različita pristupa: agregativni multivarijantnim analizama u Irskoj te disagregativni u Sloveniji. Djelomična sličnost Hrvatske s navedenim državama, po broju stanovnika i površini s Irskom i usporedivim prirodno-geografskim i društveno-geografskim obilježjima Slovenije, ukazivala je na mogućnost pokušaja izrade tipologije na naseljskoj razini. Preostao je problem nedostupnosti potrebnih podataka, no to smo smatrali manjim zlom od upravo opisanog uprosječenja.

Treće je pitanje koje valja riješiti prije izrade tipologije koji će se temeljni pristup koristiti: agregativni (od pojedinačnog k općem) ili disagregativni (od općeg k pojedinačnom)? Moguća je i kombinacija tih dvaju pristupa. Kao što je zaključeno u prethodnom poglavlju, oba pristupa imaju svoje prednosti i nedostatke, a odabir jednog ili drugog u velikoj mjeri, čini nam se, ovisi o svrsi tipologije te motivu, znanju i iskustvu istraživača. Disagregativni pristupi možda su pogodniji kad imamo prilično čvrste hipoteze, jasne, provjerene i dokazane spoznaje o međusobnoj povezanosti određenih varijabli i veliko znanje o svakoj od njih, o njihovoj prostornoj distribuciji i rasponu vrijednosti. Spoznaje o korelacijama nužne su da bismo mogli izabrati odgovarajuće varijable, a znanje o njihovim vrijednostima i prostornom rasporedu neophodno je u procesu vrednovanja svake od njih. Tipologije temeljene na takvim pristupima u biti su uspješnije u smislu očekivanih rezultata i stoga možda pogodnije ako postoji specifična namjena za koju se izrađuju (primjerice tipologija koja ocjenjuje razvojne potencijale ruralnih područja). S druge strane, agregativni pristupi polaze od pretpostavke da se tek žele istražiti moguće veze između pojedinih pojava i procesa u ruralnom prostoru, potvrditi ili odbaciti njihova povezanost, a odraz toga prepoznati u svakoj od pojedinih jedinica analize i na temelju toga oblikovati skupine sličnih obilježja. Taj pristup je stoga možda pogodniji kad se ruralnim područjima pristupa, barem djelomično, kao »terri incogniti« i kad se nastoji istražiti što širi spektar varijabli za koje se pretpostavlja da su međusobno povezane te na temelju toga promotriti odraz tih odnosa u prostoru. Takav metodološki pristup, mogli bismo pretpostaviti, bliži je i shvaćanju ruralnih prostora kao mozaika različitih djelatnosti, struktura i funkcija. Rezultati stoga mogu biti i neočekivani, što u velikoj mjeri ovisi o odabiru varijabli.⁸⁸

Kao temeljni pristup izradi tipologije ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske izabran je agregativni pristup, iako je u prvom koraku, u tradiciji naših geografskih istraživanja, prilikom diferencijacije urbanih i neurbanih naselja, korištena diskriminacijska analiza, odnosno disagregativni pristup. Tri su osnovna razloga za to. Prvo, zato što agregativni pristup podrazumijeva izgradnju generalizirane slike na temelju pojedinačnih slučajeva i stoga ne

87 Puno je pisano o vrijednosti naselja kao jedinica analize prostornih struktura, odnosa i procesa. M. Friganović naselja naziva »pozornicama života«, a M. Župančić piše: »Naselja kao osnovne jedinice prostorne organizacije društva prolaze, a velikim dijelom i odražavaju promjene u širem društvenom okviru, ali vlastitom dinamikom utječu na sve važnije društvene procese i time aktivno pridonose strukturiranju, održavanju, funkcioniranju te promjenama globalnog društva. Naselja nisu samo nositelji funkcionalne organizacije društva, ona su i najočitiji elementi kulturnog krajolika jedne zemlje, »izlog« i pokazatelj civilizacijskog napretka, a suvremena i velika urbana naselja žarište su preobrazbe šireg prostora« (Župančić, 2005a:619-620).

88 I ne samo neočekivani, nego i nezadovoljavajući. U faktorskoj analizi poznata je fraza »garbage in, garbage out«, odnosno »smeće unutra, smeće van«, čime se ukazuje na presudnu važnost koju selekcija varijabli ima u toj tehnici.

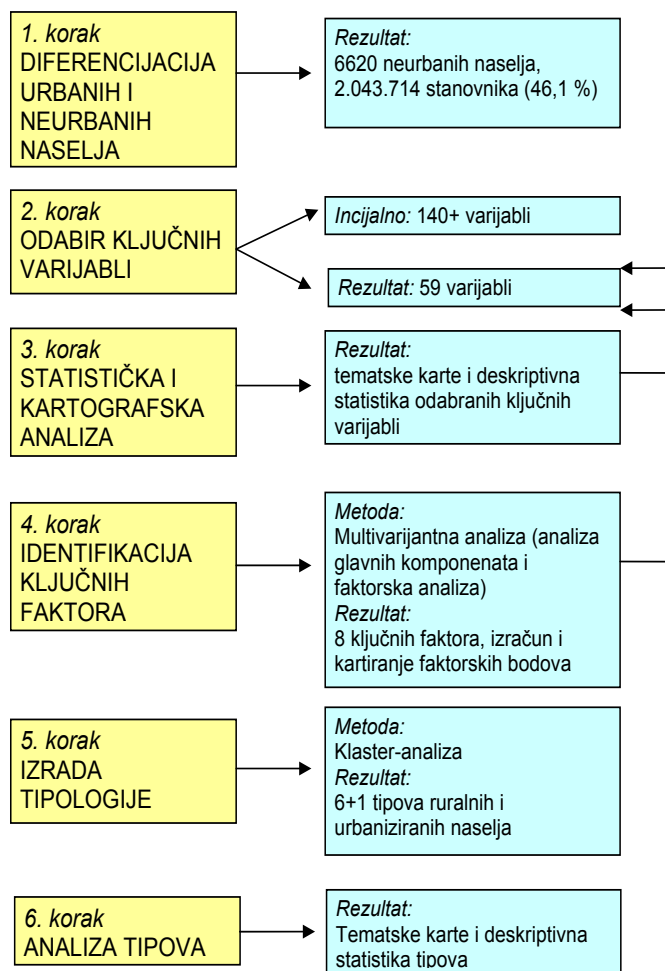
zahtijeva od istraživača da na samom početku donese ključne odluke poput odabira manje varijabli/kriterija koji će činiti osnovu tipologije (i time se ipak na neki način ograniči), i drugo, ne manje važno, stoga što se korištenjem tehnika multivarijantne analize osigurava objektivniji pogled na objekt istraživanja. Treći je razlog što je svrha ovog rada ponajprije istraživačka, otvorena svim mogućim rješenjima i kritikama, odnosno ne postoji konkretna namjena kojoj mora služiti i koja bi unaprijed određivala parametre analize.

U zaključku ovih konceptualnih dilema treba se osvrnuti i na posljednje pitanje, ono o geografskoj opravdanosti izrade tipologije *ruralnih i urbaniziranih naselja*. Takav naziv tipologije neizbježno implicira da urbana naselja nisu predmet ovog istraživanja i otvara pitanje je li i teorijski i metodološki opravdano i moguće istraživati samo dio geografskog prostora, onoga izvan međa urbanih naselja i aglomeracija? Nije li takva tipologija geografski hendikepirana? Naš stav o tom pitanju vrlo je jasan: nemoguće je istraživati bilo urbana ili ruralna područja kao izolirane elemente ili zatvorene sustave, nego prostoru valja pristupiti kao kompleksnom sistemu u kojem su strukture povezane međusobnim interakcijama i procesima, što do izražaja najbolje dolazi u pitanjima regionalnog razvoja. Ipak, smatramo da su izvangradska, ruralna i urbanizirana (prijelazna, mješovita) područja nekim svojim obilježjima te brzinom i intenzitetom odvijanja određenih procesa specifična i različita od urbanih, da u njima vladaju drugačija pravila razvoja (često izražena sintagmom »ruralni razvoj«) i da su umnogome ovisnija o vlastitim prirodnim i društvenim resursima od urbanih područja. Stoga izradu tipologije ruralnih područja smatramo ne samo opravdanom, nego i teorijski utemeljenom, no samo pod uvjetom da uključuje varijable koje će na neki način reflektirati interakcije i procese koji postoje između ruralnog i urbanog kao elemenata istog prostornog, bilo hijerarhijski bilo mrežno organiziranog sustava. Ruralna područja ne mogu se promatrati kao »rezerva prostora i ostalih razvojnih resursa za urbane aglomeracije«, nego njihov razvitak treba planirati usporedo i u partnerskom odnosu s urbanim područjima (Kovačić i dr., 2000:23). U slučaju ove tipologije ti su se odnosi nastojali ocrtati ispitivanjem udjela dnevnih cirkulanata (i onih koji odlaze iz naselja i onih koji u naselje dolaze) te vrednovanjem vremenske dostupnosti svakog pojedinačnog ruralnog naselja urbanom naselju, odnosno centralnim naseljima i ostalim razvojnim žarištima prostora.

5.3. METODOLOGIJA IZRADE TIPOLOGIJE RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE

Izrada tipologije ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske se, osim od pregleda literature, odnosno komparativne analize sličnih tipologija u europskim državama, sastojala od nekoliko metodoloških koraka (sl. 9).

U prvom koraku prišlo se diferencijaciji urbanih i neurbanih naselja. Za to je korišten dobro poznati model izdvajanja urbanih naselja M. Vreska (1982, 2002, 2008) koji je ovom prilikom kritički razmotren te dopunjen, posebno u smislu primjene stupnja centraliteta kao važnog indikatora funkcionalne samostalnosti naselja, jednog od temeljnih preduvjeta shvaćanja pojma grada u formalnom smislu. Rezultat je diferencijacije 6620 neurbanih naselja sa 2.043.714 stanovnika (46,1 %) prema Popisu 2001. Od tog broja bilo je 105 naselja bez stanovnika (»mrtva naselja«), koja su isključena iz daljnje statističke, ali nisu zaboravljena u konačnoj prostornoj analizi. Drugi korak podrazumijevao je odabir varijabli te prikupljanje i obradu podataka kojima su one operacionalizirane. U tom koraku vrlo su široko zahvaćane sve dostupne varijable, više od njih 140, za koje se na temelju analiziranih primjera iz literature i vlastitih iskustava smatralo da bi mogle poslužiti u daljnjem radu. U trećem koraku je statističkom i kartografskom analizom te generalizacijom, primjerice svodenjem niza podataka o opremljenosti naselja objektima društvene infrastrukture na jednu varijablu – stupanj centraliteta, broj varijabli smanjen na 70-ak, da bi nakon korelacijske analize bile eliminirane još neke varijable koje su međusobno bile izuzetno visoko povezane, što je ukazivalo da *de facto* mjere istu ili vrlo sličnu pojavu. Konačni broj varijabli time je stao na 59. U četvrtom koraku provedena je analiza glavnih komponenata te faktorska analiza. Osnovni cilj primijenjenih tehnika multivarijantne analize bio je da se na temelju velikog broja informacija/varijabli o naseljima prepozna manji broj faktora koji su u osnovi međusobne povezanosti manifestnih varijabli i sadrže važne podatke o istraživanom skupu. Cattellov dijagram (*scree plot*) ukazivao je na to da je 8 faktora najvažnijih za objašnjenje ukupnog skupa podataka. Na temelju pozitivnih i negativnih vrijednosti pojedinih varijabli u svakom faktoru prišlo se njihovom imenovanju. Nazvani su: 1) demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost, 2) poljoprivredno stanovništvo, 3) dostupnost i dnevne cirkulacije, 4) infrastrukturna opremljenost, 5) ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo, 6) važnost poljoprivrede, 7) ekstenzivnost poljoprivrede i stočarstvo te 8) demografska koncentracija i centralitet. Za naselja su potom izračunati faktorski bodovi, što je omogućilo kartiranje vrijednosti svakog pojedinog faktora i usporedbu njihove prostorne distribucije. Peti korak obuhvatio je provedbu klaster-analize. Ona je pokazala da je rješenje sa sedam klastera prihvatljivo (šest jasno izdvojenih klastera, odnosno tipova ruralnih

Sl. 9. Metodološka shema izrade tipologije ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske

područja i sedmi tip u kojem se izdvojilo znatno manje naselja koja su svojim obilježjima bila vrlo udaljena od svih ostalih, posebno temeljem vrlo slabe infrastrukturne opremljenosti). Usljedio je proces imenovanja klastera uspoređivanjem srednje vrijednosti (aritmetičke sredine) faktorskih bodova svakog pojedinog faktora u klasteru. U završnom, šestom koraku izrađena je karta tipova ruralnih područja Hrvatske te su pojedine varijable analizirane po tipovima ruralnih područja, a promatran je i udio svakog pojedinog tipa u hrvatskim regijama i županijama.

Slijedi detaljnija obrada svakog metodološkog koraka.

5.3.1. DIFERENCIJACIJA RURALNIH I URBANIH NASELJA HRVATSKE

Pitanje definicije ruralnih naselja te izrada metodologije njihovog izdvajanja u odnosu na urbana, konstanta su geografskih, sociologijskih i ostalih srodnih istraživanja ruralne Hrvatske.⁸⁹ I danas, nakon gotovo pola stoljeća od prvog službenog statističkog diferenciranja naselja prema tipu na gradska, seoska i mješovita (izvršenog temeljem broja stanovnika i udjela nepoljoprivrednog stanovništva, a ne administrativnih kriterija), o problemima izdvajanja urbanog i ruralnog za potrebe znanstvenih istraživanja govori se kao o »glavnom metodološkom pitanju« (Nejašmić i Štambuk, 2003:473), »ozbiljnom metodološkom problemu« (Pokos, 2002:33) ili nečemu što »nije odveć

89 I. Zupanc (2008) u članku o gradskim naseljima Hrvatske u popisima stanovništva 1961.-2001. također ističe kako je o problematici definiranja gradova u stručnoj literaturi relativno dosta pisano, navodeći pritom više od desetak radova posvećenih upravo problemima definiranja i metodologije izdvajanja gradova.

jednostavan metodološki zahvat» (Živić, 2003:71).⁹⁰ O razlozima zašto je definiranje i prostorno diferenciranje urbanog i ruralnog problem koji je teško ili gotovo nemoguće riješiti na jedinstven, svima apsolutno prihvatljiv način (pa čak i unutar jedne države) bilo je više govora u prethodnim poglavljima.

Prisjetit ćemo se ključne teze da problematičnost definicije ruralnog proizlazi umnogome iz njene ovisnosti o:

- 1) diskursu tumačenja i namjeni definicije,
- 2) konkretnom geografskom prostoru i vremenu te
- 3) definiciji urbanog kao referentnoj točki.

U skladu s prihvaćanjem pluralnosti definicije ruralnog kao jednog od njenih temeljnih obilježja, zadaća ovog poglavlja nije riješiti teorijske ili metodološke nedoumice o diferencijaciji urbanog i ruralnog u Hrvatskoj i ponuditi jedinstveno rješenje. Naprotiv, polazi se od pretpostavke da univerzalna definicija i metodologija diferenciranja jednostavno ne može postojati jer ovisi o tome tko definira i tumači ruralno (diskurs), s kojom svrhom (namjena), gdje i kada se o tome raspravlja (konkretni geografski prostor i vrijeme) te u kojoj se mjeri ruralno definira kao sve ono što nije urbano (urbano kao referentna točka). Cilj je, dakle, primjenom navedenih elemenata o kojima ovisi shvaćanje ruralnosti iznijeti i usporediti pregled glavnih definicija i metodologija izdvajanja ruralnih naselja Hrvatske od sredine 20. stoljeća do danas, razmotriti njihovu primjenjivost u ovom istraživanju te obrazložiti prostornu osnovu korištenu za izradu tipologije ruralnih područja Hrvatske.

Prvi element teze o problematičnosti definicije ruralnog je njena ovisnost o diskursu tumačenja i namjeni definicije. Dobra ilustracija za to je najava da ćemo u ovom poglavlju napraviti pregled »glavnih definicija i metodologija izdvajanja ruralnih naselja Hrvatske«. Pod tim ustvari podrazumijevamo, kao i većina ostalih istraživača, definiranje materijalne dimenzije ruralnosti koju je na neki način moguće »izmjeriti«, statistički i kartografski odrediti i razlikovati od urbanog. Uporište tražimo u pregledu 1) popisa stanovništva i u njima izdvojenih tipova naselja, 2) različitih kvantitativnih modela diferencijacije gradskih i ostalih naselja i 3) zakonskih akata koji se bave tom problematikom. To je posve prirodno za diskurse u kojima funkcioniramo i na koje se referiramo: akademski (stručni) te politički (službeni). Namjena takve definicije proizlazi iz zahtjeva naših istraživanja, a to je potreba za shvaćanjem ruralnog kao jasno izdvojenog geografskog prostora. No, oba ta elementa, diskurs i namjena, reduciraju sadržaj pojma ruralnosti na parametre koje znanstvenici (ili političari u slučaju upravnih definicija grada) smatraju njegovim temeljnim obilježjima. Istovremeno, nestaje ruralnost shvaćena kao lepeza formalnih i neformalnih socijalnih reprezentacija, s raznovrsnošću i oprečnosti značenja te ruralnost kao koncept koji utječe na shvaćanje prostornih odnosa, ali i života uopće. Drugim riječima, neminovno je da službene definicije,⁹¹ kao i definicije nastale u akademskim diskursima kao podloga istraživanjima u kojima je diferencijacija ruralnog i urbanog nužan metodološki korak, odražavaju samo dio ruralnosti. Bitno je da je istraživač toga svjestan.

U Hrvatskoj danas vlada poprilična zbrka u pitanjima diferencijacije ruralnih i urbanih naselja i područja. Ona u velikoj mjeri proizlazi iz neslaganja službenog i stručnog diskursa oko pojma grada, što izaziva, logično, zbrku i u popularnom, laičkom diskursu. Urbano i ruralno su pojmovi nabijeni vrlo različitim i snažnim značenjima, i intelektualnim i emocionalnim, i posve je očekivano da rasprava o njima nadide akademske i političke krugove.

Prisjetimo se (3. poglavlje), prije nego što detaljnije razmotrimo povijest neslaganja stručnog i službenog diskursa o definiciji urbanog i ruralnog u Hrvatskoj, da je analizom službenih popisnih definicija država članica UN-a utvrđeno da administrativni status u njima zauzima sve važnije mjesto u određivanju urbanih područja, posebno u usporedbi s kriterijima korištenima prije pedesetak godina. Upravo to se događa i u Hrvatskoj.

Naime, u već spomenutom popisu stanovništva iz 1961. sva su naselja prvi put diferencirana na gradska, seoska i mješovita na temelju stručno utemeljenog kriterija: veličine naselja izražene brojem stanovnika te udjela nepoljoprivrednog stanovništva. Dotad su naselja na teritoriju današnje Hrvatske klasificirana uglavnom na temelju administrativnog ili pravnog statusa, dok je popis iz 1953. kombinirao stručni kriterij s administrativnim (Zupanc, 2008). Preduvjet diferencijaciji naselja 1961. bio je popis naselja u prosincu 1952. Isti kriterij diferencijacije naselja korišten je i pri popisu stanovništva 1971. (tab. 23).

Popisi 1961. i 1971. primjeri su suglasja službenog i stručnog diskursa o pitanjima diferencijacije naselja. Štoviše, napuštanje administrativno-pravnih kriterija u službenim popisnim definicijama bio je rezultat »stručnih rasprava«.⁹² M. Vresk, geograf čiji je model izdvajanja gradskih naselja nakon 1981. prihvaćen ne samo unutar

90 U Popisu stanovništva 1961., u izdanju Saveznog zavoda za statistiku iz Beograda, prvi put su sva naselja diferencirana prema tipu na gradska, seoska i mješovita. Podloga kategorizaciji bila je modificirana Macurina shema iz 1954. (Zupanc, 2008).

91 Službenim definicijama ruralnog mogu se smatrati one koje su donesene ili priznate od vlasti, odnosno imaju vrijednost ozakonjene činjenice. Dijele se na upravne (administrativne), popisne i ostale službene definicije.

92 Krašovec, S. (1974): Tri sastanka o razgraničenju gradskog i seoskog stanovništva, Stanovništvo 3-4, 1-2, 59-87, prema (Zupanc, 2008:43).

geografije, nego i u ostalim znanostima te praksi prostornog planiranja, dvadesetak godina poslije popisa 1961. piše: »Moglo bi se konstatirati da je ovaj model zadovoljio potrebe diferenciranja naselja 1961. godine, ali su se u diferenciranju naselja 1971. godine pojavile neke anomalije. Zbog toga je bilo potrebno da se model diferenciranja gradova 1981. g. prilagodi stupnju postojećeg razvoja. Međutim statistička služba je 1981. godine napustila dosadašnji model diferenciranja naselja, pa su gradska naselja izdvojena administrativnim putem... Smatramo da ovakav oblik izdvajanja gradskih naselja ne pruža objektivan uvid u broj gradova i udio gradskog stanovništva SR Hrvatske« (Vresk, 1982:39-40).

Taj citat otkriva više toga. Prvo, potvrđuje tezu o slaganju struke i službenog pristupa pitanjima izdvajanja gradova i ostalih tipova naselja pri popisu 1961. i u određenoj mjeri 1971. Drugo, jasno iskazuje razmimoilaženje dvaju spomenutih diskursa u tim pitanjima od popisa 1981. I treće, potencira drugi element teze o problematičnosti definicije ruralnog i urbanog, odnosno njenu ovisnost o konkretnom geografskom prostoru i vremenu. Naime, ukazujući na potrebu prilagođavanja modela »stupnju postojećeg razvoja«, Vresk zapravo ističe da je sastavni dio definicije urbanog i ruralnog njena vremenska promjenjivost koja je posljedica stupnja društvenog i gospodarskog razvoja u svakom konkretnom prostoru.

Zadržimo se na razmimoilaženju stručnog i službenog diskursa nakon popisa 1981. Što ga je izazvalo? Odgovor je jednostavan: povratak na pravni, administrativni kriterij izdvajanja gradskih naselja što je rezultiralo podacima koji struci nisu bili prihvatljivi. Naime, u popisu 1981. kao gradska označena su ona naselja koja su odgovarajućim pravnim aktom ili dogovorom nadležne društveno-političke zajednice u tadašnjim SR ili SAP, važećima u trenutku popisa, utvrđena kao gradska.⁹³ Sva ostala naselja ujedno su ostala neklasificirana, odnosno nestala je i podjela na seoska i mješovita naselja. Rezultat primjene tog načina izdvajanja gradskih naselja bilo je povećanje njihova broja više nego dvostruko, sa 103 iz prethodnog popisa na 214. Jasno da je takav skok izazvao reakciju struke jer nije odražavao stvarnu transformaciju, odnosno proces urbanizacije, nego odluke općinskih službi. Tome svjedoči i činjenica da je čak 90 od 214 gradova imalo manje od 2000 stanovnika (Vresk, 1982), da je primjerice u općini Makarska 10 od 17 naselja imalo status grada, da je na otoku Braču bilo 9 gradova, u općini Korčula 8, općini Opatija 7, a najmanje gradsko naselje bile su Divulje sa 58 stanovnika (Zupanc, 2008; Pokos, 2002). Popis 1981. označio je, dakle, početak neslaganja između službenih i stručnih definicija gradskog naselja, koje traje do danas.

U cilju objektivnijeg istraživanja procesa urbanizacije te gradskih i ostalih naselja uopće, Vresk je za popis 1981. izradio »jednostavan model s četiri varijable: veličina naselja, postotak poljoprivrednog stanovništva, postotak domaćinstava bez poljoprivrednog gospodarstva te postotak zaposlenih radnika datog naselja koji rade u samom mjestu«, napomenuvši da je »izbor navedenih varijabli djelomično diktiran mogućnostima koje pruža objavljena popisna građa 1981. godine« (Vresk, 1982:40). Isti model Vresk je koristio i pri popisu 1991. (tab. 24), a modificirao ga je za popis 2001. (tab. 25). Taj model su, uz određene modifikacije, koristili i drugi istraživači urbanih i ruralnih naselja, ponekad ga aplicirajući i na prijašnje popise stanovništva, da bi osigurali usporedivost podataka (Nejašmić i Štambuk, 2003; Pokos, 2002; Klempić, 2008; Živić, 2003). Osim geografa, i sociolozi su u svojim istraživanjima prihvaćali taj način diferenciranja urbanih i ruralnih naselja u Hrvatskoj.

Istovremeno, praksa korištenja upravnih definicija gradova u popisima stanovništva nastavljena je i u 1990-ima i 2000-ima. U popisu 1991. godine 204 naselja evidentirana su kao gradska (dok je Vresk na temelju opisanog modela u tom popisu izdvojio 117 gradskih naselja).

Popis 2001. ipak se po mnogočemu razlikuje od onoga iz 1991. jer je teritorijalni ustroj Hrvatske u tom desetljeću znatno promijenjen, kao posljedica osamostaljivanja Republike Hrvatske. Najprije je Zakonom o područjima

Tab. 23. Model izdvajanja gradskih naselja u Hrvatskoj 1961. i 1971. (Savezni zavod za statistiku)

Veličina naselja (broj stanovnika)	Udio nepoljoprivrednog u ukupnom stanovništvu naselja
2000-2999	90 % i više
3000-9999	70 % i više
10.000-14.999	40 % i više
15.000 i više	30 % i više

Izvor: Zupanc, 2008.

93 Štambuk, M. (1983): Promjene u sociodemografskoj strukturi seoskog stanovništva, Sociologija sela 79-81, 25-37; Marinović-Uzelac, A. (2001): Prostorno planiranje, Dom i svijet, Zagreb; prema (Zupanc, 2008:45).

Tab. 24. Model izdvajanja gradskih naselja 1981. i 1991. (M. Vresk)

Veličina naselja (broj stanovnika)	Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu naselja	Udio radnika u mjestu stanovanja	Udio domaćinstava bez poljoprivrednog gospodarstva
2000-4999	10 % i manje	50 % i više	50 % i više
5000-9999	10 % i manje	50 % i više	-
10.000 i više	-	-	-

Izvor: Vresk, 1982., 2002.

Tab. 25. Model izdvajanja gradskih naselja 2001. (M. Vresk)

Veličina naselja (broj stanovnika)	Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu naselja	Udio aktivnih mještana koji rade u naselju, ali izvan vlastitog poljoprivrednog gospodarstva
2000-4999	10 % i manje	25 % ili više
5000-9999	-	25 % ili više
10.000 i više	-	-

Izvor: Vresk, 2008.

županija, gradova i općina iz 1992. osnovano 419 općina i 69 gradova (NN 90/92). Status grada dobila su sva županijska sjedišta i još 49 naselja. Kriterij dobivanja statusa grada otkriva članak 4. Zakona o lokalnoj samoupravi i upravi (NN 90/92): »Grad je jedinica lokalne samouprave u kojoj je sjedište tijela županije i predstavlja prirodnu, urbanu, gospodarsku i društvenu cjelinu. Iznimno, u sastav grada, pored užeg gradskog područja, mogu biti uključena i prigradska naselja koja s gradom čine prirodnu gospodarsku i društvenu cjelinu povezanu svakodnevnim potrebama stanovništva koje su lokalne važnosti. Pored gradova iz stavka 1. ovoga članka grad je svako mjesto koje ima više od 10.000 stanovnika. Iznimno, gdje za to postoje posebni razlozi (povijesni, gospodarski, geoprometni) gradom se može zakonom proglasiti i mjesto koje ne zadovoljava uvjete iz odredaba stavka 1. i 2. ovoga članka.«

Godine 1997. donesen je novi Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj (NN 10/97) kojim je broj gradova povećan na 122, a broj općina na 423. Do popisa 2001. još je jedna općina (Trilj) stekla status grada (NN 68/98), tako da je popis 2001., koji je sada po već ustaljenoj praksi korištenja upravnih definicija, evidentirao 123 grada. U njima je živjelo 3.065.590 stanovnika ili 69,1 posto ukupne populacije, što je daleko najveća vrijednost u usporedbi s ostalim popisima, bez obzira gledamo li upravne ili definicije struke. Iako se to povećanje udjela gradskog stanovništva može dijelom tumačiti i većim stradavanjem ruralnih područja Hrvatske u Domovinskom ratu (Nejašmić i Štambuk, 2003), ipak je to prije svega rezultat činjenice da su u sastav takvih upravnih gradova, osim samog naselja sjedišta upravnog grada, vrlo često uključeni i deseci drugih nase-

Tab. 26. Broj gradova, broj i udio gradskog stanovništva 1961.-2001. u službenom (popisnom) i stručnom diskursu

Popis	Broj gradova	Broj gradskog stanovništva	Udio gradskog u ukupnom stanovništvu
1961.	70	1.280.119	30,8 %
1971.	103	1.815.914	41 %
1981. (popis – upravni gradovi)	214	2.337.622	50,8 %
1981. (Vresk)	100	2.189.904	47,8 %
1991. (popis – upravni gradovi)	204	2.597.205	54,3 %
1991. (Vresk)	117	2.452.453	51,3 %
2001. (popis – upravni gradovi)	123	3.065.590	69,1 %
2001. (Vresk – modificirao Nejašmić)	143	2.485.644	56 %
2001. (Vresk – modificirao Pokos)	155	2.517.407	57,5 %

Izvor: Nejašmić i Štambuk, 2003.; Pokos, 2002.; Zupanc, 2008.; Vresk, 1982., 2002.

lja. Preciznije, 123 upravna grada obuhvaćala su 2001. godine 2630, odnosno 38,9 posto svih naselja u Republici Hrvatskoj (Zupanc, 2008).

Možemo zaključiti da je neslaganje stručnog i službenog diskursa započeto popisom 1981. nastavljeno sve do danas. U temelju tog neslaganja bila je činjenica da su neka naselja koja veličinom, funkcijama i fizionomijom nisu odgovarala pojmu *formalnog grada* kao »kompaktno sagrađenog većeg naselja u čijim sekundarnim i tercijarnim djelatnostima radi veći dio aktivnog stanovništva, i to ne samo za vlastite potrebe nego i za potrebe stanovništva šireg prostora« (Vresk, 2002:7), u popisu 1981. zadobila gradski status primjenom upravnih odluka. Nakon promjena teritorijalno-administrativnog ustroja od 1992. tome je pridodana i činjenica da se pojam *upravnog (administrativnog) grada* kao jedinice lokalne samouprave počeo nekritički koristiti u smislu *formalnog grada* ili, kako kaže Vresk, objašnjavajući taj pojam, grada koji smo »zadržali u svijesti te o takvu gradu govorimo i pišemo« (Vresk, 2002:7). Osim toga, dijelovima upravnih gradova postala su naselja za koja se teško mogu pronaći argumenti da su prigradska, kako je to određeno Zakonom o lokalnoj samoupravi i upravi (NN 90/92).⁹⁴ Primjera za to postoji mnogo, posebno u političkom i medijskom diskursu.⁹⁵

Dakle, kako god otvoreno i fleksibilno shvatili pojam urbanog i ruralnog, činjenica da je gotovo 40 posto svih naselja i gotovo 70 posto stanovništva obuhvaćeno gradskim statusom (jer kako drugačije laik može tumačiti činjenicu da su svrstana pod »grad« u popisu stanovništva) jednostavno nije realna. To znanstvenike i ostale stručnjake više nimalo ne zbunjuje, ali izaziva paradoksalne komentare u medijima i svakodnevnom životu. I, umjesto da se bavimo važnim pitanjima o procesima i trendovima u prostoru, vrijeme često gubimo na tumačenje te problematike.

Možda bi kao rješenje postojeće zbrke bilo uputno, i izvan stručnih krugova, koristiti pojam »upravni grad« kad god se misli na grad kao jedinicu lokalne samouprave koja se sastoji od više naselja. Pojam »grad«, barem kada se govori o gradu s geografskog aspekta, valja koristiti u njegovom izvornom značenju, kao kompaktno sagrađenog prostora s cjelokupnim urbanim sadržajem (Vresk, 2002:7).

Čini se ipak da su navedeni nedostaci koji su proizlazili iz neslaganja stručnog i službenog diskursa prepoznati i na državnoj razini. Tako je 2011., potaknut dijelom i zahtjevima međunarodnih statističkih službi, Državni zavod za statistiku osnovao Radnu skupinu za određivanje kriterija tipizacije naselja (urbana i ruralna). Rezultat njenog rada je objavljivanje publikacije *Model diferencijacije urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja u Republici Hrvatskoj, Metodološke upute 67*, (Ostroški, 2011).⁹⁶ Taj je model kompromis između primjene upravnih i stručnih kriterija. Prema njemu se urbanim (gradskim) naseljima smatraju:

1. Sva naselja sjedišta upravnih gradova (bez obzira na broj stanovnika).
2. Sva naselja veća od 10.000 stanovnika.
3. Naselja od 5000-9999 stanovnika, s 25 % i više zaposlenih u naselju stanovanja, i to u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima (u odnosu na ukupan broj zaposlenih stanovnika naselja).
4. Naselja od 2000-4999 stanovnika, s 25 % i više zaposlenih u naselju stanovanja, i to u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima (u odnosu na ukupan broj zaposlenih mještana) te s udjelom nepoljoprivrednih kućanstava od 50 % i više.

Sva ostala naselja, koja ne zadovoljavaju navedene kriterije, smatraju se ruralnim i prijelaznim naseljima (u tu skupinu uključena su sela i ostala, jače ili slabije urbanizirana naselja u ruralnom prostoru, te suburbana naselja).

Primjena tog modela diferenciranja tipova naselja na naseljski skup korišten prilikom Popisa 2001. (uz uvažavanje i naknadno proglašeni upravnih Gradova), rezultirala je s izdvajanjem 143 gradska naselja. U njima je prema podacima Popisa 2001. živjelo 2.379.047 stanovnika što je činilo 53,6% ukupnog stanovništva Hrvatske.

U svakom slučaju, izneseno ukazuje na to da se u posljednjih 30-ak godina, u našem znanstvenom diskursu, pitanju izdvajanja gradskih od ostalih naselja pristupa kroz posebno oblikovane modele, neovisne o popisnim, odnosno upravnim definicijama grada. Stoga je to i naša polazna točka, koliko god »urbanocentrična« ustvari

⁹⁴ O tome je više bilo riječi u poglavlju 5.2.

⁹⁵ Često spominjani slučaj u javnosti je isticanje Velike Gorice kao šestog (?) po veličini hrvatskog grada. Doista, Velika Gorica kao upravni grad, odnosno jedinica lokalne samouprave sa 58 naselja, ima 63.517 stanovnika (2001.) i time je nakon upravnih gradova: Zagreba (779.145 st.), Splita (188.694), Rijeke (144.043), Osijeka (114.616), Zadra (72.718) i Slavonskog Broda (64.612) sedmi po veličini upravni grad. No, naselje Velika Gorica imalo je 2001. godine 33.339 stanovnika, dakle samo nešto više od pola svih stanovnika upravnog grada, i time je 13. grad u Hrvatskoj. Jasno, može se postaviti pitanje uključivanja obližnjih prigradskih naselja u aglomeraciju, no to ne umanjuje zbrku koju takvi primjeri svakodnevno izazivaju.

⁹⁶ Član Radne skupine bio je i prof.dr.sc. Dane Pejnović s Geografskog odsjeka PMF-a u Zagrebu, a u izradi publikacije su uz postojeće modele M. Vreska korišteni i nalazi doktorske disertacije koja čini temelj ove knjige.

bila. To je i komentar na u uvodu iznesenu, posljednju tezu o ovisnosti definicije ruralnog o definiciji urbanog kao referentnoj točki.

I sad se postavlja pitanje: kako povezati u uvodnim poglavljima iznesene teorijske postavke, spoznaje proizišle iz analize popisnih definicija ruralnih područja raznih svjetskih zemalja, primjere ruralnih tipologija europskih država i EU-a te konačno tradiciju naših metodoloških pristupa s pragmatičnim zahtjevom za statistički i kartografski omeđenim ruralnim područjima kao prostornom osnovom tipologije?

Prvo, jasno je da se s obzirom na cilj i svrhu rada (opipavanje objektivne, u znanstvenom smislu, mjerljive stvarnosti ruralnih područja) pitanje ruralnosti kao koncepta shvaćanja prostornih odnosa ili kao diskurzivnih socijalnih reprezentacija ne može činiti eksplicitno izraženu osnovu diferencijacije. To se posebno odnosi na individualnu spoznajnu razinu ruralnosti. Ipak, smatramo da se korištenjem kompleksnijih, geografski utemeljenih pristupa izdvajanju grada »kakvog smo zadržali u svijesti«, dakle formalnog, a ne upravnog, može barem dijelom osvijetliti i ta dimenzija ruralnosti. Kao osnova tipologije podrazumijeva se dakle, »konkretni, materijalni ruralni prostor« (Halfacree, 2006:51), odnosno realni, materijalni geografski prostor i vrijeme, ujedno čimbenik i odraz procesa zadovoljavanja osnovnih ljudskih funkcija: stanovati i u zajednici živjeti, raditi, opskrbljivati se, obrazovati se i provoditi slobodno vrijeme. Bavljenje poljoprivredom i/ili vlasništvo nad zemljom ili stokom smatra se pritom važnim i trajnim elementom ruralnosti, iako ne diskriminatornim obilježjem. Drugo, analiza popisnih definicija te modela diferenciranja korištenih za ostale službene svrhe pokazala je da se za osnovno diferenciranje prostora koristi nekoliko temeljnih kriterija i njihovih kombinacija, od administrativnog statusa do broja stanovnika i gustoće naseljenosti ili socio-ekonomske strukture stanovništva.

U analiziranim tipologijama upravo su ti ili slični kriteriji korišteni za prvi korak: izdvajanje ruralnih područja. U najviše slučajeva diskriminatorna analiza je kao rezultat proizvela prostornu shemu u kojoj su izostavljeni gradovi ili gradska područja, na način na koji se oni uobičajeno izdvajaju u tim državama, ponajprije u stručnom diskursu. Drugim riječima, neurbano kao ruralno.

I konačno, povežemo li ovo s našim iskustvima diferenciranja urbanih i ruralnih naselja, moguće je prepoznati tri osnovna pristupa, ako se tipologija oblikuje na razini naselja, za čim je potreba već jasno objašnjena. Prvi mogući pristup podrazumijevao bi, koristeći Vreskov model za 2001. uz eventualno potrebne modifikacije kako su to činili i drugi autori (v. tab. 26), izdvojiti gradska naselja, dok bi »reziduum urbanog«, prema praksi većine ovdje razmotrenih tipologija ruralnih područja europskih zemalja, činio ruralni prostor ili neurbana naselja kako to nazivaju neki autori (Nejašmić i Štambuk, 2003). Drugi mogući pristup bio bi, uz gradska naselja, iz ukupnog naseljskog skupa ukloniti i tzv. prijelazna (urbanizirana) naselja po nekom od korištenih modela, ili primjerice jače urbanizirana ukloniti, a slabije urbanizirana ostaviti zajedno s ruralnim naseljima, o čemu je više riječi bilo u prethodnim poglavljima. Oba ta pristupa bila bi u našoj tradiciji geografskog poimanja urbanih i ruralnih područja. Treći pristup na tragu je shvaćanja ruralnog kao prostornog kompleksa izvan morfoloških gradskih aglomeracija, što podrazumijeva i male gradove i ostale centre (centralna naselja) koja su životno vezana za ruralni prostor i njegov su sastavni dio. Takvo shvaćanje, vidjeli smo, danas dominira službenim diskursom EU-a, a simbolično je promovirano dokumentom »Budućnost ruralnog društva« iz 1988. (EU, 1988). Takav bi pristup u metodološkom smislu podrazumijevao definiranje morfoloških gradskih aglomeracija u Hrvatskoj (dakle gradova s njihovim prigradskim, prije svega kontinuirano izgrađenim zonama) te definiranje malih gradova i centralnih naselja nižeg stupnja (lokalnih i područnih centara). Prve bi valjalo isključiti iz naseljskog skupa ruralnih naselja, a druge u njega uključiti.

Drugi pristup koji podrazumijeva neuključivanje prijelaznih (urbaniziranih) naselja je vrlo brzo napušten kao opcija. Glavni razlog za to je da je pojam urbanizacije otvoren različitim mogućnostima interpretacije i smatramo ga, možda najbitnijom, ali ipak samo jednom dimenzijom ruralnosti. Može biti shvaćen kao infrastrukturna opremljenost kućanstava (struja, vodovod i kanalizacija), opremljenost naselja objektima društvene infrastrukture (škola, vrtić, knjižnica, ambulanta...), socio-ekonomska struktura stanovništva ili pak način života ili stanje svijesti, da spomenemo samo neke mogućnosti. U našoj se geografiji stupanj urbanizacije obično određuje udjelom poljoprivrednog stanovništva, udjelom nepoljoprivrednih kućanstava i udjelom zaposlenih izvan poljoprivrede. Za svako naselje se, prema tome, može na ovaj ili onaj način odrediti stupanj urbanizacije, a podjela na viši i niži stupanj urbanizacije ovisi o granicama koje postavlja istraživač. Kao jedna od kategorija takve podjele pojavljuju se i ruralna naselja (Salaj, 1999; Vresk, 1982). Iako su se izabrane varijable u tridesetogodišnjem razdoblju pokazale relevantnima za diferencijaciju naselja, njihovim korištenjem zasigurno se isključuju naselja koja bi se po nekim drugim kriterijima mogla smatrati ruralnima. Njihovim isključenjem nestaje i mogućnost da se takva naselja detaljnije istraže s drugih aspekata. Prema *Programu prostornog uređenja Republike Hrvatske*, gradska područja obuhvaćaju 12 posto naseljenog teritorija RH i 63 posto ukupnog stanovništva; prijelazna, gradsko-seoska područja

27 posto naseljenog teritorija i 16 posto ukupnog stanovništva, a seoska, tj. ruralna područja 61 posto naseljenog teritorija i 21 posto ukupnog stanovništva (Salaj, 1999:12). Podaci o ruralnim područjima su daleko ispod udjela koji se, i površinom i brojem stanovnika, ruralnim područjima pridodaju u europskim državama i prosjeku EU-a, što je svakako bio i dodatni argument da se u tipologiju trebaju uključiti i naselja koja su u *Programu* svrstana u kategoriju prijelaznih, gradsko-seoskih područja.

Tipologija je stoga temeljena na kombinaciji preostalih dvaju pristupa, kojom se nastojalo zadržati shvaćanje ruralnih prostora kao strukturno i funkcionalno mozaičnih i hibridnih područja, manje gustoće i koncentracije stanovništva u usporedbi s gradovima, teritorijalno raspršenih od gradskog ruba do rijetko naseljenih i udaljenijih područja. Prema tradicionalnom modelu urbano-ruralnog kontinuuma, prostorno je obuhvaćen onaj njegov dio koji je izvan međa *formalnog grada*. Zbog sustavnosti i mogućnosti komparacije tipologije sa sličnim prostornim analizama u kojima su urbana područja uglavnom izdvojena nekim od spomenutih modela, te zbog još vrlo otvorenih i diskutabilnih pitanja o tome što su to »mali gradovi«, sva gradska naselja, izdvojena modificiranim Vreskovim modelom u koji su uključene centralne funkcije, bez obzira na veličinu smatrana su urbanim područjima. To je ujedno i odraz nastojanja da se kolektivne socijalne reprezentacije o »gradu« i »selu«, hipotetski - jer o tome koliko nam je poznato nema sveobuhvatnih istraživanja na razini Hrvatske, reflektiraju u tipologiji. No, to nipošto ne znači da su veze gradova, posebno manjih, i ostalih centara s ruralnom okolicom zanemarene. U tu svrhu izrađena je mreža centralnih naselja koja su vrednovana prema svom »gravitacijskom potencijalu«, te je ocijenjena dostupnost ruralnih naselja tim centrima.

Takav pristup na razini naselja omogućuje i da se naknadno eventualno u tipologiju »uključ« mali gradovi, a »isključ« naselja za koja bi se određenom metodologijom utvrdilo da čine dio morfološke aglomeracije velikih i srednjih gradova. Takva bi tipologija odgovarala spomenutom shvaćanju »ruralnih područja« kao »ruralnih regija«.

Prvi korak tipologije bio je izdvajanje gradskih naselja, za što je analiziran Vreskov model za 2001. (tab. 25). Osim testiranja postojećih varijabli i njihovih diskriminatorskih vrijednosti, poseban interes bio je usmjeren na centralne funkcije kao neizostavan element gradskih naselja te pitanje veličine naselja. Najprije je u model vraćena varijabla »udio nepoljoprivrednih kućanstava«, redovito korištena u prijašnje dvije verzije (1981. i 1991.), a izostavljena u verziji za 2001.⁹⁷ Smatramo da je ta varijabla vrlo važna jer ukazuje na morfološka obilježja naselja, koja su svakako neizostavan element dimenzije ruralnosti koju doživljavamo kroz kulturni pejzaž. To je posebno bitno danas kada je nakon nekoliko desetljeća intenzivne deagrarizacije i industrijalizacije udio poljoprivrednog stanovništva vrlo nizak i iznosi prosječno 5,5 posto, desetak puta manje od udjela sredinom prošlog stoljeća. No, funkcije se mijenjaju brže nego strukture pa fizionomija danas manje ili više urbaniziranih sela umnogome odražava nekadašnji način života ovisan o poljoprivredi, koja je, iako možda više nije osnovni izvor prihoda velikog dijela stanovništva, još često prisutna.⁹⁸ Njen odraz vidljiv je u izgledu stambenih i prisutnosti gospodarskih objekata, veličini okućnice i posjedovanju zemlje ili stoke.⁹⁹ Dodatnu potvrdu opravdanosti korištenja te varijable pronalazimo i u definiciji iz *Rječnika humane geografije* u kojoj se ruralnim područjima podrazumijevaju ona »...u kojima je u sadašnjosti ili *bližoj prošlosti* bio dominantan ekstenzivan način korištenja zemljišta, posebice putem poljoprivrede i šumarstva...« (Johnston i dr., 2000:18, istaknuo autor). Uz to, i u samoj definiciji kaže se da je »kućanstvo s poljoprivrednom proizvodnjom svako kućanstvo koje se bavi poljoprivrednom proizvodnjom, koje ima jedinstveno upravljanje, zajednički se koristi sredstvima za proizvodnju (strojevi, objekti, zemljište) i radom članova kućanstva« (Popis poljoprivrede 2003, DZS). Kako smo već istaknuli, posjedovanje zemlje smatramo važnim dijelom ruralnosti, što je završni prilog za uvrštavanje te varijable. Prag od 50 posto preuzet je iz dosadašnjih modela.

Druga modifikacija odnosi se na izostavljanje udjela poljoprivrednog stanovništva kao korištene varijable. Iako se to na prvi pogled može činiti kao izostavljanje dosad ključnog kriterija koji izravno upućuje na socio-ekonomsku strukturu naselja, valja odmah napomenuti da je on dijelom zadržan u novoj varijabli. Naime, u odnosu na 1981. i 1991. Vresk je promijenio jednu od varijabli, i to onu koja se odnosi na »udio radnika u mjestu

97 O razlozima za njeno izostavljanje možemo samo nagađati. Pretpostavljamo da je to posljedica činjenice da autoru nisu bili dostupni podaci o poljoprivrednim kućanstvima jer se u Popisu 2001. nisu definirala poljoprivredna kućanstva. Podaci za kućanstva s poljoprivrednim gospodarstvom izrađena su prema definiciji poljoprivrednih kućanstava koja je korištena u Popisu 1991. i jedno vrijeme su bila dostupna jedino uz posebnu obradu.

98 Dijelom ovdje mislimo na »mješovita domaćinstva« radnika-seljaka, o čemu je posebno u našoj sociologiji vrlo opširno pisano, a dijelom na staračka domaćinstva kojima su »komad zemlje i kravica« jedino što im je ostalo.

99 Upravo taj argument za korištenje te varijable ističe Vresk: »Četvrta je varijabla (»postotak domaćinstava bez poljoprivrednog gospodarstva«, tj. nepoljoprivrednih kućanstava, op. a.) neizravan pokazatelj stanovitih fizionomijskih karakteristika naselja (Vresk, 2002:6).

Tab. 27. Analiza udjela poljoprivrednog stanovništva prema veličini naselja 2001.

Veličina naselja (broj stanovnika)	Broj naselja s više od 5,6 % (državni prosjek) poljoprivrednog stanovništva	Broj naselja s više od 10 % poljoprivrednog stanovništva	Primjeri (naselje i udio poljoprivrednog stanovništva)
2000-4999	44	23	Gundinci – 46; Belica – 33,5; Babina Greda – 25,6; Drenovci – 19...
5000-9999	6	2	Borovo – 12,4; Ilok – 11,6; Otok – 8,5; Pitomača – 9,7; Gunja – 7,4; Đurđevac – 5,7
10.000 i više	0	0	-

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

stanovanja«. Ona je u modelu 2001. transformirana u »udio aktivnih mještana koji rade u naselju, ali izvan vlastitog poljoprivrednog gospodarstva«, što je djelomično povezivanje dviju varijabli u jednu, jer se spomenuta struktura stanovništva *de facto* odnosi na stanovništvo zaposleno u naselju stanovanja, izuzev aktivnog poljoprivrednog stanovništva. Dakle, u toj novoj varijabli »sačuvana« je informacija o poljoprivrednom stanovništvu, uz razliku da se radi samo o aktivnima, i da se promatraju neizravno, unutar kontingenta zaposlenih mještana. No, važnije je da analiza vrijednosti udjela poljoprivrednog stanovništva na razini svih naselja u popisu 2001. upućuje na to da se njegovo korištenje kao diskriminacijskog kriterija smanjuje, posebno u skupini većih naselja. Dokaz za to, možemo pretpostaviti, vidljiv je i u činjenici da je M. Vresk, za razliku od modela 1981. i 1991., kada je udio poljoprivrednog stanovništva bio važan za diferencijaciju svih naselja manjih od 10.000 stanovnika, u modelu za 2001. taj kriterij pretpostavio samo za naselja između 2000 i 4999 stanovnika. Naime, primjena praga od 10 posto poljoprivrednog stanovništva (tab. 27) na skupinu naselja u veličinskom razredu od 5000 do 9999 stanovnika utjecala bi na samo dva naselja, Borovo (12,6 %) i Ilok (11,6). Spusti li se prag na 5,6 posto, dakle u okvir državnog prosjeka, što je bila logika prijašnjih modela, broj obuhvaćenih naselja u tom veličinskom razredu raste tek na 6 (Borovo, Ilok, Otok, Pitomača, Gunja, Đurđevac).

Kod naselja između 2000 i 4999 stanovnika taj kriterij utječe na 23 (u slučaju 10 %), odnosno 44 naselja (u slučaju 5,6 %), što upućuje da bi kriterij mogao biti primjenjiv. No, zapravo se pokazuje da samo kod jednog naselja (Pakoštane, 15,8%) ostale dvije varijable (udio nepoljoprivrednih kućanstva i udio zaposlenih u naselju stanovanja, izuzev aktivnog poljoprivrednog stanovništva) nisu dale potpuno iste rezultate kao i primjena kriterija od manje od 10 posto poljoprivrednog stanovništva! To potiče na razmišljanje o svrhovitosti daljnjeg korištenja te varijable, čak i u razredu s naseljima od 2000 do 4999 stanovnika. No, spusti li se prag udjela poljoprivrednog stanovništva u okvir državnog prosjeka (5,6 %), naselja Grubišno Polje (9,5 %), Novalja (8,8 %), Donja Stubica (8,2 %), Pakrac (6,3 %), Hvar (6,4 %) i Oroslavje (6,6 %), inače naselja sjedišta upravnih gradova i, što je važnije, subregionalni centri (jači ili slabiji, izuzev Donje Stubice), primjenom te varijable bila bi eliminirana iz skupa gradskih naselja.¹⁰⁰ Udio poljoprivrednog stanovništva u spomenutim naseljima, iako je (samo nešto) veći od državnog prosjeka, zapravo je vrlo nizak (što bi se moglo reći čak i za Ilok, Pitomaču i Đurđevac) i proizlazi iz djelomične funkcionalne usmjerenosti tih naselja i na poljoprivredu, što je potpuno logično i očekivano s obzirom na prirodno-geografska obilježja i tradicionalno značenje agrara. Zaključimo, apsolutno smanjenje broja poljoprivrednog stanovništva u Hrvatskoj rezultiralo je snižavanjem njegovog prosječnog udjela u ukupnoj populaciji, što je pak već ionako vrlo niske udjele u tradicionalnim agrarnim krajevima (pa i njihovim gradskim naseljima) učinilo diskriminirajućim faktorom. To ni u kom slučaju ne znači da pri nekoj drugoj modifikaciji ili oblikovanju modela udio poljoprivrednog stanovništva ne treba koristiti, nego da uvijek i iznova treba razmotriti svaku postojeću varijablu i prije njenog korištenja provesti detaljnu prostornu analizu.

Posljednja, ali možda i najvažnija modifikacija proizašla je iz komparativne analize gradskih naselja izdvojenih temeljem opisanog modela i stupnja njihovog centraliteta.¹⁰¹ Napomenuli smo kako je primijećeno da je već model izdvajanja gradskih naselja 1971. pokazao neke anomalije koje su se manifestirale prije svega uključivanjem u skup gradskih naselja nekih koja, osim veličine i udjela nepoljoprivrednog stanovništva, nisu imala druge atri-

¹⁰⁰ Prag od 6 posto poljoprivrednog stanovništva (odnosno prosjek) neki su autori koristili u izdvajanju gradskih naselja pri istraživanju gradskih regija makroregionalnih centara, na temelju popisa 2001. (Klempić, 2008). I dok se taj model u tom slučaju pokazao prihvatljivim, očito je da je manje uspješan izvan gradskih regija.

¹⁰¹ Metodologija i rezultati određivanja stupnja centraliteta izneseni su u poglavlju 5.3.3.10. Centralitet naselja.

Tab. 28. Odnos broja gradskih naselja i stupnja centraliteta

Broj stanovnika	Broj gradskih naselja	Broj gradskih naselja – subregionalnih centara i višeg stupnja centraliteta	Udio gradskih naselja – subregionalnih centara i višeg stupnja centraliteta
više od 10.000	38	38	100 %
9999-5000	33	33	100 %
4999-2000	57	37	64,9 %
UKUPNO	128	108	84,4 %

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku i tab. 91

Tab. 29. Odnos broja neurbanih naselja i stupnja centraliteta

Broj stanovnika	Broj neurbanih naselja	Broj neurbanih naselja – subregionalnih centara i višeg stupnja centraliteta	Udio neurbanih naselja – subregionalnih centara i višeg stupnja centraliteta
više od 10.000	0	0	0 %
9999-5000	8	0	0 %
4999-2000	91	0	0 %
UKUPNO	99	0	0 %

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku i tab. 91

bute grada. Ta je pojava bila posebno prisutna oko značajnijih centara rada u koja su dnevno cirkulirali radnici, mijenjajući time socio-ekonomsku strukturu naselja stanovanja (Vresk, 1982). Uključivanje prigradskih ili ostalih jače urbaniziranih naselja, koja su u velikoj mjeri ovisna o matičnom gradu kako zbog radnih mjesta, tako i zbog funkcija višeg stupnja centraliteta, u skup gradskih nastavljeno je i kasnije.¹⁰² Naime, statistički modeli čije varijable samo posredno ukazuju na funkcionalnu samostalnost i opremljenost naselja u uvjetima izrazite (sub)urbanizacije ostavljaju prostor da se kao gradsko izdvoji i ono kojem očito nedostaje barem jedan aspekt »gradotvornosti« – društvene funkcije. Zadovoljavanje temeljnih životnih potreba poput rada, obrazovanja, zdravstvene zaštite i opskrbe, i to ne samo za potrebe vlastitog stanovništva, nego i onoga iz okolice, jednako grad čini gradom kao i koncentracija stanovništva, njegova ekonomska struktura i fizionomija. Pitanje je koje su to funkcije, koji stupanj centraliteta: makroregionalni, regionalni, subregionalni, područni ili lokalni, koje neko naselje, uz sva ostala gradotvorna obilježja, čine (malim) gradom (jer s velikim i srednjim gradovima, dakle naseljima u svakom slučaju većima od 10.000 stanovnika u biti nema dileme)? Odgovor smo potražili u analizi stupnjeva centraliteta naselja većih od 10.000 stanovnika, onih koja u svakom slučaju možemo smatrati gradovima. Očekivano, sva imaju, prema našoj analizi i postavljenim kriterijima, barem status subregionalnog centra. Jednake rezultate daje i analiza veličinskog razreda gradskih naselja sa 5000 do 9999 stanovnika: od 33 takva naselja sva imaju status subregionalnog centra. U skupu manjih gradskih naselja, od 2000 do 4999 stanovnika, 64,9 posto svih naselja ima istu razinu funkcionalne opremljenosti. Očito je, dakle, da među gradskim naseljima više od četiri petine (108 od 128) ima status subregionalnih centara (tab. 28).

Još je indikativnije da među naseljima koja modificiranim Vreskovim modelom 2001. nisu izdvojena kao gradska, iako ih je 99 veće od 2000 stanovnika, nema ni jednog sa statusom subregionalnog centra (tab. 29)!

Iz ovoga zaključujemo da razina subregionalnog centra korespondira u velikoj mjeri s naseljima koja su u skup gradskih izdvojena temeljem modificiranog Vreskovog modela za 2001. Očekivano je i da ne mogu baš sva manja gradska naselja (21 naselje u razredu od 2000 do 4999 stanovnika, odnosno 15,6 posto svih gradskih naselja) imati status subregionalnog centra jer su, primjerice, u zonama gravitacijskog utjecaja viših centara ili manji broj stanovnika njihovog vlastitog gravitacijskog područja ne opravdava postojanje nekih društvenih sadržaja. No, smatramo da stupanj funkcionalne opremljenosti naselja na razini subregionalnog centra uvelike daje gradska obilježja naselju.

102 Tako je primjerice u modelu izdvajanja gradskih naselja 1981. izdvojen i Botinec Stupnički, zagrebačko prigradsko naselje (Vresk, 1982). Testiranjem modela za 1991. i 2001., u izvornoj i modificiranim verzijama, kao gradska se pojavljuju i sljedeća naselja: Čepin, Podstrana, Višnjevac, Stobreč, Bibinje, Marinići, Velika...

Pogledajmo sada koje su to funkcije korištene za definiranje subregionalnog centra (tab. 87). Osim osnovne škole, pošte, banke i klasičnih prodavaonica - funkcija obveznih za naselja nižih stupnjeva centraliteta, subregionalni centar podrazumijeva srednju školu, dom zdravlja odnosno više liječničkih ordinacija, prekršajni i eventualno općinski sud, supermarket ili više supereta (prodavaonica veće prodajne površine i šireg asortimana), a analiza je pokazala da se u pravilu radi o sjedištima upravnih gradova (83) ili u manjem broju slučajeva općina (10). Prisutnost tih funkcija, posebno možda srednje škole i suda, i dijelom doma zdravlja, po čemu se subregionalni centar razlikuje od područnog, ukazuje na njegov značaj za zadovoljavanje potreba ne samo vlastitog, nego i stanovništva šireg prostora, što je doista jedna od temeljnih funkcija grada.¹⁰³ Drugim riječima, smatramo da je razina subregionalnog centra doista potvrda funkcionalne samostalnosti i značaja naselja za njegovu okolicu, te da pri izradi statističkih modela izdvajanja gradskih naselja, posebno kod naselja većih od 5000 stanovnika, model treba testirati i s obzirom na stupanj centraliteta.¹⁰⁴ Pritom jasno treba imati na umu da se tim modelom, u idealnom slučaju, prije svega izdvaja grad u formalnom značenju te riječi, a ne funkcionalni grad koji čine grad i njegova urbanizirana i gravitacijski ovisna okolica ili pak gradska aglomeracija kao fizionomski konglomerat grada fizički povezanog s njegovim prigradskim naseljima.

No, možda važnija pouka iz usporedbe stupnja centraliteta i veličine naselja odnosi se na naselja manja od 2000 stanovnika. U našem se znanstvenom diskursu ta naselja ne smatraju urbanima, bez obzira na njihova socio-ekonomska, funkcionalna i morfološka obilježja. Ključan faktor njihovog izostavljanja je veličina naselja, prag koji je definiran u metodologiji popisa još 1961. Odluka o diskriminatornom pragu neizbježna je u takvim postupcima, a odabrana vrijednost od 2000 stanovnika tumači se čestom praksom mnogih zemalja, ali i najrealnijom za naše uvjete (Vresk, 1982, 2008, 2002). To je teorijski posve opravdano jer je demografska koncentracija jedan od temeljnih preduvjeta gradskog naselja. Također, praktično je i s metodološke strane jer korištenje istog praga olakšava vremensku komparaciju stupnja urbanizacije. Ipak, zamjetno je da 13 naselja manjih od 2000 stanovnika ima razinu funkcionalne opremljenosti subregionalnog centra.¹⁰⁵ Sva su sjedišta jedinica lokalne samouprave, 9 upravnih gradova i 4 općine. Prema varijablama za izdvajanje gradskih naselja, izuzev jasno veličine, ona potpuno zadovoljavaju kriterije za skup gradskih naselja. O fizionomskim obilježjima je teže objektivno govoriti, ali Hrvatska Kostajnica, Novi Marof, Slunj, Buzet ili Bakar, da spomenemo samo neka, vjerojatno zadovoljavaju i ta očekivanja od gradskog naselja. Njihova mala demografska masa rezultat je različitih procesa i prostornih konteksta u kojima jesu.¹⁰⁶ Stoga smo kao posljednju modifikaciju u Vreskov model za 2001. unijeli spuštanje potrebne veličine naselja na 1500 stanovnika. Primijenili smo, dakle, stupanj centraliteta (razinu subregionalnog centra) kao diskriminirajući faktor za naselja između 1500 i 1999 stanovnika koja zadovoljavaju sve kriterije kao i naselja od 2000 do 4999. Time je broj gradskih naselja povećan za još 9: Hrvatsku Kostajnicu, Novi Marof, Slunj, Vis, Buzet, Pregradu, Bol, Korenicu i Bakar.¹⁰⁷

Primjena tako modificiranog Vreskovog modela za 2001. rezultirala je sa 139 gradskih naselja u kojima je prema posljednjem popisu živjelo 2.393.746 stanovnika, odnosno 53,9 posto ukupne populacije.

Time je ujedno i definiran skup od 6620 neurbanih naselja sa 2.043.714 stanovnika (46,1 posto ukupne populacije) koji će biti obuhvaćen daljnjim analizama, nakon izuzeća 105 naselja bez stanovnika po popisu 2001.

Prije prelaska na drugi metodološki korak, odabir ključnih varijabli, treba naglasiti da je uz opisani, u znanstvenom diskursu dominantan način diferencijacije urbanih i ruralnih naselja, danas sve prisutniji i OECD-ov pristup. Temeljna je razlika na prostornoj razini u tome što se u njemu kao osnovna jedinica uzima općina,

103 Tu tvrdnju temeljimo na činjenici da u Hrvatskoj postoji 858 matičnih i 1281 područna osnovna škola, a znatno manje srednjih (383, bez centara za obrazovanje, učeničkih domova i sl.). Taj »pad« u broju srednjih škola jasno ukazuje na hijerarhijski poredak naselja, prelazak na »višu« stepenicu, odnosno važnost subregionalnih centara za okolna naselja. Kod sudova je situacija još zornija: pojavljuju se samo na razini subregionalnih centara.

104 Devet je naselja od 5000 do 9999 stanovnika koja po ovdje primijenjenom modificiranom Vreskovom modelu 2001. nisu izdvojena kao gradska: Čepin (9502), Podstrana (7341), Višnjevac (7146), Tenja (6747), Ivankovo (6695), Nova Mokošica (6041), Stobreč (5837), Borovo (5360) i Kaštel Novi (5309). Mahom se radi o većim prigradskim naseljima ili snažnije urbaniziranim naseljima, no funkcionalno slabo razvijenima u odnosu na svoju veličinu - niti jedno očekivano nema status subregionalnog centra. Jasno da to proizlazi iz njihove blizine makroregionalnom ili regionalnom centru.

105 Riječ je zapravo o 14 naselja jer je među njima i Rab sa 554 stanovnika. No, on je potpuno srastao s naseljem Banjol (1971 st.), odnosno proširio se na njega zbog fizičke ograničenosti poluotoka na kojem jest, i stoga se redovito promatraju kao jedinstveno gradsko naselje.

106 Hrvatska Kostajnica imala je 1991. 3480 stanovnika, a nakon Domovinskog rata 1993. No, uz Slunj, to je naselje i dio slabo razvijenih i rijetko naseljenih dijelova Hrvatske, Korduna i Banovine.

107 I drugi istraživači neka od tih naselja uključuju u skup gradskih: Klempić uključuje Bakar (Klempić, 2008), Nejašmić i Štambuk uključuju Novi Marof i Hrvatsku Kostajnicu (Nejašmić i Štambuk, 2003).

Tab. 30. Modificirani model izdvajanja gradskih naselja 2001. M. Vreska, primijenjen u izradi tipologije ruralnih područja

Veličina naselja (broj stanovnika)	Udio nepoljoprivrednih kućanstava	Udio zaposlenih u naselju stanovanja, izuzev aktivnog poljoprivrednog stanovništva	Stupanj centraliteta
1500-1999	50 % i više	25 % ili više	subregionalni centar
2000-4999	50 % i više	25 % ili više	-
5000-9999	-	25 % ili više	-
10.000 i više	-	-	-

Izvor: izradio autor prema modificiranom modelu M. Vreska (2008), uz primjenu stupnja centraliteta kao novog kriterija

Tab. 31. Gradska naselja i stanovništvo Hrvatske prema modificiranom modelu M. Vreska 2001.

Veličina naselja (broj stanovnika)	Broj naselja	Broj stanovnika	Udio u ukupnom broju stanovnika Hrvatske
1500-1999	11	18.209	0,4
2000-4999	57	190.138	4,3
5000-9999	33	223.969	5,0
10.000 i više	38	1.961.430	44,2
UKUPNO	139	2.393.746	53,9

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

odnosno upravni grad, za razliku od naselja. To je model diferencijacije u sitnijem mjerilu, njime se izdvajaju područja (općine ili upravni gradovi) i regije (u slučaju Hrvatske to su županije). Iako zbog različite prostorne razine nećemo detaljnije razmatrati taj model, pogledajmo kakve rezultate diferencijacije urbanih i ruralnih područja daje primjenom na općine i upravne gradove, a potom na županije.

U *Strategiji ruralnog razvoja Hrvatske 2008.-2013.* izrijeком se navodi: »...u svrhu provedbe politike ruralnog razvoja, kao najčešći međunarodno priznat i korišten kriterij za razlikovanje ruralnih i urbanih područja koristi se definicija OECD-a, koja se temelji na gustoći naseljenosti stanovništva«. Na lokalnoj razini (LAU 1/2 – općine, gradovi u Republici Hrvatskoj), područja se klasificiraju kao ruralna ili urbana temeljem praga od 150 stanovnika na km².

Primjenom OECD-ovih kriterija od 150 stanovnika na km² u lokalnim administrativnim jedinicama na županije, u svrhu definiranja ruralnih područja u Republici Hrvatskoj, dolazi se do sljedećih zaključaka:

Tab. 32. Ruralna i urbana područja, stanovništvo i naselja po OECD-ovom kriteriju

Klasifikacija	OECD kriterij					
	km ²	%	Broj naselja	%	Broj stanovnika	%
Ruralna područja*	51.872	91,6	6001	88,7	2.110.988	47,6
Urbana područja	4731	8,4	763	11,3	2.326.472	52,4
Ukupno	56.603	100	6751	100	4.437.460	100

Izvor: MPRRR, 2008. (napomena: zbroj u 3. koloni ne odgovara, preuzeto prema izvorniku)

Tab. 33. Ruralna i urbana područja, stanovništvo i naselja prema OECD-ovom kriteriju, na razini županija

Županija	Pretežito ruralna		Značajno ruralna		Pretežito urbana	
Bjelovarsko-bilogorska	133.084	6,30 %				
Brodsko-posavska	176.765	8,37 %				
Dubrovačko-neretvanska			122.870	7,94 %		
Istarska			206.344	13,34 %		
Karlovačka	141.787	6,72 %				
Koprivničko-križevačka	124.467	5,90 %				
Krapinsko-zagorska	142.432	6,75 %				
Ličko-senjska	53.677	2,54 %				
Međimurska			118.426	7,65 %		
Osječko-baranjska			330.506	21,36 %		
Požeško-slavonska	85.831	4,07 %				
Primorsko-goranska			305.505	19,74 %		
Sisačko-moslavačka	185.387	8,78 %				
Splitsko-dalmatinska			463.676	29,97 %		
Šibensko-kninska	112.891	5,35 %				
Varaždinska	184.769	8,75 %				
Virovitičko-podravska	93.389	4,42 %				
Vukovarsko-srijemska	204.768	9,70 %				
Zadarska	162.045	7,68 %				
Zagrebačka	309.696	14,67 %				
Grad Zagreb					779.145	100 %
Ukupno	2.110.988	100 %	1.547.327	100 %	779.145	100 %

Izvor: MPRRR, 2008.

S obzirom na spomenute kritike OECD-ovog pristupa u 3. poglavlju, D. Pejnović ga je modificirao imajući u vidu geografske osobitosti Hrvatske. Kao ključne argumente za modifikaciju iznosi činjenice da s obzirom na to da je prosjek naseljenosti Hrvatske dvostruko niži od primijenjenog praga tadašnje EU (78 st./km²), primijenjeni kriterij evidentno je neprimjeren za diferenciranje urbanih i ruralnih područja Hrvatske. Druga slabost primijenjene metodologije, smatra autor, apriorno je tretiranje administrativnih gradova kao urbanih područja, dok u mnogima od tih »područja gradova« čak ni glavna središnja naselja ne zadovoljavaju kriterij za grad. Razumljivo je stoga da su rezultati dobiveni tom metodologijom nevjerodostojni i ne korespondiraju s prostornom stvarnošću Hrvatske. Predlaže model diferenciranja ruralnih i urbanih područja Hrvatske temeljen na dva indikatora: a) pragu naseljenosti od 78 st./km² i b) veličini vodećeg naselja u jedinicama lokalne samouprave od 5000 stanovnika. Na osnovi empirijskih spoznaja, kao geografski najrelevantniji pokazatelj stupnja urbanosti ili ruralnosti ističe veličinu njihova vodećeg središnjeg naselja od 5000 stanovnika. Nekoliko je razloga koji opravdavaju takav veličinski prag za glavno središnje naselje jedinica lokalne samouprave. Naselja iznad ili ispod 5000 stanovnika indikator su većeg ili manjeg stupnja lokalne okupljenosti stanovništva, broja radnih mjesta u gospodarskim granama sekundarnog i tercijarnog sektora, stupnja centraliteta - razvijenosti središnjih funkcija (djelatnosti tercijarnog i kvartarnog sektora), morfoloških i fizionomskih obilježja naselja i njegova potencijalnog žarišnog utjecaja u okviru pripadajuće jedinice lokalne samouprave. To se odražava u odgovarajućem stupnju socio-ekonomskog prestrukturiranja njezina stanovništva i intenzitetu prostornih procesa (primjerice, suburbanizaciji).

Tab. 34. Udio urbanih i ruralnih područja u županijama Republike Hrvatske 2001. godine, prema modificiranom OECD-ovom kriteriju (D. Pejnović, neobjavljeno)

Prostorna jedinica	Ukupan broj stanovnika	Urbana područja		Ruralna područja	
		Aps	%	Aps	%
REPUBLIKA HRVATSKA	4.437.460	2.531.653	57,1	1.905.807	42,9
Zagrebačka županija	309.696	157.871	51,0	151.825	49,0
Krapinsko-zagorska županija	142.432	0	0,0	142.432	100,0
Sisačko-moslavačka županija	185.387	79.833	43,1	105.554	56,9
Karlovačka županija	141.787	71.509	50,4	70.278	49,6
Varaždinska županija	184.769	63.509	34,4	121.260	65,6
Koprivničko-križevačka županija	124.467	53.318	42,8	71.149	57,2
Bjelovarsko-bilogorska županija	133.084	55.112	41,4	77.972	58,6
Primorsko-goranska županija	305.505	168.110	55,0	137.395	45,0
Ličko-senjska županija	53.677	0	0,0	53.677	100,0
Virovitičko-podravska županija	93.389	37.437	40,1	55.952	59,9
Požeško-slavonska županija	85.831	28.201	32,9	57.630	67,1
Brodsko-posavska županija	176.765	80.445	45,5	96.320	54,5
Zadarska županija	162.045	77.977	48,1	84.068	51,9
Osječko-baranjska županija	330.506	197.901	59,9	132.605	40,1
Šibensko-kninska županija	112.891	60.960	54,0	51.931	46,0
Vukovarsko-srijemska županija	204.768	103.034	50,3	101.734	49,7
Splitsko-dalmatinska županija	463.676	301.233	65,0	162.443	35,0
Istarska županija	206.344	115.615	56,0	90.729	44,0
Dubrovačko-neretvanska županija	122.870	69.988	57,0	52.882	43,0
Međimurska županija	118.426	30.455	25,7	87.971	74,3
Grad Zagreb	779.145	779.145	100,0	0	0,0

U okviru primijenjene, uvjetno *geografske metodologije*, napravljeni su sljedeći istraživački koraci. Prvo, provedena je analiza gustoće naseljenosti i veličine glavnog središnjeg naselja u svim jedinicama lokalne samouprave (gradovima i općinama) Republike Hrvatske. Sve analizirane prostorne jedinice koje zadovoljavaju oba kriterija: gustoća naseljenosti iznad prosjeka RH (78 st./km²) i veličina glavnog središnjeg naselja iznad 5000 stanovnika izdvojene su kao **urbana područja**, dok su sve ostale izdvojene kao **ruralna područja**. Na osnovi broja stanovnika u urbanim i ruralnim jedinicama lokalne samouprave određen je udio urbanih i ruralnih područja na razini područne (regionalne) samouprave, odnosno županija (tab. 34). Temeljem većeg ili manjeg udjela stanovništva županija u urbanim, odnosno ruralnim područjima provedena je njihova daljnja diferencijacija na **izrazito urbana** (više od 70 posto stanovništva živi u urbanoj jedinici regionalne samouprave) i **pretežito urbana** (50-70 % stanovništva živi u urbanim jedinicama lokalne samouprave), odnosno **pretežito ruralna** (50-70 % stanovništva živi u ruralnim jedinicama lokalne samouprave) i **izrazito ruralna** (više od 70 % stanovništva živi u ruralnim jedinicama lokalne samouprave) (tab. 35).

Tab. 35. Pokazatelji stupnja urbanizacije, odnosno ruralnosti u županijama Republike Hrvatske 2001. godine, prema modificiranom OECD-ovom kriteriju (D. Pejnović, neobjavljeno)

Prostorna jedinica	Urbana područja				Ruralna područja			
	Izrazito urbana		Pretežito urbana		Pretežito ruralna		Izrazito ruralna	
	Više od 70% stanovništva živi u urbanoj jedinici regionalne samouprave		50% - 70% stanovništva živi u urbanim jedinicama lokalne samouprave		50-70% stanovništva živi u ruralnim jedinicama lokalne samouprave		više od 70% stanovništva živi u ruralnim jedinicama lokalne samouprave	
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%
Zagrebačka županija							227.078	73,3
Krapinsko-zagorska županija							142.432	100,0
Sisačko-moslavačka županija							133.788	72,2
Karlovačka županija					86.104	60,7		
Varaždinska županija							137.901	74,6
Koprivničko-križevačka županija							88.117	70,8
Bjelovarsko-bilogorska županija							95.486	71,7
Primorsko-goranska županija			158.771	52,0				
Ličko-senjska županija							53.677	100,0
Virovitičko-podravska županija							66.880	71,6
Požeško-slavonska županija							64.888	75,6
Brodsko-posavska županija					104.859	59,3		
Zadarska županija					87.230	53,8		
Osječko-baranjska županija			166.663	50,4				
Šibensko-kninska županija					69.715	61,8		
Vukovarsko-srijemska županija					110.540	54,0		
Splitsko-dalmatinska županija			257.917	55,6				
Istarska županija					108.162	52,4		
Dubrovačko-neretvanska županija					65.983	53,7		
Međimurska županija							102.636	86,7
Grad Zagreb	779.145	100,0						

Izložena tablična analiza pokazuje ruralno-urbani kontinuum na području Republike Hrvatske, s rasponom od izrazito ruralnih područja (10 županija, od čega 7 iz Središnje Hrvatske, 2 iz Istočne Hrvatske i 1 iz Gorske Hrvatske), preko pretežito ruralnih područja (7 županija, od čega 3 iz Južne Hrvatske, 2 iz Istočne Hrvatske te po 1 iz Središnje Hrvatske i Sjevernog hrvatskog primorja), odnosno pretežito urbanih područja (3 županije, čija su središta okupljanja makroregionalna središta Split, Rijeka i Osijek) do izrazito urbanih područja (Grad Zagreb).

Aggregiranjem podataka za pripadajuće županije došlo se do zbirnog podatka o udjelu pojedinih kategorija urbanih i ruralnih područja u ukupnoj površini i broju stanovnika Hrvatske (tab. 36).

Tab. 36. Udio pojedinih kategorija urbanih i ruralnih područja u ukupnoj površini i stanovništvu Republike Hrvatske 2001. godine, prema modificiranom OECD-ovom kriteriju (D. Pejnović, neobjavljeno)

Obilježje	Površina		Stanovništvo	
	Aps.	%	Aps.	%
Urbana područja	7610,0	13,4	2.534.780	57,1
- Izrazito urbana	641,3	8,4	779.145	30,7
- Pretežito urbana	6968,7	5,0	583.351	26,4
Ruralna područja	48.984,4	86,6	1.902.680	42,9
- Pretežito ruralna	19.333,0	39,5	632.539	33,2
- Izrazito ruralna	29.651,4	47,1	1.270.141	9,6
UKUPNO	56.594,4	100,0	4.437.460	100,0

Sukladno izloženom, ruralna područja zauzimaju 86,6 posto površine, na kojoj je 2001. živjelo 42,6 posto stanovništva Hrvatske. Izloženi pokazatelji, kao i udio pojedinih kategorija ruralnih područja (pretežito ruralna, izrazito ruralna) upućuje na primjeren odabir indikatora i metodologije diferenciranja urbanih i ruralnih područja Hrvatske. U prilog tome svjedoči i činjenica da je primijenjena metodologija registrirala mjesto i ulogu makroregionalnih središta u prostornom razvoju Hrvatske s jedne, odnosno detektirala Ličko-senjsku i Krapinsko-zagorsku županiju kao najruralnije županije u kategoriji izrazito ruralnih područja s druge strane. Ali i »prepoznala« obrnuto proporcionalan udio pretežito ruralnih i izrazito ruralnih područja u ukupnoj površini i stanovništvu Hrvatske.

5.3.2. ODABIR KLJUČNIH VARIJABLI

Istraživanju i planiranju razvoja ruralnog prostora valja pristupiti cjelovito. Proizlazi to ne samo iz teorije svepri-
sutnog koncepta održivog razvoja, nego i iz elementarnog poznavanja međuzavisnosti prirode i društva i shva-
ćanju ruralnog kao resursima i potencijalima raznovrsnog i bogatog prostora. Stoga u izradi tipologije ruralnih
područja treba težiti odabiru i kreiranju onih varijabli koje će što objektivnije i sveobuhvatnije ukazivati na temeljne
strukture, funkcije i procese koji utječu na različite dimenzije stvarnosti ruralne Hrvatske.¹⁰⁸ Taj zahtjev teorijske
prirode nastavlja se i odabirom metodološkog pristupa: selekcija varijabli smatra se jednim od najvažnijih koraka
u faktorskoj analizi, tehnici odabranoj za početnu fazu izrade tipologije. No, konačan popis pokazatelja uvelike
je, nažalost, ovisan o dostupnosti podataka (u našem slučaju na razini naselja).

Prvi korak činila je analiza varijabli korištenih u službenim definicijama i tipologijama ruralnih područja
prvenstveno europskih zemalja (tab. 16 i tab. 18) te u dosadašnjim metodama diferencijacije ruralnih područja
u Hrvatskoj. Uspoređujući tako formiran skup varijabli s podacima dostupnima na razini naselja u Hrvatskoj te
nastojeći da se selekcijom obuhvati socio-demografska, ekonomska, funkcionalna i fizionomska struktura rural-
nih područja, kreirana je inicijalna lista varijabli grupiranih u 11 skupina: Lokacijska obilježja; Broj, razmještaj
i sastav stanovništva; Demografska dinamika; Zaposlenost i cirkulacija; Socio-ekonomska struktura naselja;
Značaj i struktura poljoprivrede kao izvora prihoda; Način korištenja zemljišta; Funkcije i stanje stambenog
fonda; Infrastrukturna opremljenost kućanstava; Centralitet naselja; Dostupnost centralnim i funkcionalno jače
opremljenim naseljima.

Odmah na početku valja napomenuti da odabrane varijable ni u kom slučaju ne predstavljaju sveobuhvatnu
analizu pojedinih aspekata prostora. Takav zadatak umnogome bi premašivao svrhu i cilj ovog istraživanja,
posebno imajući u vidu činjenicu da se podaci moraju prikupiti i obraditi na razini svih naselja jer ona čine
osnovnu prostornu jedinicu tipologije. Primjerice, to znači da su u drugoj skupini »Broj, razmještaj i sastav
stanovništva« analizirani pokazatelji strukture stanovništva koji odgovaraju cilju ove tipologije, koji su se u sličnim
tipologijama pokazali bitnima za diferencijaciju i koji su inicijalnim analizama i na temelju dosadašnjih istraži-

108 »Ruralni prostor danas je poput supermarketa iz kojeg svatko uzima ono što želi«. Ta misao prof.dr. sc. Irme Potočnik s Oddelka za geografiju iz Ljubljane, citirana prema sjećanju, neizbježna je činjenica i predstavlja ozbiljnu prepreku objektivnom i cjelovitom pristupu ruralnom. No, to je ujedno i izazov za što pažljiviju, sustavniju i uravnoteženiju »kupovinu u supermarketu«, odnosno izbor varijabli.

vanja pokazali dovoljnu nehomogenost u vrijednostima. Osim toga, broj varijabli ima važan utjecaj u postupku faktorske analize i stoga za oblikovanje »uravnotežene« tipologije treba težiti proporcionalnoj zastupljenosti svake pojedine dimenzije ruralnosti. Stoga je redukcija varijabli u pojedinim dimenzijama nužna. Dubina obrade pojedine varijable također odgovara cilju tog metodološkog koraka: uočavanju osnovnih pravilnosti i tendencija u prostornoj distribuciji, prije svega na razini makroregija i županija. Općine i naselja se koriste samo da bi se ukazalo na pravila distribucije uočena na višim prostornim razinama, odstupanja od njih, specifičnosti i slično. Analiza varijabli zamišljena je dakle kao komentar kartografskih prikaza – oni čine slojeve koji će preklapanjem dati tipologiju.

Iako je cilj izrada tipologije ruralnih i urbaniziranih naselja, varijable se analiziraju i u urbanim. Međusobna uzročno-posljedična povezanost pojava i procesa u ruralnim i urbanim područjima ključ je razumijevanja suvremene prostorne stvarnosti Hrvatske i stoga je takav pristup neizostavan.

Na početku svake skupine tablično su poimence navedeni nazivi varijabli zajedno s njihovim kraticama korištenim u faktorskoj analizi da bi ih bilo moguće prepoznati u korelacijskoj matrici i matrici faktorske strukture kasnije u tekstu. U tablicama su navedene sve inicijalne i tehnikama deskriptivne statistike analizirane varijable, dok su one korištene u faktorskoj analizi zatamnjene.

5.3.3. STATISTIČKA I KARTOGRAFSKA ANALIZA VARIJABLI

5.3.3.1. LOKACIJSKA OBILJEŽJA

Naselje. Općina. Županija. Prvu skupinu varijabli čine podaci koji će prvenstveno biti korišteni u analizi rezultata faktorske i klaster-analize, a ne kao varijable (izuzev nadmorske visine). Naseljski skup u popisu 2001. brojio je 6759 naselja, u 20 županija te Gradu Zagrebu kao posebnoj administrativnoj jedinici sa statusom županije, odnosno u 423 općine i 123 upravna grada.¹⁰⁹ Sve analize, statističke i kartografske, izrađene su na toj osnovi.

Hrvatska je zemlja brojnih i malih naselja - suvremena mreža još je uvelike odraz organizacije prostora u tradicionalnom agrarnom društvu, iako porast broja gradskog stanovništva te izumiranje naselja i prorjeđivanje naseljske mreže ukazuju na njenu rekonfiguraciju. Više od trećine svih naseljenih mjesta ima manje od 100 žitelja (36,6 %) (tab. 38). No, u njima živi samo 106.586 stanovnika ili 2,4 posto ukupne populacije. Istovremeno u četiri velika grada s više od 90.000 stanovnika (u Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku) živi gotovo četvrtina Hrvatske (24,8 %). Najviše stanovnika ipak živi u 511 naselja sa 1000 do 9999 stanovnika (26,4 %). Regionalne razlike u veličinskoj distribuciji vrlo su izražene. One su ponajprije rezultanta međudjelovanja prirodno-geografske osnove i uvjeta historijskog razvoja. Patuljasta naselja, ona s manje od 100 stanovnika, dominiraju u brdsko-planinskom prostoru Hrvatske. U Gorskoj Hrvatskoj čine gotovo dvije trećine naseljskog skupa (63,9 %). Natprosječno su prisutna i u Sjevernom hrvatskom primorju, prvenstveno u unutrašnjoj Istri. Obje regije, istim redom, imaju i najveće udjele naselja bez stanovnika (»mrtvih sela«), što ukazuje na proces demografskog izumiranja kojima su ta naselja, kao i ostali pretežito gorski dijelovi Hrvatske, zahvaćena. I u Središnjoj Hrvatskoj, regiji s daleko najvećim brojem naselja, patuljasta čine vrlo visok udio upravo zahvaljujući reljefnoj raznolikosti odnosno brdsko-planinskom karakteru dijela regije, o čemu će više riječi biti u nastavku. Najveći udio srednjih i velikih naselja, onih između 500 i 10.000 stanovnika ima Istočna Hrvatska, najvredniji agrarni prostor Hrvatske, naseljavan individualnim i planskim kolonizacijama u više navrata tijekom povijesnog razvoja.

Tab. 37. *Varijable: lokacijska obilježja*

Naziv varijable	Opis varijable
OPC	Općina ili upravni grad u kojem se nalazi naselje
ZUP	Županija u kojoj se nalazi naselje
REG	Regija u kojoj se nalazi naselje
OBALA	Obalna naselja (naselje s izgrađenim dijelom na obali)
NAD_VIS	Nadmorska visina naselja (nadmorska visina točke naselja u digitalnom modelu reljefa)
GRAD	Naselje izdvojeno kao gradsko modificiranim modelom M. Vreska za 2001.

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

109 Naknadne promjene teritorijalnog ustroja, koje su rezultirale proglašavanjem novih općina i upravnih gradova; pojavom, spajanjem ili nestajanjem naselja, evidentirane su u metodološkim napomenama u uvodu knjige te je objašnjen postupak njihovog svođenja na ustroj iz trenutka popisa 2001.

Tab. 38. Veličina naselja u Hrvatskoj 2001., po regijama

	Naselja bez stanovnika broj (udio %)*	Patuljasta naselja (1-99) broj (udio %)*	Sitna naselja (100-199) broj (udio %)*	Mala naselja (200-499) broj (udio %)*	Srednja naselja (500-999) broj (udio %)*	Velika naselja (1000-9999) broj (udio %)*	Srednji gradovi (10.000 - 89.999) broj (udio %)*	Veliki gradovi (90.000 i više) broj (udio %)*	REGIJE ukupno broj naselja
Gorska Hrvatska	35 (6,3)	358 (63,9)	71 (12,7)	60 (10,7)	24 (4,3)	12 (2,1)	0 (0,0)	0 (0,0)	560
Istočna Hrvatska	15 (1,8)	206 (24,0)	124 (14,5)	225 (26,3)	144 (16,8)	134 (15,6)	8 (0,9)	1 (0,1)	857
Južno hrvatsko primorje	10 (1,0)	254 (26,6)	191 (20,0)	262 (27,4)	119 (12,4)	110 (11,5)	9 (0,9)	1 (0,1)	956
Sjeverno hrvatsko primorje	21 (2,1)	539 (54,6)	178 (18,0)	129 (13,1)	60 (6,1)	57 (5,8)	3 (0,3)	1 (0,1)	988
Središnja Hrvatska	24 (0,7)	1116 (32,8)	777 (22,9)	896 (26,4)	372 (10,9)	198 (5,8)	14 (0,4)	1 (0,0)	3398
HRVATSKA ukupno	105 (1,6)	2473 (36,6)	1341 (19,8)	1572 (23,3)	719 (10,6)	511 (7,6)	34 (0,5)	4 (0,1)	6759

Napomena: *odnosi se na udio u ukupnom broju naselja regije (redci 1.-5.) odnosno Hrvatske (redak 6.)

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Tab. 39. Broj stanovnika Hrvatske 2001. prema veličini naselja, po regijama

	Patuljasta naselja (1-99) broj (udio %)	Sitna naselja (100-199) broj (udio %)	Mala naselja (200-499) broj (udio %)	Srednja naselja (500-999) broj (udio %)	Velika naselja (1000-9999) broj (udio %)	Srednji gradovi (10 000 - 89.999) broj (udio %)	Veliki gradovi (90.000 i više) broj (udio %)	REGIJE ukupno broj stanovnika
Gorska Hrvatska	11.121 (11,7)	9976 (10,5)	17.691 (18,7)	17.909 (18,9)	37.982 (40,1)	0 (0,0)	0 (0,0)	94.679
Istočna Hrvatska	8855 (1,1)	18.945 (2,3)	71.951 (8,8)	102.738 (12,5)	326.908 (39,8)	201.821 (24,6)	90.411 (11,0)	821.629
Južno hrvatsko primorje	12.213 (1,4)	27.662 (3,2)	82.761 (9,7)	81.764 (9,6)	259.297 (30,4)	213.659 (25,1)	175.140 (20,5)	852.496
Sjeverno hrvatsko primorje	23.434 (4,7)	25.078 (5,0)	40.996 (8,1)	43.512 (8,6)	143.949 (28,6)	82.509 (16,4)	143.800 (28,6)	503.278
Središnja Hrvatska	50.963 (2,4)	111.769 (5,2)	285.325 (13,2)	259.437 (12,0)	403.794 (18,6)	362.366 (16,7)	691.724 (31,9)	2.165.378
HRVATSKA ukupno	106.586 (2,4)	193.430 (4,4)	498.724 (11,2)	505.360 (11,4)	1.171.930 (26,4)	860.355 (19,4)	1.101.075 (24,8)	4.437.460

Napomena: *odnosi se na udio u ukupnom broju stanovnika regije (redci 1.-5.) odnosno Hrvatske (redak 6.)

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Regija. Regionalizacija Hrvatske na 5 regija: Gorsku Hrvatsku, Istočnu Hrvatsku, Južno hrvatsko primorje, Sjeverno hrvatsko primorje i Središnju Hrvatsku, temeljena je na ediciji »Geografija SR Hrvatske«, koju je suvremenom teritorijalnom ustroju prilagodio Pokos (Pokos, 2002).¹¹⁰ Tu smo regionalizaciju smatrali opravdanijim izborom za interpretaciju varijabli nego nodalno-funkcionalno izdvajanje makroregija 4 najveća centra (Zagreba, Splita, Rijeke i Osijeka) ili fizionomsku regionalizaciju Hrvatske (Panonska i Peripanonska, Gorska i Primorska), stoga što predstavlja kompleksan geografski pristup temeljen na kombinaciji prirodno-geografskih obilježja s historijsko-geografskim te gravitacijskim značajkama.

Ukratko ćemo definirati prostorni pojam svake regije i istaknuti neke osobitosti geološke osnove i reljefa, čimbenika koji uvelike utječu na način korištenja zemljišta. Suvremena društveno-geografska obilježja do izražaja će doći analizom pojedinih varijabli.

Gorska Hrvatska je regija međuprostora između panonsko-peripanonskog dijela Hrvatske i izduženog primorskog pojasa. Obuhvaća 7653,71 km² ili 13,5 posto površine Hrvatske. Reljefno je najviša regija, a čine je dvije izrazitije cjeline, Lika i Gorski kotar, te prijelazni prostor Ogulinsko-plašćanske submontane udoline. Lika je većim dijelom zatvorena krška zaval, omeđena planinskim grebenima Velebita, Kapele i Plješivice. Prirodno-geografska obilježja, posebice reljef, ali i tradicionalna prostorna organizacija i svakodnevne životne veze temelj su suvremenoj geografskoj regionalizaciji Like. Moguće je izdvojiti sljedeće prostorne cjeline Like: a) Srednju Liku, b) Gacku, c) Krbavu, d) Južnu Liku, a geografskom pojmu Like pripada još i reljefno izdvojeni prostor Ličkog Pounja i gornjozrmanjske udoline. Gorski kotar je izrazita visokogorska regija, blok iz kojeg se uzdižu pojedine izdužene zone (Hrvatski Snježnik, Risnjak, Bjelolasica). Zbog uglavnom homogenih obilježja gorskog masiva dinamika reljefa nije velika, a tom dojmu pridonose i otvorenije zone (kod Ravne Gore, Lokava, Delnica itd.). Na krajnjem sjeverozapadu (čabarsko-kupski prodol i risnjačko-snježnička zona) do izražaja dolaze izrazitije reljefne razlike. Gorska Hrvatska je regija krša. Dominiraju vapnenci, dolomiti i dolomitizirani vapnenci (posebno u Gorskom kotaru) jurske i kredne starosti. U uvjetima pedološki ograničene prirodne osnove za naseljenost i agrarno iskorištavanje posebnu važnost imaju polja u kršu, znatno veća i zastupljenija u Lici (Ličko, Gacko itd.) nego u Gorskom kotaru, najšumovitijem prostoru Hrvatske (Pavić, 1975; Roglić, 1975a). Gorska Hrvatska u radu obuhvaća 1) sve općine i upravne gradove Ličko-senjske županije (izuzev Senja, Karlobaga i Novalje), 2) sljedeće općine i upravne gradove Primorsko-goranske županije: Brod Moravice, Čabar, Delnice, Fužine, Lokve, Mrkopalj, Ravnu Goru, Skrad i Vrbovsko i 3) sljedeće općine i upravne gradove Karlovačke županije: Josipdol, Ogulin, Plaški, Saborsko i Tounj.

Foto. 1. Gacko polje u Lici

¹¹⁰ U odnosu na spomenutu prilagodbu učinjene su tri izmjene: općine Mrkopalj i Gračac ubrojene su u Gorsku Hrvatsku, a općina Karlobag u Sjeverno hrvatsko primorje.

Foto. 2. Dunav kod Batine
– istočna granica Istočne
Hrvatske

Istočna Hrvatska je najizrazitija nizinska regija Hrvatske (11.112,5 km² ili 19,6 % površine Hrvatske). Obuhvaća Istočnohrvatsku ravnicu te Požešku kotlinu s vijencem slavonskih gora: Požeška gora, Dilj, Krndija, Papuk i Psunj. Grebeni Papuka i Psunja ujedno su i prirodne međe prema Središnjoj Hrvatskoj. Istočna Hrvatska je regija međuriječja: Drave na sjeveru, Dunava na istoku i Save na jugu. Ravnica istočnog dijela regije je u reljefnom smislu određena sušim, prirodno plodnijim i ekološki povoljnijim prapornim (lesnim) ravnjacima s jedne te aluvijalnim naplavnim nizinama s druge strane. Nizine su prostranije i relativno vlažne, a vrednije agrarne površine u njima su povišene i nastale uglavnom od pretaloženog lesa. No, tipični oranični agrarni pejzaži Istočne Hrvatske vezani su za spomenute lesne ravnjake (povezani đakovački i vukovarski ravnjak, te izdvojeno Erdutsko i Bansko brdo). Zapadni dio regije je pejzažno dinamičniji. Slavonske gore zatvorile su Požešku kotlinu i ujedno izdvojile s njome povezaniju Slavonsku Posavinu na jugu i Slavonsku Podravinu na sjeveru. Jezgre gora Istočne Hrvatske sastavljene su od stare arhajske i paleozojske škriljevačke mase i prekrivene ili okružene mlađim naslagama uglavnom terciarne starosti. Požešku dolinu prekrivaju pleistocenske naslage ilovina. Flišne naslage čine glavni dio Požeške gore, a raširene su i u rubnim dijelovima Psunja, i na zapadnom rubu papuka (Roglić, 1975b; Sić, 1975). Istočna Hrvatska u radu obuhvaća 1) cjelokupno područje Osječko-baranjske, Brodsko-posavske i Vukovarsko-srijemske županije, 2) sve općine i upravne gradove Požeško-slavonske (izuzev Pakraca i Lipika) i 3) sve općine i upravne gradove Virovitičko-podravske županije (izuzev Virovitice, Pitomače, Lukača, Suhopolja, Gradine i Špišić Bukovice).

Južno hrvatsko primorje je izdužen primorski pojas koji obuhvaća otprilike petinu državnog teritorija (11.793,5 km² ili 20,8 %). Planinski lanci Velebita, Dinare i Kamešnice čine među prema Gorskoj Hrvatskoj u sjeverozapadnom dijelu regije u kojem je kopneno zaleđe prostranije. Razvedena obala je najznačajniji fizionomski element ove regije. Izraziti primorski karakter regije naglašava i veliki udio otočnog pojasa. U sjeverozapadnom dijelu otoci su brojniji i relativno manji, međusobno usporedni (dalmatinski tip obale). Jugoistočnu otočnu skupinu odvaja otvorena kopnena obala oko rta Ploče kod Rogoznice. Nju čine uglavnom veći otoci drugačijeg smjera pružanja (tzv. hvarsko pružanje imaju otoci Brač, Hvar, Vis, Korčula, Lastovo). Drugu prostornu cjelinu regije čini kopneni obalni pojas, koji je nejednake širine i otvorenosti (najotvoreniji je u flišnoj zoni Ravnih kotara). Fliš čini važan pokrov vapnenačke osnove i na potezu od Trogira do ušća Neretve. Zadržavajući cirkulaciju voda u kršu čini važnu osnovu agrarnog iskorištavanja u primorskim regijama. Zagora, najizrazitija u središnjem dijelu regije, čini treći uzdužni dio regije, a nastavlja se na sjeverozapadnije položenu Bukovicu i Kotare. U geološkom sastavu prevladavaju uglavnom čisti vapnenci mezozojske i paleogene starosti, a među njima se javljaju i pojasi dolomita (Korčula, Pelješac, duž dubrovačkog primorja) (Roglić, 1974b). Južno hrvatsko primorje u radu čine: 1) Dubrovačko-neretvanska, Splitsko-dalmatinska i Šibensko-kninska županija u cijelosti te 2) sve općine i upravni gradovi Zadarske županije izuzev Paga, Poveljane i Gračaca.

Sjeverno hrvatsko primorje je površinom najmanja hrvatska regija (6364,4 km² ili 11,2 % državnog teritorija). Reljef čini osnovu njegova izdvajanja: Velebitom i Senjskim bilom izrazito je odvojen od Like, a od Gorskog kotara dijeli ga gorsko-planinski niz. Usprkos svojoj veličini Sjeverno hrvatsko primorje je geografski raznolik prostor

u kojem se ističu tri cjeline: Istra, uski priobalni kvarnerski pojas te otoci. Nisku Istru ograničava Ćićarijsko krško visočje i lanac Učke. Četiri su velika kvarnerska otoka među kojima postoje znatne razlike. Unutrašnji i niži otoci Krk i Rab imaju čvršće veze s kopnom (posebno mostom povezan Krk), a vanjski i viši Cres i Lošinj su upućeniji na more. Sjeverno hrvatsko primorje je primorski krški kraj. Geološku osnovu čine uglavnom vapnenci mezozojske starosti, a dolomiti su relativno malo zastupljeni. Na njih nailazimo primjerice u sjevernom priobalju Riječkog zaljeva, gorskom luku sjeverno od Grobničkog polja, na Cresu itd. Vapnenačku osnovu dijelom prekrivaju nepropusne naslage paleogenog fliša, a posebno se ističe srednjoistarska flišna zona, iako manja područja fliša nalazimo i na otocima, Ćićariji, Bujštini itd. Crvenica dominira kao pokrov vapnenačke ploče zapadne Istre (Roglić, 1975c). Sjeverno hrvatsko primorje u radu obuhvaća 1) čitavu Istarsku županiju, 2) sve općine i upravne gradove Primorsko-goranske županije izuzev Brod Moravica, Čabra, Delnica, Fužina, Lokvi, Mrkoplja, Ravne Gore, Skrada i Vrbovskog i 3) upravni grad Senj te općine Karlobag i Novalju iz Ličko-senjske županije.

Središnja Hrvatska je najprostranija hrvatska regija koja obuhvaća više od trećine državnog teritorija (19.694,9 km² ili 34,8 %). Njena prirodno-geografska struktura je vrlo složena. Cijela regija dio je panonsko-peripanonskog prostora. Panonska obilježja izrazitije prevladavaju u Lonjsko-ilovskoj zavali i bilogorskoj Podravini, u dijelu Varaždinske Podravine i Međimurja te u sisačkoj Posavini. U Banovini, Karlovačkom Pokuplju i Kordunu panonska obilježja su znatno slabije izražena. Kordun je ujedno međa prema Gorskoj Hrvatskoj. Regiju čini i prema alpskom prostoru prijelazna zona Hrvatskog zagorja u kojem dominiraju tercijarna pobrda uz gore, te najviše planinsko područje regije - Žumberačko gorje. Na istoku među čine grebeni Papuka i Psunja. U geološkoj osnovi razlikuje se alpski, dinarski i panonski sektor. Alpski, zagorsko-pridravski je površinom najmanji. To je brežuljkasti kraj u kojem su mezozojske vapnenačke i dolomitne jezgre dobro okružene laporima, glinencima, konglomeratima i pješčenjacima. Pleistocenski lesni nanosi prekrivaju niže padine i više terase pridravskog pojasa. Dinarskom sektoru pripada vapnenačko-dolomitski blok Žumberačkog gorja, zavalu Crne mlake te dijelovi Banije. Panonski sektor je najveći i najvažniji za Središnju Hrvatsku i obuhvaća prisavski i dio podravskog prostora. Čine ga uglavnom mladotercijarne naslage (lapori, pijesci, gline). Iako je pretežito brežuljkast, s rebrastim modeliranjem padina, uz Savu, Lonju, Česmu i Ilovu nataložene su prostrane i nedovoljno propusne naplavne ravnice. Taj dio Središnje Hrvatske ima osobine zavale s ravničastim dnom. Iz te zavale uzdižu se niske gore mlađe građe (Vukomeričke gorice i Bilogora) te nešto viša Moslavačka gora s jezgrom pretpaleozojske starosti (Roglić, 1974a; Žuljić, 1974). Središnja Hrvatska u radu obuhvaća: 1) cjelokupno područje Grada Zagreba te Zagrebačke, Krapinsko-zagorske, Varaždinske, Međimurske, Bjelovarsko-bilogorske i Sisačko-moslavačke županije, 2) sve općine i upravne gradove Karlovačke županije izuzev Josipdola, Ogulina, Plaškog, Saborskog i Tounja, 3) sljedeće općine i upravne gradove Virovitičko-podravske županije: Virovitica, Pitomača, Lukač, Suhopolje, Gradina i Špišić Bukovica i 4) upravne gradove Pakrac i Lipik iz Požeško-slavonske županije.

Obala. Razvoj turizma u primorskom djelu Hrvatske uvelike je utjecao na sveobuhvatnu preobrazbu obalnih i otočnih naselja u posljednjih pola stoljeća. Efekti koncentracije posebno su vidljivi u naseljima uz samu obalu, duž tzv. Jadranske magistrale, te u turistički snažnijim razvijenim obalnim naseljima na otocima. Efekti dekoncentracije, usprkos blagim naznakama »preljevavanja« turističkih valova u neke dijelove zaleđa i unutrašnjosti otoka, izraziti su već nekoliko kilometara podalje od obale. Stoga su naselja podijeljena prema tome jesu li obalna ili ne. Kod izdvajanja obalnih naselja postavlja se pitanje treba li takvima smatrati svako naselje čiji atar izlazi na more ili samo naselje koje ima izgrađeni dio na samoj obali? Budući da je cilj istraživanja tipologija temeljena na postojećem stanju u prostoru, izabran je drugi pristup. Izdvajanje je izvršeno u programu ArcGIS 9.2., i to presjecanjem obalne linije s poligonima naselja prema Digitalnom atlasu Hrvatske (GISDATA). Dobiveni naseljski skup uspoređen je s istovjetnom analizom koja je provedena temeljem listova topografske karte 1:100 000 (Opačić, 2008) te je kao konačno rješenje izabrano 429 obalnih naselja.

Nadmorska visina vrlo je važan pokazatelj prirodno-geografskih predispozicija razvoja naselja. Utječe na razmještaj stanovništva: u umjerenim širinama obično je gustoća stanovništva obrnuto proporcionalna nadmorskoj visini (Nejašmić, 2008). U Hrvatskoj se, u velikoj mjeri, hipsometrijski najviši prostori poklapaju s brdsko-planinskim područjima Gorske Hrvatske. To su krški krajevi rijetke naseljenosti, jezgre depopulacije Hrvatske (Nejašmić, 1991). U smislu poljoprivrednog iskorištavanja veće nadmorske visine upućuju na prevladavanje pašnjaka i livada u strukturi korištenja zemljišta. I s aspekta prometnog povezivanja nadmorska visina je vrlo važan čimbenik jer utječe na vremensku dostupnost naselja.

Tab. 40. Prosječna nadmorska visina naselja Hrvatske, po regijama

Regija	Broj naselja	Prosječna nadmorska visina naselja (m/nm)	Broj stanovnika 2001.
Gorska Hrvatska	560	543,5	94.679
Istočna Hrvatska	857	142,7	821.629
Južno hrvatsko primorje	956	200,1	852.496
Sjeverno hrvatsko primorje	988	225,8	503.278
Središnja Hrvatska	3398	195,9	2.165.378
HRVATSKA ukupno	6759	222,9	4.437.460

Izvor: Središnji registar prostornih jedinica 2002., Državna geodetska uprava, 2002.; Digitalni atlas Hrvatske 1:100000, GISDATA

5.3.3.2. BROJ, RAZMJEŠTAJ I SASTAV STANOVNIŠTVA

Dругу skupinu čine varijable kojima su se nastojali obuhvatiti osnovni elementi u geografskoj analizi stanovništva: broj i prostorni razmještaj te gustoća naseljenosti. Uz njih, izabrani su i pokazatelji dobne i obrazovne strukture stanovništva te prosječan broj članova kućanstva 2001.

Broj stanovnika. Gustoća naseljenosti. Broj i razmještaj stanovništva neposredni su pokazatelji atraktivnosti prostora, odraz su povijesti i temeljni element njegove budućnosti. I jedna i druga varijabla promjenjive su u vremenu i rezultat su međusobnog odnosa niza različitih čimbenika. Od prirodno-geografskih valja istaknuti klimu, reljef i hidrološka obilježja koja utječu na prisutnost prirodnih resursa i način njihova korištenja. Od socijalno-geografskih posebno su bitni oblik i stupanj društveno-gospodarskog razvoja, politički sustav te demografski čimbenici poput prirodnog i mehaničkog kretanja (Nejašmić, 2008). Suvremena prostorna slika naseljenosti posljedica je i historijsko-geografskog razvoja, što se ponajviše očituje u obilježjima naseljske mreže, posebno u veličini i broju naselja. Uz te opće, postoji i niz drugih čimbenika koji na različite načine utječu na razmještaj i promjenu broja stanovništva (npr. ratovi i prirodne katastrofe i sl.).

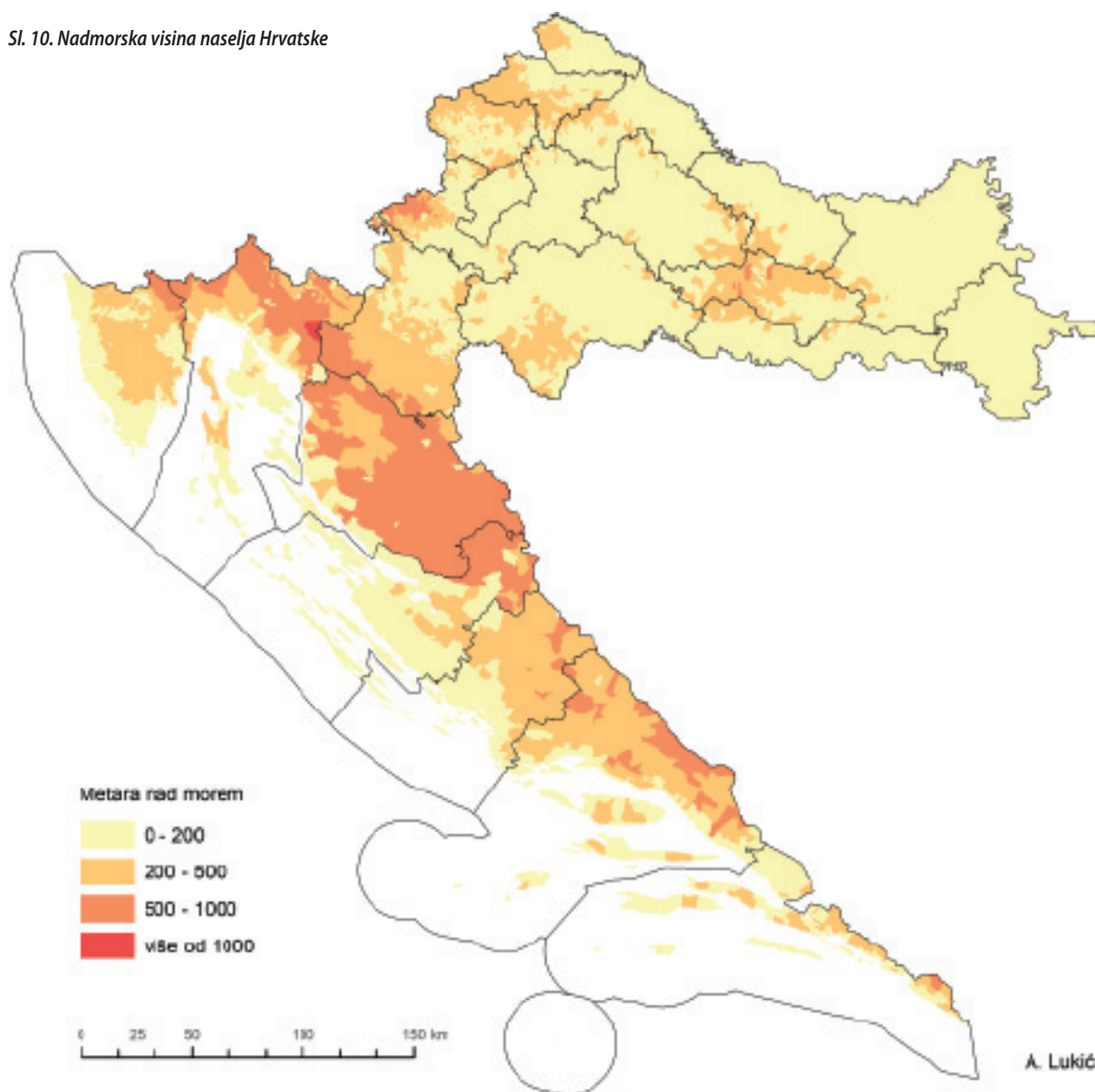
Ključno obilježje razmještaja stanovništva Hrvatske je neravnoteža (tab. 41). Na makroregionalnoj razini zona najveće koncentracije stanovništva je Središnja Hrvatska, u kojoj na nešto više od trećine ukupne površine živi gotovo polovica svih stanovnika. Okosnicu te koncentracije čini Grad Zagreb sa 779.377 stanovnika (2001.), odnosno 36 posto ukupne populacije Središnje Hrvatske. Grad Zagreb s visokom urbanom gustoćom (1215,5 st/km²) utječe i na iskakanje te makroregije znatno iznad prosječne gustoće naseljenosti Hrvatske (74,8 %): prosječna gustoća Središnje Hrvatske iznosi 110 st/km². Drugi pol je Gorska Hrvatska, u kojoj na otprilike 13 posto površine živi samo nešto više od 2 posto stanovništva, uz prosječnu gustoću od samo 12,4 st/km². Središnja Hrvatska, dakle, gotovo je deset puta gušće naseljena od Gorske. Ostale makroregije imaju vrlo slične vrijednosti gustoće naseljenosti, oko državnog prosjeka, uz malo pozitivno isticanje Sjevernog hrvatskog primorja. Nakon Središnje

Tab. 41. Varijable: broj, razmještaj i sastav stanovništva

Naziv varijable	Opis varijable
BR_ST_01	Broj stanovnika 2001.
PR_BR_CK	Prosječan broj članova kućanstva 2001.
ST_KM2	Gustoća naseljenosti 2001.
P_0_19	Udio stanovništva od 0 do 19 godina 2001.
P_60PL	Udio stanovništva starog 60 i više godina 2001.
IND_STAR	Indeks starosti 2001.
PBEZ_SK1	Udio stanovništva bez škole i s nepotpunom osnovnom školom u ukupno obrazovanim
%BEZ_SK2	Udio stanovništva bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u ukupno obrazovanim
PVL_OBR	Udio stanovništva s višom školom, fakultetom, magisterijem i doktoratom u ukupno obrazovanim

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

Sl. 10. Nadmorska visina naselja Hrvatske

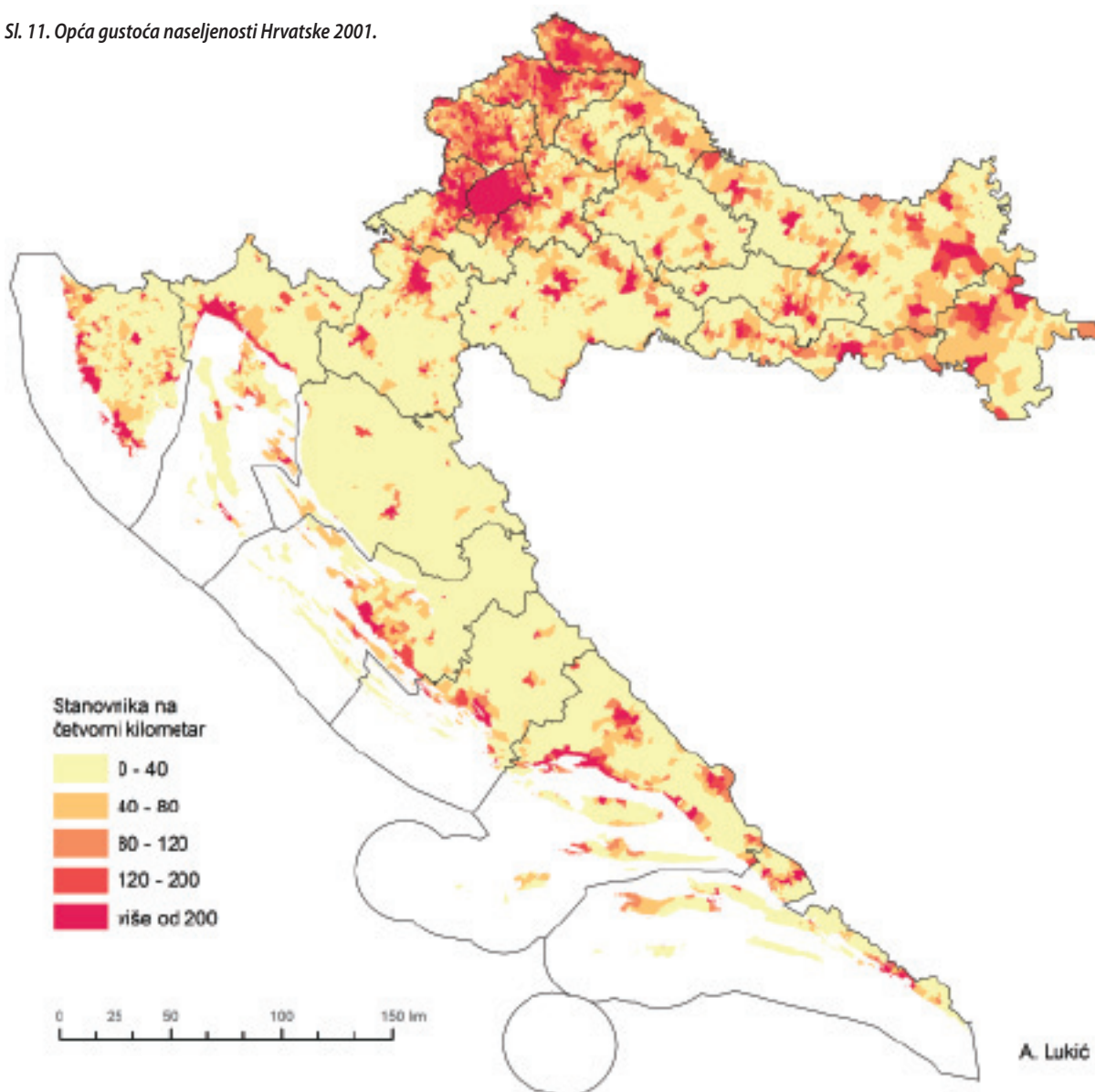

Hrvatske najviše stanovnika živi u Istočnoj (18,5 %), potom u Južnom hrvatskom primorju (19,2 %), a u prostorno najmanjoj makroregiji, Sjevernom hrvatskom primorju živi 11,3 posto ukupne populacije.

Analizu neravnomjerne gustoće naseljenosti moguće je nastaviti i na razini županija: očekivano, najmanje stanovnika i ujedno najmanju gustoću ima prostorno najveća, Ličko-senjska županija (1,21 % ukupnog stanovništva, 10 st/km²) (tab. 43). Najveća je koncentracija stanovnika, uz Grad Zagreb (17,6 % ukupne populacije), u Splitsko-dalmatinskoj županiji (10,5 %). Najgušće naseljene županije su pak u sjevernoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, redom: Međimurska (162,4 st/km²), Varaždinska (146,4 st/km²) i Krapinsko-zagorska županija (115,9 st/km²). To su tradicionalno zone velike koncentracije i stanovništva i gospodarskih djelatnosti, koje su prvenstveno zahvaljujući svom historijsko-geografskom razvoju (izvan obuhvata Osmanlija, prostor zbjega), blizini Zagreba i ostalih značajnih centara rada (posebno Varaždina i Čakovca) te snažnijoj diverzifikaciji (tradicija obrta, suvremeni razvoj malog i srednjeg poduzetništva) i danas atraktivni i gusto naseljeni dijelovi Hrvatske.

Godine 2001. u urbanim naseljima živjelo je 2.393.746 stanovnika odnosno 53,9 posto. U izvangradskim naseljima živjelo je 2.043.714 ili 46,1 posto ukupnog stanovništva (tab. 44). Prosječna gustoća naseljenosti gradskih naselja u Hrvatskoj iznosi 701,6, a ruralnih 38,4 st/km². No, ona uvelike ovisi i o spomenutim regionalnim razlikama pa je tako u Središnjoj Hrvatskoj gotovo 1000 st/km², dok se u Gorskoj Hrvatskoj spušta na 158,4 st/km². Najslabije i najrjeđe naseljena Gorska Hrvatska ujedno ima i najmanji udio urbanog stanovništva. U šest

Sl. 11. Opća gustoća naseljenosti Hrvatske 2001.

Tab. 42. Broj stanovnika, površina i gustoća naseljenosti Hrvatske 2001., po regijama

Regija	Broj stanovnika 2001.	Udio (%) u ukupnom stanovništvu Hrvatske	Površina (km ²)	Udio (%) u ukupnoj površini Hrvatske	Opća gustoća naseljenosti 2001.
Gorska Hrvatska	94.679	2,1	7653,7	13,5	12,4
Istočna Hrvatska	821.629	18,5	11.112,5	19,6	73,9
Južno hrvatsko primorje	852.496	19,2	11.793,5	20,8	72,3
Sjeverno hrvatsko primorje	503.278	11,3	6364,4	11,2	79,1
Središnja Hrvatska	216.5378	48,8	19.694,9	34,8	109,9
HRVATSKA ukupno	4.437.460	100,0	56.594	100,0	78,4

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; Statističke informacije 2009., Državni zavod za statistiku

Tab. 43. Broj stanovnika, površina i gustoća naseljenosti Hrvatske 2001., po županijama

Regija	Broj stanovnika 2001.	Udio (%) u ukupnom stanovništvu Hrvatske	Površina (km ²)	Udio (%) u ukupnoj površini Hrvatske	Opća gustoća naseljenosti 2001.
Zagrebačka	309.696	7,0	3060	5,4	101,2
Krapinsko-zagorska	142.432	3,2	1229	2,2	115,9
Sisačko-moslavačka	185.387	4,2	4468	7,9	41,5
Karlovačka	141.787	3,2	3626	6,4	39,1
Varaždinska	184.769	4,2	1262	2,2	146,4
Koprivničko- križevačka	124.467	2,8	1748	3,1	71,2
Bjelovarsko- bilogorska	133.084	3,0	2640	4,7	50,4
Primorsko-goranska	305.505	6,9	3588	6,3	85,1
Ličko-senjska	53.677	1,2	5353	9,5	10,0
Virovitičko-podravska	93.389	2,1	2024	3,6	46,1
Požeško-slavonska	85.831	1,9	1823	3,2	47,1
Brodsko-posavska	176.765	4,0	2030	3,6	87,1
Zadarska	162.045	3,7	3646	6,4	44,4
Osječko-baranjska	330.506	7,4	4155	7,3	79,5
Šibensko-kninska	112.891	2,5	2984	5,3	37,8
Vukovarsko-srijemska	204.768	4,6	2454	4,3	83,4
Splitsko-dalmatinska	463.676	10,4	4540	8,0	102,1
Istarska	206.344	4,7	2813	5,0	73,4
Dubrovačko- neretvanska	122.870	2,8	1781	3,1	69,0
Međimurska	118.426	2,7	729	1,3	162,4
Grad Zagreb	779.145	17,6	641	1,1	1215,5
HRVATSKA ukupno	4.437.460	100,0	56.594	100,0	78,4

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku;
Statističke informacije 2009., Državni zavod za statistiku

gradskih naselja (od ukupno 139 u Hrvatskoj) živi manje od trećine ukupnog stanovništva Gorske Hrvatske. U ostalim makroregijama udio urbanog stanovništva veći je od 44 posto, a najurbaniziranija regija je Sjeverno hrvatsko primorje, gdje gotovo dvije trećine stanovnika živi u gradskim naseljima.

Sastav prema dobi smatra se jednim od najvažnijih pokazatelja potencijalne živosti i biodinamike stanovništva, s bitnim društvenim i gospodarskim implikacijama (Nejašmić, 2008). Veći udio stanovništva u mlađim dobnim skupinama (0-19 godina starosti) ukazuje na potencijal popunjavanja kontingenta radno sposobnog i aktivnog stanovništva, što je presudno važno za gospodarsku održivost prostora. Nasuprot tome, veća zastupljenost starijih dobnih skupina u ukupnoj populaciji (60 i više godina starosti) kao posljedicu ima produbljivanje neravnoteže između aktivnog i uzdržavanog stanovništva, što negativno utječe na opće ekonomske trendove, a na lokalnoj razini iskazuje se i u zamiranju gospodarske aktivnosti, nedostatku ulaganja i sl. U ocjeni dosegnute razine demografskog starenja kao relevantan pokazatelj koristi se indeks starosti koji je kvocijent stanovništva starog 60 i više godina prema stanovništvu do 19 godina (ili starih 65 i više godina i mladih 0-19 godina). Kada

Tab. 44. Broj naselja i stanovnika Hrvatske 2001., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Broj naselja	Broj stanovnika	Udio (%) u ukupnom broju stanovnika regije / države
Gorska Hrvatska	560	94.679	100,0
URBANO	6	27.864	29,4
RURALNO i URBANIZIRANO	554	66.815	70,6
Istočna Hrvatska	857	821.629	100,0
URBANO	22	367.338	44,7
RURALNO i URBANIZIRANO	835	454.291	55,3
Južno hrvatsko primorje	956	852.496	100,0
URBANO	39	498.119	58,4
RURALNO i URBANIZIRANO	917	354.377	41,6
Sjeverno hrvatsko primorje	988	503.278	100,0
URBANO	27	315.457	62,7
RURALNO i URBANIZIRANO	961	187.821	37,3
Središnja Hrvatska	3398	2.165.378	100,0
URBANO	45	1.184.968	54,7
RURALNO i URBANIZIRANO	3353	980.410	45,3
Hrvatska	6759	4.437.460	100,0
URBANO	139	2.393.746	53,9
RURALNO i URBANIZIRANO	6620	2.043.714	46,1

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

vrijednost indeksa premaši 40,0, računato prema dobnim skupinama 60+ i 0-19, smatra se kako je populaciju zahvatio proces starenja. Vrijednost indeksa 100 ima populacija u kojoj je broj starih i mladih izjednačen, a sve veće vrijednosti ukazuju na to da u populaciji ima više starog nego mladog stanovništva (Živić i Pokos, 2005).

Stanovništvo Hrvatske zahvaćeno je općim i globalnim procesom demografskog starenja.¹¹¹ U kombinaciji s druga dva temeljna demografska procesa prisutna u Hrvatskoj (ukupnom i prirodnom depopulacijom) vrlo brzo starenje te visoki stupanj ostarjelosti utjecali su na to da se naša zemlja svrstava u red europskih država s izrazito nepovoljnim demografskim procesima i trendovima, sličnijim zapadnoeuropskim državama u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva (Nejašmić, 2008; Živić i Pokos, 2005). To potvrđuju i udjeli mladog i starog stanovništva te indeks starenja 2001.: u dobnoj skupini 0-19 bilo je 23,7 posto stanovništva, a starije kohorte (60 i više) bile su zastupljene sa 21,5 posto. Indeks starosti bio je 90,7 posto.

S aspekta izrade tipologije ruralnih područja posebno je važna činjenica da se dobni sastav stanovništva urbanog i ruralnog stanovništva donekle razlikuje te da su evidentne međuregionalne i unutarregionalne razlike u ruralnim područjima. Dosadašnja istraživanja pokazala su da se, barem u posljednjih tridesetak godina, »ruralni prostor sve više i brže oklaštruje« te da je prestao biti »populacijski inkubator« (Nejašmić, 2008:144).¹¹² Udio mladog stanovništva najintenzivnije se smanjuje u ruralnim naseljima: između 1961. i 1991. udio mladih (0-19) u ukupnoj populaciji Hrvatske smanjen je sa 34,3 na 26,2 posto, u urbanoj populaciji sa 32 na 26,8 posto, a u stanovništvu ruralnih naselja sa 35,3 na 25,4 posto (Živić, 2002:100). Posljedica je to prvenstveno snažne deruralizacije, odnosno selektivne emigracije iz ruralnih područja kojom su selo napuštale uglavnom mlađe dobne skupine, o kojima najviše ovisi reprodukcija stanovništva. U osamdesetim i devedesetim godinama 20.

111 Indeks starosti za ukupno svjetsko stanovništvo je 2004. bio 23,3 (izračunato prema dobnim skupinama 65 i više godina i 0-14 godina starosti) i nalazilo se »na pragu starenja«. Indeks starosti smanjio se od prve polovice 1990-ih kada je bio 21,9, što ukazuje da starenje postaje univerzalan svjetski proces (Nejašmić, 2005:182).

112 Godine 1977. prvi put je zabilježena prirodna depopulacija ruralnih naselja: stopa prirodnog pada bila je -0,2 ‰ (Nejašmić i Štambuk, 2003:478).

Tab. 45. Broj i udio mladih (0-19) i starih (60-) u ukupnom stanovništvu i indeks starosti, po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Broj stanovnika	Broj mladih (0-19 godina)	Udio mladih (%) u ukupnom stanovništvu regije	Broj starih (starijih od 60 godina)	Udio starih (%) u ukupnom stanovništvu regije	Indeks starosti
Gorska Hrvatska	94.679	19.923	21,0	27.700	29,3	139,0
URBANO	27.864	6963	25,0	5713	20,5	82,0
RURALNO i URBANIZIRANO	66.815	12.960	19,4	21.987	32,9	169,7
Istočna Hrvatska	821.629	212.792	25,9	170.155	20,7	80,0
URBANO	367.338	91.285	24,9	72.127	19,6	79,0
RURALNO i URBANIZIRANO	454.291	121.507	26,7	98.028	21,6	80,7
Južno hrvatsko primorje	852.496	213.487	25,0	180.232	21,1	84,4
URBANO	498.119	125.827	25,3	92.865	18,6	73,8
RURALNO i URBANIZIRANO	354.377	87.660	24,7	87.367	24,7	99,7
Sjeverno hrvatsko primorje	503.278	106.148	21,1	110.936	22,0	104,5
URBANO	315.457	64.669	20,5	68.827	21,8	106,4
RURALNO i URBANIZIRANO	187.821	41.479	22,1	42.109	22,4	101,5
Središnja Hrvatska	2.165.378	500.890	23,1	466.533	21,5	93,1
URBANO	1.184.968	265.966	22,4	239.723	20,2	90,1
RURALNO i URBANIZIRANO	980.410	234.924	24,0	226.810	23,1	96,5
Hrvatska	4.437.460	1.053.240	23,7	955.556	21,5	90,7
URBANO	2.393.746	554.710	23,2	479.255	20,0	86,4
RURALNO i URBANIZIRANO	2.043.714	498.530	24,4	47.6301	23,3	95,5

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

stoljeća razlika između udjela mladog i starog stanovništva bila je zamjetnija, no popis 2001. otkriva da su razlike u dobnom sastavu urbanih i ruralnih naselja smanjene.¹¹³ Udio mladih (0-19) u ruralnim naseljima čak je bio i neznatno viši od udjela mladih u urbanim naseljima (24,4 nasuprot 23,2), dok je udio starih (60 i više) očekivano viši u ruralnim (23,3) nego u urbanim naseljima (20,0).¹¹⁴ Indeks starosti također je viši u ruralnim (95,5) nego u urbanim naseljima (86). Zaključimo, urbana naselja prema svom dobnom sastavu pripadaju tipu *demografska starost*, dok ostala, neurbana naselja karakterizira *duboka demografska starost* (Nejašmić, 2008).

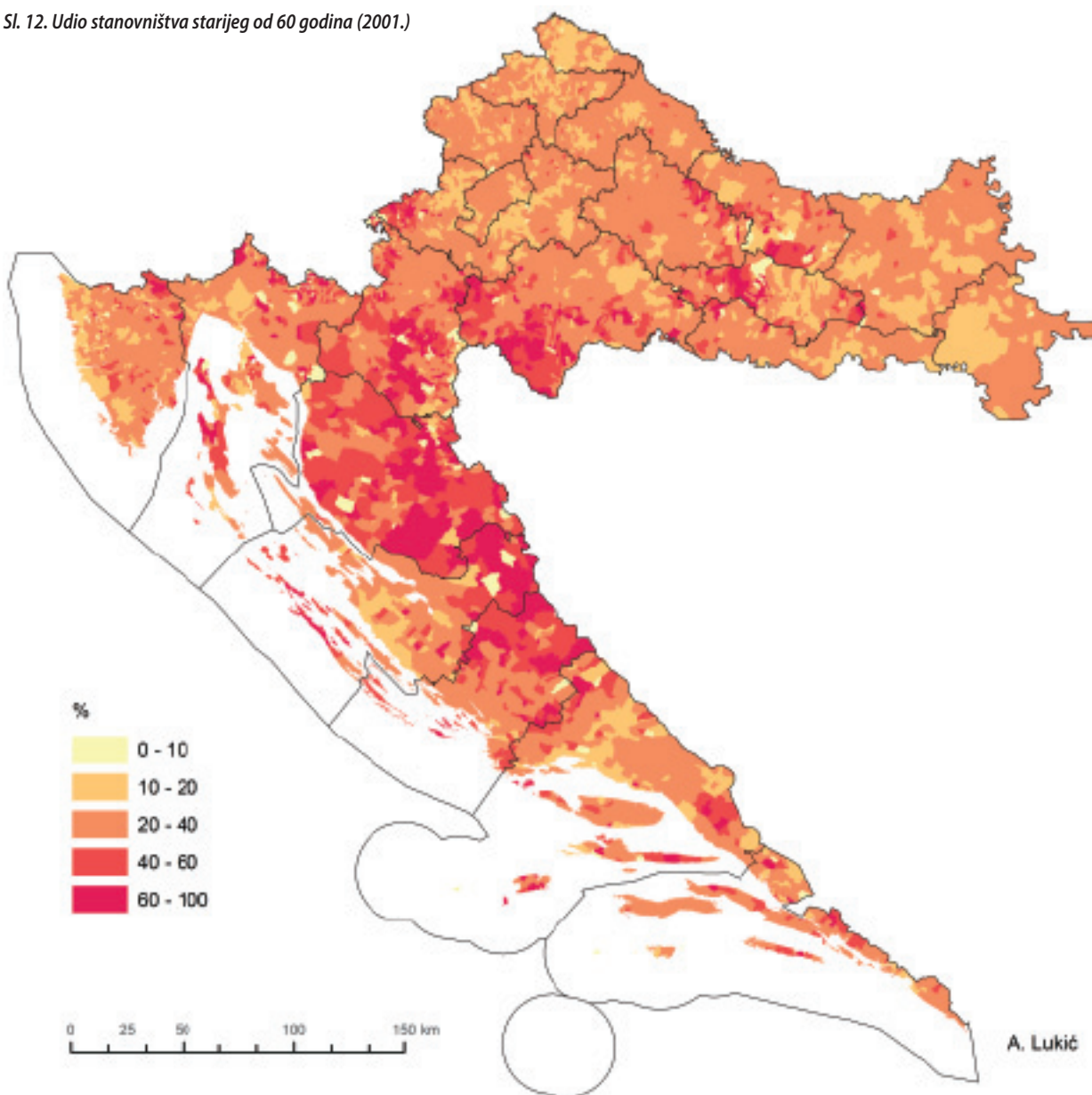
Međuregionalne i unutarregionalne razlike u dobnom sastavu stanovništva, i u urbanim i u ruralnim područjima, znatno su izraženije, što potvrđuje postavljenu hipotezu o tome da su ruralna područja međusobno strukturno raznolika. To je najzornije u analizi indeksa starosti na razini manjih prostornih jedinica, naselja te općina i upravnih gradova, no čak i na razini makroregija razlike su vrlo velike (tab. 45). Gorska Hrvatska s indeksom starosti od 139 ima najstariju populaciju. Iznad državnog prosjeka još su Sjeverno hrvatsko primorje (104,5) i Središnja Hrvatska (93,1). Južno hrvatsko primorje (84,4) i Istočna Hrvatska (80) imaju najmanje loše omjere mladog i starog stanovništva.

Zanimljivo je promotriti i vrijednosti indeksa starosti u urbanim i ruralnim naseljima pojedinih makroregija. I dok su te vrijednosti koliko-toliko slične u ostalim makroregijama (a gotovo su identične u Istočnoj Hrvatskoj, 79 u urbanim i 80,7 u ruralnim naseljima), u Gorskoj Hrvatskoj indeks starosti ruralne populacije doseže 169,7, što je gotovo dvostruko više od hrvatskog prosjeka, dok je vrijednost indeksa u urbanoj populaciji 82. Gorska Hrvatska je makroregija s najvećim udjelom ruralnog stanovništva (70,1 %), što dodatno ukazuje na duboke

¹¹³ Indeks starosti ostalih (neurbanih) prema popisu 1991. bio je 78,4, za županijska središta 61,2, a za ostale gradove 46 (Nejašmić, 2008:144).

¹¹⁴ Veći udio mladog stanovništva u ruralnim nego u urbanim naseljima 2001. ipak treba sagledati i u kontekstu sveukupnog populacijskog praznjenja hrvatskog sela. Između 1961. i 2001. ukupan broj mladog stanovništva u ruralnim naseljima gotovo je prepolovljen (smanjio se sa 1.007.824 na 545.825 stanovnika), dok je istovremeno broj mladih u gradskim naseljima porastao sa 417.215 na 706.644 stanovnika (Živić, 2002:103).

Sl. 12. Udio stanovništva starijeg od 60 godina (2001.)

demografske strukturne poremećaje koji su zahvatili najveći dio populacije te makroregije. Čak 94,6 posto svih naselja Gorske Hrvatske bilo je zahvaćeno smanjenjem broja stanovnika u razdoblju od 1961. do 2001. (prosjeak Hrvatske 81,8 %, tab. 54). I udio urbanih naselja zahvaćenih depopulacijom u tom periodu bio je gotovo dvostruko viši od prosjeka u ostalim makroregijama. Rezultat je to dugotrajne emigracije, demografskog razvoja u uvjetima konstantno opadajućeg nataliteta te ukupne depopulacije. Domovinski rat, koji je dobrim dijelom zahvatio demografski najugroženija područja Hrvatske, dodatno je utjecao na pogoršavanje postojećeg stanja.

Na razini županija do izražaja dolaze neke unutarregionalne razlike (tab. 46). One su posebno vidljive u površinom i brojem stanovnika najvećoj regiji. U Središnjoj Hrvatskoj dobni sastav očekivano korespondira s gustoćom naseljenosti: najgušće naseljene županije sjevernog i sjeverozapadnog dijela regije, uključujući i zagrebački prsten, ujedno imaju i najpovoljnije vrijednosti indeksa starosti (Međimurska, Zagrebačka, Varaždinska). Međimurska županija ima i najniži indeks u državi, 72. S druge strane, županije bliže Gorskoj Hrvatskoj, Karlovačka (128,8) i Sisačko-moslavačka (109,8), imaju najnepovoljnije indekse starosti u toj makroregiji. Uz Ličko-senjsku (145,7), Šibensko-kninsku (113,1) i Primorsko-goransku (109,4) čine skup županija s indeksom starosti većim od 100, što

Tab. 46. Broj i udio mladih (0-19) i starih (60-) u ukupnom stanovništvu i indeks starosti, po županijama

	Broj stanovnika	Broj mladih (0-19 godina)	Udio mladih (%) u ukupnom stanovništvu regije	Broj starih (starijih od 60 godina)	Udio starih (%) u ukupnom stanovništvu regije	Indeks Starosti
Zagrebačka	309.696	75.109	24,3	59.962	19,4	79,8
Krapinsko-zagorska	142.432	33.643	23,6	31.869	22,4	94,7
Sisačko-moslavačka	185.387	41.820	22,6	45.920	24,8	109,8
Karlovačka	141.787	29.360	20,7	37.803	26,7	128,8
Varaždinska	184.769	44.674	24,2	38.863	21,0	87,0
Koprivničko-križevačka	124.467	29.438	23,7	27.802	22,3	94,4
Bjelovarsko-bilogorska	133.084	31.833	23,9	31.119	23,4	97,8
Primorsko-goranska	305.505	62.691	20,5	68.558	22,4	109,4
Ličko-senjska	53.677	11.189	20,8	16.307	30,4	145,7
Virovitičko-podravska	93.389	23.548	25,2	20.482	21,9	87,0
Požeško-slavonska	85.831	23.037	26,8	18.671	21,8	81,0
Brodsko-posavska	176.765	47.509	26,9	36.839	20,8	77,5
Zadarska	162.045	40.476	25,0	34.790	21,5	86,0
Osječko-baranjska	330.506	81.655	24,7	68.652	20,8	84,1
Šibensko-kninska	112.891	26.135	23,2	29.555	26,2	113,1
Vukovarsko-srijemska	204.768	54.059	26,4	41.347	20,2	76,5
Splitško-dalmatinska	463.676	118.027	25,5	91.874	19,8	77,8
Istarska	206.344	44.971	21,8	44.825	21,7	99,7
Dubrovačko-neretvanska	122.870	30.852	25,1	26.639	21,7	86,3
Međimurska	118.426	30.742	26,0	22.120	18,7	72,0
Grad Zagreb	779.145	172.472	22,1	161.559	20,7	93,7
HRVATSKA ukupno	4.437.460	1.053.240	23,7	955.556	21,5	90,7

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Foto. 3. Sama po kruh

znači da je u njima više starog nego mladog stanovništva. Posljedica je to, kao što smo već rekli, snažnog ruralnog egzodusa, ali i visokih demografskih ratnih gubitka tijekom Domovinskog rata, posebno prisilnim migracijama (Živić i Pokos, 2005).

No i unutar jedne županije dispariteti mogu biti vrlo snažno izraženi (tab. 48). Zagrebačka županija, primjerice, obuhvaća gusto naseljena i demografski dinamična područja oko glavnog grada, s većim udjelom mladog stanovništva i nižim indeksom starosti, ali i udaljenija brdsko-planinska područja Žumberačke gore, Samoborske gore i Plešivice. Nižim vrijednostima indeksa starosti prednjače naselja u općinama i upravnim gradovima *zagrebačkog prstena*: Rugvica, Dugo Selo, Brckovljani, Velika Gorica... S druge strane, naselja općina Žumberak i Krašić, te naselja brdskih područja upravnih gradova Jastrebarsko i Samobor, da spomenemo samo neka, tipičan su primjer disperzne naseljenosti, malih naselja i izrazito nepovoljnog dobnog sastava, »periferija nadomak metropole«. U nekima od njih uopće nema stanovnika mlađih od 19 godina!¹¹⁵

Tab. 47. Pet općina Središnje Hrvatske s najnižim i najvišim indeksom starosti 2001.

Općina	Županija	Broj stanovnika	Broj mladih (0-19 godina)	Udio mladih (%) u ukupnom stanovništvu regije	Broj starih (starijih od 60 godina)	Udio starih (%) u ukupnom stanovništvu regije	Indeks starosti
Pet općina Središnje Hrvatske s najnižim indeksom starosti 2001.							
Strahoninec	Međimurska	2728	687	25,2	374	13,7	54,4
Dugo Selo	Zagrebačka	14.300	3957	27,7	2172	15,2	54,9
Selnica	Međimurska	3442	980	28,5	558	16,2	56,9
Nedelišće	Međimurska	11.544	3278	28,4	1882	16,3	57,4
Zaprešić	Zagrebačka	23.125	5760	24,9	3338	14,4	58,0
Pet općina Središnje Hrvatske s najvišim indeksom starosti 2001.							
Žumberak	Zagrebačka	1185	148	12,5	533	45,0	360,1
Gvozd	Sisačko-moslavačka	3779	609	16,1	1637	43,3	268,8
Krnjak	Karlovačka	2164	348	16,1	876	40,5	251,7
Dvor	Sisačko-moslavačka	5742	897	15,6	2251	39,2	250,9
Ribnik	Karlovačka	583	100	17,2	238	40,8	238,0

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

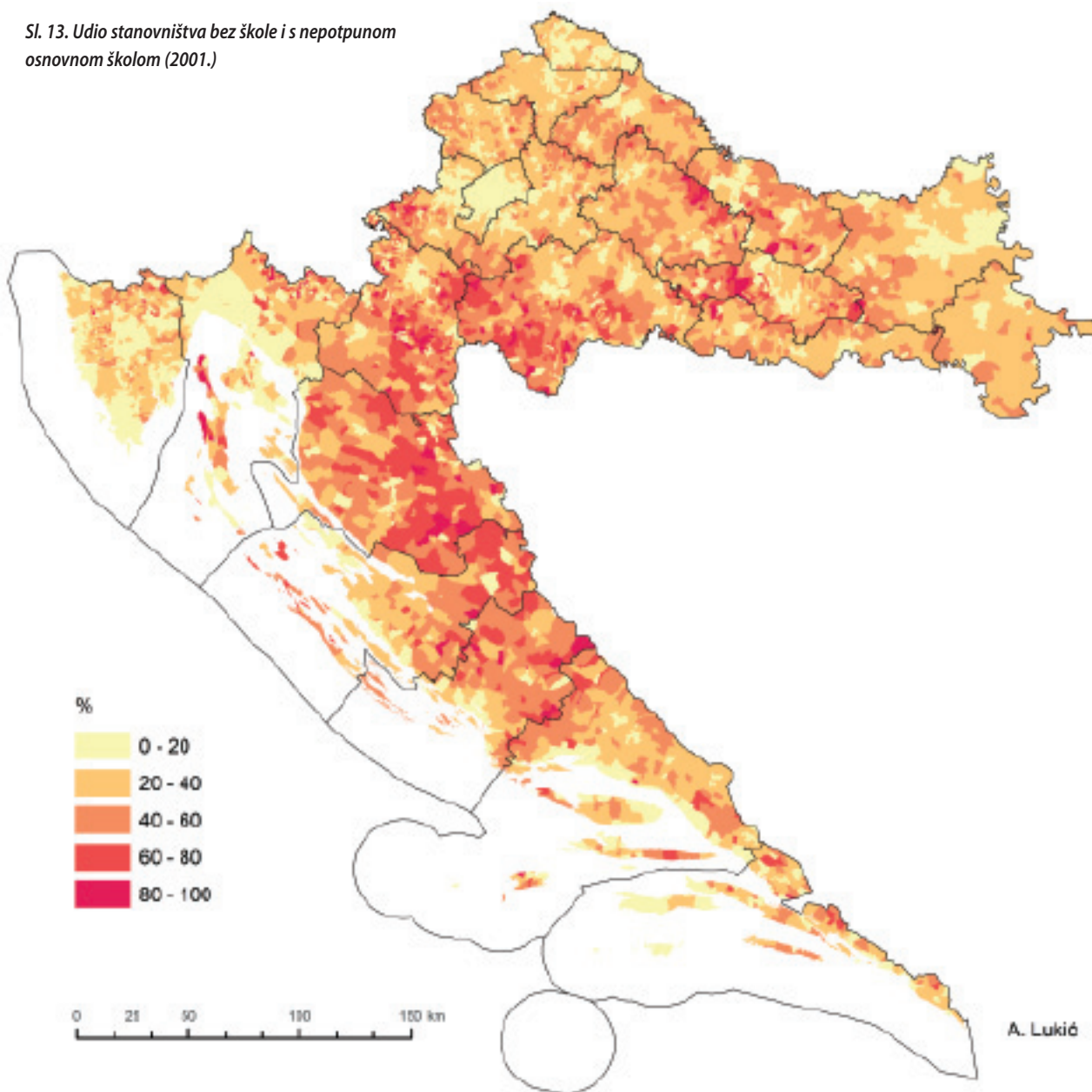
Tab. 48. Pet općina Zagrebačke županije s najnižim i najvišim indeksom starosti 2001.

Općina	Opća gustoća naseljenosti 2001.	Broj stanovnika	Broj mladih (0-19 godina)	Udio mladih (%) u ukupnom stanovništvu regije	Broj starih (starijih od 60 godina)	Udio starih (%) u ukupnom stanovništvu regije	Indeks starosti
Pet općina Zagrebačke županije s najnižim indeksom starosti 2001.							
Dugo Selo	273,1	14.300	3957	27,7	8122	15,2	54,9
Zaprešić	431,1	23.125	5760	24,9	13.909	14,4	58,0
Brckovljani	95,7	6816	1955	28,7	3672	16,9	59,1
Rugvica	81,3	7608	2128	28,0	4101	17,2	61,6
Velika Gorica	193,8	63.517	15.576	24,5	37.220	15,6	63,7
Pet općina Zagrebačke županije s najvišim indeksom starosti 2001.							
Žumberak	10,8	1185	148	12,5	504	45,0	360,1
Pisarovina	25,5	3697	721	19,5	1838	30,3	155,5
Krašić	44,9	3199	660	20,6	1515	31,6	153,3
Rakovec	38,4	1350	291	21,6	666	28,9	134,0
Preseka	34,9	1670	358	21,4	825	28,5	133,0

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

115 Prema popisu 2001. u Zagrebačkoj županiji bilo je 23 naselja bez stanovnika mladih od 19 godina. Redovito se radi o patuljastim naseljima: Kalje (Žumberak): 37 st., Dane (Samobor): 22 st., Osunja (Samobor): 20 st., Grič (Žumberak): 19 st., Golubići (Samobor): 17 st., Prcinci (Krašić): 17 st., Sječevac (Samobor): 15 st., Tomaševci (Žumberak): 15 st., Stančići Žumberački (Žumberak): 13 st., Gračac Slavetički (Jastrebarsko): 12 st., Poljanica Okićka (Klinča Sela): 12 st., Markušići (Žumberak): 10 st., Žumberak (Žumberak): 8 st., Tisovac Žumberački (Samobor): 7 st., Selce Žumberačko (Samobor): 7 st., Careva Draga (Krašić): 6 st., Cerovica (Samobor): 6 st., Tihočaj (Jastrebarsko): 4 st., Stari Grad Žumberački (Žumberak): 3 st., Čučići (Krašić): 2 st., Vlašić Brdo (Žumberak): 2 st., Jedina dva naselja Središnje Hrvatske izvan ove zone, bez mladog stanovništva, su: Kladešćica (Sveti Ivan Zelina): 2 st. i Graberanec (Vrbovec): 1 st. Bilo je i 5 mrtvih naselja (naselja bez stanovnika): Grabarak (Jastrebarsko), Grgetići (Žumberak), Jezernice (Žumberak), Lanišće (Jastrebarsko), Špigelski Breg (Jastrebarsko).

Sl. 13. Udio stanovništva bez škole i s nepotpunom osnovnom školom (2001.)

Znatno nižim, ali ipak visokim vrijednostima indeksa starosti ističu su i krajnji istočni dijelovi zagrebačkog Prigorja, gdje je tip raspršene naseljenosti s prevlašću patuljastih i sitnih naselja također prisutan (općine Preseka i Rakovec).

Obrazovni sastav relevantan je pokazatelj stupnja opće razvijenosti društva i gospodarstva nekog područja (Živić i Pokos, 2005). Obrazovanje je preduvjet društveno-gospodarskog razvoja koji u suvremeno »doba znanja« postaje jednim od ključnih resursa za blagostanje svake države. Osnovnim pokazateljima obrazovnih obilježja stanovništva smatraju se pismenost i školska sprema (Nejašmić, 2005). U izradi tipologije primjerenima se pokazalo korištenje udjela stanovništva bez škole i s nepotpunom osnovnom školom u ukupno obrazovanim te udjela stanovništva s višom školom, fakultetom, magisterijem i doktoratom u ukupno obrazovanim.

Godine 2001. u Hrvatskoj su bile 105.332 osoba bez ikakve školske sprema, što je bilo 2,9 posto stanovništva starijeg od 15 godina (tab. 49).¹¹⁶ U urbanim naseljima bilo je 1,7 posto takvog stanovništva, a u ruralnim naseljima

¹¹⁶ U Hrvatskoj se podaci o školskoj sprema odnose na stanovništvo starije od 15 godina, tj. starije od uzrasta obvezatnog pohađanja škole (DZS 2001).

Tab. 49. Pokazatelji obrazovnog sastava stanovništva 2001., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Broj stanovnika (starijih od 15 godina)	Broj stanovnika bez škole	Udio (%) stanovnika bez škole	Broj stanovnika bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom	Udio (%) stanovnika bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom	Broj stanovnika s višom i visokim obrazovnim (izuzev magisterij i doktorat)	Udio (%) stanovnika s višom i visokim obrazovnim (izuzev magisterij i doktorat)	Broj stanovnika s magisterijem i doktoratom	Udio (%) stanovnika s magisterijem i doktoratom
Gorska Hrvatska	80.495	3341	4,2	40.826	50,7	5595	7,0	93	0,1
URBANO	22.821	486	2,1	7737	33,9	2812	12,3	47	0,2
RURALNO i URBANIZIRANO	57.674	2855	5,0	33.089	57,4	2783	4,8	46	0,1
Istočna Hrvatska	667.111	27.986	4,2	327.491	49,1	49.833	7,5	1553	0,2
URBANO	301.919	8952	3,0	111.240	36,8	36.863	12,2	1341	0,4
RURALNO i URBANIZIRANO	365.192	19.034	5,2	216.251	59,2	12.970	3,6	212	0,1
Južno hrvatsko primorje	697.514	29.046	4,2	251.894	36,1	84.763	12,2	2689	0,4
URBANO	407.191	8681	2,1	111.361	27,3	66.212	16,3	2293	0,6
RURALNO i URBANIZIRANO	290.323	20.365	7,0	140.533	48,4	18.551	6,4	396	0,1
Sjeverno hrvatsko primorje	430.088	5511	1,3	139.134	32,4	59.250	13,8	2117	0,5
URBANO	271.168	3040	1,1	76.381	28,2	44.226	16,3	1683	0,6
RURALNO i URBANIZIRANO	158.920	2471	1,6	62.753	39,5	15.024	9,5	434	0,3
Središnja Hrvatska	1.807.618	39.448	2,2	727.534	40,2	218.611	12,1	13530	0,7
URBANO	996.217	12.866	1,3	266.957	26,8	186.740	18,7	12878	1,3
RURALNO i URBANIZIRANO	811.401	26.582	3,3	460.577	56,8	3.1871	3,9	652	0,1
Hrvatska	3.682.826	105.332	2,9	1486.879	40,4	418.052	11,4	19982	0,5
URBANO	1.999.316	34.025	1,7	573.676	28,7	336.853	16,8	18242	0,9
RURALNO i URBANIZIRANO	1.683.510	71.307	4,2	913.203	54,2	81199	4,8	1740	0,1

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

4,2 posto. Takva razlika je očekivana jer su dosadašnja istraživanja ukazivala na to da postoje velike razlike između obrazovanosti urbane i ruralne populacije.¹¹⁷ Pridružimo li tom pokazatelju i osobe s nepotpunom osnovnom školom te one sa završenom samo osnovnom školom, apsolutni broj »neobrazovanih i osnovnoobrazovanih« doseže visokih 1.486.879 ili 40,4 posto stanovništva Hrvatske starijeg od 15 godina. Više od polovice (54,2 %) stanovnika ruralnih naselja Hrvatske pripada toj kategoriji stupnja obrazovanja, dok je udio te populacije u gradskim naseljima gotovo upola manji (28,7 %). Analiza udjela visokoobrazovanog stanovništva (više škole, fakulteti, magisterij, doktorat), temeljnog predujeta gospodarskog razvoja, otkriva još veće urbano-ruralne disparitete. U Hrvatskoj je 2001. bilo 11,9 posto visokoobrazovanog stanovništva: u urbanim područjima taj je udio bio 17,8 posto, a u ruralnim područjima bio je 3 i pol puta manji (4,9 %).

Razlike među regijama znatno su manje nego one između urbanih i ruralnih područja, iako postoje. Po udjelu neobrazovanih i osnovnoobrazovanih moguće je izdvojiti tri skupine regija. Središnja Hrvatska (40,2 %) u prosjeku je Hrvatske, dok su Gorska (50,7 %) i Istočna Hrvatska (49,1 %) nešto iznad, a Južno (36,1 %) i Sjeverno hrvatsko primorje (32,4 %) ispod prosjeka. Sukladno tome, najveće udjele visokoobrazovanih ima Sjeverno hrvatsko primorje (14,3 %), oko prosjeka Hrvatske su Središnja Hrvatska (12,8 %) i Južno hrvatsko primorje (12,5 %), dok najniže udjele imaju Gorska (7,1 %) i Istočna Hrvatska (7,7 %). Takva prostorna slika izravni je odraz stupnja urbanizacije makroregija: Sjeverno hrvatsko primorje kao najurbaniziranija prostorna cjelina (62,5 % gradskog stanovništva) ima najmanje udjele niskoobrazovanog te najviše udjele visokoobrazovanog stanovništva. Upravo suprotno vrijedi za Gorsku Hrvatsku, koja ima najmanji udio gradskog stanovništva (29,8 %). Pravilo vrijedi i za preostale makroregije.

117 Analiza popisa 1981. pokazala je primjerice kako je stopa nepismenosti za ukupno stanovništvo bila 5,6 %, za urbanu populaciju 2,3 %, a za stanovništvo ostalih naselja 8,8 % (Nejašmić, 2005:204).

Tab. 50. Pokazatelji obrazovnog sastava stanovništva 2001., po županijama

	Broj stanovnika (starijih od 15 godina)	Broj stanovnika bez škole	Udio (%) stanovnika bez škole	Broj stanovnika bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom	Udio (%) stanovnika bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom	Broj stanovnika s višom i visokim obrazom (izuzev magisterij i doktorat)	Udio (%) stanovnika s višom i visokim obrazom (izuzev magisterij i doktorat)	Broj stanovnika s magisterijem i doktoratom	Udio (%) stanovnika s magisterijem i doktoratom
Zagrebačka	255.874	6286	2,5	110.357	43,1	19457	7,6	669	0,3
Krapinsko-zagorska	118.139	2465	2,1	62.356	52,8	6721	5,7	140	0,1
Sisačko-moslavačka	155.439	7759	5,0	75.404	48,5	11520	7,4	263	0,2
Karlovačka	121.266	4859	4,0	56.866	46,9	10170	8,4	270	0,2
Varaždinska	152.962	2296	1,5	70.067	45,8	12404	8,1	387	0,3
Koprivničko-križevačka	103.403	2086	2,0	59.721	57,8	7018	6,8	199	0,2
Bjelovarsko-bilogorska	110.279	3928	3,6	60.162	54,6	7088	6,4	161	0,1
Primorsko-goranska	262.670	2836	1,1	78.763	30,0	38.387	14,6	1503	0,6
Ličko-senjska	45.477	2118	4,7	23.554	51,8	3161	7,0	53	0,1
Virovitičko-podravska	76.427	2760	3,6	43.111	56,4	4309	5,6	82	0,1
Požeško-slavonska	68.865	3276	4,8	36.517	53,0	4540	6,6	100	0,1
Brodsko-posavska	142.037	6052	4,3	70.126	49,4	9554	6,7	252	0,2
Zadarska	132.549	6787	5,1	53.492	40,4	13.745	10,4	376	0,3
Osječko-baranjska	271.787	9113	3,4	125.728	46,3	23.932	8,8	984	0,4
Šibensko-kninska	93.938	7414	7,9	39.981	42,6	8723	9,3	154	0,2
Vukovarsko-srijemska	165.409	8782	5,3	84.200	50,9	10.748	6,5	197	0,1
Splitsko-dalmatinska	378.091	13.302	3,5	127.621	33,8	49.234	13,0	1786	0,5
Istarska	175.167	2546	1,5	64.400	36,8	21.351	12,2	620	0,4
Dubrovačko-neretvanska	100.403	1996	2,0	34.467	34,3	13.625	13,6	383	0,4
Međimurska	96.462	1221	1,3	46.188	47,9	6163	6,4	125	0,1
Grad Zagreb	656.182	7450	1,1	163.798	25,0	136.202	20,8	11.278	1,7
HRVATSKA ukupno	3.68.2826	105.332	2,9	1.486.879	40,4	418.052	11,4	19.982	0,5

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Foto. 4. Osnovna škola na Biševu, zatvorena 1964.

Na županijskoj razini je slično, natprosječno obrazovano stanovništvo (prema udjelu visokoobrazovanih) živi u pet hrvatskih županija: Gradu Zagrebu (22,5 %), Primorsko-goranskoj (15,2 %), Dubrovačko-neretvanskoj (14 %), Splitsko-dalmatinskoj (13,5 %) i Istarskoj (12,6 %) (tab. 50). »Nedostaje« jedan makroregionalni centar: Osijek. Zanimljiv je i vrlo nizak udio visokoobrazovanog stanovništva Međimurske županije (6,5 %), no istovremeno je u njoj i vrlo nizak udio stanovništva bez ikakve školske sprege (1,3 %), što je nakon Grada Zagreba i Primorsko-goranske županije (obje jedinice 1,1 %) najniži udio u nekoj županiji.

Prosječan broj članova kućanstva zadnji je pokazatelj iz ove skupine, odabran kako bi se uz podatke o stanovništvu analizi pridružili i podaci o broju i veličini kućanstava. Analizirana su privatna kućanstva, tj. »svaka obiteljska ili druga zajednica osoba koje zajedno stanuju i troše svoje prihode za podmirivanje osnovnih životnih potreba (stanovanje, prehranu i sl.), odnosno osobe koje u naselju Popisa žive same i nemaju kućanstvo u drugom naselju Hrvatske ili inozemstvu (tzv. samačko kućanstvo)« (DZS 2001).

U Hrvatskoj je 2001. bilo 1.477.377 privatnih kućanstava, a prosječna veličina bila je 3 člana po kućanstvu. Prosječna veličina kućanstva u gradskim naseljima bila je 2,9, a u ruralnim 3,1. Najveća prosječna veličina kućanstava u ruralnim naseljima je u Središnjoj (3,22) i Istočnoj Hrvatskoj (3,17).

Iako je prosječna veličina kućanstva nešto veća u ruralnim naseljima, očito je da veliki udio samačkih, starijih domaćinstava u perifernijim i slabije naseljenim područjima utječe na smanjenje prosječne veličine na razini države. U Gorskoj Hrvatskoj je, primjerice, prosječna veličina kućanstva u ruralnim naseljima 2,68, dakle niža je i od prosjeka urbanih naselja u Hrvatskoj.

Na smanjenje veličine kućanstva u ruralnim područjima uvelike je utjecao i proces ubrzanog smanjivanja nataliteta (Akrap, 2002). Već je od sredine 1960-ih gradsko stanovništvo počelo bilježiti veće stope nataliteta od seoskog (Nejašmić i Štambuk, 2003). Posljedica je to prvenstveno snažne emigracije, ruralnog egzodusa koji je zahvatio dotada visokonatalitetne ruralne krajeve: ruralni krajevi gube svoju reproduktivnu bazu. Mnogobrojno stanovništvo rođeno u poslijeratnom kompenzacijskom periodu (1947.-1955.) na pragu ulaska u radnu dob »izvučeno« je sa sela deagrarizacijom i industrijalizacijom kao posljedicama realsocijalističke planske privrede ili je pak otišlo na tzv. privremeni rad u inozemstvo. Neki autori smatraju da je upravo to iseljavanje izvan države,

Tab. 51. Prosječan broj članova kućanstva Hrvatske 2001., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Broj stanovnika	Broj kućanstava	Prosječna veličina kućanstva
Gorska Hrvatska	94.679	34.717	2,7
URBANO	27.864	9731	2,9
RURALNO i URBANIZIRANO	66.815	24.986	2,7
Istočna Hrvatska	82.1629	270.299	3,0
URBANO	36.7338	126.870	2,9
RURALNO i URBANIZIRANO	45.4291	143.429	3,2
Južno hrvatsko primorje	852.496	272.155	3,1
URBANO	498.119	159.149	3,1
RURALNO i URBANIZIRANO	354.377	113.006	3,1
Sjeverno hrvatsko primorje	503.278	180.274	2,8
URBANO	315.457	115.295	2,7
RURALNO i URBANIZIRANO	187.821	64.979	2,9
Središnja Hrvatska	2.165.378	719.932	3,0
URBANO	1.184.968	415.696	2,9
RURALNO i URBANIZIRANO	980.410	304.236	3,2
Hrvatska	4.437.460	1.477.377	3,0
URBANO	2.393.746	826.741	2,9
RURALNO i URBANIZIRANO	2043.714	650.636	3,1

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Tab. 52. Pet općina Hrvatske s najmanjim prosječnim brojem članova kućanstva 2001.

Općina	Županija	Broj stanovnika	Broj kućanstava	Prosječna veličina kućanstva
Civljane	Šibensko-kninska	137	75	1,82
Kijevo	Šibensko-kninska	533	248	2,15
Ervenik	Šibensko-kninska	988	459	2,15
Lovinac	Ličko-senjska	1096	504	2,17
Lanišće	Istarska	398	182	2,18

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

na »privremeni« rad, jedan od ključnih destabilizacijskih procesa s vrlo negativnim kratkoročnim i dugoročnim demografskim posljedicama, koji je stoga što je zahvatio gotovo cijelu Hrvatsku »radikalizirao prije započet proces raspućivanja seoskog prostora i sklonosti rađanju« (Akrap, 2002:70). Ostarjela, samačka kućanstva u Lici, Gorskom kotaru, Zagori, otocima, Banovini i Kordunu, Žumberku, Zapadnoj Slavoniji... refleksi su isprepletanja spomenutih procesa, emigracije započete još u drugoj polovici 19. stoljeća te lokalnih prilika.

5.3.3.3. DEMOGRAFSKA DINAMIKA

Treća skupina varijabli sadrži one koje, za razliku od prethodne skupine u kojoj su pokazatelji temeljeni na posljednjem popisu, ocrtavaju promjenu odabranih demografskih struktura u vremenu. Kao što je već istaknuto u teorijsko-metodološkoj osnovi izrade tipologije, kao jedan od mogućih nedostataka ističe se upravo statičnost, odnosno sklonost promatranju prostora »zamrznutog« u jednom trenutku (u biti trenutku popisa). Zato smo, iako je jasno da je postojeće stanje odraz demografskog razvoja nekog prostora, u tipologiju uključili i varijable koje ukazuju na ukupno, prirodno i mehaničko kretanje stanovništva.

Promjena broja stanovnika 1961.-2001. izabrana je kao osnovni pokazatelj demografske dinamike naselja. Početna godina uvjetovana je činjenicom da upravo od šezdesetih godina, nakon poslijeratne obnove i stabilizacije, jačaju dva ključna procesa koja su imala presudan učinak na demografska kretanja: industrijalizacija i litoralizacija (te njima pojačani procesi deagrarizacije i deruralizacije). Istovremeno, to je vrijeme kad su zahvaljujući liberalnijem pristupu prekograničnim kretanjima otvorena vrata za odlazak radnika na privremeni rad u inozemstvo. Na odlazak su poticale i nepovoljne prilike na selu. Sve to utjecalo je na produbljivanje regionalnih dispariteta (Pejnović, 2004), izrazitu deruralizaciju s jedne te porast broja gradskog stanovništva s druge strane u desetljećima koja slijede. Najjače doseljavanje u gradove bilo je između 1961. i 1971. (Vresk, 2002:32).

Istraživanja međupopisne promjene broja stanovnika u drugoj polovici 20. stoljeća pokazuju da je depopulacija zahvatila više od četiri petine naselja u Hrvatskoj. Nejašmić (2003:474) je utvrdio da je u razdoblju 1953.-1981. 82,4 posto svih naselja gubilo stanovništvo. Pokos (2002:45) iznosi podatke o 85,3 posto svih seoskih naselja zahvaćenih depopulacijom između 1953. i 2001. Analizom demografske dinamike na razini naselja u razdoblju od 1961.-2001. dobiveni su slični rezultati (tab. 54). U tom je razdoblju 5527 ili 81,8 posto svih naselja izgubilo stanovništvo. Gotovo polovica tog broja naselja prepоловила se ili su izgubila i više stanovništva od toga (38,9 % svih naselja imalo je indeks 0-49,9). U naseljima zahvaćenima depopulacijom živjelo je 2001. godine 28,7 posto stanovnika i obuhvaćala su 83,5 posto površine Hrvatske (tab. 55). Porast je imalo 1232 ili 18,2 posto svih naselja, a najveći broj naselja (741 naselje, 11 %) porastao je do 50 posto.

Tab. 53. Varijable: demografska dinamika

Naziv varijable	Opis varijable
IND_61_1	Promjena broja stanovnika 1961.-2001.
ZIV_01_6	Ukupno živorođeni 2001.-2006.
UMR_01_6	Ukupno umrli 2001.-2006.
PP_01_6	Prirodna promjena 2001.-2006.
ST_PP	Stopa prirodne promjene 2001.-2006.
OSS_01_6	Opća stopa smrtnosti 2001.-2006.
VI_01_6	Vitalni indeks 2001.-2006.
IBP_01_6	Indeks biološke promjene 2001.-2006.
PDOSELJ	Udio doseljenih u naselje

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

**Foto. 5. Depopulacijski
pejsaž u općini Bednja u
Hrvatskom zagorju**

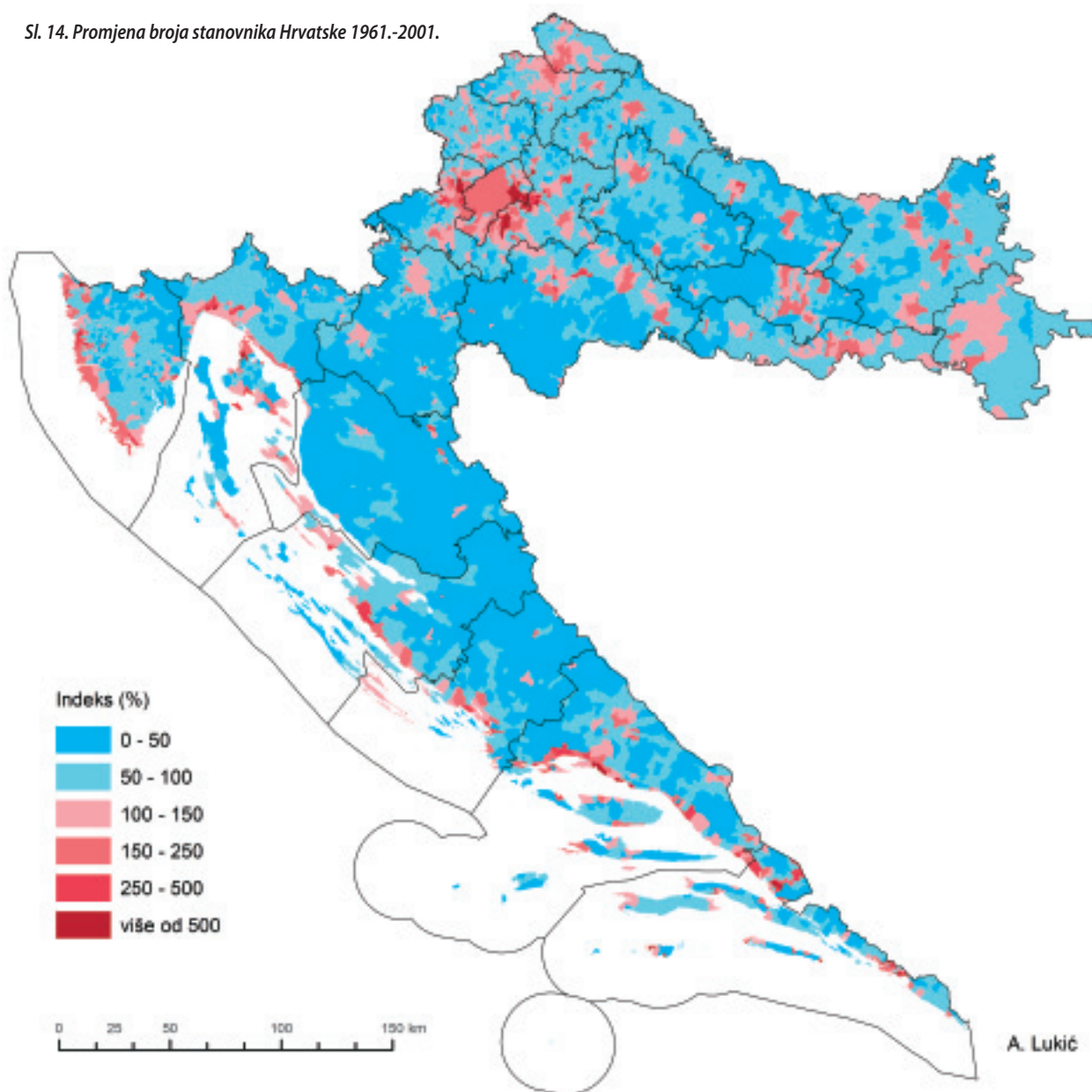

Depopulacija je dominantno obilježje ruralnih naselja: 83,3 posto svih ruralnih naselja gubilo je stanovništvo u promatranom razdoblju. Među 5527 naselja s padom broja stanovnika, bilo je 14 gradskih naselja.¹¹⁸ No, indeks ukazuje da je 1106 ruralnih naselja zabilježilo i porast broja stanovnika. To su prvenstveno naselja gradskih regija makroregionalnih i nekih regionalnih centara, duž jadranske obale te uz važne cestovne pravce kao osi urbanizacije (sl.14.).

Depopulacija je najjače zahvatila Gorsku Hrvatsku: 94,6 posto svih naselja imalo je 2001. manje stanovnika nego 1961. godine (95,3 % ruralnih i 33,3 % urbanih naselja). Čak nešto više od 2/3 naselja smanjilo se 50 posto i više, što je gotovo dvostruko više od državnog prosjeka i daleko najviši udio među svim makroregijama. Točno je trećina svih mrtvih naselja, 35, u Gorskoj Hrvatskoj, ponajviše u općinama Gorskog kotara: Brod Moravice (11 naselja), Skrad (7), Delnice (6). Gorska Hrvatska je makroregija u kojoj je depopulacija najranije započela, njena jezgra (Nejašmić, 1991), a danas je ona tu i prostorno najraširenija: zahvaća 97,1 posto ukupne površine i 71,5 posto stanovništva! I u Lici ima mrtvih naselja (Vučipolje, Ponor Korenički, Ornice, Kruščica, Duboki Dol...), no situaciju uvelike otežava i činjenica da se u dio naselja nakon Domovinskog rata nije vratio ni jedan izbjegli stanovnik (Pokos, 2002:48) kao i da se njegove posljedice osjećaju i u vodećim urbanim centrima. Stoga ne čudi što porast ima tek 5,4 posto svih naselja. Najjača dinamika zabilježena je u općini Plitvička Jezera (naselja Korenica, Plitvička Jezera, Rudanovac te nešto slabije Jezerce i Kompolje Koreničko), što je prvenstveno odraz utjecaja NP Plitvička jezera na transformaciju naselja koja mu gravitiraju. Korenica, kao vodeće centralno naselje Krbave i istočnog dijela Like, i jedino je gradsko naselje Gorske Hrvatske koje je i više nego udvostručilo broj stanovnika u tom razdoblju. Od preostalih pet gradova tri imaju blagi porast (Delnice, Ogulin i Otočac), a dva bilježe pad (Gračac i Gospić), što je dobrim dijelom posljedica nedavnih ratnih zbivanja i njima izazvanim migracijama. Stagnaciju ili mali porast imaju uglavnom, u mjerilu Like i Gorskog kotara, veća naselja poput Udbine, Skrada, Broda na Kupi, Čabra, Josipdola te neka cestovna i prigradska naselja.

¹¹⁸ To je ovih 14 gradova, s kratkim objašnjenjem ukoliko je potrebno. U zagradama se prvi navedeni broj odnosi na broj stanovnika 1961., drugi na 2001., a treći je indeks promjene: Blato (5148, 3659, 71,1), Glina (3173, 3116, 98,2), Gospić (6767, 6088, 90,0), Gračac (2829, 2629, 95,1), Hrvatska Kostajnica (2080, 1993, 95,8), Ilok (6193, 5897, 95,2), Opatija (7974, 7850, 98,4), Vodnjan (3623, 3406, 94,0). Metodološke napomene važne su za sljedeća naselja. Indeks promjene za Bakar izračunat je uvećavši broj stanovnika 2001. za naselje Bakar Sveti Kuzam koje je izdvojeno kao samostalno naselje, a u 1961. je dio Bakra. Ni s tim uvećanjem Bakar nije zabilježio pozitivan indeks (1991, 1809, 90,9). Ista je situacija s naseljem Vis koji je u 2001. uvećan za 8 stanovnika naselja Rogačić za koje sadrži podatke u 1961. To jasno nije utjecalo na indeks (2847, 1784, 62,7). Pakrac (4926, 4772, 96,9) je 1991. teritorijalno smanjen za dio naselja Prekopakra za koje sadrži podatke do 1981. U Retrospektu se za Prekopakru navodi broj stanovnika u 1961., pa je indeks izračunat bez uvećavanja Pakraca 2001. Rab je statistički zabilježio najveći pad (1041, 554, 53,2), no radi se o izdvajanju naselja Palit kao samostalnog naselja. Ono je 1961. imalo 507, a 2001. 1593 stanovnika. Rab se širi i na naselje Banjol, također statistički samostalno. To je posljedica njegovog poluotočnog smještaja i jedine mogućnosti širenja na područja navedenih naselja. Ovo treba imati na umu prilikom interpretacije.

Sl. 14. Promjena broja stanovnika Hrvatske 1961.-2001.

Središnja i Istočna Hrvatska imaju gotovo identičan udio naselja zahvaćenih depopulacijom, nešto viši od hrvatskog prosjeka. U Središnjoj Hrvatskoj je od 3398 naselja u njih 2796 (82,3 %) evidentirana demografska regresija: to je 81,8 % površine i 28,3 % ukupne populacije. Depopulacija zahvaća 83,3 % ruralnih i 8,9 % urbanih naselja. Za razliku od Gorske, Središnja Hrvatska je izrazito prostorno polarizirana po indeksu promjene broja stanovnika. Najveći porast među gradskim naseljima (indeks viši od 500) imali su satelitski gradovi Sesvete, Velika Gorica i Zaprešić. Oni su ujedno i putokazi za osi transformacije nekadašnjih seoskih naselja, koja pod utjecajem Zagreba i spomenutih sekundarnih centara naglo populacijski rastu: od 23 naselja Središnje Hrvatske koja su se upeterostručila u razdoblju od 1961.-2001. godine 21 naselje nalazi se u okolini Zagreba. Nadalje, među 37 naselja Središnje Hrvatske koja su porasla između 2,5 i 5 puta nalazi se 21 naselje zagrebačke okolice. Sva spomenuta naselja nalaze se u općinama i upravnim gradovima: Zagreb, Velika Gorica, Dugo Selo, Rugvica, Sveta Nedelja, Sveti Ivan Zelina, Brckovljani, Brdovec i Samobor. U ovoj skupini nalaze se i gradska naselja Samobor i Dugo Selo. Rezultat je to suburbanizacije zagrebačke okolice započete početkom 1960-ih godina. Do tada je razvoj bio obilježen naglašenom koncentracijom stanovništva i djelatnosti u Zagrebu. Industrijski bazirana urbanizacija stubokom mijenja odnos grada i okolice. Takav razvoj uvjetovao je dva prostorna procesa u okolini: transformaciju

Tab. 54. Opća promjena broja stanovnika Hrvatske 1961.-2001., (naselja), po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

Naselja	Indeks promjene 0-49,9	Udio (%)	Indeks promjene 50-99,9	Udio (%)	UKUPNO depopulacija (indeks 0-99,9)	Udio (%)	UKUPNO porast (indeks promjene 100 -)	Udio (%)
Gorska Hrvatska	398	71,1	132	23,6	530	94,6	30	5,4
URBANO	0	0,0	2	33,3	2	33,3	4	66,7
RURALNO i URBANIZIRANO	398	71,8	130	23,5	528	95,3	26	4,7
Istočna Hrvatska	287	33,5	413	48,2	700	81,7	157	18,3
URBANO	0	0,0	2	9,1	2	9,1	20	90,9
RURALNO i URBANIZIRANO	287	34,4	411	49,2	698	83,6	137	16,4
Južno hrvatsko primorje	437	45,7	319	33,4	756	79,1	200	20,9
URBANO	0	0,0	2	5,1	2	5,1	37	94,9
RURALNO i URBANIZIRANO	437	47,7	317	34,6	754	82,2	163	17,8
Sjeverno hrvatsko primorje	301	30,5	444	44,9	745	75,4	243	24,6
URBANO	0	0,0	4	14,8	4	14,8	23	85,2
RURALNO i URBANIZIRANO	301	31,3	440	45,8	741	77,1	220	22,9
Središnja Hrvatska	1206	35,5	1590	46,8	2796	82,3	602	17,7
URBANO	0	0,0	4	8,9	4	8,9	41	91,1
RURALNO i URBANIZIRANO	1206	36,0	1586	47,3	2792	83,3	561	16,7
Hrvatska	2629	38,9	2898	42,9	5527	81,8	1232	18,2
URBANO	0	0,0	14	10,1	14	10,1	125	89,9
RURALNO i URBANIZIRANO	2629	39,7	2884	43,6	5513	83,3	1107	16,7

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, CD-ROM

(socioekonomsku i fizionomsko-morfološku) naselja i dnevne migracije (okolica-grad), dakle začetak stvaranja urbane regije (Lukić, Prelogović, i Pejnović, 2005). U satelitskim gradskim naseljima intenzivan populacijski rast zapaža se od 1970-ih i povezan je s decentralizacijom pojedinih funkcija iz Zagreba te rezidencijalnom suburbanizacijom (Klempić, 2008:52). Danas su satelitizacija i apsolutna decentralizacija glavna prostorno-populacijska obilježja Zagrebačke urbane regije (Bašić, 2005, 2004).

Foto. 6. Stambena suburbanizacija na sjeverozapadu Zagrebačke urbane regije – novoizgrađene kuće u Donjoj Bistri

Tab. 55. Opća promjena broja stanovnika Hrvatske 1961.-2001., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

Stanovništvo	Indeks promjene 0-49,9	Udio (%)	Indeks promjene 50-99,9	Udio (%)	UKUPNO depopulacija (indeks 0-99,9)	Udio (%)	UKUPNO porast (indeks promjene 100 -)	Udio (%)
Gorska Hrvatska	22.852	24,1	44.818	47,3	67.670	71,5	27.009	28,5
URBANO	0	0,0	8777	31,5	8777	31,5	19.087	68,5
RURALNO i URBANIZIRANO	22.852	34,2	36.041	53,9	58.893	88,1	7922	11,9
Istočna Hrvatska	33.195	4,0	251.520	30,6	284.715	34,7	536.914	65,3
URBANO	0	0,0	11291	3,1	11.291	3,1	356.047	96,9
RURALNO i URBANIZIRANO	33.195	7,3	240.229	52,9	273.424	60,2	180.867	39,8
Južno hrvatsko primorje	63.183	7,4	149.026	17,5	212.209	24,9	640.287	75,1
URBANO	0	0,0	5435	1,1	5435	1,1	492.684	98,9
RURALNO i URBANIZIRANO	63.183	17,8	143.591	40,5	206.774	58,3	147.603	41,7
Sjeverno hrvatsko primorje	12.699	2,5	83.007	16,5	95.706	19,0	407.572	81,0
URBANO	0	0,0	13.376	4,2	13.376	4,2	302.081	95,8
RURALNO i URBANIZIRANO	12.699	6,8	69.631	37,1	82.330	43,8	105.491	56,2
Središnja Hrvatska	97.582	4,5	515.873	23,8	613.455	28,3	1.551.923	71,7
URBANO	0	0,0	15.593	1,3	15.593	1,3	1.169.375	98,7
RURALNO i URBANIZIRANO	97.582	10,0	500.280	51,0	597.862	61,0	382.548	39,0
Hrvatska	229.511	5,2	1.044.244	23,5	1.273.755	28,7	3.163.705	71,3
URBANO	0	0,0	54.472	2,3	54.472	2,3	2.339.274	97,7
RURALNO i URBANIZIRANO	229.511	11,2	989.772	48,4	1.219.283	59,7	82.4431	40,3

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, CD-ROM

Takav porast izvan regije imala su od gradskih naselja Ozalj, Novi Marof i Vrbovec, od ostalih većih naselja Gornja Stubica te neka prigradska ili iz samog gradskog naselja izdvojena naselja primjerice uz Sisak (Staro Pračno), Petrinju (Mošćenica), Viroviticu (Požari, samostalno naselje izdvojeno iz naselja Virovitica 1991.), Krapinu (Podgora Krapinska) itd. Drugu krajnost čine područja demografskog pustošenja. Tri su takve izrazite zone u Središnjoj Hrvatskoj: Banovina i Kordun, pobrđa Psunja, Papuka i Bilogore te Žumberak.

Banovina i Kordun. O intenzitetu i prostornom obuhvatu depopulacije zorno govori podatak da je u Sisačko-moslavačkoj županiji udio naselja koja su se prepolovila ili smanjila i za više od toga najviši od svih županija promatrane regije: 64,3 %. Još 26,3 % naselja bilježi nešto slabiju depopulaciju što čini 90,3 % svih naselja. Drugo mjesto zauzima Karlovačka županija, u kojoj je pad za više od 50 % imalo 58,4 % naseljskog skupa, od kojih se mnoga nalaze na Kordunu. U svim ostalim županijama Središnje Hrvatske udio tako snažnom regresijom zahvaćenih naselja znatno je manji i ne prelazi 22 %. Dvor, Cetingrad, Slunj, Topusko, Novska i Glina, a potom Petrinja, Jasenovac, Hrvatska Kostajnica i Vojnić, jedinice su lokalne samouprave u kojima se nalazi najveći broj naselja s najnegativnijom demografskom dinamikom. Od 24 mrtva naselja Središnje Hrvatske 2001. ovdje se nalazi njih 10.¹¹⁹ Pad su zabilježili i gradovi: Glina i Hrvatska Kostajnica. Posljedica je to dugotrajne depopulacije, a stanje su dodatno pogoršala ratna zbivanja i okupacija hrvatskog teritorija: broj stanovnika Banovine prepolovljen je u posljednjem međupopisju (1991.-2001.) i iznosi 64.412. Rezultat je to i odlaska srpskog stanovništva nakon vojno-redarstvenih akcija »Bljesak« i »Oluja«. Banovina, do početka Domovinskog rata nacionalno podvojen prostor, danas je znatno nacionalno homogenija nego 1991.: udio Hrvata porastao je na 71 % (Matas. 2004). Slična ratna sudbina zahvatila je i naselja na *pobrđima Psunja i Papuka*: najveću regresiju u Požeško-slavonskoj županiji imala su naselja u upravnim gradovima Pakrac i Lipik. Treća zona pražnjenja je *Žumberak*, najviše brdsko-planinsko područje Središnje Hrvatske, koji je zbog demografskog razvoja u uvjetima emigracije i opadajućeg prirodnog prirasta postao područje ostarjelih, napuštenih i polunapuštenih sela. Gotovo da i nema smisla isticati općine i upravne gradove s najnepovoljnijim vrijednostima indeksa promjene jer je depopulacija temeljni demografski proces cijelog kraja (najnegativnije trendove imaju naselja u lokalnim jedinicama Ozalj, Žumberak, Jastrebarsko, Krašić...).

119 Basara, Cvijanović, Čuić Brdo, Gornji Poloj, Mrežnica, Novi Dol, Rabinja, Rudeži, Sadilovac i Selakova Poljana.

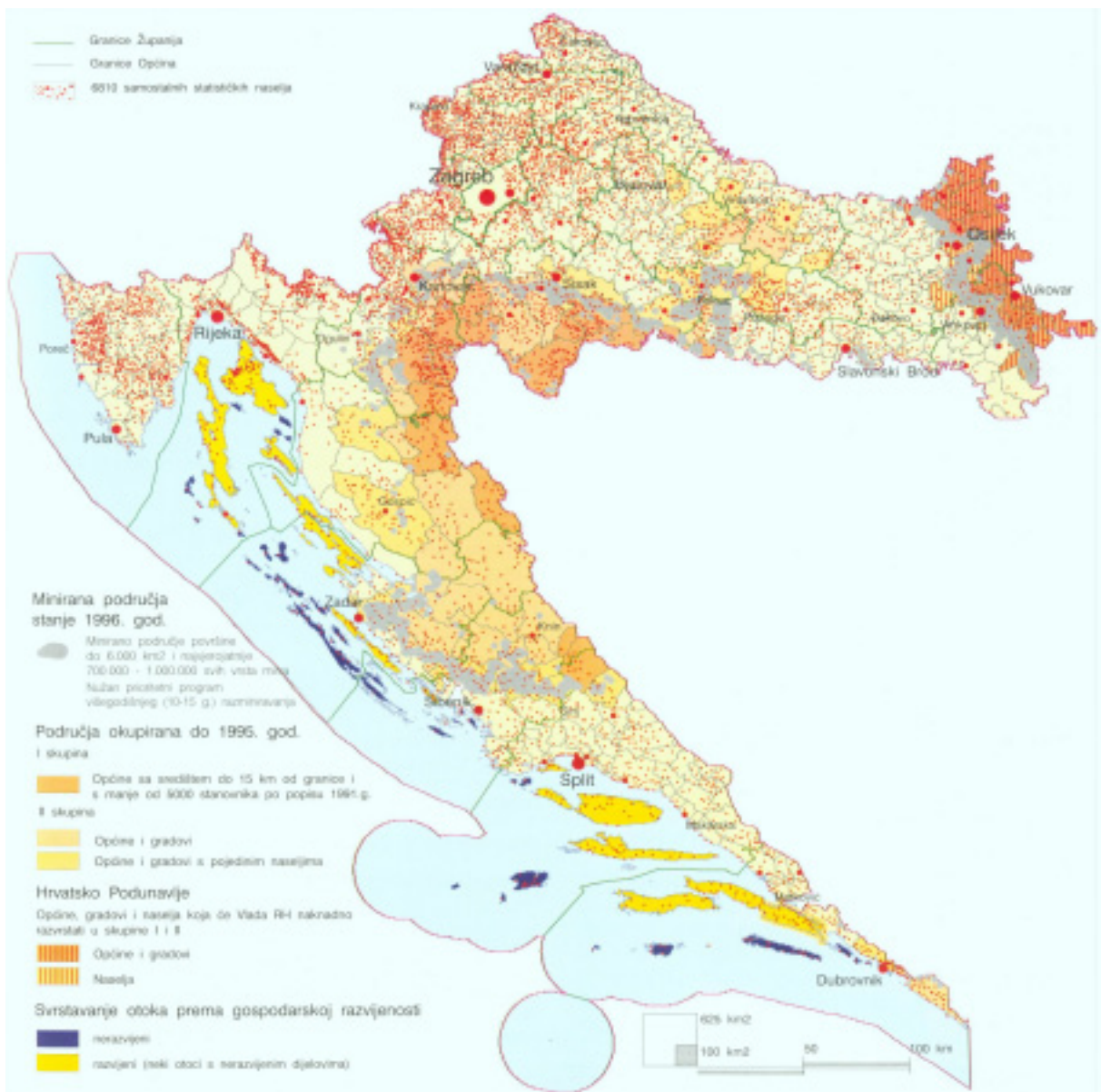

Foto. 7. Teta Dragica na Žumberku odavno je zatvorila svoja vrata

U Istočnoj Hrvatskoj je smanjenje broja stanovnika 1961.-2001. zabilježeno u 81,7 % naselja (9,1 % urbanih i 83,6 % ruralnih naselja zahvaćeno je depopulacijom) (tab. 54). Razaznaju se dva osnovna trenda: snažan demografski rast prigradskih naselja uz najveće urbane centre (no ipak manji od rasta zagrebačkih satelita) te izumiranje i jaka regresija u zapadnom dijelu regije. Pozitivnija demografska slika u istočnom dijelu regije, usprkos nedavnim ratnim stradanjima, tumači se i činjenicom kako nije bilo masovnog iseljavanja srpskog stanovništva, a povratak Hrvata se provodio brže nego u nekim drugim područjima (Pokos, 2002). Svakako valja naglasiti i tradicionalno velika sela, što je omogućilo njihovo postupno prerastanje u naselja s višim stupnjem centraliteta i stabilizaciju naseljenosti. Svoje su stanovništvo barem utrostručila prigradska naselja Višnjevac, Brijest i Briješće (funkcionalno u potpunosti, a već i fizionomski naselja srasla s Osijekom), te Kuševac (Đakovo) i Završje (Požega). Nešto slabiji indeks (150-249,9) imala su prigradska naselja Slavonskog Broda (Podvinje), Vidovci i Kuzmica (Požega), Vesela

Foto. 8. Pod obroncima Papuka – područje stradalo u Domovinskom ratu

Sl. 15. Područja stradala u Domovinskom ratu i ostala područja posebne državne skrbi

Izvor: Salaj, 1999.

(Pleternica), da spomenemo samo neka. Masovni odlazak srpskog stanovništva s požeške strane Papuka i Psunja (općine Brestovac i Velika), sjeverne strane Papuka (općine Voćin, Orahovica i Čačinci) i s njegove južne strane utjecao je i na pogoršanje demografske slike u tom hipsometrijski višem dijelu Istočne Hrvatske (Pokos, 2002). Isti autor navodi kako su sva 43 naselja koja su izgubila cjelokupno stanovništvo u periodu od 1953. do 2001. upravo u tom dijelu Istočne Hrvatske. Popisom 2001. ovdje je zabilježeno osam od petnaest mrtvih naselja regije.

U Južnom hrvatskom primorju (Dalmaciji) depopulacijom je zahvaćeno nešto manje naselja od hrvatskog prosjeka, ukupno 756 od 956 naselja ili 79,1 posto. Ruralna regresija zabilježena je u 82,2 posto naselja. Očekivano, zahvaljujući litoralizaciji, razvoju industrije, a potom sve više i turizma, najjači rast imala su obalna naselja koja su doživjela snažnu transformaciju i populacijsku ekspanziju. Vrijedi to kako za statistički samostalna naselja, no u stvarnosti dijelove grada, poput Kamena ili Stobreča (Split) ili Brodarice (Šibenik), tako i za naselja linearne dužobalne urbanizacije, posebno na potezu između Splita, Omiša i dalje prema Makarskoj (naselja Podstrana, Duće i Stanići su primjerice upetorostručila broj stanovnika od 1961.). Sjevernije, put Kaštela i Trogira, dinamika je nešto slabija, indeksi uglavnom između 250 i 500. Istovremeno naselja u zaleđu i unutrašnjosti otoka izrazito

depopuliraju: nakon Gorske Hrvatske u Dalmaciji je najveći udio naselja s indeksom promjene manjim od 50 (45,7 %). Ipak, valja napomenuti kako su neka gradska naselja Dalmatinske zagore (Trilj, Imotski, Knin, Sinj, Vrgorac) te okolna naselja ili ona duž prometnica koje spomenute centre povezuju s obalom također bila demografski dinamična.

Najmanji udio naselja zahvaćenih depopulacijom ima Sjeverno hrvatsko primorje: 75,4 % (77,1 % ruralnih i 14,8 % urbanih naselja) (tab. 54). Kao i u slučaju Južnog hrvatskog primorja, očita je polarizacija između demografske ekspanzije obalnih naselja s jedne strane i regresije unutrašnje Istre te nekih otoka, posebice Cresa, s druge strane. Zapadna, položitija, prirodno-geografski pogodnija i stoga turistički razvijenija obala Istre ima veću dinamiku od istočne obale (posebno naselja u neposrednoj blizini Poreča i Umaga te Fažana). Velikom dinamikom ističu se i neka naselja na Krku (primjerice Radići i Milčetići, Malinska-Dubašnica). Drugu zonu naglašene ekspanzije čine prigradska naselja Rijeke (posebno u općinama Kastav i Viškovo), dok je ona manje izražena prema Kostreni i Bakru. Kao i kod Zagreba, smanjuje se koncentracija stanovništva u matičnom gradu, a riječka okolica populacijski jača (Klempić, 2008:66). Vrlo snažna depopulacija je naglašena u sjevernom dijelu unutrašnje Istre, vinodolskom zaleđu te otoku Cresu. Zupanc (2004) je utvrdio kako je depopulacija Istre najizrazitija na Čičariji i gornjoj Bujštini, što potvrđuju i naše analize: dio naselja na području općine Grožnjan (Kuberton, Martinčići....) ima vrlo niske indekse promjene, do 50, a ima i mrtvih sela (Vrnjak). Sličnu sudbinu dijele naselja općina Opatalj (Golubići, Sveta Lucija, Bencani...), Lanišće (Trstenik, Brgudac, Klenovščak...), no snažna depopulacija je dobrim dijelom zahvatila veći dio unutrašnje Istre. U vinodolskom zaleđu, na padinama Velike Kapele, 2001. bilo je više mrtvih sela (Zabukovac, Podmelnik, Krmpotske Vodice) te niz naselja u kojima se broj stanovnika smanjio gotovo 100 posto (Crno, Breze, Luka Krmpotska, Gornji Zagon...). Sličnu sudbinu imaju i neka naselja u unutrašnjosti Cresa (Važminec, Stanić, Grmov, Ivanje...).

Prirodno kretanje stanovništva

Napomenuli smo kako je statičnost jedna od temeljnih zamjerki tipologije kao metode diferenciranja prostora. Prethodni pokazatelj, indeks promjene broja stanovnika 1961. do 2001. odabran je kako bi u što većoj mjeri kompenzirao taj nedostatak. Istu svrhu imaju i pokazatelji prirodnog kretanja. Odabrano je razdoblje 2001. do 2006., kako bi se ukazalo na novije trendove koje opće kretanje stanovništva nije obuhvatilo. Prirodno kretanje sastoji se od rodnosti ili nataliteta i smrtnosti ili mortaliteta. Njihova je rezultanta prirodni prirast (sve češće pad), odnosno jednom riječju prirodna promjena (Nejašmić, 2005). Osim o biološkim činiteljima, prirodno kretanje uvelike je ovisno o gospodarskim, društvenim i političkim okolnostima (Akrap, 2002). Smatramo ga stoga korisnim u izradi tipologije.

Od niza mogućih pokazatelja u konačnici su odabrani stopa prirodne promjene (prosječna godišnja 2001.-2006.), vitalni indeks i indeks biološke promjene. Vitalni indeks (V_i) pokazuje broj živorođenih na 100 umrlih osoba. Dobar je pokazatelj smjera (bio)reprodukcije: vrijednosti veće od 100 ukazuju da se broj stanovnika povećava prirodnim promjenom, a manje od 100 označavaju prirodnu depopulaciju. Indeks biološke promjene (IBP) je analitički pokazatelj postotka smanjenja ili povećanja populacije temeljem prirodne promjene u određenom razdoblju. Izračunava se dijeljenjem ukupne apsolutne prirodne promjene s brojem stanovnika početkom razdoblja, a kvocijent se pomnoži sa 100 (Nejašmić, 2005:104). Iako su sva tri pokazatelja vrlo slična, što je pokazao i Pearsonov koeficijent korelacije (v. matricu u prilogu) zadržana su u konačnoj analizi jer su istraživanja pokazala da svaki od njih ima prednosti u istraživanju određenih područja.¹²⁰ Zbog utjecaja koji na ove pokazatelje ima broj stanovnika u malim naseljima, razmatrano je i korištenje ukupnog broja živorođenih i umrlih no zbog visokih korelacija s brojem stanovnika te varijable nisu korištene u faktorskoj analizi.

Dosadašnja su istraživanja pokazala kako trendovi u prirodnom kretanju velike većine hrvatskog teritorija (od 1964. do 2000.) vode izumiranju (Akrap, 2002:88), da je ukupno stanovništvo u posljednjem međupopisju (a ruralno još od 1977.) zahvaćeno prirodnim depopulacijom i da postoje bitne razlike u prirodnoj promjeni urbanih i neurbanih naselja. U razdoblju 1991.-2001. godišnje oscilacije stope prirodne promjene neurbane populacije su razmjerno male što ukazuje da je prirodna depopulacija ušla u zrelu, stabilnu fazu što će, smatraju Nejašmić i Štambuk (2003:478), »uz starenje stanovništva i ubuduće determinirati opća demografska kretanja«. Akrap (2002:88) kao ključne razloge za opisano stanje navodi: gospodarski razvoj bez jasno koncipirane politike regionalnog razvoja i njegove polarizirajuće efekte (od 1960-ih, bujanje Zagreba, Splita i Rijeke te priobalja); nedostatak regionalnih i lokalnih komunikacija s gradovima kao uslužnim centrima, odnosno nepostojanje politike

¹²⁰ Indeks biološke promjene (IBP) često se koristi u demografskoj analizi hrvatskog otočja (Nejašmić, 2005), u populacijama u kojima je ukupna promjena broja stanovnika pod manjim utjecajem imigracije.

prostornog razvoja i kao posljedice toga »suvislog, gospodarski i nacionalno strateški utemeljenog sustava gradskih centara« te nemogućnost gospodarstva da osigura dostatnu zaposlenost, što je dovelo do činjenice da su »iseljavanja iz Hrvatske postala gotovo stožerno obilježje hrvatskog stanovništva«. U devedesetim godinama 20. stoljeća tim su se procesima kao »kap koja je prelila čašu« pridružili i ratna agresija na Hrvatsku 1991. i 1992., priljev manje brojnih naraštaja u fertilnu dob i nastavak iseljavanja u inozemstvo, što je utjecalo na pojavu prirodne regresije ukupne populacije od 1991. (Nejašmić, 1991:79).

Analiza ukupnog prirodnog kretanja 2001.-2006. potvrđuje nastavak započetih trendova prirodne depopulacije u kojoj prednjače ruralna područja (tab. 56). Razlika između broja živorođenih i umrlih u tom je razdoblju iznosila - 59 720 (stopa -2,3 ‰). Oko tri četvrtine prirodnog pada otpada na ruralna područja (stopa -3,8 ‰), ali i urbana je populacija zabilježila smanjenje ukupnog broja (stopa -1,0 ‰). I ostali pokazatelji naglašavaju znatno nepovoljnije prirodno kretanje stanovništva izvangradskih naselja. Vitalni indeks Hrvatske 2001.-2006. iznosi 80,4, no u neurbanim područjima njegova vrijednost je 71, što je niže i od vrijednosti tog pokazatelja za primjerice hrvatske otoke godine 1993., inače tradicionalno emigracijska i izrazito depopulacijska područja (Nejašmić, 2005:106). No, daleko najniži vitalni indeks imaju ruralna područja Gorske Hrvatske (41,2). Južno hrvatsko primorje, zahvaljujući prvenstveno Splitsko-dalmatinskoj i Dubrovačko-neretvanskoj kao županijama s pozitivnim vrijednostima prirodne promjene, jedina je hrvatska regija koja u promatranom šestogodišnjem razdoblju nije imala negativnu stopu, odnosno vitalni indeks je tek 0,4 veći od 100. Ličko-senjska (50,3) i Karlovačka (52,3) su županije s najmanjim vrijednostima vitalnog indeksa, a uz spomenute dalmatinske najviši V_i ima Međimurska županija (96,7) (tab. 57).

Tab. 56. Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske 2001.-2006., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Broj stanovnika 2001.	Broj živorođenih 2001.-2006.	Broj umrlih 2001.-2006.	Prirodna promjena 2001.-2006.	Opća stopa (efektivne) rodnošći (‰) (prosječna godišnja 2001.-2006.)	Opća stopa smrtnosti (‰) (prosječna godišnja 2001.-2006.)	Stopa prirodne promjene (‰) (prosječna godišnja 2001.-2006.)	Vitalni indeks (V_i)	Indeks biološke promjene (BP)
Gorska Hrvatska	94.679	4442	8794	-4352	8,0	15,8	-7,8	50,5	-4,6
URBANO	27.864	1601	1890	-289	9,6	11,4	-1,7	84,7	-1,0
RURALNO i URBANIZIRANO	66.815	2841	6904	-4063	7,3	17,8	-10,5	41,2	-6,1
Istočna Hrvatska	821.629	46.241	56.317	-10.076	9,4	11,5	-2,1	82,1	-1,2
URBANO	367.338	19.814	23.318	-3504	9,0	10,6	-1,6	85,0	-1,0
RURALNO i URBANIZIRANO	454.291	26.427	32.999	-6572	9,8	12,2	-2,4	80,1	-1,4
Južno hrvatsko primorje	852.496	51.223	51.036	187	10,0	10,0	0,0	100,4	0,0
URBANO	498.119	29.989	25.560	4429	10,0	8,5	1,5	117,3	0,9
RURALNO i URBANIZIRANO	354.377	21.234	25.476	-4242	10,0	12,1	-2,0	83,3	-1,2
Sjeverno hrvatsko primorje	503.278	23.500	32.180	-8680	7,9	10,7	-2,9	73,0	-1,7
URBANO	315.457	14.599	19.959	-5360	7,8	10,6	-2,9	73,1	-1,7
RURALNO i URBANIZIRANO	187.821	8901	12.221	-3320	8,0	10,9	-3,0	72,8	-1,8
Središnja Hrvatska	2.165.378	119.225	156.024	-36.799	9,3	12,1	-2,9	76,4	-1,7
URBANO	1.184.968	66.375	75.612	-9237	9,4	10,7	-1,3	87,8	-0,8
RURALNO i URBANIZIRANO	980.410	52.850	80.412	-27.562	9,1	13,9	-4,8	65,7	-2,8
Hrvatska	4.437.460	244.631	304.351	-59.720	9,3	11,5	-2,3	80,4	-1,3
URBANO	2.393.746	132.378	146.339	-13.961	9,2	10,2	-1,0	90,5	-0,6
RURALNO i URBANIZIRANO	2.043.714	112.253	158.012	-45.759	9,3	13,0	-3,8	71,0	-2,2

Izvor: Podaci vitalne statistike za pojedine godine 2001.-2006., Državni zavod za statistiku

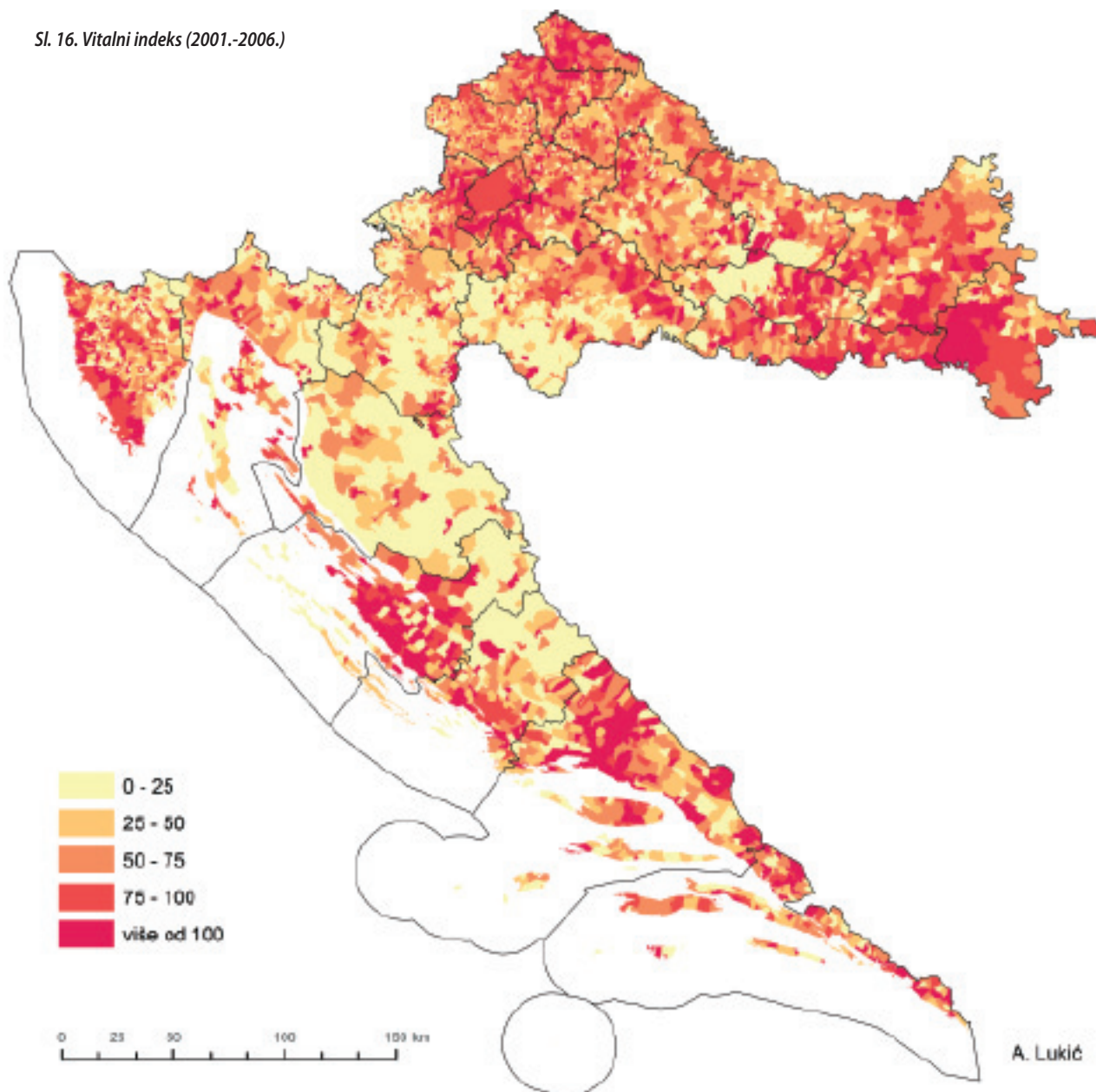
Tab. 57. Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske 2001.-2006., po županijama

	Broj stanovnika 2001.	Broj živorođenih 2001.-2006.	Broj umrlih 2001.-2006.	Prirodna promjena 2001.-2006.	Opća stopa (efektivne) rodosti (‰) (prosječna godišnja 2001.-2006.)	Opća stopa smrtnosti (‰) (prosječna godišnja 2001.-2006.)	Stopa prirodne promjene (‰) (prosječna godišnja 2001.-2006.)	Vitalni indeks (Vi)	Indeks biološke promjene (IBP)
Zagrebačka	309.696	18.172	20.802	-2630	9,8	11,2	-1,4	87,4	-0,8
Krapinsko-zagorska	142.432	7395	12.010	-4615	8,8	14,3	-5,5	61,6	-3,2
Sisačko-moslavačka	185.387	9281	15.319	-6038	8,5	14,0	-5,5	60,6	-3,3
Karlovačka	141.787	6497	12.430	-5933	7,8	14,9	-7,1	52,3	-4,2
Varaždinska	184.769	10.484	13.656	-3172	9,5	12,4	-2,9	76,8	-1,7
Koprivničko-križevačka	124.467	6937	10.272	-3335	9,4	13,9	-4,5	67,5	-2,7
Bjelovarsko-bilogorska	133.084	7034	11.156	-4122	8,9	14,2	-5,2	63,1	-3,1
Primorsko-goranska	305.505	13.774	20.145	-6371	7,6	11,1	-3,5	68,4	-2,1
Ličko-senjska	53.677	2541	5051	-2510	8,1	16,1	-8,0	50,3	-4,7
Virovitičko-podravska	93.389	5149	7425	-2276	9,3	13,4	-4,1	69,3	-2,4
Požeško-slavonska	85.831	4953	6057	-1104	9,7	11,8	-2,2	81,8	-1,3
Brodsko-posavska	176.765	10.323	12.047	-1724	9,8	11,4	-1,6	85,7	-1,0
Zadarska	162.045	9700	9743	-43	10,0	10,0	0,0	99,6	0,0
Osječko-baranjska	330.506	17.693	23.148	-5455	9,0	11,8	-2,8	76,4	-1,7
Šibensko-kninska	112.891	5607	8495	-2888	8,4	12,7	-4,3	66,0	-2,6
Vukovarsko-srijemska	204.768	11.904	13.390	-1486	9,7	10,9	-1,2	88,9	-0,7
Splitsko-dalmatinska	463.676	28.977	26.206	2771	10,4	9,4	1,0	110,6	0,6
Istarska	206.344	9983	12.944	-2961	8,1	10,5	-2,4	77,1	-1,4
Dubrovačko-neretvanska	122.870	7436	7365	71	10,1	10,0	0,1	101,0	0,1
Međimurska	118.426	7317	7563	-246	10,3	10,7	-0,3	96,7	-0,2
Grad Zagreb	779.145	43.474	49.127	-5653	9,3	10,5	-1,2	88,5	-0,7
HRVATSKA ukupno	4.437.460	244.631	304.351	-59.720	9,3	11,5	-2,3	80,4	-1,3

Izvor: Podaci vitalne statistike za pojedine godine 2001.-2006., Državni zavod za statistiku

Kao i u analizi prethodnih varijabli, »spuštanjem« na nižu razinu uočavaju se značajne razlike i unutar svake pojedine regije i županije (tab. 58). Za ilustraciju ističemo po tri općine/upravna grada s najpozitivnijim i nejnegativnijim vrijednostima vitalnog indeksa unutar svake regije. Najnegativnije pokazatelje imaju područja krške periferije stradala u Domovinskom ratu (Ervenik, Civljane, Lovinac) kao i Gvozd u Banovini i Draž u Baranji. Slijede brdsko-planinska i pogranična područja (Lanišće na Čićariji i Oportalj na gornjoj Bujštini, Brod Moravice u Gorskom kotaru, Žumberak, Ribnik), a kao otočna općina s najnižim vitalnim indeksom pojavljuje se općina Šolta, na istoimenom i turistički (izuzev Nečujma) relativno slabo razvijenom otoku vrlo strme i nepristupačne južne obale, ali ujedno i otoku nadomak Splita. Podstrana, općina na Jadranskoj turističkoj cesti između Splita i Omiša ističe se najvećim vitalnim indeksom. Riječ je o visoko urbaniziranom i turistificiranom prostoru koji je u proteklih pedesetak godina narastao više od pet puta te je u mnogim modelima izdvajanja gradskih naselja ubrojen među njih zahvaljujući velikom broju stanovnika, iako je relativno slabo opremljena funkcijama kojima bi služila i širem prostoru (nema srednju školu, banku, prekršajni sud i sl.). Slijedi tradicionalno populacijski jak Imotski, riječke prigradske općine, već spomenuto Dugo Selo itd. Najviši vitalni indeks u Istočnoj Hrvatskoj ima općina Voćin, u koju je nakon Domovinskog rata doselilo janjevačko stanovništvo s Kosova.

Sl. 16. Vitalni indeks (2001.-2006.)

5.3.3.4. ZAPOSLENOST I CIRKULACIJA

Četvrtu skupinu čine varijable koje ukazuju na ekonomsku aktivnost stanovništva te na njegovu mobilnost. Ta su dva obilježja uzročno-posljedično povezana i prostorno izuzetno relevantna: ponudom radnih mjesta i razvojem prometa potiče se proces cirkuliranja aktivnog stanovništva, što rezultira »populacijsko-demografskim, socijalno-ekonomskim, funkcionalnim, fizionomskim i drugim promjenama koje smanjuju agrarna obilježja u korist urbanih obilježja ruralnih sredina« (Vresk, 2002:18). Taj se proces obično naziva sekundarnom urbanizacijom. Nadalje, razmatranje prostorne pokretljivost

Tab. 59. Varijable: zaposlenost i cirkulacija

Naziv varijable	Opis varijable
PAK_ST	Udio aktivnog stanovništva
P_ZAP	Udio zaposlenih u aktivnom stanovništvu
PZAP_DOL	Udio zaposlenih koji dolaze na posao u ukupno zaposlenima u naselju
PZAP_MIG	Udio zaposlenih (dnevnih) cirkulanata u broju zaposlenih mještana
PDN_MIG	Udio dnevnih cirkulanata

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

Tab. 58. Najviše i najniže rangirane općine i upravni gradovi Hrvatske prema vrijednosti vitalnog indeksa, po regijama

	Općina / upravni grad	Broj stanovnika 2001.	Prirodna promjena 2001.-2006.	Vitalni indeks	Općina / upravni grad	Broj stanovnika 2001.	Prirodna promjena 2001.-2006.	Vitalni indeks
Prve tri općine po vrijednosti vitalnog indeksa					Posljednje tri općine po vrijednosti vitalnog indeksa			
Gorska Hrvatska	Plitvička Jezer	4668	-109	71,1	Brod Moravice	985	-93	21,8
	Delnice	6262	-146	67,8	Vrhovine	905	-80	23,1
	Gračac	3923	-138	65,7	Lovnac	1096	-121	23,4
Istočna Hrvatska	Voćin	2421	117	191,4	Draž	3356	-328	26,3
	Jarmina	2627	84	174,3	Šodolovci	1955	-99	38,9
	Bukovlje	2739	65	156,0	Markušica	3053	-147	43,7
Južno hrvatsko primorje	Podstrana	7341	347	265,2	Civljane	137	-27	3,6
	Imotski	10.213	589	210,9	Ervenik	988	-139	8,6
	Župa dubrovačka	6663	272	205,4	Šolta	1479	-157	19,9
Sjeverno hrvatsko primorje	Viškovo	8907	292	186,6	Lanišće	398	-71	12,3
	Kastav	8891	91	124,9	Karlobag	1019	-76	25,5
	Poreč	17.460	117	113,2	Oprtalj	981	-55	33,7
Središnja Hrvatska	Dugo Selo	14.300	452	160,6	Ribnik	583	-70	14,6
	Petrijanec	4994	114	132,4	Žumberak	1185	-162	17,3
	Čakovec	30.455	433	125,9	Gvoz	3779	-361	21,9

Izvor: Podaci vitalne statistike za pojedine godine 2001.-2006., Državni zavod za statistiku

s povratkom u mjesto stalnog boravišta, odnosno cirkulacije, smatra se nužnim »za traženje rješenja skladnijem razvoju prostora, za smanjenje urbano-ruralnih razlika, za izgradnju infrastrukture itd.« (Nejašmić, 2005:152). Stoga su cirkulacija i gospodarski sastav stanovništva, promatrani u međuzavisnosti, svakako jedan od ključnih pokazatelja diferencijacije ruralnih područja. Pod pojmom »gospodarski sastav« u užem smislu podrazumijeva se sastav stanovništva prema aktivnosti, djelatnosti i zanimanju (Nejašmić, 2005:195). Cirkulacija označava »različite oblike pokretljivosti, uglavnom kratkotrajne, učestale ili ciklične, kojima je zajedničko obilježje izostanak bilo kakve namjere za stalnom ili dugotrajnijom promjenom boravišta (Nejašmić, 2005:115). Na temelju dostupnih podataka Popisa 2001., relevantnih za gospodarski sastav i cirkulaciju, kreirano je pet varijabli: udio aktivnog u ukupnom stanovništvu, udio zaposlenih u aktivnom stanovništvu, udio zaposlenih koji dolaze na posao u ukupno zaposlenima u naselju, udio zaposlenih dnevnih cirkulanata u broju zaposlenih mještana i udio dnevnih cirkulanata.¹²¹

Aktivno i zaposleno stanovništvo. Prvi korak u analizi gospodarskog sastava obično je podjela stanovništva na aktivno i neaktivno.¹²² Odnos između te dvije kategorije ukupnog stanovništva smatra se »pouzdanim indikatorom strukturno-demografskih veza gospodarskog razvoja i razvoja stanovništva« (Živić i Pokos, 2005:213). Kao osnovni pokazatelj koristi se udio aktivnog u ukupnom stanovništvu (opća stopa aktivnosti).¹²³ Godine 2001.

121 Struktura stanovništva po djelatnostima, odnosno sektorima djelatnosti, koja također čini gospodarski sastav, uključena je u sljedeću skupinu varijabli »Socio-ekonomska struktura naselja«.

122 Prema metodologiji popisa stanovništva 2001. u Hrvatskoj se ekonomskom aktivnošću smatra se svaka aktivnost osoba koje pridonose ili su spremne pridonositi proizvodnji dobara i usluga u određenom razdoblju radi stjecanja sredstava za život. Ovisno o duljini vremena u kojem se mjeri ekonomska aktivnost, postoji pretežita i trenutačna aktivnost. Pretežito aktivno stanovništvo čine sve radno sposobne osobe čiji je položaj prema aktivnosti u vrijeme Popisa ili pretežito u 12 mjeseci koji su prethodili Popisu stanovništva bio »zaposlen« i »nezaposlen«. Trenutačno aktivno stanovništvo ili radnu snagu čine radno sposobne osobe čiji je položaj prema aktivnosti u referentnom tjednu, koji je u Popisu stanovništva bio definiran od 25. do 31. ožujka 2001., bio »zaposlen« i »nezaposlen«.

Neaktivno stanovništvo čine osobe do navršenih 15 godina i osobe u radno sposobnom stanovništvu koje nisu zaposlene ili nezaposlene (2001.).

123 Nejašmić (2005:197) upozorava kako na opću stopu aktivnosti, zato što se promatra u kontekstu ukupne populacije, izuzetno utječe dobnii sastav stanovništva (uz sve iste uvjete manji udio mladih rezultira višom stopom) te da nije dobar pokazatelj razvijenosti jer stopa aktivnosti može biti plod prevlasti poljoprivrede u gospodarskoj strukturi, što po pravilu znači i slabiju razvijenost. No analiza je pokazala kako se ovim pokazateljem ipak ističu razlike, istina male, u »općoj« razvijenosti, barem na razini županija (usp. primjerice tipove regionalnog razvoja županija prema (Pejnović, 2004) ili rang odabranih sociodemografskih indikatora razvijenosti (Živić i Pokos, 2005). Zanimljiva je i teza kako se opća stopa aktivnosti, ponovo na razini županija, može uzeti valjanim indikatorom razine dohotka *per capita* (Živić i Pokos, 2005:214). Nemoguće je utvrditi (jer ne

Tab. 60. Aktivnost i zaposlenost stanovništva Hrvatske 2001., po regijama (urbano/ruralno)

	Broj stanovnika	Broj aktivnog stanovništva	Opća stopa aktivnosti	Broj radnih mjesta u naselju	Udio regije u ukupnom broju radnih mjesta u Hrvatskoj
Gorska Hrvatska	94.679	36.907	39,0	25.866	1,8
URBANO	27864	12.216	43,8	13042	0,9
RURALNO i URBANIZIRANO	66.815	24.691	37,0	12824	0,9
Istočna Hrvatska	821.629	335.676	40,9	218.277	15,3
URBANO	367.338	155.810	42,4	146.565	10,3
RURALNO i URBANIZIRANO	454.291	179.866	39,6	71.712	5,0
Južno hrvatsko primorje	852.496	352.885	41,4	230.507	16,2
URBANO	498.119	216.770	43,5	187.270	13,2
RURALNO i URBANIZIRANO	354.377	136.115	38,4	43.237	3,0
Sjeverno hrvatsko primorje	503.278	232.955	46,3	179.687	12,7
URBANO	315.457	147.920	46,9	144.688	10,2
RURALNO i URBANIZIRANO	187.821	85.035	45,3	34.999	2,5
Središnja Hrvatska	2.165.378	994.196	45,9	768.555	54,0
URBANO	1.184.968	544.182	45,9	567.517	39,9
RURALNO i URBANIZIRANO	980.410	450.014	45,9	201.038	14,1
Hrvatska	4.437.460	1.952.619	44,0	1.422.892	100,0
URBANO	2.393.746	1.076.898	45,0	1.059.082	74,4
RURALNO i URBANIZIRANO	2.043.714	875.721	42,8	36.3810	25,6

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

u Hrvatskoj je iznosila 44 % (tab. 60). Najviša je bila u Sjevernom hrvatskom primorju (46,3 %), tek nešto niža u Središnjoj Hrvatskoj (45,9 %), a najniža u Gorskoj Hrvatskoj (39 %). Istočna Hrvatska (40,9) i Južno hrvatsko primorje (41,4 %) bili su ispod hrvatskog prosjeka. Ličko-senjska i Šibensko-kninska županije su s najnižim udjelima aktivnog stanovništva (ispod 40 %), dok se Međimurska ističe kao pozitivni pol s 51,8 % (tab. 61).

Razlike u vrijednosti opće stope aktivnosti između urbanih i ruralnih naselja su male, no postoje kako na nacionalnoj, tako i na razini makroregija: u prosjeku, opća stopa aktivnosti viša je u urbanim naseljima (razlika je veća u Gorskoj Hrvatskoj (6,8 postotnih bodova) i Južnom hrvatskom primorju (5,1 postotni bod). Ovo je posebno zanimljivo stoga što je u teoriji poznato kako na vrijednost opće stope aktivnosti uvelike utječe dobni sastav (udio mladog stanovništva), a među ostalim čimbenicima (intenzitetom i smjerom gospodarskog razvoja, zakonskim propisima povezanim s obaveznim trajanjem školovanja i radom...) posebno se ističe udio poljoprivrednog stanovništva jer ono u prosjeku ima veće stope od nepoljoprivrednog (Nejašmić, 2005; Živić i Pokos, 2005). Kako je na nacionalnoj razini razlika u udjelu mladog stanovništva između ruralnih i urbanih područja vrlo mala (1,2 postotna boda u korist ruralnih), a udio poljoprivrednog stanovništva je normalno znatno veći u ruralnim naseljima (11 %, nasuprot 0,9 % u gradovima), uzimajući u obzir navedene čimbenike bilo bi očekivano da je i opća stopa aktivnosti veća u ruralnim područjima, što nije slučaj: ona je 2,2 postotna boda veća u gradovima. Razloge valja tražiti u ostalim faktorima, a prvenstveno u koncentraciji radnih mjesta u gradovima (74,4 % svih zaposlenih u Hrvatskoj), strukturnim problemima gospodarstva, posljedicama rata u nekim dijelovima Hrvatske, odnosno razaranju prometne, gospodarske i komunalne infrastrukture, posebno u Požeško-slavonskoj, Brodsko-posavskoj, Zadarskoj, Osječko-baranjskoj, Vukovarsko-srijemskoj županiji, što kao razloge ispodprosječnih općih stopa aktivnosti tih županija navode (Živić i Pokos, 2005:214). Isti autori natprosječne opće stope aktivnosti u Krapinsko-zagorskoj, Koprivničko-križevačkoj i Bjelovarsko-bilogorskoj županiji objašnjavaju visokim udjelima poljoprivrednog stanovništva, visokim općim stopama aktivnosti ženskog stanovništva (posebno u poljoprivredi), a ne toliko dobnom strukturom njihovog stanovništva.

postoje podaci) vrijedi li ta proporcionalnost i na razini naselja (prostorna razina tipologije), no svakako ukazuje na vrijednost ove varijable jer na razini naselja nisu dostupni bilo kakvi podaci ekonomske razvijenosti, što bi za tipologiju bilo vrlo značajno.

Tab. 61. Aktivnost i zaposlenost stanovništva Hrvatske 2001., po županijama

	Broj stanovnika	Broj aktivnog stanovništva	Opća stopa aktivnosti	Broj radnih mjesta u naselju	Udio županije u ukupnom broju radnih mjesta u Hrvatskoj
Zagrebačka	309.696	144.406	46,6	76617	5,4
Krapinsko-zagorska	142.432	69.480	48,8	47.795	3,4
Sisačko-moslavačka	185.387	75.951	41,0	49.782	3,5
Karlovačka	141.787	62.295	43,9	40.704	2,9
Varaždinska	184.769	81.828	44,3	61.756	4,3
Koprivničko-križevačka	124.467	57.127	45,9	43.932	3,1
Bjelovarsko-bilogorska	133.084	63.963	48,1	48.450	3,4
Primorsko-goranska	305.505	141.139	46,2	107.302	7,5
Ličko-senjska	53.677	20.561	38,3	14.356	1,0
Virovitičko-podravski	93.389	39.098	41,9	27.959	2,0
Požeško-slavonska	85.831	34.954	40,7	24.230	1,7
Brodsko-posavska	176.765	71.519	40,5	43.742	3,1
Zadarska	162.045	65.154	40,2	41.664	2,9
Osječko-baranjska	330.506	137.948	41,7	95.130	6,7
Šibensko-kninska	112.891	44.892	39,8	28.437	2,0
Vukovarsko-srijemska	204.768	82.798	40,4	49.340	3,5
Splitsko-dalmatinska	463.676	194.082	41,9	125.924	8,8
Istarska	206.344	95.694	46,4	75.700	5,3
Dubrovačko-neretvanska	122.870	52.242	42,5	36.843	2,6
Međimurska	118.426	61.302	51,8	45.840	3,2
Grad Zagreb	779.145	356.186	45,7	337.389	23,7
HRVATSKA ukupno	4.437.460	1.952.619	44,0	1.422.892	100,0

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Disparitete u gospodarskom razvoju puno zornije dočarava prostorna slika distribucije radnih mjesta: polarizacija Hrvatske tu je očigledna.¹²⁴ Razmotrit ćemo je koristeći ukupan broj zaposlenih u naselju, te udjele spomenute u uvodu.¹²⁵

U Hrvatskoj je 2001. bilo 1 422 892 radnih mjesta (tab. 61). U Zagrebu se nalazi više od petine svih radnih mjesta Hrvatske (22,8 %), a pridružimo li im i ona u Gradu Zagrebu (kao upravnoj jedinici) te u Zagrebačkoj županiji, udio raste na 29,1 %! Koncentracija je to od gotovo trećine radnih mjesta i četvrtine stanovništva Hrvatske (24,6 %). Klempić (2008:121) je analizirajući broj radnih mjesta gradskih regija makroregionalnih centara utvrdila kako je jedino zagrebačka zabilježila porast od 3,9 % u odnosu na 1991. Zagreb je, nastavlja, postavši glavnim gradom nove države i centralizacijom niza upravnih funkcija otvorio veliki broj radnih mjesta u kvartarnom sektoru, čemu se pridružio (doduše kasnije nego u ostalim tranzicijskim zemljama) i veliki broj domaćih i stranih investicija. U Zagrebu je sjedište otvorio i najveći broj stranih kompanija koje posluju u Hrvatskoj, a poduzetnici sa sjedištem u glavnom gradu ostvaruju gotovo 50 % ukupnih državnih prihoda, raspolažu sa 50 % aktive i ostvaruju 45 % izvoza. »Svi relevantni podaci potvrđuju izrazitu dominaciju Zagreba kroz koncentraciju tvrtki, bankarskog i financijskog kapitala te intelektualnoga i ljudskoga kapitala, što je potpomognuto i izrazitom koncentracijom političke moći i diplomatsko-poslovnog svijeta« (Klempić, 2008:121).

124 Prema metodologiji popisa stanovništva 2001. u Hrvatskoj, zaposlenima (prema pretežitoj aktivnosti) se smatraju sve osobe koje su u vrijeme Popisa, pretežito u 12 mjeseci koji su prethodili Popisu obavljale posao za novac ili plaćanje u naturi u cilju stjecanja sredstava za život. U zaposlene ulaze i sve osobe koje su u vrijeme Popisa bile trenutačno odsutne s posla, a koje će se vratiti na posao nakon prestanka razloga odsutnosti. Nezaposleni prema pretežitoj aktivnosti su sve osobe koje u vrijeme Popisa ili pretežito u tijeku 12 mjeseci koji su prethodili Popisu nisu imale posao i poduzimale su aktivnosti za nalaženje posla (2001).

125 U analizi se koristi ukupan broj zaposlenih u naselju, dakle broj radnih mjesta. Taj pokazatelj smatramo primjerenijim u izradi tipologije ruralnih područja nego uobičajeno korišten podatak o broju zaposlenih u nekom naselju što *de facto* obuhvaća sve zaposlene bez obzira rade li u naselju stanovanja ili cirkuliraju.

Tab. 62. Centri rada s više od 10.000 radnih mjesta 2001.

Jedinice lokalne samouprave s više od 10.000 radnih mjesta							
Rang	Upravni grad	Broj stanovnika	Broj radnih mjesta	Rang	Upravni grad	Broj stanovnika	Broj radnih mjesta
1.	Grad Zagreb	779.145	337.389	10.	Čakovec	30.455	20.322
2.	Split	188.694	69.084	11.	Sisak	52.236	18.499
3.	Rijeka	144.043	61.328	12.	Vinkovci	35.912	16.615
4.	Osijek	11.616	44.918	13.	Šibenik	51.553	16.437
5.	Varaždin	49.075	30.666	14.	Dubrovnik	43.770	16.402
6.	Pula	58.594	27.474	15.	Bjelovar	41.869	16.305
7.	Zadar	72.718	26.583	16.	Koprivnica	30.994	16.213
8.	Karlovac	59.395	21.562	17.	Velika Gorica	63.517	15.038
9.	Slavonski Brod	64.612	20.377	18.	Požega	28.201	11.985

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Zagreb je gospodarsko težište Hrvatske, ali u njegovoj makroregiji nalazi se još jedan vrlo značajan centar rada – Varaždin. Bez obzira što je brojem stanovnika znatno manji od Zadra, Slavonskog Broda, Pule i Karlovca, po broju radnih mjesta sve ih nadmašuje i nakon četiri makroregionalna centra najznačajniji je centar rada u Hrvatskoj. U njemu je 2001. bilo 29.763 radnih mjesta, odnosno 2,1 % od svih u Hrvatskoj. To je više od 4000 u odnosu na primjerice čitavu Gorsku Hrvatsku! Zajedno s Čakovcem (upravni grad), koji također ima natprosječan broj radnih mjesta u odnosu na broj stanovnika, Varaždin (upravni grad) čini snažnu koncentraciju sa 50 988 radnih mjesta (što otprilike odgovara broju radnih mjesta čitave osječke gradske regije s 158 731 stanovnikom¹²⁶) i uvelike pridonosi velikoj prevlasti Središnje Hrvatske u odnosu na ostale makroregije: 54 % od svih zaposlenih u državi radi u nekom od naselja ove regije (tab. 60).

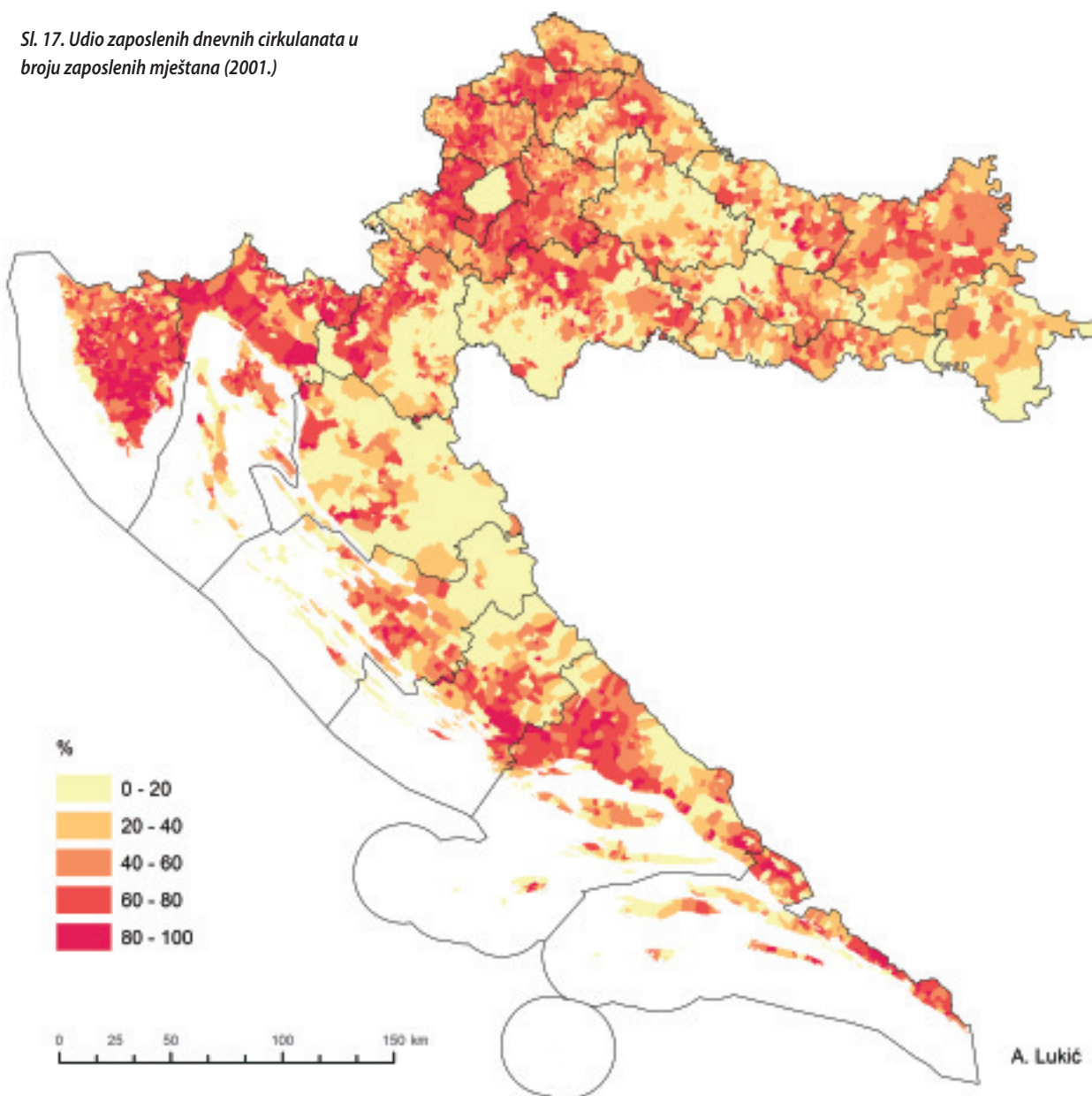
S izuzetkom Gorske Hrvatske, preostale tri makroregije imaju slične udjele u broju radnih mjesta: 16,2 % je u Južnom hrvatskom primorju, 15,3 % u Istočnoj Hrvatskoj, a 12,7 % u Sjevernom hrvatskom primorju. Očekivano, prednjače županije u kojima se nalaze makroregionalni centri, proporcionalno njihovoj veličini i razvijenosti funkcije rada: Splitsko-dalmatinska (8,8 %), Primorsko-goranska (7,5 %) i Osječko-baranjska (6,7 %). No sva tri makroregionalna centra u tim županijama zabilježila su pad broja radnih mjesta u posljednjem međupopisju što je u velikoj mjeri posljedica propadanja industrije kao nekada vodeće djelatnosti Splita, te uz lučko-trgovačke funkcije, grane koja je činila temelj riječkog gospodarstva. Tom procesu valja pridružiti i ratna stradanja u Osijeku.

Razvoj tercijarnog i kvartarnog sektora, posebno izgradnja trgovačkih, uslužnih i uredskih prostora te manjih proizvodnih pogona, jednom riječju *poslovnih zona* na rubovima grada, nije uspjela kompenzirati tranzicijske gubitke radnih mjesta u sekundarnom sektoru makroregionalnih centara i njihovih gradskih regija, izuzev zagrebačke. Ipak, taj je proces decentralizacije funkcije rada iz matičnog grada, započet pod utjecajem tržišnih mehanizama određivanja cijene zemljišta, pridonio porastu broja radnih mjesta u okolici makroregionalnih centara i transformaciji nekolicine slabije urbaniziranih i ruralnih naselja (Buzin kod Zagreba, Kukljanovo kod Rijeke, Dugopolje kod Splita) istovremeno radikalno mijenjajući njihove vizure. Razvoj poslovnih zona evidentan je i oko regionalnih centara (Varaždin, Slavonski Brod), a one proizvodnog i skladišnog karaktera pojavljuju se i u nizu ruralnih područja širom Hrvatske, postupno mijenjajući funkcionalnu usmjerenost tih naselja (a time uvelike i percepcije ruralnosti) te izrazitu urbanocentričnost funkcije rada u Hrvatskoj. Taj je proces posebno izražen u zadnjem desetljeću, i za očekivati je kako će novi popis stanovništva ukazati na prostornu redistribuciju zaposlenosti, odnosno porast udjela radnih mjesta u neurbanim naseljima. Drugi pol distribucije radnih mjesta čine slabo naseljene, problemske i Domovinskim ratom posebno pogođene županije: Ličko-senjska županija je na dnu ljestvice sa 1,0 % radnih mjesta, dok u cijeloj Gorskoj Hrvatskoj taj udio doseže 1,8 %. Vrlo niske udjele imaju i Požeško-slavonska (1,7 %) i Šibensko-kninska županija (2,0 %).

Usprkos trendovima decentralizacije u razdoblju tranzicije, funkcija rada u Hrvatskoj još je uvijek izuzetno vezana za urbana naselja. Tri četvrtine svih radnih mjesta je u gradovima (74,4 %), a samo 15 neurbanih naselja

126 V. Klemić (2008:53).

Sl. 17. Udio zaposlenih dnevnih cirkulanata u broju zaposlenih mještana (2001.)

imalo je 2001. više od 1000 radnih mjesta. U Središnjoj Hrvatskoj 8 gradova ima više od 10.000 zaposlenih (Zagreb, Varaždin, Karlovac, Čakovec, Sisak, Koprivnica, Bjelovar i Velika Gorica), a 5 između 5000 i 10.000 (Virovitica, Sesvete, Kutina, Samobor i Križevci). Još 40 naselja ima od 1000 do 5000 radnih mjesta. U Dalmaciji su 4 grada s više od 10.000 radnih mjesta (Split, Zadar, Dubrovnik i Šibenik), Sinj se nalazi u kategoriji 5000-10.000, a 19 gradova ima između 1000 i 5000 radnih mjesta. U Sjevernom hrvatskom primorju Rijeka i Pula su u najvišem razredu, Poreč i Rovinj broje između pet i deset tisuća radnih mjesta, dok su značajniji centri rada još 16 naselja s više od 1000 radnih mjesta. Najveći centri rada Istočne Hrvatske su Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci i Požega (preko 10.000), slijede Đakovo, Vukovar i Nova Gradiška s 5000 do 10.000 radnih mjesta. Ukupno 13 naselja ima preko 1000 zaposlenih. U Gorskoj Hrvatskoj niti jedno naselje nema više od 5000 radnih mjesta: na prvom mjestu je Ogulin s 4055, slijede Gospić sa 3959, Delnice sa 2052, Otočac sa 1802 i Vrbovsko sa 1009 radnih mjesta. Ostala naselja imaju ih manje od 1000.

Dnevna cirkulacija. Pokretljivost populacije jedan je od temeljnih čimbenika diferencijacije prostora. Mobilnost mijenja najprije funkcije, a potom i vidljive strukture naselja (morfologija, urbani sadržaji). Stoga ne čudi kako se, posebno dnevna cirkulacija, redovito uključuje u izrade tipologija (v. tab. 16 i tab. 18). Ne samo

Tab. 63. Broj radnih mjesta i zaposlenih cirkulanata koji dolaze u naselje rada 2001., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Ukupan broj zaposlenih u naselju (broju radnih mjesta)	Broj zaposlenih cirkulanata koji dnevno dolaze na posao u naselje rada	Udio regije u ukupnom broju zaposlenih cirkulanata koji dnevno dolaze na posao u naselje rada
Gorska Hrvatska	25.866	8798	1,9
URBANO	13.042	4200	0,9
RURALNO i URBANIZIRANO	12.824	4598	1,0
Istočna Hrvatska	218.277	71.969	15,7
URBANO	146.565	54.657	11,9
RURALNO i URBANIZIRANO	71.712	17.312	3,8
Južno hrvatsko primorje	230.507	70.458	15,3
URBANO	187.270	58.616	12,8
RURALNO i URBANIZIRANO	43.237	11.842	2,6
Sjeverno hrvatsko primorje	179.687	57.796	12,6
URBANO	144.688	43.488	9,5
RURALNO i URBANIZIRANO	34.999	14.308	3,1
Središnja Hrvatska	768.555	250.384	54,5
URBANO	567.517	194.614	42,4
RURALNO i URBANIZIRANO	201.038	55.770	12,1
Hrvatska	1.422.892	459.405	100,0
URBANO	1.059.082	355.575	77,4
RURALNO i URBANIZIRANO	363.810	103.830	22,6

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

da cirkulanti redovitim odlaskom iz mjesta stanovanja u mjesto rada utječu na preobrazbu socio-ekonomske strukture, već postupnim prihvaćanjem obrazaca ponašanja uvriježenim u urbanim sredinama, prenose ih u svoj dom i okolicu. S demografskog aspekta ističe se važnost cirkulacija na tzv. (bio)reprodukcijско ponašanje: prihvaćanjem shvaćanja o malom broju djece kao o optimalnome izravno pridonose padu nataliteta (Nejašmić, 2005). S fizionomskog aspekta zorna je transformacija seoskih dvorišta u kojima gospodarske zgrade postaju garaže, poljoprivredne površine često ostaju neobrađene (socijalni ugar, ozelenjavanje) ili se obrađuju samo za vlastite potrebe. Vresk zaključuje kako dnevna redovita cirkulacija stanovništva usporava preseljavanje u veće gradove, povećava vrijednost njihovih okolica, pospješuje suburbanizaciju i razvoj dnevnih urbanih sustava, što je posebice izraženo u najvećim hrvatskim gradovima Zagrebu, Splitu i Rijeci (prema Nejašmić, 2005:156).

Poznato je kako je dnevna cirkulacija pojava koja nastaje usporedo s razvojem industrije. Koncentracija industrije u gradovima uvjetuje potrebu za radnom snagom koja nakon što se iscrpi potencijal radnika u gradu, potiče dolazak seljaka iz okolice.¹²⁷ U Hrvatskoj se ovaj oblik prostorne pokretljivosti učvrstio još u razdoblju prije Drugog svjetskog rata, kada se oko industrijskih gradova Zagreba, Osijeka, Sušaka, Varaždina, Karlovca, Siska, Splita, Slavonskog Broda, Čakovca i drugih oblikovalo gravitacijsko područje u kojem se odvijala dnevna cirkulacija seoske radne snage. No, u poslijeratnom periodu, zahvaljujući forsiranju industrije kao okosnice novog društveno-gospodarskog poretka s jedne, te nepovoljnog položaja seljaštva pritisnutog kolektivizacijom poljoprivrede i općeg zaostajanja sela s druge strane, u prvoj fazi (posebno od šezdesetih godina) jača konačno preseljenje

127 Pojam »okolice« treba shvatiti uvjetno: Žuljić godine 1957. piše kako je gravitacijsko područje Zagreba obuhvaćalo, uz željezničku prugu, do 60 km od željezničke postaje u Zagrebu, te uz to do 5 km od lokalne stanice vlaka (prema Klempić, 2008:174). Željeznica je u to vrijeme bila glavno prometno sredstvo dolaska radnika-seljaka u Zagreb.

Tab. 64. Broj radnih mjesta i zaposlenih cirkulanata koji dolaze u naselje rada 2001., po županijama

	Ukupan broj zaposlenih u naselju (broju radnih mjesta)	Broj zaposlenih cirkulanata koji dnevno dolaze na posao u naselje rada	Udio (%) zaposlenih cirkulanata koji dnevno dolaze na posao u naselje rada u ukupnom broju zaposlenih u naselju
Zagrebačka	76.617	35.945	46,9
Krapinsko-zagorska	47.795	23.018	48,2
Sisačko-moslavačka	49.782	16.181	32,5
Karlovačka	40.704	13.129	32,3
Varaždinska	61.756	31.038	50,3
Koprivničko-križevačka	43.932	13.159	30,0
Bjelovarsko-bilogorska	48.450	12.124	25,0
Primorsko-goranska	107.302	34.553	32,2
Ličko-senjska	14.356	3579	24,9
Virovitičko-podravska	27.959	8506	30,4
Požeško-slavonska	24.230	8785	36,3
Brodsko-posavska	43.742	13.692	31,3
Zadarska	41.664	10.519	25,2
Osječko-baranjska	95.130	33.543	35,3
Šibensko-kninska	28.437	7970	28,0
Vukovarsko-srijemska	49.340	13.890	28,2
Splitsko-dalmatinska	125.924	40.471	32,1
Istarska	75.700	25.899	34,2
Dubrovačko-neretvanska	36.843	11.851	32,2
Međimurska	45.840	20.496	44,7
Grad Zagreb	337.389	81.057	24,0
HRVATSKA ukupno	1.422.892	459.405	32,3

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

na relaciji selo-grad (deruralizacija) nakon čega dnevna cirkulacija preuzima primat u prostornoj mobilnosti stanovništva.¹²⁸ U posljednja dva međupopisja dnevna cirkulacija slabi (Nejašmić, 2008).

U Hrvatskoj je 2001. bilo 1.422.892 zaposlenih osoba (s radnim mjestom u državi), od kojih je 459.405 dnevno cirkuliralo na posao (32,3 %) (tab. 64). U Zagreb na posao dnevno dolazi 16,4 % svih zaposlenih cirkulanata, a udio u zajedno promatrana četiri makroregionalna centra iznosi nešto preko četvrtine (26,4 %). Valja istaknuti Varaždin jer sada do izražaja dolazi činjenica o visokom udjelu radnih mjesta u odnosu na broj stanovnika: nakon Zagreba i Splita, to je centar rada u koji dolazi najveći broj cirkulanata, 3,5 %. I Čakovec je vrlo visoko, odmah nakon Osijeka i Rijeke. U skladu s tim su i podaci o udjelu cirkulanata u ukupno zaposlenim osobama: najveći udio od svih hrvatskih županija ima Varaždinska (50,3 %), a i Međimurska je (nakon Krapinsko-zagorske i Zagrebačke) sa 44,7 % vrlo visoko rangirana (tab. 64). Ti podaci ukazuju na veći stupanj općeg društveno-gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske, ali i značaj jačine centra rada te mogućnosti prostorne pokretljivosti, o čemu će posebno biti riječi u skupini varijabli o dostupnosti.

¹²⁸ U međupopisnom razdoblju 1971.-1981. zabilježen je najveći porast radnika koji rade izvan mjesta stalnog stanovanja. Godine 1971. bilo je 317 169 dnevnih cirkulanata (31 % ukupno zaposlenih), a deset godina kasnije 621 627 odnosno 46,6 % svih zaposlenih. Rezultat je to prvenstveno snažne deagrarizacije koja je uvelike premašivala deruralizaciju: od 1948. do 1981. broj poljoprivrednika se smanjio za oko 1 900 000 osoba, a sela (nisu uključena »mješovita« naselja) napustilo je oko 840 000 ljudi (Nejašmić, 2008:156, 131).

Među prvih 25 najvećih receptivnih centara radne snage u Hrvatskoj više od polovice ih je u Središnjoj Hrvatskoj (13), a po četiri na Južnom hrvatskom primorju (Split, Zadar, Dubrovnik i Šibenik), Istočnoj Hrvatskoj (Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod i Požega) i Sjevernom hrvatskom primorju (Rijeka, Pula, Opatija i Poreč). Svi ti centri primaju najmanje 3000 zaposlenih cirkulanata dnevno. Gospić, najznačajniji centar Gorske Hrvatske izdvojen ovim kriterijem nalazi se na 49. mjestu, sa 1568 radnika koji dnevno u njega dolaze na posao.

Na razini makroregija polovi su Središnja Hrvatska sa 54,5 % svih cirkulanata te Gorska sa 1,9 %, što je gotovo u potpunosti identično udjelu ukupno zaposlenih te udjelu dnevnih cirkulanata u tim regijama. Slični trend je i kod ostalih makroregija. Analiza ovog pokazatelja otkriva i vrlo izraženu polarizaciju između urbanih i ruralnih područja. U skladu s urbanokoncentričnom distribucijom radnih mjesta u Hrvatskoj, naglašena je i polarizacija ruralnih područja kao dominantno emitivnih zona: u njih dolazi 22,6 % od svih cirkulanata. I ovdje se vidi slabo razvijena funkcija rada urbanih naselja Gorske Hrvatske jer je to jedina makroregija u kojoj je polarizacija znatno manja od prosjeka, odnosno čak preteže udio cirkulanata koji na posao dolaze u ruralna naselja (52,1%).¹²⁹

5.3.3.5. SOCIO-EKONOMSKA STRUKTURA NASELJA

Nakon opće stope aktivnosti i zaposlenosti analiziran je sastav zaposlenog stanovništva po djelatnostima. Taj pokazatelj odražava stupanj društveno-gospodarske razvijenosti nekog područja jer se mijenja usporedo s tehničko-tehnološkim napretkom i evolucijom ljudske zajednice. U agrarnim društvima udio poljoprivrednog stanovništva je vrlo visok, u industrijskoj etapi razvoja dominira stanovništvo zaposleno u prerađivačkim djelatnostima, a poslijeindustrijsko, informatičko ili tercijarno društvo obilježeno je najvišim udjelima zaposlenih u uslužnim, tercijarnim djelatnostima. S aspekta tipologije ruralnih područja posebno je važan značaj (apsolutni broj, udio i prostorna distribucija) stanovništva zaposlenog u primarnom sektoru: poljoprivredi, lovu, ribarstvu i šumarstvu, jer su to grane djelatnosti gotovo po definiciji povezane za ono što se smatra selom u tradicionalnom smislu. Univerzalni, globalni proces je smanjivanje udjela poljoprivrednog stanovništva kao rezultat intenzifikacije proizvodnje zahvaćajući prvenstveno tehničkim inovacijama, ali i posebnim mjerama zemljišne i poljoprivredne politike (okrupnjavanje i slično) (Nejašmić, 2005). Stoga je veći udio nepoljoprivrednog stanovništva u suvremenom društvu u pravilu pokazatelj razvijenijeg oblika ekonomske strukture stanovništva (Živić i Pokos, 2005).

Za izradu tipologije, nakon prostorne analize udjela i značaja pojedinih pokazatelja u faktorskoj analizi, izabrane su sljedeće varijable: udio zaposlenih u naselju u djelatnostima primarnog sektora (poljoprivreda, lov, šumarstvo i ribarstvo), udio zaposlenih u naselju u djelatnostima sekundarnog sektora (rudarstvo, vađenje, prerađivačka industrija i građevinarstvo), udio zaposlenih u naselju u djelatnosti »hoteli i restorani« te udio zaposlenih u naselju u djelatnosti »promet, veze i skladištenje«.¹³⁰

U Hrvatskoj je 2001. bilo 12,3 % zaposlenih u I. sektoru, 27,0 % u II. i 59,0 % u III. sektoru (tab. 66). Godine 1953. nešto više od dvije trećine stanovništva radilo je u primarnom sektoru, oko upola manje nego danas u sekundarnom sektoru, dok je udio u tercijarnim djelatnostima činio oko petine zaposlenih. Dakle, u pedeset godina Hrvatska je »prešla razvojnu etapu od slabo razvijene pretežno poljoprivredne do srednje razvijene zemlje

Tab. 65. *Varijable: socio-ekonomska struktura naselja*

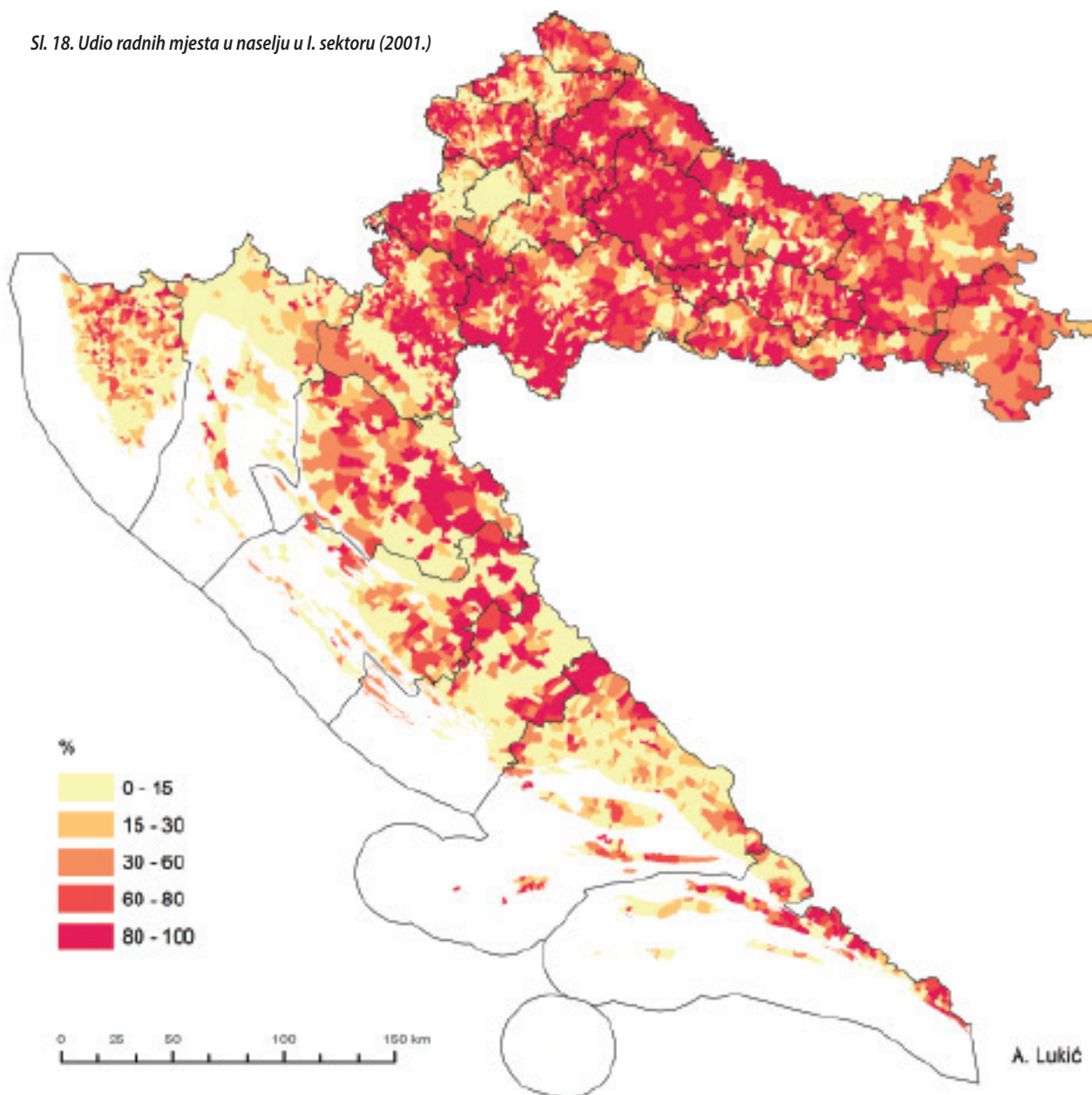
Naziv varijable	Opis varijable
PPOLJ_LSR	Udio uk. zap. u naselju I sektor (poljoprivreda., lov, šumarstvo i ribarstvo)
PRUD_ING	Udio uk.zap. u naselju II sektor (rudarstvo, vađenje, prerađivačka industrija i građevinarstvo)
PTRG	Udio uk.zap. u naselju trgovina
PHOT_RES	Udio uk.zap. u naselju hoteli i restorani
PPRI_SK	Udio uk.zap. u naselju promet, veze i skladištenje
PNEK_FIN	Udio uk.zap. u naselju financijsko posredovanje, poslovne usluge, nekretnine i iznajmljivanje

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

¹²⁹ U Gorskoj Hrvatskoj, tradicionalno na šumarstvo, pilanarstvo i drveno-prerađivačku industriju usmjerenom kraju, niz je pogona izvan urbanih centara. Oni zapošljavaju relativno veliki broj radnika i privlače cirkulante. U Krasnu primjerice, malom naselju u podnožju kontinentske padine Sjevernog Velebita, više od polovice svih zaposlenih dnevno dolazi na posao iz šireg područja Like i Primorja. Najveći broj radnika zaposlen je u Hrvatskim šumama, te lokalnim pilanama (Lukić i Pejnović, 2007).

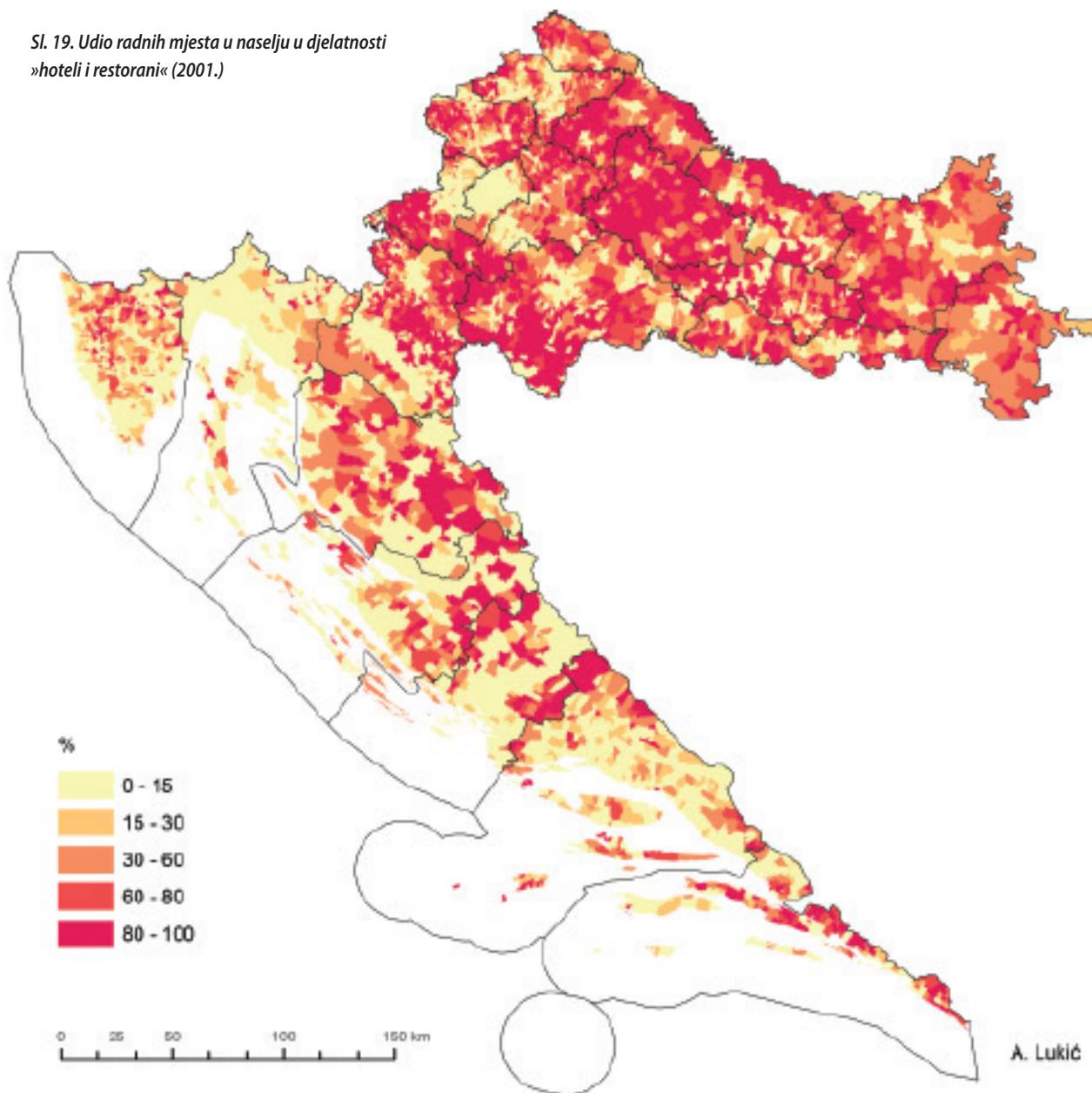
¹³⁰ Tercijarni sektor je u prvom koraku bio podijeljen na pojedine djelatnosti kako bi se preciznije pokazao njihov značaj, posebno ugostiteljstva i turizma, u pojedinim područjima. S druge strane, djelatnosti poput školstva, zdravstva, uprave i sl. (obično izdvojene u kvartarni sektor) po svojoj prirodi su ravnomjernije raspoređene u prostoru i stoga nisu korištene u tipologiji, iako njihova dominacija na većim prostornim razinama poput županija može ukazivati i na gospodarsko zaostajanje i specifične probleme nekog prostora. Na to ukazuje Pejnović (2004:717) ističući visoke udjele zaposlenih u kvartarnom sektoru Ličko-senjske, Šibensko-kninske, Vukovarsko-srijemske i Zadarske županije.

Sl. 18. Udio radnih mjesta u naselju u I. sektoru (2001.)

diverzificiranoga i sve otvorenijega gospodarstva» (Pejnović, 2004:706). Razloge takvoj preobrazbi spomenuli smo prije i mogli bismo ih svesti pod zajednički nazivnik ideološki temeljene sveopće industrijalizacije, litoralizacije te njima izrazito potencirane i selektivne deagrarizacije. Geografski je posebno relevantno kako se socio-ekonom-ska transformacija »odvijala različitom dinamikom i s prostorno diferenciranim učincima, ovisno o promjeni težišta gospodarskog razvoja i poredbenim prednostima pojedinih regija« (Pejnović, 2004:706). Iako su razlike u regionalnom razvoju bile prisutne i do tada, zahvaljujući već odmaklom procesu depopulacije (Nejašmić, 1991) ili pak migracijskim tokovima zbog agrarne prenapučenosti (Akrap, 2002) i deagrarizacije (Žuljić, 1983b) najdinamičnije prestrukturiranje socio-ekonomske slike Hrvatske i s tim povezanog općeg stupnja društvenog razvoja pojedinih regija započelo je 1960-ih. Već se tada zamjećuju razlike u prosječnoj stopi rasta nacionalnog dohotka, zahvaljujući prvenstveno razvoju nepoljoprivrednih djelatnosti u gradovima te turizma na obali. Kristaliziraju se procesi koji su obilježili prostorni razvoj Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća: najprije ruralni egzodus (koji nakon praznjenja populacijskih rezervi slabi) te polarizacija (koja traje i produbljuje se i danas). Prostorne polove već tada čine grad Zagreb i Lika, iako je evidentan i prosperitet splitske regije (Pejnović, 2004).

Sl. 19. Udio radnih mjesta u naselju u djelatnosti
»hoteli i restorani« (2001.)

Na početku 21. stoljeća socio-ekonomska struktura zaposlenih po makroregijama odražava spomenute procese. Udio zaposlenih u primarnom sektoru daleko je najniži u o turizmu izrazito ovisnoj Primorskoj Hrvatskoj: u najurbaniziranijoj regiji, Sjevernom hrvatskom primorju iznosi 3,3 %, dok je nešto viši u Dalmaciji (5,1 %).¹³¹ Ipak, koncentracijom općina sa za primorje značajnim udjelom zaposlenih u primarnim djelatnostima (između 25 i 40 %), ističe se vinogradarstvu usmjeren sjeverozapadni (općine Vižinada, Grožnjan, Višnjan, Kaštelir-Labinci, Brtonigla) te poljoprivredno diverzificiraniji središnji dio unutrašnje Istre (općine Tinjan, Gračišće).

Najviši udio zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu, lovu i ribarstvu očekivano ima Istočna Hrvatska (20,0 %) koja je zahvaljujući svojim prirodno-geografskim predispozicijama regija usmjerena na djelatnosti primarnog sektora, tradicionalni agrarni prostor. I 1953. ova je regija imala najviši udio aktivnog stanovništva u primarnom sektoru (58,2 %) te najviši udio poljoprivrednog stanovništva: 62,3 % (Živić, 2002:114, 119). Središnja Hrvatska također ima natprosječan udio zaposlenih u spomenutim djelatnostima (14,3 %), prvenstveno zahvaljujući

¹³¹ U Primorju je devet od deset hrvatskih općina i upravnih gradova s najmanjim udjelom zaposlenih u primarnom sektoru.

Tab. 66. Broj i udio zaposlenih u naselju po sektorima djelatnosti te u djelatnosti »hoteli i restorani« 2001., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Broj radnih mjestu u naselju u I sektoru	Udio (%)	Broj radnih mjesta u naselju u II sektoru	Udio (%)	Broj radnih mjestu u naselju u III sektoru	Udio (%)	Broj radnih mjestu u naselju u djelatnosti »hoteli i restorani«	Udio (%)
Gorska Hrvatska	3611	14,0	5957	23,0	15.623	60,4	1898	7,3
URBANO	798	6,1	1926	14,8	10.076	77,3	722	5,5
RURALNO i URBANIZIRANO	2813	21,9	4031	31,4	5547	43,3	1176	9,2
Istočna Hrvatska	43.663	20,0	57.274	26,2	113.933	52,2	7209	3,3
URBANO	6741	4,6	43.983	30,0	94.071	64,2	5178	3,5
RURALNO i URBANIZIRANO	36.922	51,5	13.291	18,5	19.862	27,7	2031	2,8
Južno hrvatsko primorje	11.756	5,1	50.198	21,8	163.091	70,8	21.096	9,2
URBANO	3307	1,8	42.716	22,8	137.708	73,5	14.341	7,7
RURALNO i URBANIZIRANO	8449	19,5	7482	17,3	25.383	58,7	6755	15,6
Sjeverno hrvatsko primorje	5925	3,3	48.090	26,8	122.297	68,1	21.636	12,0
URBANO	2631	1,8	37.381	25,8	102.113	70,6	15.361	10,6
RURALNO i URBANIZIRANO	3294	9,4	10.709	30,6	20.184	57,7	6275	17,9
Središnja Hrvatska	109.909	14,3	222.069	28,9	424.896	55,3	28.681	3,7
URBANO	9975	1,8	174.626	30,8	374.170	65,9	22.560	4,0
RURALNO i URBANIZIRANO	99.934	49,7	47.443	23,6	50.726	25,2	6121	3,0
Hrvatska	174.864	12,3	383.588	27,0	839.840	59,0	80.520	5,7
URBANO	23.452	2,2	300.632	28,4	718.138	67,8	58.162	5,5
RURALNO i URBANIZIRANO	151.412	41,6	82.956	22,8	121.702	33,5	22.358	6,1

*razlika do 100 % odnosi se na nepoznatu djelatnost, rad u inozemstvu, izvanteritorijalne organizacije i tijela te privatna kućanstva sa zaposlenim osobljem

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

**Foto. 9. Terra rossa
– agrarni pejzaž
Bužetine u Istri**

Tab. 67. Broj i udio zaposlenih u naselju po sektorima djelatnosti te u djelatnosti »hoteli i restorani« 2001., po županijama

	Broj radnih mjesta u naselju u I sektoru	Udio (%)	Broj radnih mjesta u naselju u II sektoru	Udio (%)	Broj radnih mjesta u naselju u III sektoru	Udio (%)	Broj radnih mjesta u naselju u djelatnosti »hoteli i restorani«	Udio (%)
Zagrebačka	15.018	19,6	23.358	30,5	36.782	48,0	3135	4,1
Krapinsko-zagorska	14.844	31,1	15.035	31,5	17.526	36,7	1758	3,7
Sisačko-moslavačka	7176	14,4	16.776	33,7	25.146	50,5	1512	3,0
Karlovačka	6031	14,8	12.140	29,8	21.877	53,7	1944	4,8
Varaždinska	8413	13,6	24.039	38,9	28.526	46,2	2138	3,5
Koprivničko-križevačka	14.455	32,9	13.040	29,7	15.979	36,4	1304	3,0
Bjelovarsko-bilogorska	20.261	41,8	10.882	22,5	16.892	34,9	1185	2,4
Primorsko-goranska	2650	2,5	27.665	25,8	74.675	69,6	11.253	10,5
Ličko-senjska	2370	16,5	1953	13,6	9555	66,6	1469	10,2
Virovitičko-podravska	8950	32,0	7761	27,8	10.931	39,1	741	2,7
Požeško-slavonska	5833	24,1	7052	29,1	10.934	45,1	689	2,8
Brodsko-posavska	9249	21,1	12.028	27,5	21.806	49,9	1383	3,2
Zadarska	2607	6,3	8264	19,8	29.387	70,5	3293	7,9
Osječko-baranjska	15.120	15,9	24.667	25,9	54.045	56,8	3308	3,5
Šibensko-kninska	1644	5,8	5873	20,7	20.338	71,5	2507	8,8
Vukovarsko-srijemska	11.990	24,3	10.930	22,2	25.431	51,5	1695	3,4
Splitsko-dalmatinska	5306	4,2	31.364	24,9	86.407	68,6	10.375	8,2
Istarska	3405	4,5	22.712	30,0	48.455	64,0	10.101	13,3
Dubrovačko-neretvanska	2684	7,3	5198	14,1	28.272	76,7	5213	14,1
Međimurska	12.941	28,2	16.186	35,3	16.334	35,6	1360	3,0
Grad Zagreb	3917	1,2	86.665	25,7	240.542	71,3	14.157	4,2
HRVATSKA ukupno	174.864	12,3	383.588	27,0	839.840	59,0	80.520	5,7

*razlika do 100 % odnosi se na nepoznatu djelatnost, rad u inozemstvu, izvanteritorijalne organizacije i tijela te privatna kućanstva sa zaposlenim osobljem

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

vrlo visokim udjelima u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji (41,8 %), na stočarstvo usmjeren poljoprivredni kraj te Koprivničko-križevačkoj županiji (32,9 %), prostoru vrlo bliske povezanosti poljoprivrede s prehrambenom industrijom (tab. 67).¹³² To su ujedno i najviše vrijednosti među svim županijama. Središnja Hrvatska, zahvaljujući svojoj veličini, regija je i s ukupno najvećim apsolutnim brojem zaposlenih u primarnom sektoru (109.909 osoba ili 62,9 % svih zaposlenih). Drugi pol na županijskoj razini čini Grad Zagreb (1,2 %) te sve obalne županije među kojima najniži udio ima Primorsko-goranska (2,5 %). U njima udio I. sektora ne prelazi 7,3 %. Zadarska se županija zahvaljujući 1,8 % zaposlenih u ribarstvu, najvišim udjelom među svim županijama, nalazi na drugom mjestu po zastupljenosti primarnog sektora u županijama s izlazom na more, nakon Dubrovačko-neretvanske. Po zastupljenosti primarnog sektora u Gorskoj Hrvatskoj ističu se općine Krbave i Srednje Like (Udbina, Perušić, Vrhovine), ogulinsko-plašćanske zavale (Plaški, Josipdol) te Donji Lapac.

132 Među prvih deset općina Hrvatske po udjelu radnih mjesta u primarnom sektoru, šest je općina Bjelovarsko-bilogorske županije (Zrinski Topolovac, Kapela, Ivanska, Severin, Berek i Dežanovac) te po jedna iz Koprivničko-križevačke (Sveti Petar Orehovec), Virovitičko-podravske (Sopje), Osječko-baranjske (Šodolovci) i Zagrebačke županije (Žumberak). Na vrhu ove ljestvice je općina Zrinski Topolovac u kojoj je 92 % svih radnih mjesta u poljoprivredi, lovu i šumarstvu, a na začelju je Žumberak s vrlo visokih 86,0 %. No za razliku od svih nabrojanih općina u kojima udio neobrađenog poljoprivrednog zemljišta iznosi najviše 5,1 %, što govori o tržišnoj orijentaciji poljoprivredne proizvodnje, u općini Žumberak gotovo je polovica ukupno raspoloživog zemljišta neobrađena (48,7 %).

Lokacijski faktori suvremene industrijske proizvodnje manje su ovisni o prirodno-geografskoj osnovi od poljoprivrede i turizma, što se odražava i na prostornu distribuciju. U odnosu na državni prosjek od 27 % zaposlenih u sekundarnom sektoru, makroregije ne odstupaju mnogo: najveći udio ima Središnja Hrvatska (28,9 %), a najniži Južno hrvatsko primorje (21,8%). U Središnjoj Hrvatskoj zaposleno je daleko najviše radnika sekundarnog sektora, 57,9 %, prvenstveno zahvaljujući Gradu Zagrebu sa 22,6 % svih industrijskih i građevinskih radnika u državi. Među županijama najveće udjele imaju Varaždinska (38,9 %) i Međimurska (35,3 %), a oko trećine zaposlenih u tom sektoru bilježe i Sisačko-moslavačka, Krapinsko-zagorska, Zagrebačka i Istarska županija. Najniži udio je u Ličko-senjskoj županiji (13,6) (tab. 67). Zahvaljujući polifunkcionalnosti kao jednom od temeljnih obilježja gradova (Vresk, 2002), najveći broj radnih mjesta u sekundarnom u odnosu na ostale sektore, na razini općina i upravnih gradova, imaju ruralna i periurbana područja te manji gradovi s tradicijom industrijske proizvodnje: Sv. Petar u Šumi (prehrambena industrija), Tounj, Kostrena, Ravna Gora (drvena), Raša (energetika), Oriovac (drvena), Hum na Sutli, Klana, Ludbreg, Belišće i dr.

Uslužni sektor osnova je suvremene socio-ekonomske strukture Hrvatske; u njemu je 2001. bilo 59 % svih radnih mjesta u državi. Za razliku od sekundarnog sektora gdje su razlike od prosjeka na makroregionalnoj razini bile manje, prostorna analiza očekivano ukazuje na važnost tercijarnih djelatnosti u primorskom dijelu Hrvatske: u Južnom hrvatskom primorju u njima radi 70,8 % svih zaposlenih (najviši udjeli u Hrvatskoj: Dubrovačko-neretvanska i Šibensko-kninska županija), a u Sjevernom tek nešto manje, 68,1 %. Izrazitu prostornu usmjerenost ima djelatnost »hoteli i restorani«: u Istri i na Kvarneru čini 12, a u Dalmaciji 9,2 % svih radnih mjesta (hrvatski prosjek je 5,7 %). U Primorskoj Hrvatskoj je i u apsolutno najveći broj svih zaposlenih u Hrvatskoj u toj djelatnosti, više od polovice (53,1 %). Uočena pravilnost s makroregionalne spušta se na županijsku razinu: po zaposlenosti u »hotelima i restoranima« prednjače Dubrovačko-neretvanska (14,1 %) i Istarska županija (13,3 %). Nešto niži udjeli u ostalim primorskim županijama, posebno Splitsko-dalmatinskoj i Primorsko-goranskoj proizlaze i iz polifunkcionalnosti njihovih makroregionalnih središta te većeg značenja industrije, posebice brodogradnje u njima.¹³³ Potpunu prevlast turističke orijentacije Primorske Hrvatske potvrđuje podatak da je među prvih 50 općina i upravnih gradova, po zaposlenima u djelatnosti »hoteli i restorani« čak 48 iz ovog dijela Hrvatske (na 17. mjestu su Plitvička Jezera, a na 38. mjestu Rakovica), a među prvih 100 ih je 91.¹³⁴ Valja naglasiti da u ekonomskom sastavu Gorske Hrvatske tercijarni sektor, a posebno djelatnost »restorani i hoteli« ima značajnu ulogu. Po tim je pokazateljima ova regija ispred Središnje i Istočne Hrvatske. Ugostiteljstvo je tradicionalna djelatnost uz važne cestovne prometne pravce koji spajaju regiju jezgre Hrvatske s njenom obalnom fasadom te u nekoliko turistički snažnije usmjerenih goranskih i ličkih mjesta (Fužine, Korenica...). U uvjetima ograničene prirodne osnove za poljoprivrednu proizvodnju te slabo razvijenog sekundarnog sektora, ta je djelatnost činila vrlo važan izvor prihoda lokalnog stanovništva. Stoga valja upozoriti kako je izgradnja novih autocestovnih pravaca imala prostorno vrlo diferencirane učinke na tu djelatnost, koji nisu samo pozitivni kako se često misli.¹³⁵ U Središnjoj i Istočnoj Hrvatskoj posebno se ističu općine u kojima se nalaze toplice: Bizovac u Istočnoj Hrvatskoj ima daleko najviši udio u Slavoniji, a među prvih deset u Središnjoj Hrvatskoj su Stubičke Toplice, Tuhelj, Varaždinske Toplice, Krapinske Toplice i Topusko te općine orijentirane na ugostiteljsku ponudu uz prometnice: Rakovica, Netretić, Slunj te Kumrovec.

5.3.3.6. ZNAČAJ I STRUKTURA POLJOPRIVREDE KAO IZVORA PRIHODA

Hrvatska je sredinom prošlog stoljeća bila pretežito poljoprivredna i seoska zemlja. U ruralnim područjima živjelo je tri četvrtine stanovništva, a više od polovice ukupne populacije smatralo se poljoprivrednom (tab. 69). To je bilo doba agrarne prenapučenosti i sela bez moderniziranog gospodarstva, sa sve usitnjenijim posjedom i rastom broja poljoprivrednih kućanstava - posljedicom stalnih dioba zemlje kao jedinog sigurnog izvora egzistencije

133 Vresk (1996, 2002) je na temelju funkcionalne usmjerenosti utvrdio da je od svih županijskih centara jedino Dubrovnik 1991. bio tip »turističkog« grada. Ostali županijski centri na obali pripadali su tipu »uslužnog« grada, izuzev Šibenika koji je »upravni« grad.

134 Općina Civljane u Šibensko-kninskoj županiji imala je 2001. najveći udio radnih mjesta u djelatnosti »hoteli i restorani«, 75 %. No riječ je o najmanjoj općini u Hrvatskoj sa samo 137 stanovnika i ukupno 4 zaposlena u naselju, od toga 3 rađe u ugostiteljstvu, a 1 osoba u javnoj upravi. Nakon nje slijede veće, o turizmu izuzetno ovisne jedinice lokalne samouprave (prvih deset): Brela (74,3 %), Tučepi (64,5 %), Podgora (59,6 %), Vrsar (52,3 %), Bol (51,4 %), Mošćenička Draga i Baška (48,4 %), Primošten (47,1 %), Gradac (43,7 %) i Seget (42,5), dakle izuzev istarskog Vrsara i kvarnerske Mošćeničke Drage i Baške, sve redom dalmatinske općine.

135 Autocesta Zagreb-Rijeka je premošćujući Gorski kotar utjecala vrlo negativno na naselja uz Lujzijanu, nekada glavnu sponu Središnje i Istočne Hrvatske s Kvarnerom i Istrom. Istovremeno otvorila je nove razvojne perspektive Fužinama.

Tab. 68. *Varijable: značaj i struktura poljoprivrede kao izvora prihoda*

Naziv varijable	Opis varijable
PO_KUC	Broj poljoprivrednih kućanstava
PPO_KUC1	Udio poljoprivrednih kućanstava
PPO_ST	Udio poljoprivrednog stanovništva
PAK_P_ST	Udio aktivnog poljoprivrednog u aktivnom stanovništvu
PTUR	Udio polj. kućan. koja se bave turizmom, smještajem i dr. u ukupnom broju polj. kuć.
PDOP_DJ	Udio polj. kućan. s nekom dop. djelatnošću u ukupnom broju polj. kuć.
PNE_RAD	Udio broja članova kućanstva koji ne radi na posjedu u ukupnom broju članova kućanstva
PDR_DJE	Udio broj članova kućanstva koji se bave nekom drugom djelatnosti osim poljop. kao gl. djelatnosti u ukupnom broju članova kućanstva
PPRIH	Udio broja kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje ukupno u ukupnom broju polj. kuć.
PPR_RAT	Udio broja kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje žitarica, krmnog bilja, ind., ljekovitog, arom, povrća, voća i grožđa u ukupnom broju polj. kuć.
PPR_STOC	Udio broja kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje iz stočarstva i peradarstva u ukupnom broju polj. kuć.
PMUS	Udio broja muških članova kućanstva (za prvih osam članova)
P_0_25	Udio broj članova kuć.do 25 god u broj članova kuća (za prvih osam članova)
P_64PL	Udio broj članova kuć. s više od 64 god (za prvih osam članova)
IND_STAP	Indeks starosti članova poljoprivrednih kućanstava: (preko 64 god podijeljeno s do 25 god. puta 100)
PPK_3HPL	Udio polj. kuć. s više od 3 ha ukupno raspoloživog zemljišta u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava
PZAKUP	Udio korištenog poljoprivrednog zemljišta uzetog u zakup u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu
PR_VEL_P	Prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

(Šundalić, 2002). Na temelju istraživanja R. Bičanića¹³⁶ iz 1930-ih, Nejašmić (2008:46) procjenjuje da je višak agrarnog stanovništva neposredno nakon završetka rata bio oko 900.000 osoba. Poljoprivrednim je stanovništvom bila prenapučena većina hrvatskog teritorija, a viškovima su prednjačili Dalmacija, Hrvatsko zagorje, dio Like, Gorskog kotara, Banovine i Korduna. Odmah poslije završetka rata nova je vlast pristupila rješavanju agrarnog pitanja zakonskim aktom o agrarnoj reformi i kolonizaciji kojim je oduzela zemljište poljoprivrednicima s velikim posjedom (većim od 25 odnosno 35 ha u nepovoljnim uvjetima) te pravnim osobama (crkvi, bankama, osobama njemačke narodnosti koje su napustile državu itd.). Dio te zemlje podijeljen je bezemljašima i državnim kolonistima, a dio je postao državnim dobrom, što ukazuje da reforma nije bila samo socijalne, već i političke naravi (Župančić, 2005b). Reforma 1953. kojom je zemljišni maksimum određen na 10 ha, mjera koja je ostala na snazi do 1989., jasno je pokazala kakav opći društveni razvoj i poljoprivredu u njemu želi novo društveno uređenje. »Industrijalizacija po svaku cijenu, uglavnom na račun poljoprivrede i seljaštva, bila je nova orijentacija proletarijatske društva socijalističke vlasti. Mit radnog mjesta u industriji i nepoljoprivrednim djelatnostima potisnuo je predratno dominirajući mit zemljišnog posjeda« (Šundalić, 2002:206). Država je osnivanjem poljoprivrednih kombinata nastojala koncentrirati posjede u društvenom vlasništvu, čineći nelojalnu konkurenciju obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima koja se proizvodnjom na malim i isparceliranim posjedima nisu mogla nositi s njom. Populacijski pritisak, osiromašenje i ideologizacija s jedne te privredno i osobno blagostanje koje je obećavala industrija u gradu s druge strane djelovali su poput sinkroniziranih *push* i *pull* faktora. Hrvatsko selo zahvaća deagrarizacija jače nego ikada do tada. Započinje napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti, kao izvora dohotka i kao načina života (Crkvenčić i Malić, 1988).

¹³⁶ Bičanić, R. (1940) Agrarna prenapučenost, Gospodarska sloga, Zagreb.

Tab. 69. Kretanje udjela poljoprivrednog i seoskog stanovništva (u ukupnom stanovništvu) 1953.-2001.

	Stanovništvo	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Gorska Hrvatska	Poljoprivredno	59,4	43,4	32	18,1	2,8
	Seosko	94,3	89,3	78,3	73,6	70,1
Istočna Hrvatska	Poljoprivredno	62,3	50,9	39,2	20,5	13,2
	Seosko	77,5	70,9	64,5	52,8	48,7
Južno hrvatsko primorje	Poljoprivredno	55,4	42,2	26,8	7,5	3,7
	Seosko	76,7	71,6	60,3	44,3	40,3
Sjeverno hrvatsko primorje	Poljoprivredno	28,7	19,1	9,3	3,8	2,3
	Seosko	60,8	50,2	41,8	34,5	33,2
Središnja Hrvatska	Poljoprivredno	59,3	46,6	36,4	20	11,3
	Seosko	73,8	68,2	58,6	50,1	45,9
Hrvatska	Poljoprivredno	56,4	43,9	32,3	16	9,1
	Seosko	74,9	68,6	59,2	48,6	44,6

Izvor: Živić, 2002.

Već 1961. udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjen je 12,5 postotnih bodova, a deset godina kasnije u Hrvatskoj je bilo manje od trećine agrarnog stanovništva. Istovremeno, smanjivao se i udio seoskog stanovništva. U početku je deruralizacija bila izrazitija (ruralni egzodus), a s jačanjem dnevnih cirkulacija i procesom suburbanizacije (i iscrpljivanjem demografskih rezervi rurisa) postupno slabi. No, seljački posjed često se ne napušta i ne prodaje, na njemu se radi u slobodno vrijeme i važan je u samoopskrbi stanovništva te kao izvor dodatnih prihoda – u doba deagrarizacije stvara se novi sloj u našem selu, seljaci-radnici i njihova mješovita domaćinstva.

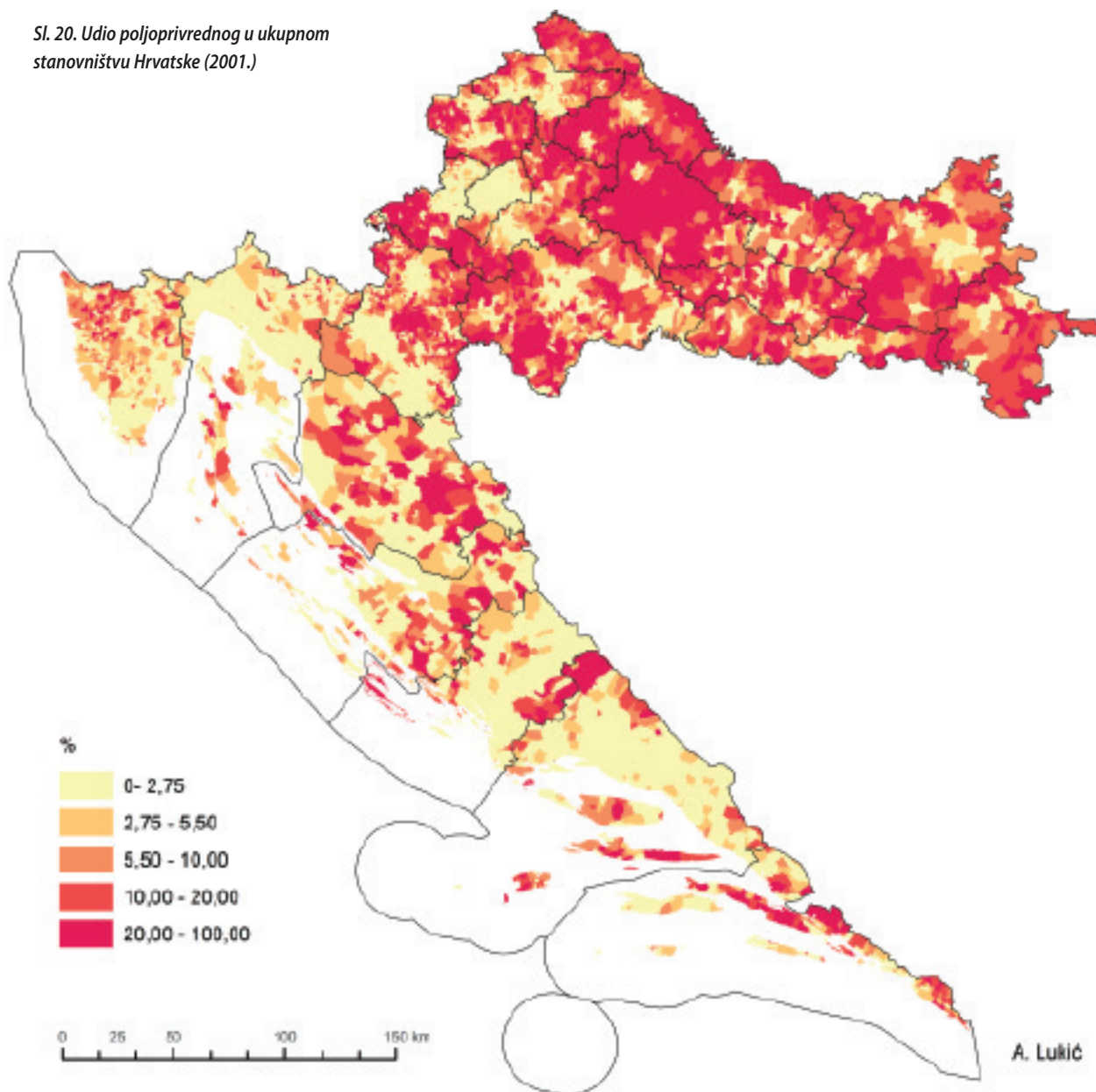
V. Puljiz navodi šest osnovnih faktora koji su djelovali na deagrarizaciju u Hrvatskoj: 1. nepovoljna agrarna struktura (mali i pritom isparcelizirani posjedi), 2. dohodak poljoprivrednika zaostaje za dohotkom nepoljoprivrednika, 3. nepovoljan socijalno-politički status seljaka, 4. obilna ponuda nepoljoprivrednog rada u poslijeratnom razdoblju, 5. školovanje mladih za nepoljoprivredna zanimanja, i 6. otkrivanje prednosti gradsko-industrijske civilizacije mlade je odvratilo od svega što je seosko i seljačko (»psihološka deagrarizacija«) (Njegač, 1995:8).¹³⁷

Iz udjela seoskog i poljoprivrednog stanovništva 1953. i 1991., odnosno 2001. jasno se vidi da je deagrarizacija bila znatno intenzivniji proces od deruralizacije, što je među ostalim rezultirao i stvaranjem brojnih slabije ili jače urbaniziranih sela u kojima je udio poljoprivrednog stanovništva mali. Sela u blizini gradova, posebno makroregionalnih i regionalnih centara, postaju često ne samo dijelovi njihovog dnevnog urbanog sistema, već se sve više približavaju gradskom tkivu, ako ne fizički, onda barem načinom života. No, u mnogim ruralnim područjima poljoprivrede čini još uvijek vrlo važan egzistencijalni okvir. U tu skupinu varijabli izabrane su stoga one kojima se nastoji istražiti je li i u kojoj je mjeri poljoprivrede zastupljena u naselju, čini li značajan izvor prihoda obiteljskog poljoprivrednog domaćinstva, koliko je komercijalizirana te nadopunjuju li je ostale djelatnosti na samom domaćinstvu.

U Hrvatskoj je 2001. bilo 246.089 poljoprivrednog stanovništva, aktivnih poljoprivrednika i članova njihovih obitelji (tab. 70). Činili su 5,5 % ukupnog stanovništva, deset puta manje nego prije šezdesetak godina. Pogled na kartu otkriva izrazitu polarizaciju: poljoprivredna Hrvatska najvećim se dijelom poklapa s panonsko-peripanon-skim prostorom, izvan kojega se pojavljuje u manjim zonama. U sljedećem poglavlju detaljnije će se razmotriti način korištenja zemljišta, odnosno elementi prirodne osnove koji je uvjetuju pri čemu će do izražaja doći činjenica da se najveći udio kvalitetnih tala za poljoprivrednu proizvodnju nalazi upravo u ovoj poljoprivrednoj regiji. I sredinom pedesetih godina 20. stoljeća u Istočnoj Hrvatskoj je bilo najviše poljoprivrednog stanovništva, a slijedila je Gorska s vrlo malom prednošću nad Središnjom Hrvatskom. Danas je Gorska Hrvatska, sa 21 % neobrađenog u ukupno raspoloživom zemljištu, na vrhu ljestvice socijalnog ugara. To nažalost ne čudi s obzirom na prije iznesene demografske podatke. Deagrarizacija je bila vrlo intenzivan proces i u Sjevernom hrvatskom primorju, regije koja danas ima najmanji udio poljoprivrednog stanovništva (1,8 %), dok je nešto slabije zahvatila Dalmaciju.

¹³⁷ Puljiz, V. (1983) Novi trendovi deagrarizacije u SR Hrvatskoj, Sociologija sela 79-81

Sl. 20. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Hrvatske (2001.)

Zanimljiv je podatak o 44,8 % poljoprivrednih u ukupnom broju kućanstava Gorske Hrvatske, najveći od svih regija. S obzirom na pretežito kršku prirodnu osnovu i lošu demografsku sliku možemo zaključivati da je to posljedica dominacije poljoprivrede više kao načina života i strategije preživljavanja nego komercijalne usmjerenosti. Na to ukazuju i podaci o primjerice niskom udjelu korištenog poljoprivrednog zemljišta uzetog u zakup ili već spomenuti najviši udio neobrađenog poljoprivrednog u ukupno raspoloživom zemljištu (tab. 76). No, i takva poljoprivreda u uvjetima posvemašnje perifernosti i slabe ponude radnih mjesta doslovno preostaje kao vrlo bitna i često jedina mogućnost zarade: udio članova poljoprivrednih kućanstava koji ne rade na posjedu najniži je upravo u Gorskoj Hrvatskoj (na županijskoj razini prednjači Ličko-senjska), a trećina kućanstava ostvaruje prihode od prodaje poljoprivrednih proizvoda i eventualno dopunskih djelatnosti (tab. 71 i 72).

Za razliku od Gorske, poljoprivredno stanovništvo Istočne i Središnje Hrvatske, mogli bismo reći, u poljoprivredi vidi ne samo osnovnu egzistenciju, već i mogućnost za ostvarivanje »pristojnog života« jer je o zaradi u

Tab. 70. Broj i udio poljoprivrednog i aktivnog poljoprivrednog stanovništva te poljoprivrednih kućanstava 2001., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

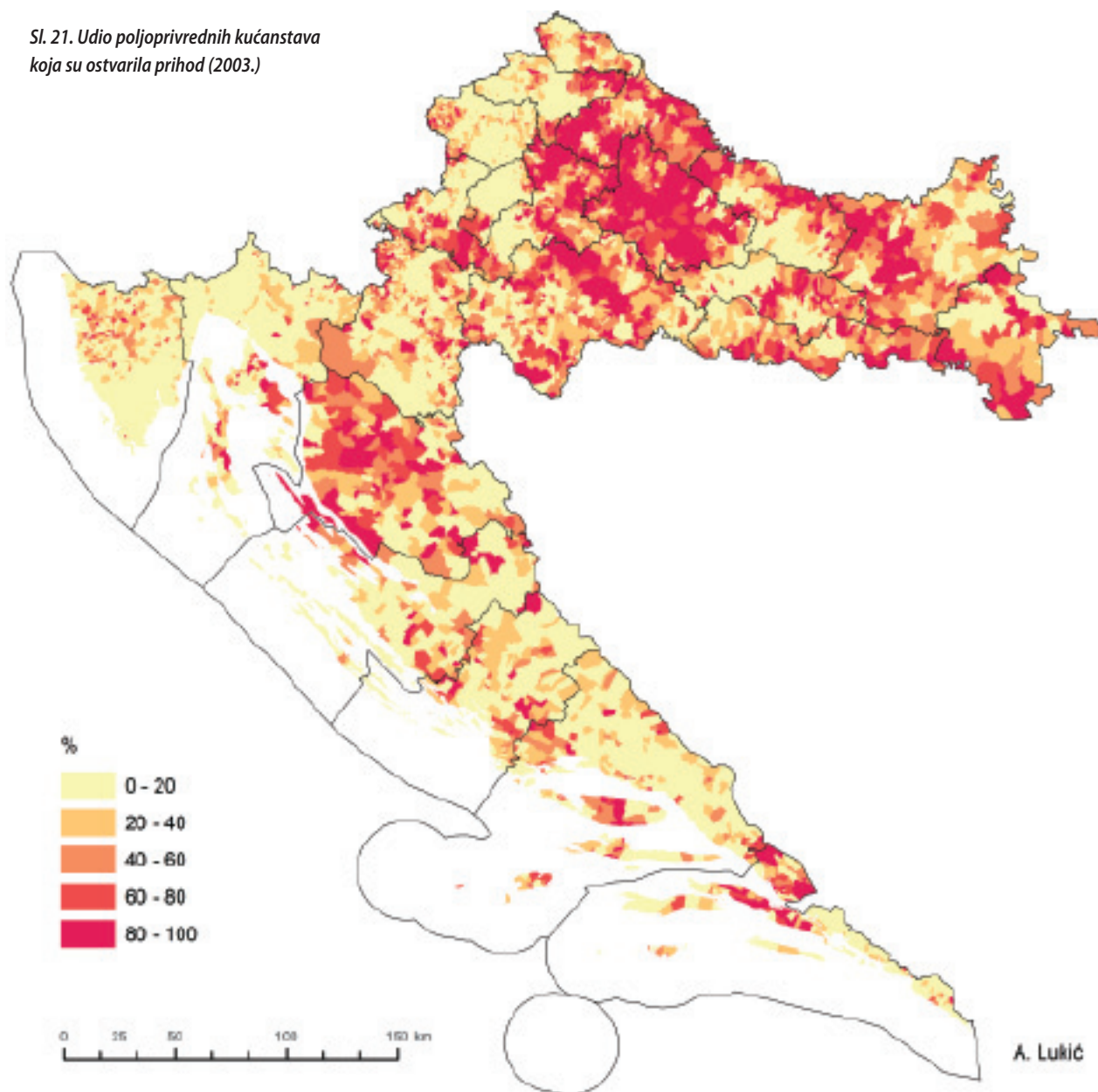
	Broj stanovnika	Broj poljoprivrednog stanovništva	Udio (%) poljop. u ukupnom stanovništvu	Broj aktivnog stanovništva	Broj aktivnog poljop. stanovništva	Udio (%) aktivnog polj. u ukupnom aktivnom stanovništvu	Broj polj. kućanstava	Udio (%) polj. kućanstava u ukupnom broju kućanstava
Gorska Hrvatska	94.679	4037	4,3	36.907	2523	6,8	15.558	44,8
URBANO	27.864	379	1,4	12.216	212	1,7	1681	17,3
RURALNO i URBANIZIRANO	66.815	3658	5,5	24.691	2311	9,4	13.877	55,5
Istočna Hrvatska	821.629	64.248	7,8	335.676	38.525	11,5	106.988	39,6
URBANO	367.338	5346	1,5	155.810	3295	2,1	17.430	13,7
RURALNO i URBANIZIRANO	454.291	58.902	13,0	179.866	35.230	19,6	89.558	62,4
Južno hrvatsko primorje	852.496	19.690	2,3	352.885	11.823	3,4	68.074	25,0
URBANO	498.119	4864	1,0	216.770	2689	1,2	11.197	7,0
RURALNO i URBANIZIRANO	354.377	14.826	4,2	136.115	9134	6,7	56.877	50,3
Sjeverno hrvatsko primorje	503.278	9253	1,8	232.955	5477	2,4	21.863	12,1
URBANO	315.457	2966	0,9	147.920	1803	1,2	3605	3,1
RURALNO i URBANIZIRANO	187.821	6287	3,3	85.035	3674	4,3	18.258	28,1
Središnja Hrvatska	2.165.378	148.861	6,9	994.196	107.696	10,8	236.049	32,8
URBANO	1.184.968	8633	0,7	544.182	6064	1,1	37.898	9,1
RURALNO i URBANIZIRANO	980.410	140.228	14,3	450.014	101.632	22,6	198.151	65,1
Hrvatska	4.437.460	246.089	5,5	1.952.619	166.044	8,5	448.532	30,4
URBANO	2.393.746	22.188	0,9	1.076.898	14.063	1,3	71.811	8,7
RURALNO i URBANIZIRANO	2.043.714	223.901	11,0	875.721	151.981	17,4	376.721	57,9

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001. i Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku

suvremenim uvjetima otvorenog tržišta s jedne i visokih potpora poljoprivredi u Europskoj uniji s druge strane, teško govoriti. Te regije u prosjeku imaju najveći udio zakupljenog zemljišta koje se koristi u poljoprivrednoj proizvodnji (prednjače županije Istočne Hrvatske), najmanje socijalnog ugara, a udio poljoprivrednih kućanstava koja ostvaruju prihode također je u njima najviši. Vukovarsko-srijemska, osječko-baranjska, bjelovarsko-bilogorska i virovitičko-podravska su i županije s prosječno najvećom parcelom korištenog poljoprivrednog zemljišta.

U Južnom, a posebno u Sjevernom hrvatskom primorju, regijama s najmanjim udjelima svih uobičajenih pokazatelja poput poljoprivrednog stanovništva i kućanstava evidentan je trend diverzifikacije prihoda (tab. 71 i 72). Turističku orijentaciju tih regija demonstrira daleko najveći udio poljoprivrednih kućanstava koja su ostvarila prihode pružanjem usluga smještaja. Mali i isparcelirani posjedi (najmanji među svim regijama), te izražena socio-ekonomska preobrazba pod utjecajem industrijalizacije obale, a ponajviše turizma, pridonijela je malom značaju koji poljoprivreda ima kao osnova života našeg priobalja.

Sl. 21. Udio poljoprivrednih kućanstava
koja su ostvarila prihod (2003.)

Tab. 71. Pokazatelji razvijenosti i diverzifikacije poljoprivrednih kućanstava, po regijama

	Broj poljoprivrednog stanovništva	Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu	Broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva	Udio (%) aktivnog poljoprivrednog u aktivnom stanovništvu	Broj poljop. kućanstava	Udio (%) polj. u ukupnom broju kućanstava	Udio (%) polj. kućanstava – DOPUNSKA DJELATNOST	Udio (%) polj. kućanstava – TURIZAM	Udio članova kućanstava – NE RADI NA POSJEDU	Udio broj članova kućanstava – DRUGA GLAVNA DJELATNOST	Udio broja kućanstava – PRIHOD od PRODAJE	Udio korištenog poljoprivrednog zemljišta uzetog u zakup	Prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta (ha)
Gorska Hrvatska	4037	4,3	2523,0	6,8	15.558	44,8	2,9	0,67	13,4	23,2	33,7	11,6	0,38
Istočna Hrvatska	64.248	7,8	38525,0	11,5	106.988	39,6	3,6	0,02	19,2	18,3	45,0	38,0	0,91
Južno hrvatsko primorje	19.690	2,3	11823,0	3,4	68.074	25,0	10,6	4,41	20,1	20,8	23,3	8,5	0,14
Sjeverno hrvatsko primorje	9253	1,8	5477,0	2,4	21.863	12,1	15,2	5,75	25,9	29,4	18,3	21,1	0,37
Središnja Hrvatska	148.861	6,9	107696,0	10,8	236.049	32,8	3,6	0,05	19,2	25,4	39,0	17,6	0,43
Hrvatska	246.089	5,5	166044,0	8,5	448.532	30,4	5,2	1,00	19,5	23,2	36,8	23,6	0,45

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001. i Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku

Tab. 72. Pokazatelji razvijenosti i diverzifikacije poljoprivrednih kućanstava, po županijama

	Broj poljoprivrednog stanovništva	Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu	Broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva	Udio (%) aktivnog poljoprivrednog u aktivnom stanovništvu	Broj poljop. kućanstava	Udio (%) polj. u ukupnom broju kućanstava	Udio (%) polj. kućanstava – DOPUNSKA DJELATNOST	Udio (%) polj. kućanstava – TURIZAM	Udio članova kućanstava – NE RADI NA POSJEDU	Udio broj članova kućanstava – DRUGA GLAVNA DJELATNOST	Udio broja kućanstava – PRIHOD od PRODAJE	Udio korištenog poljoprivrednog zemljišta uzetog u zakup	Prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta (ha)
Zagrebačka	20.694	6,7	14.793	10,2	38.283	40,6	3,0	0,063	21,4	28,3	41,2	12,0	0,4
Krapinsko-zagorska	17.582	12,3	14.843	21,4	27.657	63,1	2,0	0,036	17,0	29,3	16,6	5,5	0,2
Sisačko-moslavačka	10.328	5,6	7083	9,3	27.184	41,6	2,0	0,052	16,8	21,3	45,9	21,6	0,6
Karlovačka	7749	5,5	5612	9,0	19.171	38,6	3,7	0,230	17,5	22,3	23,8	14,4	0,4
Varaždinska	12.240	6,6	8516	10,4	33.415	59,6	3,0	0,024	19,9	29,5	25,6	7,8	0,2
Koprivničko-križevačka	21.753	17,5	14.090	24,7	22.738	57,4	4,8	0,040	18,2	18,9	65,6	14,1	0,5
Bjelovarsko-bilogorska	27.529	20,7	19.625	30,7	23.479	53,0	2,3	0,009	15,7	19,6	75,5	24,3	1,0
Primorsko-goranska	3465	1,1	2092	1,5	10.111	9,1	14,0	8,575	24,3	30,7	12,9	29,7	0,3
Ličko-senjska	3102	5,8	1946	9,5	8514	42,8	8,1	3,206	11,6	21,0	54,5	9,7	0,4

	Broj poljoprivrednog stanovništva	Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu	Broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva	Udio (%) aktivnog poljoprivrednog u aktivnom stanovništvu	Broj poljop. kućanstava	Udio (%) polj. u ukupnom broju kućanstava	Udio (%) polj. kućanstava – DOPUNSKA DJELATNOST	Udio (%) polj. kućanstava – TURIZAM	Udio članova kućanstava – NE RADI NA POSJEDU	Udio broj članova kućanstava – DRUGA GLAVNA DJELATNOST	Udio broja kućanstava – PRIHOD od PRODAJE	Udio korištenog poljoprivrednog zemljišta uzetog u zakup	Prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta (ha)
Virovitičko-podravsko	12.908	13,8	8098	20,7	19.062	60,4	5,4	0,037	15,7	18,1	46,9	39,3	0,9
Požeško-slavonska	8279	9,6	5407	15,5	13.521	49,3	9,0	0,015	17,1	20,2	47,4	25,0	0,6
Brodsko-posavska	13.554	7,7	8881	12,4	20.704	37,8	3,0	0,005	18,8	18,1	46,6	31,2	0,7
Zadarska	5101	3,1	2654	4,1	14.392	27,5	9,1	3,238	21,5	20,4	18,9	13,9	0,2
Osječko-baranjska	21.112	6,4	12.730	9,2	41.103	36,2	3,2	0,015	20,2	19,6	41,7	37,6	1,0
Šibensko-kninska	2517	2,2	1735	3,9	13.202	33,3	13,6	3,507	18,4	14,9	24,1	3,1	0,1
Vukovarsko-srijemska	19.202	9,4	10.718	12,9	26.316	39,3	1,9	0,008	19,6	15,3	46,3	45,2	1,2
Splitsko-dalmatinska	8092	1,7	5184	2,7	31.953	22,1	9,8	4,813	19,1	22,7	21,9	7,3	0,1
Istarska	5362	2,6	3164	3,3	13.534	18,7	10,1	1,241	25,5	29,5	14,3	16,9	0,4
Dubrovačko-neretvanska	4773	3,9	2741	5,2	9723	24,9	11,4	6,006	22,9	21,3	36,7	14,0	0,1
Međimurska	16.320	13,8	13.040	21,3	20.349	57,0	6,9	0,015	21,3	30,7	25,1	19,5	0,3
Grad Zagreb	4427	0,6	3092	0,9	14.121	5,1	5,5	0,106	28,7	29,0	20,1	7,1	0,3
HRVATSKA ukupno	246.089	5,5	166.044	8,5	448.532	30,4	5,2	1,005	19,5	23,2	36,8	23,6	0,4

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001. i Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku

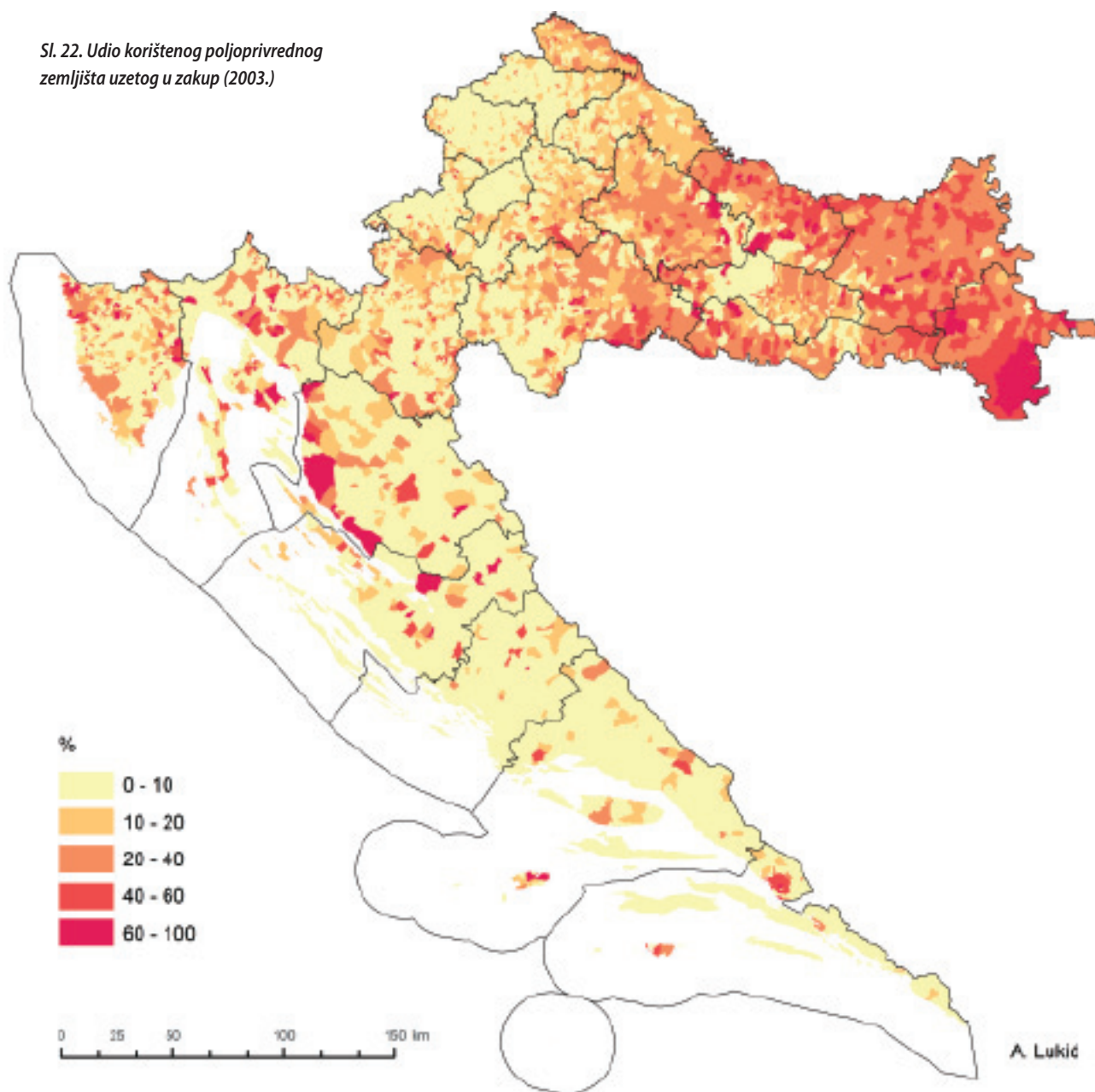
Tab. 73. Općine i upravni gradovi Hrvatske s više od 25 % poljoprivrednih kućanstava koja se bave turizmom i smještajem (u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava)

Općina / upravni grad	Županija	Broj stanovnika 2001.	Broj poljop. kućanstava	Broj kućanstava – TURIZAM	Udio (%) polj. kućanstava – TURIZAM u ukupnom broju polj. kućanstava
Tučepi	Splitsko-dalmatinska	1763	232	186	80,2
Brela	Splitsko-dalmatinska	1771	146	98	67,1
Baška Voda	Splitsko-dalmatinska	2924	186	93	50,0
Bol	Splitsko-dalmatinska	1661	120	60	50,0
Rab	Primorsko-goranska	9480	1151	565	49,1
Podgora	Splitsko-dalmatinska	2884	443	216	48,8
Novalja	Ličko-senjska	3335	374	177	47,3
Gradac	Splitsko-dalmatinska	3615	200	94	47,0
Baška	Primorsko-goranska	1554	120	49	40,8

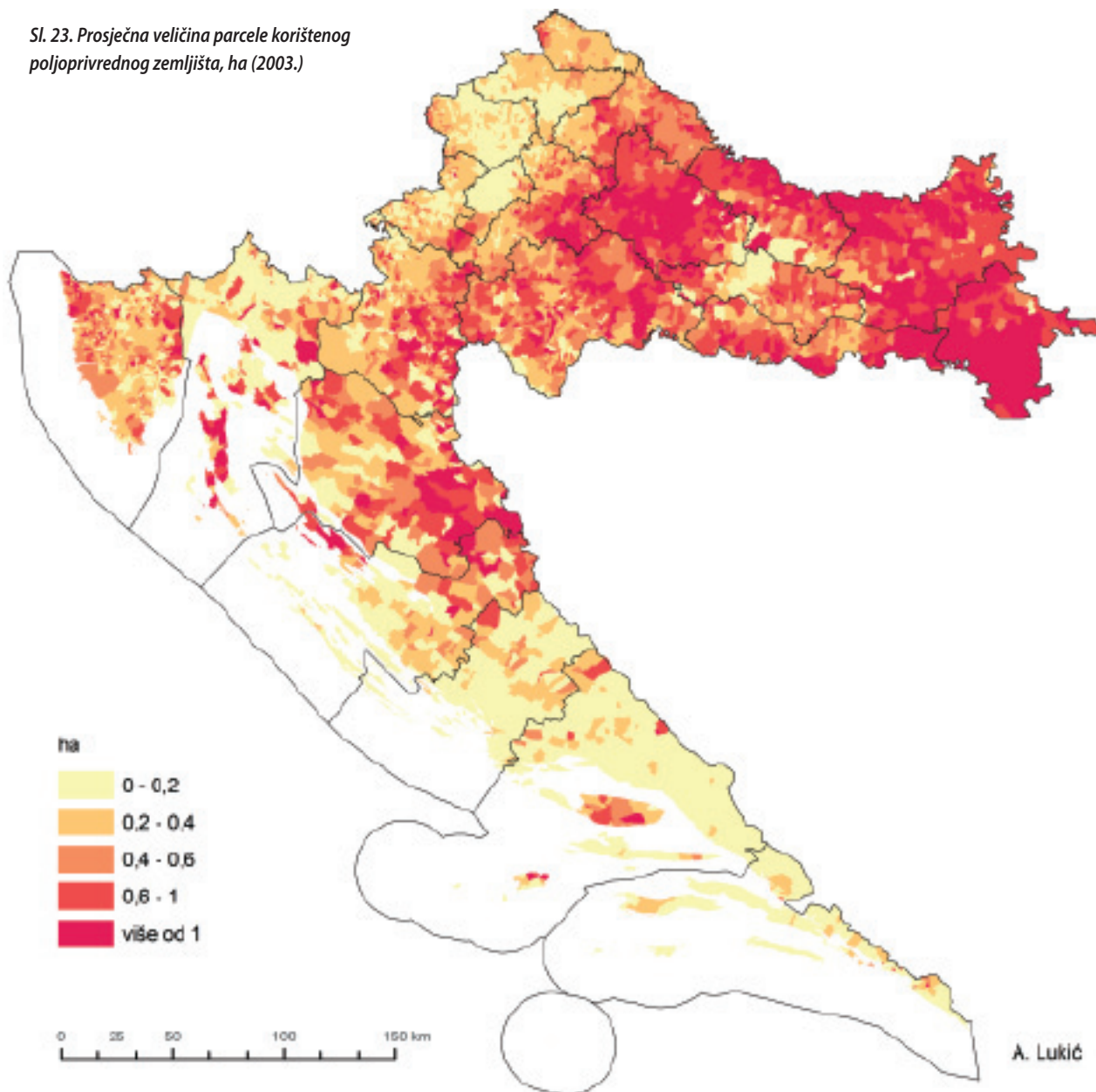
Općina / upravni grad	Županija	Broj stanovnika 2001.	Broj poljop. kućanstava	Broj kućanstava – TURIZAM	Udio (%) polj. kućanstava – TURIZAM u ukupnom broju polj. kućanstava
Hvar	Splitsko-dalmatinska	4138	294	97	33,0
Murter	Šibensko-kninska	2075	424	134	31,6
Jelsa	Splitsko-dalmatinska	3656	651	196	30,1
Lumbarda	Dubrovačko-neretvanska	1221	204	58	28,4
Supetar	Splitsko-dalmatinska	3889	298	80	26,8
Janjina	Dubrovačko-neretvanska	593	128	32	25,0

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001. i Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku

Sl. 22. Udio korištenog poljoprivrednog
zemljišta uzetog u zakup (2003.)

Sl. 23. Prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta, ha (2003.)

5.3.3.7. NAČIN KORIŠTENJA ZEMLJIŠTA

Sedmu skupinu čine varijable koje ukazuju na ukupan udio te način korištenja poljoprivrednog zemljišta. Zanimljivo je kako vrlo malo analiziranih tipologija ruralnih područja europskih zemalja koristi tu vrstu pokazatelja. Ipak, način korištenja zemljišta, posebno razmatranje udjela korištenog i neobrađenog poljoprivrednog u ukupno raspoloživom zemljištu, smatramo jednim od ključnih pokazatelja intenziteta i tržišne usmjerenosti poljoprivrede, ali i indikatorom niza socijalnih procesa povezanih s deagrarizacijom. Na drugoj razini slijedi raščlamba korištenog poljoprivrednog zemljišta na oranice i vrtove, povrtnjake, livade, pašnjake, voćnjake i vinograde. Ti podaci ocrtavaju karakter poljoprivredne proizvodnje, te indirektno ukazuju i na prirodno-geografska obilježja prostora.¹³⁸

Iako način korištenja zemljišta u suvremenom razdoblju uvelike ovisi o nizu socio-ekonomskih činitelja, analizu treba započeti prirodnom osnovom jer je »neosporno... da prirodni uvjeti imaju značajke zadanog, egzo-

¹³⁸ P. Grahovac piše: »Zemljište je temeljni čimbenik proizvodnje u poljoprivredi. Ono je nuždan, neumnoživ, nepromjenjiv, neuništiv i nepokretljiv faktor masovne poljoprivredne proizvodnje« (Grahovac, 2006:23).

genog činitelja poljoprivredne proizvodnje na koje poljoprivrednici mogu samo ograničeno utjecati i to, dakako, uz odgovarajuće troškove» (Grahovac, 2004:19). Stoga su prirodna obilježja nekog područja značajan preduvjet njegova iskorištavanja u poljoprivredi (Crkvenčić i Malić, 1988). S obzirom na geološke, geomorfološke, pedološke, klimatske i hidrološke značajke u Hrvatskoj se, s aspekta poljoprivredne proizvodnje, obično izdvajaju tri regije: Panonska, Gorska i Primorsko-mediteranska, odnosno Jadranska (Salaj, 1999).¹³⁹ P. Grahovac je, pozivajući se na nekadašnju regionalizaciju Hrvatske na četiri regije koja je izrađena nakon Drugog svjetskog rata, te na i ovdje korištenu geografsku regionalizaciju na pet regija, naš državni prostor diferencirao na: Slavonsku, Središnju, Gorsku i Jadransku poljoprivrednu regiju (Grahovac, 2005).

U Hrvatskoj je 2003., u vlasništvu poljoprivrednih kućanstava, bilo 860.195,2 ha ukupno korištenog poljoprivrednog zemljišta, što je činilo 74 % ukupno raspoložive površine zemljišta.¹⁴⁰ Udio neobrađenog poljoprivrednog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu iznosio je 8,3 %. Vidljive su vrlo velike razlike među makroregijama. Najveći udio korištenog poljoprivrednog zemljišta ima Istočna Hrvatska (90,2 %), a oko državnog prosjeka je Središnja Hrvatska (73,5). Južno i Sjeverno hrvatsko primorje imaju najniže, gotovo jednake udjele (50,2 i 51,1 %). Gorska Hrvatska ima 62,7 % korištenog, ali ujedno i najviši udio neobrađenog poljoprivrednog zemljišta (21,0 %) (tab. 76).

Ovakva prostorna slika prvenstveno je odraz prirodne osnove: površine visoko i srednje pogodne za poljoprivredu nalaze se najvećim dijelom u Panonskoj poljodjelsko-ekološkoj regiji koja se uglavnom poklapa s Istočnom i Središnjom Hrvatskom (Salaj, 1999). Na te dvije regije koje čine 54,4 % površine Hrvatske otpada 86 % ukupno

Tab. 74. *Varijable: način korištenja zemljišta*

Naziv varijable	Opis varijable
PPOLJ_ZE	Udio korištenog poljop. zemlj. u ukupno raspoloživoj površini zemljišta
PP_ZE_MI	Udio korištenog poljop. zemlj. izuzev pašnjaka i povrtnjaka u ukupno raspoloživoj površini zemljišta
POR_VRT	Udio oranica i vrtova u ukupno korištenom poljop. zemljištu
PPOV	Udio povrtnjaka, na okućnici za vlastite potrebe u ukupno korištenom poljop. zemljištu
PLIV	Udio livada u ukupno korištenom poljop. zemljištu
PPAS	Udio pašnjaka u ukupno korištenom poljop. zemljištu
PVOC	Udio voćnjaka u ukupno korištenom poljop. zemljištu
PPL_VOC	Udio plantažnih voćnjaka u voćnjaci ukupno
PPL_VOC1	Udio plantažnih voćnjaka u korištenom polj. zemlj.
PVIN	Udio vinograda u ukupno korištenom poljop. zemljištu
PPL_VIN	Udio plantažnih vinograda u vinogradu ukupno
PPL_VIN1	Udio plantažnih vinograda u korištenom poljop. Zemlj
PNEO_ZE	Udio neobrađenog poljoprivrednog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

139 Sažeti pregled regionalizacija poljoprivrede u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća iznio je P. Grahovac (2004). Zaključuje kako je dosada znanstveno najutemeljeniju regionalizaciju poljoprivrede izradio Agronomski fakultet u Zagrebu s glavnim istraživačem Bašić, F. U njoj se izdvajaju tri regije i devet podregija: panonska regija – istočno-panonska, središnja panonska, zapadna panonska i sjeverozapadna panonska podregija; gorska regija – pretpaninska i planinska podregija i jadranska regija – sjeverna jadranska, središnja jadranska i južna jadranska podregija. Za svaku podregiju detaljno su prikazana njezina opća obilježja, podneblje (oborine, temperatura zraka, bilanca vode u tlu), tla (tipovi tla, zahvati popravka tla) i vinogorja.

140 U radu se obrađuje samo poljoprivredno zemljište u vlasništvu privatnih kućanstava jer nisu bili dostupni podaci o vlasništvu i korištenju poslovnih subjekata na razini naselja. Tako obuhvaćeno zemljište čini 79,8 % ukupno korištenog poljoprivrednog zemljišta u Hrvatskoj.

Prema metodologiji popisa poljoprivrede 2003. u Hrvatskoj *ukupno raspoloživo zemljište* sastoji se od (*korištenog*) *poljoprivrednog zemljišta* i *nepoljoprivrednog (ostalog) zemljišta*. Ukupno raspoloživo zemljište kućanstva je zemljište koje je u vlasništvu članova kućanstva, kao i zemljište koje je u vlasništvu drugih, a kućanstvo ga koristi, bez obzira na to je li obrađeno ili ne. Ukupno raspoloživo zemljište (poljoprivredno + nepoljoprivredno) kojim kućanstvo raspolaže ili se koristi je zemljište u vlasništvu plus uzeto u zakup minus dano u zakup.

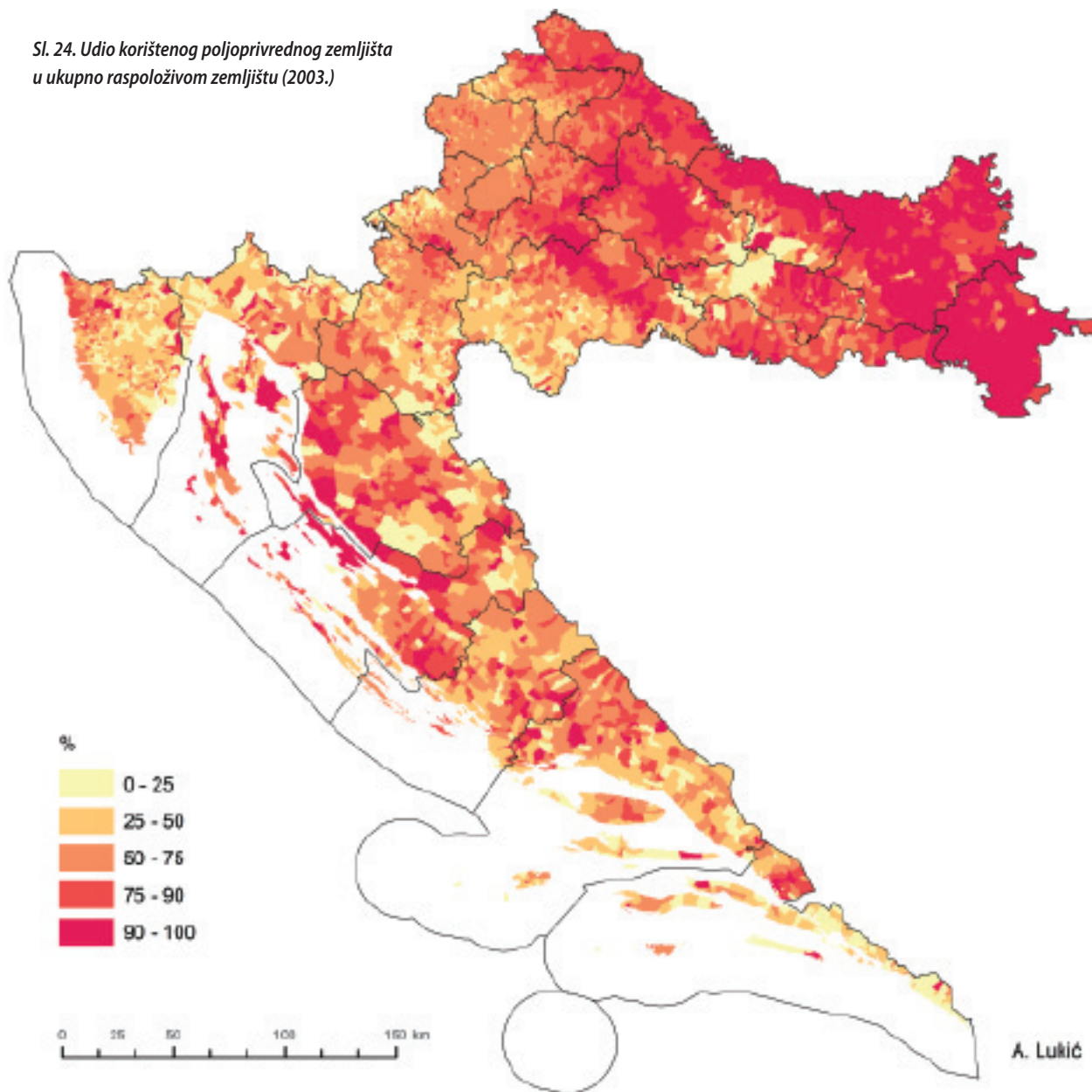
Korišteno poljoprivredno zemljište obuhvaća: oranice i vrtove, povrtnjake, livade, pašnjake, rasadnike, voćnjake, vinograde te površine pod košaračkom vrbom. Korišteno poljoprivredno zemljište je zemljište u vlasništvu plus uzeto u zakup minus dano u zakup.

Nepoljoprivredno (ostalo) zemljište obuhvaća: neobrađeno poljoprivredno zemljište - tj. poljoprivredno zemljište koje se više ne obrađuje zbog ekonomskih, socijalnih i drugih razloga, te se više ne koristi u plodorednu.

Šumsko zemljište - to su površine obrasle drvećem i grmljem uključujući plantaže topole unutar i izvan šume, te rasadnici šumskog drveća koji rastu unutar šume za vlastite potrebe. Površine pod vjetrozaštitnim pojasevima također se smatraju šumskim zemljištem. Ovdje su također uključene površine namijenjene za uzgoj božićnih drvca.

Ostalo neplodno zemljište - pod neplodnim zemljištem podrazumijevaju se površine na kojima se ne obavlja nikakva poljoprivredna proizvodnja, kao što su: površine pod zgradama (kuće, staje i drugi gospodarski objekti), dvorištima, putevima, kamenolomima, pješčarama, neobraslim golim zemljištem; krš, ribnjaci, močvare, te površine pod kanalima i drugim vodenim površinama.

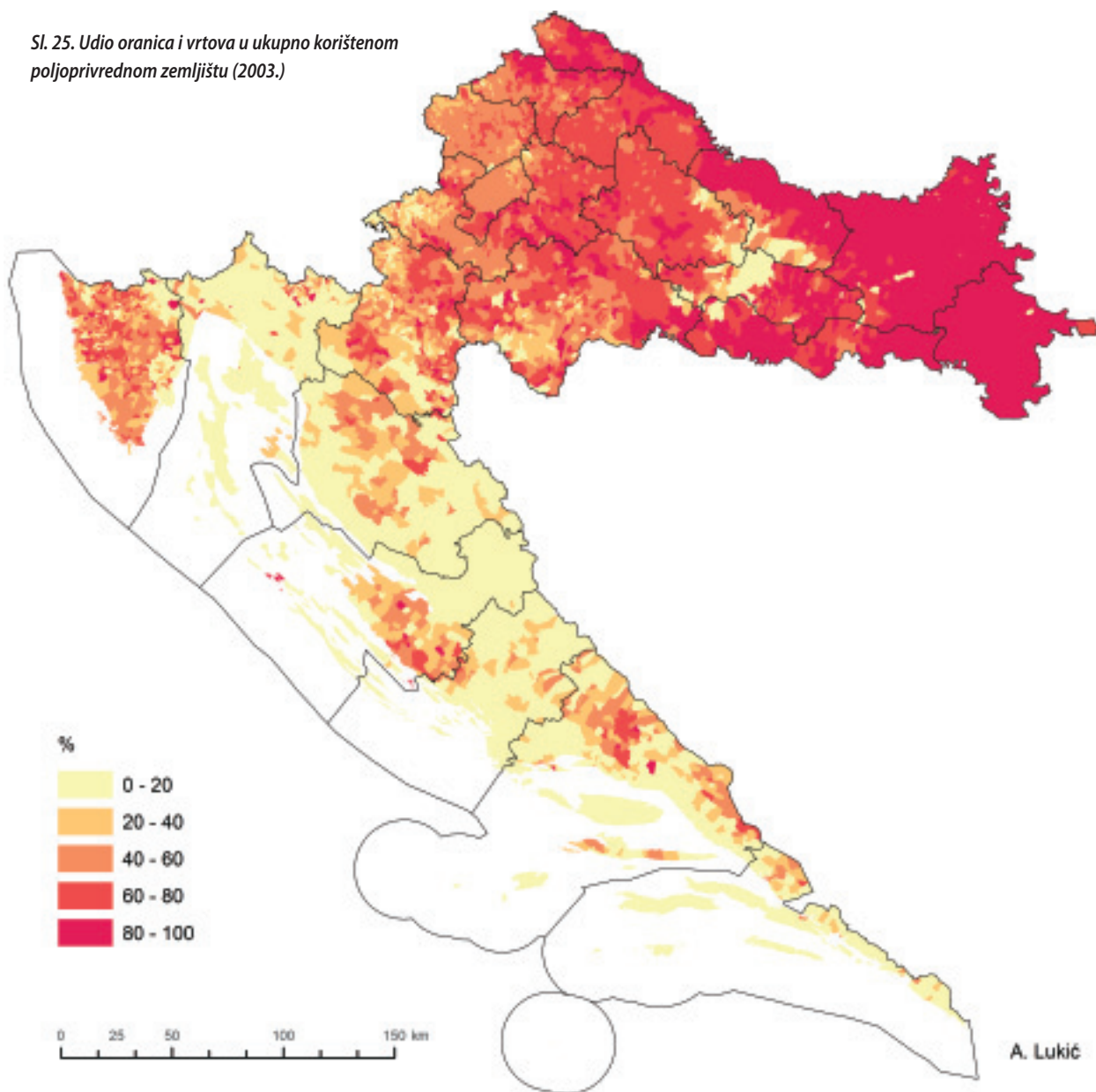
Sl. 24. Udio korištenog poljoprivrednog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu (2003.)

korištenog poljoprivrednog zemljišta u državi (tab. 75).¹⁴¹ To je ujedno i odraz socio-ekonomske preobrazbe, prvenstveno deagrarizacije: napuštanjem poljoprivrede kao osnovnog izvora prihoda sredstava za život smanjuje se i udio korištenog na račun neobrađenog zemljišta, proces najevidentniji u preostale tri regije. Po udjelu korištenog poljoprivrednog zemljišta prednjače Vukovarsko-srijemska (94,6 %) i Osječko-baranjska županija (92,3 %). To su područja u kojima su zastupljena tla visoke prirodne plodnosti (černozem i degradirani černozem) te plodna aluvijalna tla, mlađi riječni nanosi Save, Drave i Dunava. U još čak šest županija, redom iz ove dvije regije, udio korištenog poljoprivrednog zemljišta je iznad državnog prosjeka: Virovitičko-podravskoj, Bjelovarsko-bilogorskoj, Koprivničko-križevačkoj, Brodsko-posavskoj, Požeško-slavonskoj i Međimurskoj. U tim područjima, uz

141 Udjeli korištenog poljoprivrednog zemljišta na razini općina potvrđuju regionalnu analizu: među prvih 100 nalazi se samo 12 općina koje nisu dijelovi Istočne i Središnje Hrvatske. To su općine i upravni gradovi: Pag, Punt, Primorski Dolac, Baška, Opuzen, Poveljana, Jasenice, Karlobag, Vrbnik, Novalja, Slivno i Crikvenica. Izuzev Opuzena i Slivna (s većim udjelom voćnjaka) te Vrbnika (vinogradi i pašnjaci), u strukturi korištenog zemljišta ovih općina potpuno dominiraju pašnjaci i livade – udio oranica i vrtova je izuzetno nizak.

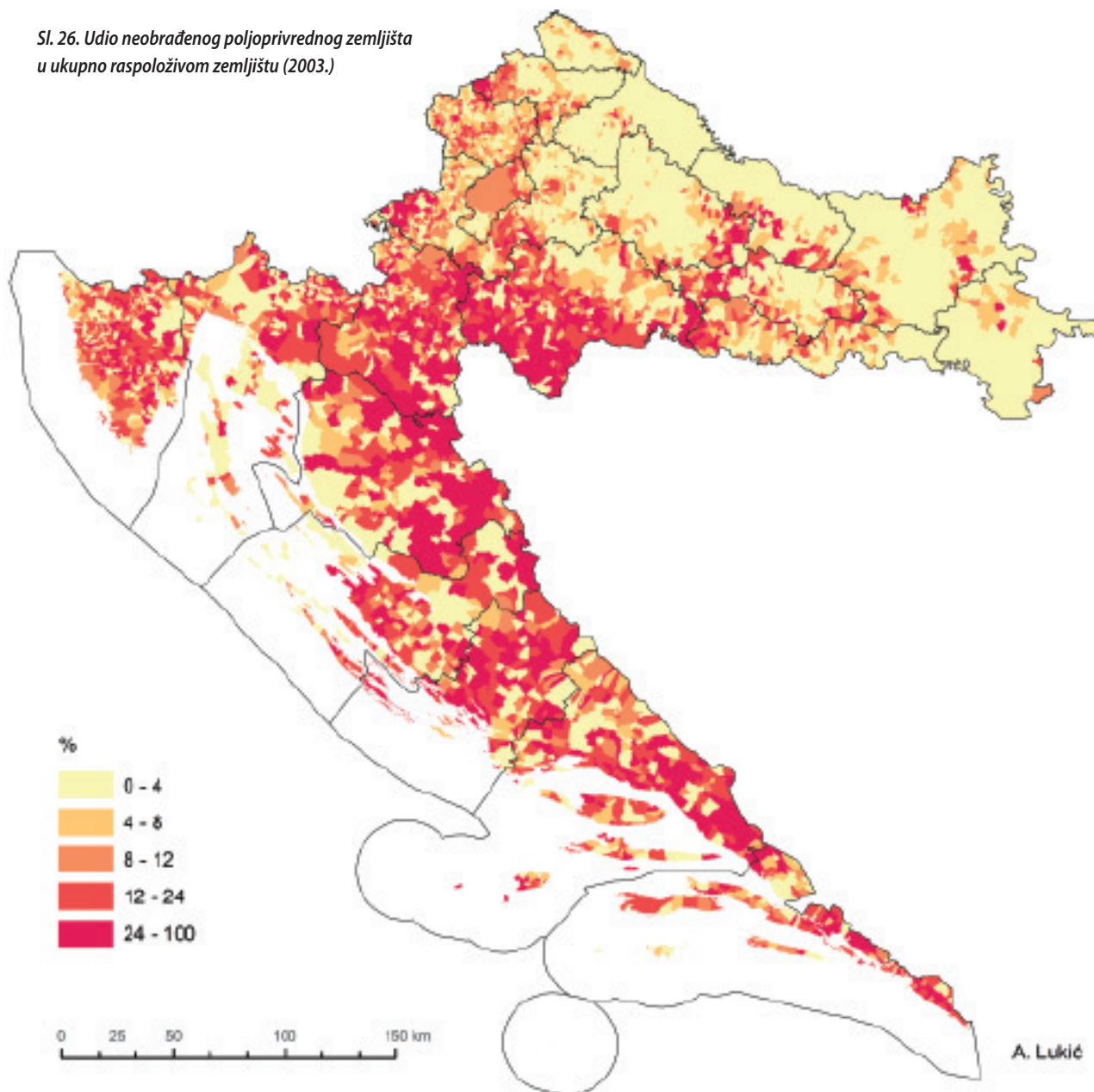
Sl. 25. Udio oranica i vrtova u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (2003.)

već spomenuta, najviše ima pseudoglejnih tala koja pogoduju korištenju zemljišta za voćarsku i vinogradarsku proizvodnju te za manje zahtjevne ratarske kulture kao i za ispašu stoke. U brežuljkastim i brdskim područjima najviše su zastupljena lesivirana (isprana) tla manje kakvoće i smeđa kisela šumska tla (Grahovac, 2005).

Gorska Hrvatska je krška regija s brojnim prirodnim ograničenjima razvoja poljoprivrede. Tlo na propusnoj vapnenačkoj podlozi vrlo je siromašno mineralnim sastojcima. Najviše su zastupljena vrištinsko-bujedična tla: najrasprostranjenije je smeđe tlo na vapnencu (u pravilu plitko i kamenito), zatim slijedi rendzina (tlo slično vapnenačko dolomitnoj crnici) te crnica vapnenačkog dolomita, lesivirana, kiselo smeđa i slična tla. Gorske su padine isprane, a u većem dijelu dolina prevladavaju kisela tla (Grahovac, 2005). Usprkos sličnostima vidljiva je polarizacija između ličkog i ogulinsko-plašćanskog dijela u kojem je udio korištenog poljoprivrednog zemljišta veći, te goranskog dijela gdje je udio manji. Posljedica je to dijelom većih površina plodnijeg tla u poljima u kršu gdje su nataložene mlađe naplavine u Lici, ali i većeg udjela šumskog u ukupno raspoloživom zemljištu Gorskog

Sl. 26. Udio neobrađenog poljoprivrednog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu (2003.)

kotara.¹⁴² Gorska Hrvatska ima najveći udio poljoprivrednog zemljišta koje se ne obrađuje zbog ekonomskih, socijalnih i drugih razloga (socijalni ugar): u odnosu na ukupno raspoloživo zemljište on iznosi 20 % (prednjače općine Saborsko – 43,9 %, Plitvička Jezera – 42,7 %, Skrad – 30,5 %, Udbina – 29,9 %, no sve jedinice lokalne samouprave ove regije su iznad hrvatskog prosjeka).

Udio korištenog poljoprivrednog zemljišta vrlo je sličan u obje primorske regije (oko 50 %, tab. 76), što je dijelom posljedica zajedničkih temeljnih prirodno-geografskih obilježja: mediteranske klime i krškog reljefa. Tla su uglavnom razvijena na karbonatnoj osnovi, nastala otapanjem vapnenca i dolomita. Reprezentativni predstavnik te skupine tala je crvenica: na većim i neprekinutim površinama javlja se samo u zapadnoj i južnoj Istri, a na manjim površinama ima je na otocima i južnom primorju (Dalmaciji). Druga po rasprostranjenosti jesu

¹⁴² Najveće udjele korištenog zemljišta u Gorskoj Hrvatskoj imaju općine i upravni gradovi: Brinje, Vrhovine, Otočac, Plaški i Gospić, a najniže Brod Moravice, Saborsko, Delnice, Skrad i Tounj.

Sl. 27. Poljodjeljske površine Republike Hrvatske prema pogodnosti za poljoprivrednu proizvodnju (Izvor: Salaj, 1999.)

smeđa tla na vapnencima i isprana vapnenačko-dolomitna crnica. Smeđa tla na flišnim naslagama spadaju u red najplodnijih tala u primorju, a najviše ih ima u središnjoj Istri, na području Ravnih kotara, Kaštelanskog zaljeva i nekih otoka. U delti Neretve prevladavaju aluvijalna tla, mlađi riječni nanosi (Grahovac, 2005). Zahvaljujući visokom udjelu pašnjaka, ali i oranica i vrtova, najveći udio korištenog poljoprivrednog zemljišta ima Zadarska (70,1 %), a najmanji Dubrovačko-neretvanska županija (31,5 %). Iako slični po udjelu obrađenog, Sjeverno i Južno hrvatsko primorje razlikuju se po udjelu neobrađenog poljoprivrednog zemljišta: ono je zastupljenije u Dalmaciji (18 %) nego u Istri i Kvarneru (13,9 %). Štoviše, iako gledano u cjelini Gorska Hrvatska ima najveći udio socijalnog ugara, dalmatinske općine nalaze se na vrhu te ljestvice. Pet općina ima više od 50 % neobrađenog zemljišta: Prgomet, Sutivan, Gradac, Brela i Vir. Izuzev Prgometa (neposredno zaleđe Trogira), sve su to turizmu izrazito usmjerene općine, potvrđujući više puta iznesenu tezu o tome kako je razvoj turizma umjesto da iskoristi svoje

Tab. 75. Način korištenja zemljišta 2003., po regijama (ha) (poljoprivredna kućanstva)

	Ukupno raspoloživa površina zemljišta (1), ha (korišteno polj. (2)+ ostalo (12))	Korišteno poljoprivredno zemljište, od toga				
		Korišteno polj. zemljište ukupno (2), ha	Oranice i vrtovi (3), ha	Povrtnjaci (4), ha (na okućnici, za vlastite potrebe)	Livade (5), ha	Pašnjaci (6), ha
Gorska Hrvatska (udio u RH)	51.691,4	32.425,3	9515,0	159,3	15.245,6	6737,1
	4,4	3,8	1,6	2,9	10,3	12,9
Istočna Hrvatska (udio u RH)	307.113,1	276.969,6	254.913,4	2132,0	9523,4	3225,9
	26,4	32,2	42,3	39,2	6,4	6,2
Južno hrvatsko primorje (udio u RH)	100.523,6	50.512,9	10.907,6	895,7	7172,3	13.459,0
	8,6	5,9	1,8	16,5	4,8	25,8
Sjeverno hrvatsko primorje (udio u RH)	73.696,7	37.692,7	10.751,8	260,3	5680,9	16.190,9
	6,3	4,4	1,8	4,8	3,8	31,0
Središnja Hrvatska (udio u RH)	629.587,1	462.594,8	316.095,3	1988,3	111.028,8	12.533,3
	54,2	53,8	52,5	36,6	74,7	24,0
HRVATSKA ukupno	1.162.612,0	860.195,2	602.183,1	5435,7	148.651,0	52.146,0

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku

Foto. 10. Miris zemlje

multiplikatorske i konjunkturane potencijale povezivanja s ostalim djelatnostima, napose poljoprivredom, pridonio upravo suprotnome – njezinom napuštanju.

Razmotrit ćemo sada ukratko način korištenja zemljišta po osnovnim skupinama poljoprivredne proizvodnje: oranice i vrtovi, povrtnjaci, livade, pašnjaci, voćnjaci, vinogradi, rasadnici i drugo.¹⁴³

¹⁴³ Prema metodologiji popisa poljoprivrede 2003. u Hrvatskoj oranice i vrtovi su zemljišta koja se redovito obrađuje i kultivira i nalazi se pod sustavom plodoreda. Na oranicama i vrtovima uzgajaju se žitarice, krumpir, mahunasto povrće, uljano sjemenje i plodovi, duhan, šećerna repa, krmno bilje,

	Korišteno poljoprivredno zemljište, od toga			Ostalo zemljište, od toga			
	Voćnjaci (7), ha	Vinogradi (9), ha	Rasadnici i košar. vrba i dr. (11), ha	Ostalo zemljište, ukupno (12), ha	Neobrađeno polj. zemljište (13), ha	Šumsko zemljište (14), ha	Neplošno (15), ha
Gorska Hrvatska (udio u RH)	751,9	12,2	4,2	19.266,1	10.837,0	6693,7	1735,5
	2,6	0,1	1,4	6,4	11,3	4,3	3,4
Istočna Hrvatska (udio u RH)	5315,8	1792,4	66,7	30.143,5	9051,9	9769,4	11.322,2
	18,5	7,9	22,7	10,0	9,4	6,3	22,0
Južno hrvatsko primorje (udio u RH)	10.956,2	7104,6	17,5	50.010,8	18.142,8	27.343,7	4524,3
	38,1	31,2	5,9	16,5	18,9	17,6	8,8
Sjeverno hrvatsko primorje (udio u RH)	1871,7	2919,3	17,8	36.004,1	10.261,4	21.777,7	3965,0
	6,5	12,8	6,1	11,9	10,7	14,0	7,7
Središnja Hrvatska (udio u RH)	9827,5	10.934,4	187,3	166.992,3	47.638,9	89.474,4	29.879,0
	34,2	48,0	63,8	55,2	49,7	57,7	58,1
HRVATSKA ukupno	28.723,0	22.762,8	293,5	302.416,8	95.932,0	155.058,8	51.426,0

Foto. 11. Krpica crvenice u južnodalmatinskom zaleđu

predivo bilje, aromatsko i ljekovito bilje, povrće, cvijeće i ukrasno bilje te sjemenski i sadni materijal. U površine oranica i vrtova uračunavaju se i ugari. Povrtnjaci su površine odvojene od ostatka poljoprivrednog zemljišta i nalaze se u pravilu oko kuće i prepoznatljivi su kao povrtnjaci. Povrtnjaci su površine određene za uzgoj usjeva (pretežno povrća) namijenjenih za potrošnju osobama koje žive u kućanstvu i uglavnom nisu namijenjeni za prodaju. Samo povremeni višak proizvoda koji dolazi s tih površina prodaje se izvan kućanstva.

Livade su zemljišta koja se koriste trajno (pet godina ili više) za uzgoj krme i nisu uključena u plodored. Livada može biti zasijana ili prirodna (samonikla).

Pašnjaci su zemljišta koja se koriste za ispašu stoke. Uključeni su svi pašnjaci: intenzivni (nizinski) i ekstenzivni (brdsko-planinski).

Rasadnici su površine zemljišta gdje se uzgajaju mlade drvenaste biljke namijenjene za kasnije presađivanje, a obuhvaćaju: voćne sadnice, sadnice vinove loze, sadnice šumskog drveća te ukrasnog drveća i grmlja. Uključene su površine pod košaračkom vrbom kao i drugi višegodišnji usjevi koji su namijenjeni prvenstveno za pletenje.

**Foto. 12. Fosilizirani
agrarni pejzaži suhozida
na Hvaru**

Način korištenja poljoprivrednog zemljišta primarno ovisi o međusobnom odnosu prirodno-geografskih elemenata, posebno reljefa, klime i tla. Nizinska, ravničarska područja te kotline i visoravni u planinskim krajevima imaju prirodni potencijal za oranice. U brdsko-planinskim područjima, prvenstveno zbog strmijih nagiba, prirodne pogodnosti za uzgoj žitarica znatno su smanjene. Tome pridonose i klimatske prilike: termički gradijent, snižavanje temperature s porastom visine, utječe na uzgoj biljaka posebno u ljetnoj polovici godine, u vegetacijskom razdoblju (Crkvenčić i Malić, 1988). Stoga su u strukturi korištenja zemljišta brdsko-planinskih područja najzastupljeniji pašnjaci i livade, a na suncu eksponiranim padinama hipsometrijski nižih, brežuljkastih krajeva, vinogradi. Bitan utjecaj ima i litološki sastav. Na propusnoj vapnenačkoj osnovi stvaraju se uglavnom plitka i škrta tla podložna eroziji, a nagibi dodatno pridonose poteškoćama iskorištavanja tla u takvim područjima. Već stoljećima

Tab. 76. Način korištenja zemljišta 2003., po regijama (udjeli) (poljoprivredna kućanstva)

		Udio pojedine kategorije u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu							Udio pojedine kategorije u ukupno raspoloživom poljoprivrednom zemljištu		
	Udio korištenog u ukupno raspoloživom polj. zemljištu	Oranice i vrtovi (3), ha	Povrtnjaci (4), ha (na okućnici, za vlastite potrebe)	Livade (5), ha	Pašnjaci (6), ha	Voćnjaci (7), ha	Vinogradi (9), ha	Rasadnici i košar. vrba i dr. (11), ha	Neobrađeno polj. zemljište (13), ha	Šumsko zemljište (14), ha	Neplodno (15), ha
Gorska Hrvatska	62,7	29,3	0,5	47,0	20,8	2,3	0,0	0,0	21,0	12,9	3,4
Istočna Hrvatska	90,2	92,0	0,8	3,4	1,2	1,9	0,6	0,0	2,9	3,2	3,7
Južno hrvatsko primorje	50,2	21,6	1,8	14,2	26,6	21,7	14,1	0,0	18,0	27,2	4,5
Sjeverno hrvatsko primorje	51,1	28,5	0,7	15,1	43,0	5,0	7,7	0,0	13,9	29,6	5,4
Središnja Hrvatska	73,5	68,3	0,4	24,0	2,7	2,1	2,4	0,0	7,6	14,2	4,7
HRVATSKA ukupno	74,0	70,0	0,6	17,3	6,1	3,3	2,6	0,0	8,3	13,3	4,4

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku

Foto. 13. Vinograd na rubu grada (obronci Medvednice kod Zagreba)

ljudi tih krajeva terasiraju padine, čiste tlo od kamena gradeći pritom suhozide kako bi spriječili ispiranje tla. No, sve su to postupci koji zahtijevaju puno ljudskog rada i u suvremenim uvjetima znatno poskupljuju proizvodnju.

Ovaj krajnje pojednostavljeni prostorni obrazac razmještaja poljoprivrednih površina ipak je vidljiv i u načinu njihova korištenja u Hrvatskoj.

Oranice i vrtovi najzastupljeniji su kategorija korištenja poljoprivrednog zemljišta u Hrvatskoj. Na njih otpada 602.183,1 ha odnosno 70 % korištenog poljoprivrednog zemljišta (tab. 75 i 76). Najzastupljeniji su u ravničarskoj Istočnoj Hrvatskoj (92 %). U peripanonskoj Središnjoj Hrvatskoj na oranice i vrtove otpada 68,3 %. U ostalim regijama taj udio ne prelazi 30 %. Osim prirodne osnove, na mali udio oranica i vrtova na obali, otocima i priobalju te Lici i Gorskom kotaru utječe i činjenica da je tamo prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta znatno manja nego u panonsko-peripanonskom prostoru, što utječe na isplativost proizvodnje (tab. 71). Najveću zastupljenost te kategorije imaju županije Istočne i Središnje Hrvatske koje smo već spomenuli kao jedinice s najvećim udjelom korištenog zemljišta, uz dodatak Varaždinske županije. Daleko najmanji udio oranica i vrtova ima Primorsko-goranska županija (4 %), a u Sjevernom hrvatskom primorju veću zastupljenost oranica i vrtova (preko 60 %) ima središnji i zapadni dio unutrašnje Istre: Sveti Petar u Šumi, Karojba, Sveti Lovreč, Kaštelir – Labinci i Vižinada. S oko 50 % udjela je i područje Čepićkog polja (općine Kršan i Pićan), posebnim agrotehničkim mjerama za poljoprivrednu proizvodnju prilagođeno područje. U Dalmaciji se udjelom oranica i vrtova ističu općine i upravni gradovi stanovništvo kojih valorizira plodno Sinjsko polje (Otok – 66,6 %, Sinj – 60,1 % i Trilj – 56 %), flišnu zonu Ravnih kotara (Lišane Ostrovičke – 58,7 %, Pakoštane – 56,8 %, Polača 54,6 % i dr.) te Imotsko polje (Lokvičići – 43 %, Runovići – 42, 2 %, Zmijavci – 41 % i dr.).

Livade i pašnjaci (travnjaci) sa 200.797,1 ha (23,4 %) zauzimaju drugo mjesto u načinu korištenja zemljišta u Hrvatskoj. Njihova prostorna distribucija gotovo je dijametralno suprotna prethodnoj kategoriji. Daleko najniži udio (4,6 %) ima Istočna Hrvatska, a najveći brdsko-planinska Gorska Hrvatska (67,6 %, pri čemu pašnjaci čine 46,7 %). Uz to, činjenica da daleko najveći dio livada i gotovo sve površine pod pašnjacima spadaju pod prirodne travnjake (Grahovac, 2005), ukazuje da se njima koristi ponajviše u ekstenzivnim oblicima stočarstva. Po visokom udjelu livada (24 %) ističe se i Središnja Hrvatska, zahvaljujući stočarskoj usmjerenosti prvenstveno šire zagrebačke okolice i bjelovarsko-bilogorskog kraja. Apsolutno najveći udio pašnjaka ima Primorsko-goranska (64,1 %), a najmanji Vukovarsko-srijemska (0,4 %). Ovdje to izražava dolazi ekstenzivnost korištenja o kojoj smo govorili: najveće udjele pašnjačkih površina u Hrvatskoj imaju općine Baška (99,8 %!), Omišalj, Crikvenica, Punat, Cres, Mali Lošinj, Pag... Riječ je o otočnom i priobalnom prostoru u kojem se stoka sitnog zuba (uglavnom ovce) tradicionalno uzgaja slobodnom ispašom na velikim površinama. Danas su to ujedno i turistička područja pa je ekstenzivan način stočarenja i s tog aspekta pogodan oblik poljoprivrede. Kod livada prednjači Ličko-senjska sa 44,9 %, a na začelju je ponovo Vukovarsko-srijemska sa 0,6 %.

Tab. 77. Način korištenja zemljišta 2003., po županijama (ha) (poljoprivredna kućanstva)

	Ukupno raspoloživa površina zemljišta (1), ha (korišteno polj. (2)+ ostalo (12))	Korišteno poljoprivredno zemljište, od toga				
		Korišteno polj. zemljište ukupno (2), ha	Oranice i vrtovi (3), ha	Povrtnjaci (4), ha (na okućnici, za vlastite potrebe)	Livade (5), ha	Pašnjaci (6), ha
Zagrebačka	105.301,3	74.005,65	46.512,01	408,52	22.018,35	1621,76
Krapinsko-zagorska	44.350,35	27.618,84	14.147,13	129,62	9758,73	532,17
Sisačko-moslavačka	87.990,94	56.214,83	37.046,86	292,47	13.063,71	4014,35
Karlovačka	61.467,89	33.523,18	17.246,91	177,61	11.712,77	3113,87
Varaždinska	52.723,35	36.812,56	26.177,99	163,92	7092,49	274,7
Koprivničko-križevačka	84.832,38	70.973,54	51.988,57	140,71	15.794,96	344,36
Bjelovarsko-bilogorska	98.183,42	84.455,01	59.628,83	250,44	20.834,87	2052,79
Primorsko-goranska	20.972,31	12.571,73	507,98	128,91	3143,45	8063,29
Ličko-senjska	35.222,77	24.144,44	6793,66	77,92	10.834,75	5987,37
Virovitičko-podravska	65.441,12	58.861,84	51.686,05	254,66	4102,08	1274,89
Požeško-slavonska	38.368,29	31.674,89	25.082,74	211,02	4168,69	738,96
Brodsko-posavska	57.356,86	47.377,20	41.580,57	530,37	2719,69	744,07
Zadarska	27.103,41	18.987,44	4095,3	150,42	3092,09	8007,01
Osječko-baranjska	104.031,00	95.986,72	90.047,86	747,48	2032,84	827,73
Šibensko-kninska	19.323,19	10.820,62	1257,92	130,96	2185,66	4121,77
Vukovarsko-srijemska	89.674,59	84.820,65	82.193,34	555,05	504,82	316,25
Splitsko-dalmatinska	39.372,03	20.054,39	4898,18	495,48	2745,86	5258,12
Istarska	52.823,39	22.040,16	10.364,40	151,90	4021,89	3505,71
Dubrovačko-neretvanska	22.625,53	7119,73	771,63	134,80	400,21	879,39
Međimurska	34.958,6	28.901,17	23.156,27	154,30	3927,91	291,34
Grad Zagreb	20.489,25	13.230,58	6998,87	149,12	4495,22	176,14
HRVATSKA ukupno	1.162.611,95	860.195,17	602.183,07	5435,68	148.651,04	52.146,04

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku

Sljedeću kategoriju po zastupljenosti čine voćnjaci sa 28.723,0 ha (3,3 %). Dominira Južno hrvatsko primorje u kojem na voćnjake otpada nešto više od petine poljoprivrednog zemljišta (21,7 %). Nadmoćna je u ovoj kategoriji Dubrovačko-neretvanska županija u kojoj gotovo polovicu korištenog zemljišta čine voćnjaci (44,5 %). Za razliku od većeg dijela voćnjaka u Hrvatskoj, koji su mali i mješoviti što pridonosi smanjenju priroda i povećanju troškova (Grahovac, 2005), u Istarskoj županiji plantažni voćnjaci čine čak 64,7 % svih voćnjaka. Sjeverno hrvatsko primorje je udjelom od 5 % i regija druga po udjelu voćnjaka u korištenom zemljištu.

Vinogradi zauzimaju 22.762,8 odnosno 2,6 % korištenog poljoprivrednog zemljišta Hrvatske. Najviše površina pod vinogradima ima Južno (14,1 %) i Sjeverno hrvatsko primorje (7,7), a najmanje prirodno-geografskim uvjetima ograničena Gorska Hrvatska (0,04 %). No, uz primorski vinogradarski rajon, važan je, bez obzira na male udjele i onaj kontinentalni: u Središnjoj Hrvatskoj udio vinograda je 2,4 %, a u Istočnoj 0,6 %. Naime, zbog različitih klimatskih uvjeta uzgoj sorti vinove loze vrlo je različit u ta dva rajona. Kao i kod voćnjaka, i ovdje dominira Dubrovačko-neretvanska županija (24,7). Po udjelu vinograda u korištenom zemljištu ističu se općine Pojezerje (74,7 %), Orebić (65,9 %), Smokvica (53,6 %), Ston (53,3 %), Janjina (53,2 %) i dr.

	Korišteno poljoprivredno zemljište, od toga			Ostalo zemljište, od toga			
	Voćnjaci (7), ha	Vinogradi (9), ha	Rasadnici i košar. vrba i dr. (11), ha	Ostalo zemljište, ukupno (12), ha	Neobrađeno polj. zemljište (13), ha	Šumsko zemljište (14), ha	Neplodno (15), ha
Zagrebačka	1423,98	1993,78	27,25	31.295,63	6972,82	19.605,8	4717,01
Krapinsko-zagorska	966,35	2080,65	4,19	16.731,51	3488,39	10.383,69	2859,43
Sisačko-moslavačka	1297,81	485,51	14,12	31.776,11	14.707,12	13.057,75	4011,24
Karlovačka	738,23	523,86	9,93	27.944,71	13.845,16	11.294,04	2805,51
Varaždinska	865,59	2204,78	33,09	15.910,79	2517,19	10.150,15	3243,45
Koprivničko-križevačka	1131,27	1554,2	19,47	13.858,84	1178,55	9154,12	3526,17
Bjelovarsko-bilogorska	1179,47	487,33	21,28	13.728,41	2868,33	7241,35	3618,73
Primorsko-goranska	539,26	187,73	1,11	8400,58	2512,85	5211,70	676,03
Ličko-senjska	405,65	42,25	2,84	11.078,33	7094,46	2950,01	1033,86
Virovitičko-podravska	920,31	607,18	16,67	6579,28	1255,85	2485,09	2838,34
Požeško-slavonska	913,02	553,72	6,74	6693,4	2352,72	2512,4	1828,28
Brodsko-posavska	1528,01	253,81	20,68	9979,66	2818,33	4959,46	2201,87
Zadarska	2023,05	1616,69	2,88	8115,97	4109,01	2729,10	1277,86
Osječko-baranjska	1799,14	506,15	25,52	8044,28	2376,64	1706,47	3961,17
Šibensko-kninska	1991,31	1130,23	2,77	8502,57	4498,34	3138,20	866,03
Vukovarsko-srijemska	915,43	324,02	11,74	4853,94	1652,02	598,78	2603,14
Splitsko-dalmatinska	4005,3	2645,73	5,72	19.317,64	6714,37	11.183,34	1419,93
Istarska	1327,1	2651,99	17,17	30.783,23	8707,02	18627,2	3449,01
Dubrovačko-neretvanska	3170,00	1757,6	6,1	15.505,8	3792,8	10650,13	1062,87
Međimurska	643,44	697,52	30,39	6057,43	967,01	2844,34	2246,08
Grad Zagreb	939,32	458,06	13,85	7258,67	1502,99	4575,68	1180,00
HRVATSKA ukupno	28.723,04	22.762,79	293,51	302.416,78	95.931,97	155.058,80	51.426,01

5.3.3.8. FUNKCIJE I STANJE STAMBENOG FONDA

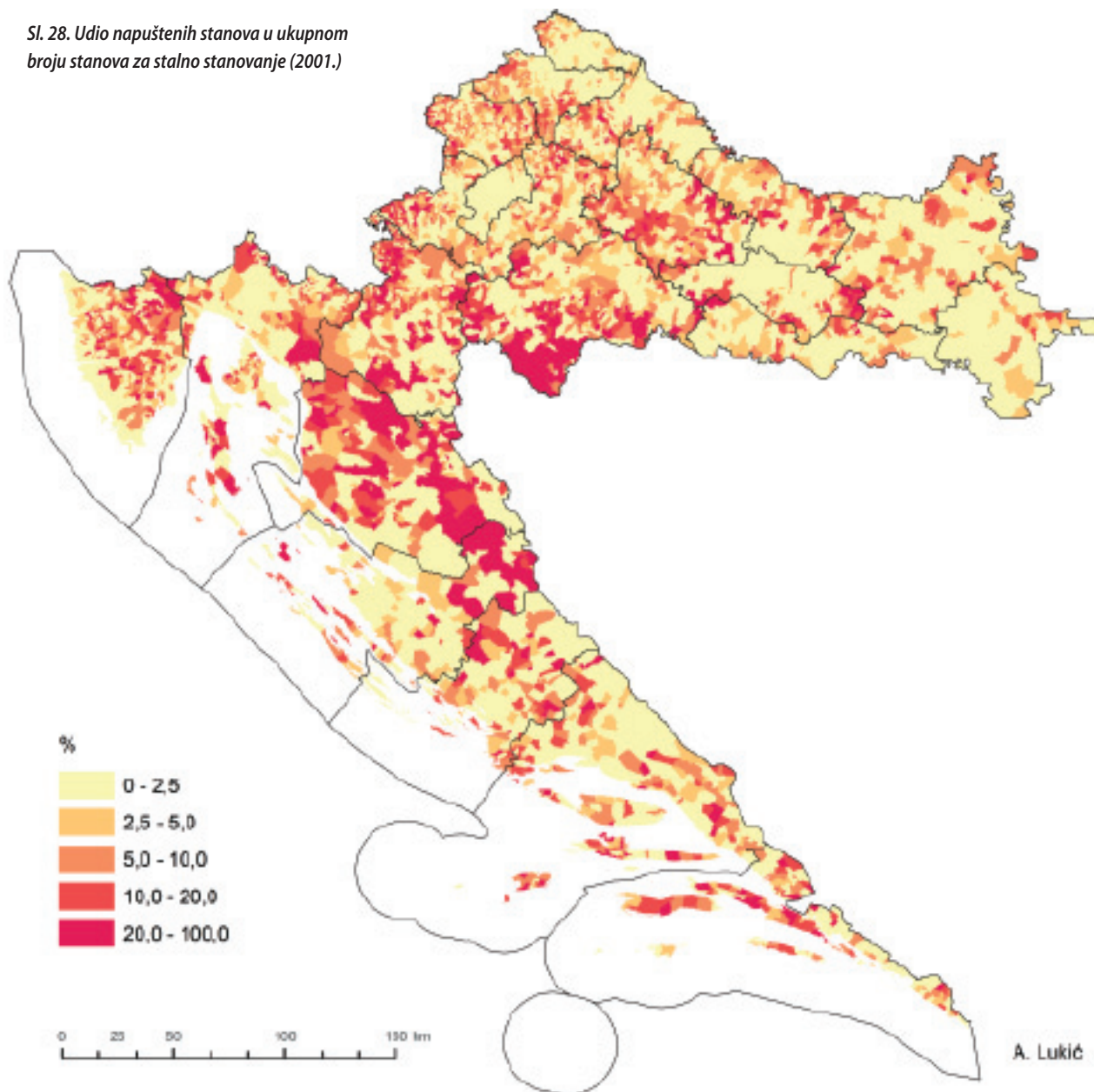
Osmu skupinu varijabli čine: udio napuštenih stanova u broju stanova za stalno stanovanje te udio vikendica (stanova za odmor) u ukupnom broju stanova. Oba pokazatelja izravan su odraz dva izuzetno bitna procesa koja su zahvatila veliki dio ruralnih područja Hrvatske. S jedne strane to je demografska regresija koja kao krajnju prostorno-fizionomsku konzekvencu ima stvaranje *depulacijskog krajolika* čiji su napušteni stanovi važan dio (Nejašmić, 1991:233), a s druge strane riječ je o transformaciji prostora pod utjecajem turizma, rekreacije i vikendaštva koji se osim u udjelu zaposlenih u djelatnostima ugostiteljstva i turizma, broju smještajnih kapaciteta, turista i ostvarenih noćenja, izrazito očituje i u broju i udjelu vikendica (Opačić, 2008). Ali između ta dva na prvi pogled suprotna procesa postoji i povezanost: oba citirana autora ističu kako bi udio napuštenih stanova u depulacijskim naseljima bio i osjetno veći da u brojnim

Tab. 78. *Varijable: funkcije i stanje stambenog fonda*

Naziv varijable	Opis varijable
PNAP_ST	Udio napuštenih stanova u broju stanova za stalno stanovanje – ukupno
PST_ODM	Udio stanova za odmor u ukupnom broju stanova

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

Sl. 28. Udio napuštenih stanova u ukupnom broju stanova za stalno stanovanje (2001.)

primorskim i brdsko-planinskim naseljima napuštene kuće nisu pretvarane u vikendice, posebno u razdoblju 1960.-1970.¹⁴⁴

Depopulacija je danas temeljeno obilježje najvećeg broja ruralnih područja, njome je u razdoblju 1961.-2001. bilo zahvaćeno 83,3 % svih ruralnih naselja. U spektru posljedica koje depopulacija nosi vrlo su važne i one fizionomske, poput zapuštenih i napuštenih obradivih površina, stambenih objekata, škola i ostalih elemenata društvene infrastrukture. O posljedicama napuštanja poljoprivrednog zemljišta zorno govore udjeli neobrađenog zemljišta, što je obrađeno u prethodnom skupu varijabli. Broj škola, ambulanti, pošta, prodavaonica i ostalih ključnih sadržaja svakodnevne bit će razmotren u skupini varijabli o centralitetu naselja.

¹⁴⁴ Za potvrdu ove teze možemo istaknuti nekoliko primjera. U nekim naseljima koja su 2001. bila bez stanovnika (mrtva naselja), kompletan stambeni fond evidentiran je u popisu kao stanovi za odmor i rekreaciju, odnosno vikendice. Riječ je primjerice o sljedećim naseljima: Grabarak (Jastrebarsko), Podgorani (Brod Moravice), Borojevci (Levanjska Varoš), Doluš (Brod Moravice), Mrežnica (Barilovići), Zabukovac (Novi Vinodolski), Blaca (Solín), Mala Dobra (Skrad), itd. Broj vikendica u njima uglavnom je jednoznačen. Jasno, postoji i niz mrtvih naselja u kojem je dio stanova napušten, a dio pretvoren u vikendice.

Tab. 79. Napušteni stanovi i stanovi za odmor (vikendice) 2001., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Broj stanova	Stanovi za stalno stanovanje	Stanovi za stalno stanovanje - od toga napušteni	Udio (%) napuštenih stanova u ukupnom broju stanova stalno stanovanje	Stanovi za odmor (vikendice)	Udio (%) stanova za odmor (vikendica) u broju stanova
Gorska Hrvatska	49.648	45.145	3949	8,7	4265	8,6
URBANO	11.191	11.059	170	1,5	95	0,8
RURALNO i URBANIZIRANO	38.457	34.086	3779	11,1	4170	10,8
Istočna Hrvatska	299.334	290.283	5238	1,8	7978	2,7
URBANO	135.260	133.430	942	0,7	1212	0,9
RURALNO i URBANIZIRANO	164.074	156.853	4296	2,7	6766	4,1
Južno hrvatsko primorje	390.182	314.764	8293	2,6	64.593	16,6
URBANO	190.962	179.129	1634	0,9	8281	4,3
RURALNO i URBANIZIRANO	199.220	135.635	6659	4,9	56.312	28,3
Sjeverno hrvatsko primorje	268.355	207.226	3944	1,9	50.010	18,6
URBANO	146.340	127.849	739	0,6	12.730	8,7
RURALNO i URBANIZIRANO	122.015	79.377	3205	4,0	37.280	30,6
Središnja Hrvatska	869.607	803.231	20.969	2,6	55.667	6,4
URBANO	468.459	457.575	3094	0,7	5889	1,3
RURALNO i URBANIZIRANO	401.148	345.656	17.875	5,2	49.778	12,4
Hrvatska	1.877.126	1.660.649	42.393	2,6	182.513	9,7
URBANO	952.212	909.042	6579	0,7	28.207	3,0
RURALNO i URBANIZIRANO	924.914	751.607	35.814	4,8	154.306	16,7

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

**Foto. 14. Vrijeme je stalo -
Ivanje na sjevernom dijelu
otoka Cres (Tramontana)**

Foto. 15. Turistifikacija napuštenih sela u vinodolskom kraju (Sjeverno hrvatsko primorje)

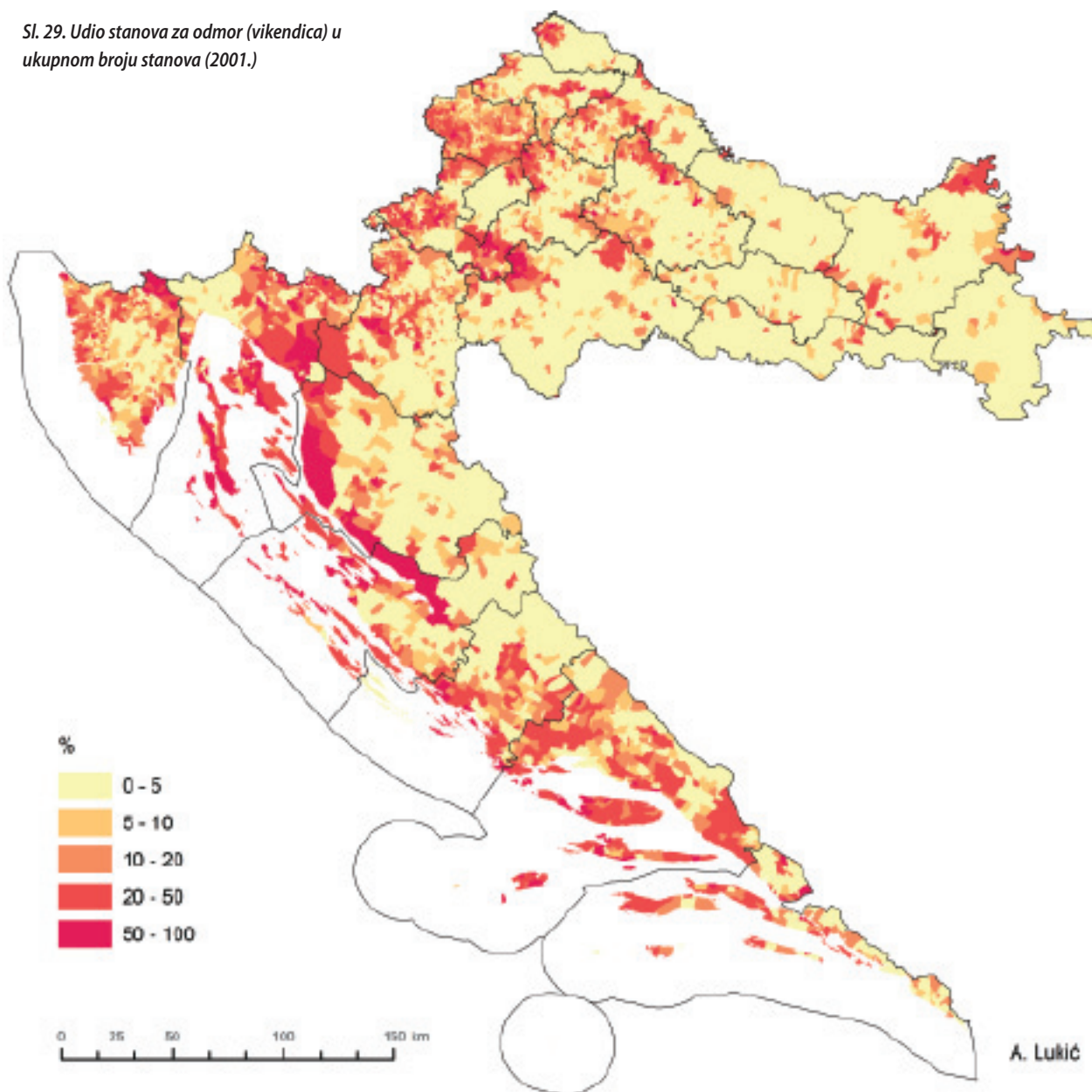
U Hrvatskoj je 2001. bilo 1.660.649 stanova za stalno stanovanje: od toga 42.393 odnosno 2,6 % napuštenih. Posve očekivano, izrazita je razlika između urbanih i ruralnih područja: u prvim je taj udio 0,7 %, a u potonjima 4,8 %. Ništa što dalje iznosimo neće nas začuditi jer se uglavnom poklapa s intenzitetom i prostornom raširenošću demografske regresije u posljednjih pola stoljeća, ponešto ublaženoj spomenutom konverzijom napuštenih stanova u vikendice. Najviši udio napuštenih stanova je u Gorskoj Hrvatskoj, čak 8,7 % ili 11,1 % u ruralnim naseljima te regije (dakle prosječno svaki 9. stan u 548 ruralnih naselja Like i Gorskog kotara zjapi prazan). Ličko-senjska županija je s udjelom od 9,7 % na vrhu županijske ljestvice (tab. 80). Središnja Hrvatska i Južno hrvatsko primorje imaju 2,6 % (državni prosjek), dok su Sjeverno hrvatsko primorje sa 1,9 % i Istočna Hrvatska sa 1,8 % ispod prosjeka. Sisačko-moslavačka (7,7 %) i Karlovačka (5,3 %) su također županije s visokim udjelima napuštenih stanova što svjedoči i o posljedicama Domovinskog rata, ali i o pograničnom položaju velikog dijela njihovog teritorija. Precizniju sliku otkriva uvid u razmještaj napuštenih stanova na razini općina. Najvećim udjelom ističe se općina Dvor sa 45,8 %, odnosno gotovo svakim drugim napuštenim stanom.¹⁴⁵ Riječ je o prigraničnom području okupiranom do 1995. Više od petine napuštenih stanova imaju i Udbina na Krbavi (39,8 %), Smokvica na Korčuli (32,4 %), Lanišće na Čičariji (23,6 %), Plaški u ogulinsko-plašćanskoj zavalu (23,6 %), Kistanje (22,9 %) u šibenskom zaleđu i Obrovac u podvelebitskom prostoru (21,5 %), neka od njih područja stradala u Domovinskom ratu.

U Središnjoj Hrvatskoj, osim spomenute općine Dvor, najveće udjele (preko 15 %) imaju općine Netretić, Zagorska Sela, Ribnik, Jasenovac, Berek, Žumberak (14,7 %). U općinama Istočne Hrvatske taj je udio manji, a najveći (iznad 10 %) imaju općine Čaglin, Draž i Šodolovci. U Sjevernom hrvatskom primorju isti udio imaju, osim Lanišća, i Žminj, Tinjan, Pićan, Cerovlje i Buzet, sve redom općine unutrašnje Istre koja od sredine 20. stoljeća bilježi konstantno smanjenje broja stanovnika. Od otočnih općina ističe se Cres sa 8,4 %. U Južnom hrvatskom primorju udjeli su znatno viši: uz spomenute, više od 10 % napuštenih stanova imaju i općine Janjina, Blato, Promina, Zažablje, Vis, Unešić, Lećevica, Ston i Stari Grad. Riječ je dakle o poluotočnim (Janjina i Ston na Pelješcu), otočnim (Smokvica i Blato na Korčuli, Vis, Stari Grad na Hvaru) te područjima u zaleđu dalmatinske obale (Zažablje, Unešić, Lećevica), što također potvrđuje dosad iznesene pokazatelje o koncentraciji stanovništva i gospodarske djelatnosti neposredno uz obalu.

I dok je šezdesetih godina započinjalo masovno napuštanje hrvatskog sela i rast gradova, našu obalu u većoj mjeri zahvaća proces prenamjene postojećeg stambenog fonda u vikendice. V. T. Opačić piše: »U skladu sa svjet-

¹⁴⁵ U patuljastim naseljima te općine, s tek nekoliko stanovnika (npr. Ostojići, Čavlovica, Majdan, Gornji Žirovac, Kobiljak i dr.), oko 90 ili više posto stanova je napušteno.

Sl. 29. Udio stanova za odmor (vikendica) u ukupnom broju stanova (2001.)

skim trendovima, stanovi za odmor i rekreaciju od kraja Drugoga svjetskog rata pa sve do današnjih dana postali su nezaobilazna prostorna pojava i u većem dijelu Hrvatske. Od svih dijelova Hrvatske, brojnošću objekata i tempom izgradnje prednjače njezina obala i otoci. Između brojnih razloga za početnu pojavu vikendaštva, kao i za njegovu izraženu razvojnu dinamiku u priobalnom dijelu Hrvatske, svakako treba istaknuti pogodnosti atrakcijske osnove navedenoga prostora za razvoj turizma i vikendaštva te obilje napuštenoga stambenog fonda prikladnog za adaptaciju i pretvaranje u stanove za odmor i rekreaciju, kao posljedice tradicionalne emigracijom uvjetovane depopulacije (Opačić, 2008:3)«. Tome je svakako pridonijela i izgradnja i modernizacija prometa (Jadranska magistrala, pravac Zagreb-Karlovac-Gračac-Zadar odnosno Split) te automobilizacija. Nakon te početne faze adaptacije (1960.-1970.) Opačić (2008) izdvaja još i fazu izgradnje namjenskih objekata za odmor i rekreaciju, obiteljskih vikendica (1970-ih i 1980-ih) te fazu pojačane izgradnje višestambenih apartmanskih kompleksa (od sredine 1990-ih). Baš kao i napušteni stambeni objekti koji su pločica u mozaiku depopulacijskih pejzaža, tako su i stanovi za odmor i rekreaciju (a posebno oni u višestambenim kompleksima) zasigurno nezaobilazan dio slike turistificiranih i apartmaniziranih (ruralnih?) pejzaža našeg dijela Jadrana.

Tab. 80. *Napušteni stanovi i stanovi za odmor (vikendice) 2001., po županijama*

	Broj stanova	Stanovi za stalno stanovanje	Stanovi za stalno stanovanje - od toga napušteni	Udio (%) napuštenih stanova u ukupnom broju stanova stalno stanovanje	Stanovi za odmor (vikendice)	Udio (%) stanova za odmor (vikendica) u broju stanova
Zagrebačka	120.867	103.297	2579	2,5	16.528	13,7
Krapinsko-zagorska	59.095	48.780	2162	4,4	9916	16,8
Sisačko-moslavačka	85.505	79.582	6100	7,7	4900	5,7
Karlovačka	63.418	58.339	3101	5,3	4691	7,4
Varaždinska	66.702	59.951	1523	2,5	5055	7,6
Koprivničko-križevačka	49.552	43.163	950	2,2	4668	9,4
Bjelovarsko-bilogorska	54.760	51.092	2110	4,1	3239	5,9
Primorsko-goranska	159.354	125.475	1997	1,6	28.271	17,7
Ličko-senjska	35.876	27.694	2695	9,7	7096	19,8
Virovitičko-podravska	36.435	35.708	1147	3,2	581	1,6
Požeško-slavonska	31.187	30.683	774	2,5	414	1,3
Brodsko-posavska	60.049	58.759	828	1,4	1175	2,0
Zadarska	91.932	63.692	2219	3,5	25.305	27,5
Osječko-baranjska	129.922	124.115	2216	1,8	5340	4,1
Šibensko-kninska	64.984	48.036	1936	4,0	14.468	22,3
Vukovarsko-srijemska	69.346	68.086	987	1,4	938	1,4
Splitsko-dalmatinska	190.429	162.337	2878	1,8	22.498	11,8
Istarska	102.465	84.559	2139	2,5	14.696	14,3
Dubrovačko-neretvanska	52.048	45.279	1707	3,8	5559	10,7
Međimurska	40.298	37.859	649	1,7	2332	5,8
Grad Zagreb	312.902	304.163	1696	0,6	4843	1,5
HRVATSKA ukupno	1.877.126	1.660.649	42.393	2,6	182.513	9,7

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Popisom 1971., prvim u kojem su popisane vikendice u tadašnjoj Jugoslaviji, evidentirano ih je u Hrvatskoj 22.946. Od toga je 19.647 bilo u 7 današnjih županija s izlazom na more, ili preciznije 18.716 u njihovom priobalnom dijelu (Opačić, 2008:194). Na priobalje je otpadalo 81,6 % svih vikendica. Do 2001. broj vikendica u Hrvatskoj povećan je gotovo 8 puta (na 182.513) i čini 9,72 % ukupnog stambenog fonda (tab. 79). Udio vikendica u priobalju u odnosu na kontinentalni dio Hrvatske u tom je razdoblju pao na 59 % ukazujući na to da vikendaštvo postaje karakteristično i za unutrašnji dio Hrvatske, posebno u atraktivnijim područjima okolice velikih gradova, prvenstveno Zagreba i Osijeka.

Kao i kod napuštenih stanova i udio vikendica je očekivano znatno viši u neurbanim naseljima, 16,7 % naprema 3 %, što je dijelom posljedica spomenute prenamjene napuštenih stanova u ruralnim područjima u ranoj masovnoj fazi vikendaštva, dijelom tržišne cijene zemljišta za individualnu i apartmansku izgradnju koja je u pravilu niža izvan gradskih područja te svakako i činjenice da urbani čovjek traži promjenu okoline za svoj odmor (tab. 79). Vrlo čest slučaj u suvremeno doba je i konverzija poljoprivrednog zemljišta u građevinsko, za potrebe višestambene apartmanske gradnje.

U apsolutnom broju vikendica prednjači Južno hrvatsko primorje. Sa 64.593 stambene jedinice čini više od trećine (35,4 %) svih vikendica u Hrvatskoj. Slijedi Središnja Hrvatska sa 30,5 % i Sjeverno hrvatsko primorje sa 27,5 %. Istočna i Gorska Hrvatska imaju znatno manji broj vikendica (4,4 % i 2,2 %). Po broju vikendica vodeće

županije, s više od 20.000 objekata su Primorsko-goranska, Zadarska i Splitsko-dalmatinska županija (tab. 80).¹⁴⁶ Opačić (2008:189) takav redoslijed priobalnih županija tumači činjenicom da je Primorsko-goranska županija najbliža glavnom emitivnom vikendaškom području u Hrvatskoj – Zagrebačkoj gradskoj regiji, ali i Sloveniji kao također brojčano važnom žarištu vikendaša. Konačno, i Rijeka kao treći po veličini grad u Hrvatskoj generator je potražnje za vikendicama. Zadarska županija je zbog svoje dostupnosti Zagrebu pozicionirana na visokom drugom mjestu, dok se Splitsko-dalmatinska županija, bez obzira na nešto veću udaljenost od Središnje Hrvatske, zahvaljujući velikom broju receptivnih naselja, dvama snažnim emitivnim žarištima – samom gradu Splitu, ali i Bosni i Hercegovini orijentiranoj prije svega na Makarsko primorje, te tradicionalnoj usmjerenosti vikendaša na prostor županije, nalazi na trećem mjestu. Od priobalnih slijedi Istarska te ostale županije koje imaju manji broj vikendica, što se može dijelom tumačiti kraćom obalom (Šibensko-kninska), užim priobalnim dijelom i nešto nepovoljnijim klimatskim uvjetima (bura) u Ličko-senjskoj županiji te veće udaljenosti i vremenske dostupnosti Dubrovačko-neretvanske županije.

Među kontinentalnim županijama ističe se Zagrebačka (4. ukupno). Riječ je prvenstveno o Zagrebu najbližem rekreacijskom području u reljefno dinamičnom i vizualno atraktivnom prostoru, tradicionalnim vikendaškim zonama gradskog stanovništva (Vukomeričke gorice, Marijagoričko pobrđe, Kupa, Žumberak, istočni obronci Medvednice...)¹⁴⁷ Uočena pravilnost u prostoru *zagrebačkog prstena* širi se nešto smanjenim intenzitetom i na Krapinsko-zagorsku županiju koja nakon Zagrebačke ima najveći broj vikendica među kontinentalnim županijama (prednjače općine Tuhelj i Stubičke Toplice). Zamjetan broj vikendica nastao je i pod utjecajem drugog makro-regionalnog centra kontinentalne Hrvatske, Osijeka. Dunav je najprivlačnije odredište vikendaša ovoga prostora (općine Draž – udio vikendica 36,7 %, Erdut – 25,9 %), kao i ostali dijelovi Baranje, posebno uz sjeverne obronke Banskog brda (općina Popovac 19,7 %) te istočni obronci Dilj gore (općine Trnava – 16,2 i Levanjska Varoš – 16,1 %). Od Osijeku najbližih općina udjelom vikendica ističu se Petrijevci uz Karašicu (27,5 %).

Najmanji broj vikendica, manje od 1000, imaju Požeško-slavonska, Virovitičko-podravska i Vukovarsko-srijemska županija, područja udaljenija od velikih gradova kao najvećih emitivnih vikendaških žarišta.

5.3.3.9. INFRASTRUKTURNA OPREMLJENOST KUĆANSTAVA

U devetu skupinu varijabli uključene su one koje ocrtavaju opremljenost kućanstva tehničkom infrastrukturom koja se smatra osnovnim životnim standardom vremena u kojem živimo: električnom energijom, vodovodom i kanalizacijom. Iako se gledajući Hrvatsku, makroregije pa čak i županije u cjelini, stupanj elektrifikacije te donekle dostupnost vodovodnih i kanalizacijskih instalacija može ocijeniti vrlo visokim i relativno homogenim i stoga ih nećemo detaljnije analizirati (tab. 82 i 83), razlike su ipak izražene na nižim prostornim razinama općina/upravnih gradova i naselja. Slabija dostupnost infrastrukture prije svega je rezultat disperzne i usitnjene naseljenosti, o čemu je više riječi bilo u drugoj skupini varijabli. Naime, dovođenje instalacija u raštrkana mala naselja u brdsko-planinskim područjima, ili od prometnica udaljene patuljaste zaseoke vrlo je velika investicija koju država često ocjenjuje kao neisplativu.

Među županijama se, kombiniranjem sva tri pokazatelja, najslabijom infrastrukturnom opremljenošću ističu Virovitičko-podravska, Bjelovarsko-bilogorska i Brodsko-posavska, i to prvenstveno zahvaljujući nižim udjelima

Tab. 81. *Varijable: infrastrukturna opremljenost kućanstava*

Naziv varijable	Opis varijable
PSTRUJA	Udio stanova sa strujom u ukupnom broju nastanjenih stanova
PVODA	Udio stanova s vodovodom u ukupnom broju nastanjenih stanova
PKANAL	Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

146 Petnaest naselja u Hrvatskoj imalo je više od 1000 vikendica 2001. To su redom: Vir, Zagreb, Červar-Porat, Pirovac, Novi Vinodolski, Crikvenica, Vodice, Krk, Pag, Peroj, Okrug Gornji, Njivice, Privlaka i Vrsi i Rovinj. Izuzev Zagreba koji se u ovoj skupini našao prvenstveno zbog svoje demografske mase, sva ostala naselja su obalna.

Po udjelu vikendica u ukupnom stambenom fondu apsolutnu prevagu ima Vir s 90,7 %, mali sjevernodalmatinski otok koji je zahvaljujući intenzivnoj, stihijskoj i često bespravnoj gradnji od gradnje mosta s kopnom 1976. do danas povećao broj vikendica za 66 puta (Opačić, 2008). Po udjelima većim od 60 % slijede općine i upravni gradovi: Karlobag (66,9 %), Pirovac (66,6 %), Rogoznica (62,6 %), Starigrad (62,2%) i Malinska-Dubašnica (60,5 %).

147 Vukomeričke gorice: općine Kravarsko (41,2 %) i Pisarovina (31,2 %); Marijagoričko pobrđe: općine Marija Gorica (36,7 %), Luka i Pušća (27,7 %); Kupa: općina Pokupsko (39,2 %); Žumberak: općine Žumberak (29,6 %) i Krašić (26,3 %); istočni obronci Medvednice i prigrorje: općina Brckovljani (33,7 %), upravni grad Sveti Ivan Zelina (25,0 %). Uz Kloštar Ivanić (25,4 %) to su sve općine Zagrebačke županije s više od 25 % vikendica u ukupnom stambenom fondu.

Tab. 82. Stanovi s instalacijama struje, vodovoda i kanalizacije 2001., po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Broj nastanjenih stanova	Stanovi s instalacijama struje	Udio (%) stanova sa instalacijama struje u ukupnom broju nastanjenih stanova	Stanovi s instalacijama vodovoda	Udio (%) stanova s instalacijama vodovoda u ukupnom broju nastanjenih stanova	Stanovi s instalacijama kanalizacije	Udio (%) stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova
Gorska Hrvatska	33.484	32.971	98,5	30.043	89,7	30.500	91,1
URBANO	9463	9441	99,8	9362	98,9	9336	98,7
RURALNO i URBANIZIRANO	24.021	23.530	98,0	20.681	86,1	21.164	88,1
Istočna Hrvatska	252.773	251.160	99,4	224.621	88,9	220.943	87,4
URBANO	118.953	118.608	99,7	115.680	97,2	115.225	96,9
RURALNO i URBANIZIRANO	133.820	132.552	99,1	108.941	81,4	105.718	79,0
Južno hrvatsko primorje	261.711	260.851	99,7	250.896	95,9	250.388	95,7
URBANO	153.967	153.872	99,9	153.513	99,7	153.468	99,7
RURALNO i URBANIZIRANO	107.744	106.979	99,3	97.383	90,4	96.920	90,0
Sjeverno hrvatsko primorje	176.092	175.931	99,9	174.247	99,0	173.144	98,3
URBANO	112.475	112.424	100,0	112.231	99,8	112.080	99,6
RURALNO i URBANIZIRANO	63.617	63.507	99,8	62.016	97,5	61.064	96,0
Središnja Hrvatska	697.563	693.361	99,4	651.624	93,4	643.619	92,3
URBANO	406.512	406.049	99,9	401.546	98,8	401.948	98,9
RURALNO i URBANIZIRANO	291.051	287.312	98,7	250.078	85,9	241.671	83,0
Hrvatska	1.421.623	1.414.274	99,5	1.331.431	93,7	1.318.594	92,8
URBANO	801.370	800.394	99,9	792.332	98,9	792.057	98,8
RURALNO i URBANIZIRANO	620.253	613.880	99,0	539.099	86,9	526.537	84,9

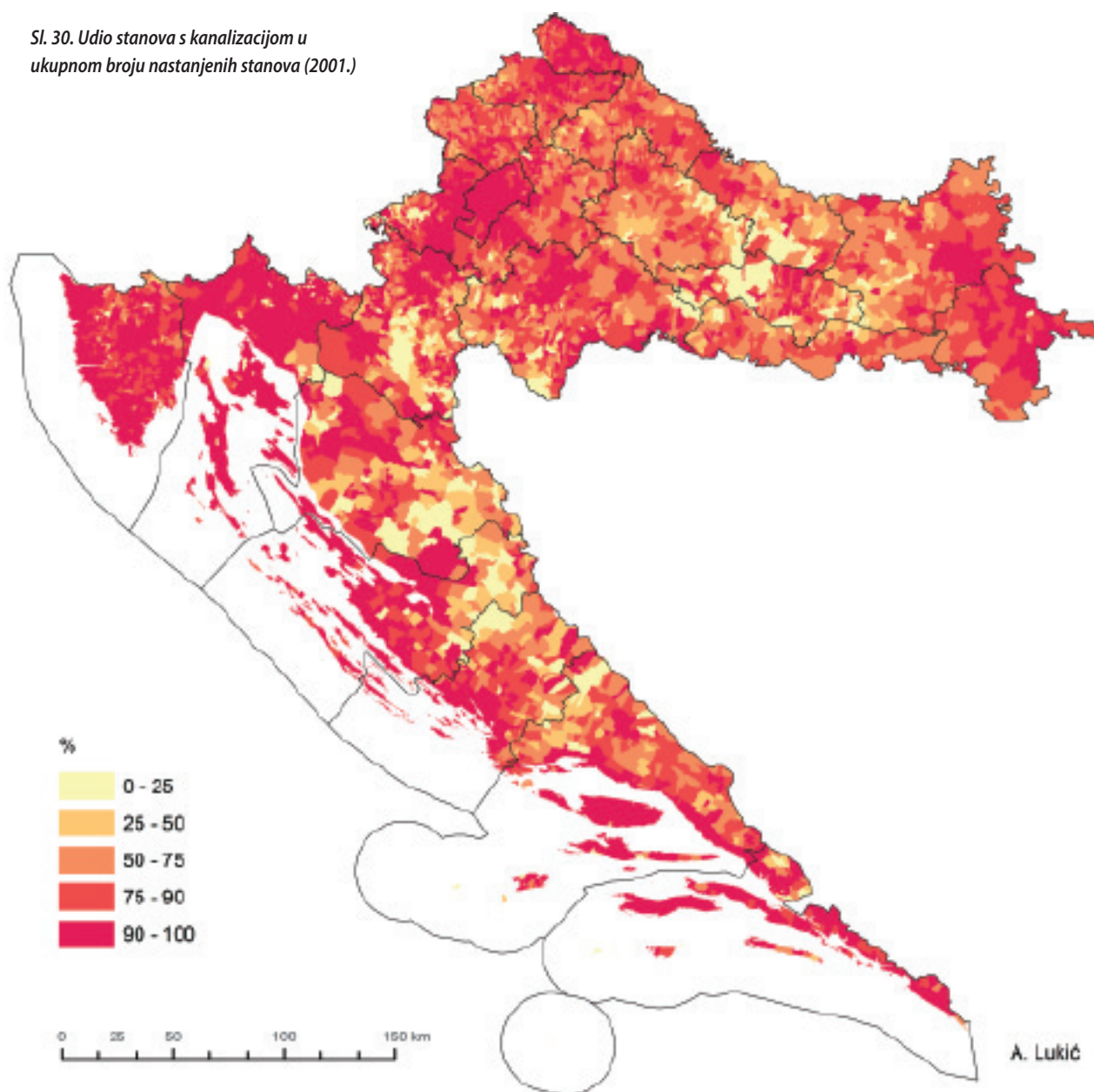
Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

stanova s kanalizacijom. Korištenjem istog kombiniranog pokazatelja izdvojene su i infrastrukturno najslabije opremljene općine (tab. 84).

Riječ je o depopulacijskim područjima: u devet od trinaest ovih općina čak je i današnji općinski centar zabilježio smanjenje broja stanovnika u razdoblju 1961.-2001., što dovoljno govori o demografskim trendovima u ostalim manjim i centralnim funkcijama slabije opremljenim naseljima (izuzeci su Udbina, Đulovac, Okučani i Podcrkavlje). Rijetka naseljenost sljedeće je zajedničko obilježje ovih općina: najmanju gustoću naseljenosti ima Ervenik sa 2,5 st/km², a najveću Hlebine sa 47,5 st/km², koje predstavljaju i svojevrsno iznenađenje s obzirom da su u gospodarski i demografski prosperitetnijoj Podravini.¹⁴⁸ No, više od polovice ovdje izdvojenih općina imaju manje od 20 st/km². Posljedica je to i ograničene prirodno-geografske osnove: općine Ervenik i Biskupija zauzimaju dio škrte krške zaravni šibenskog zaleđa, Levanjska Varoš obuhvaća naselja na obroncima Krndije i Dilj gore, Drenje obronke Krndije, Podcrkavlje sela pod hrptom Dilja, Voćin Papuka itd.

¹⁴⁸ Posljedica je to relativno niskog udjela nastanjenih stanova s vodovodom i kanalizacijom, i to ne prvenstveno naselja Hlebine već i malog naselja Gabajeva Greda (179 st., 2001.) koje pripada općini: u njemu samo 44,1 % stanova ima vodovod, a 45,3 % kanalizaciju, što smanjuje općinski prosjek.

Sl. 30. Udio stanova s kanalizacijom u
ukupnom broju nastanjenih stanova (2001.)

Tab. 83. Stanovi s instalacijama struje, vodovoda i kanalizacije 2001., po županijama

	Broj nastanjenih stanova	Stanovi s instalacijama struje	Udio (%) stanova sa instalacijama struje u ukupnom broju nastanjenih stanova	Stanovi s instalacijama vodovoda	Udio (%) stanova s instalacijama vodovoda u ukupnom broju nastanjenih stanova	Stanovi s instalacijama kanalizacije	Udio (%) stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova
Zagrebačka	91.376	90.917	99,5	84.221	92,2	83.484	91,4
Krapinsko-zagorska	42.402	42.176	99,5	38.184	90,1	35.338	83,3
Sisačko-moslavačka	60.541	59.595	98,4	52.848	87,3	54.311	89,7
Karlovačka	47.839	47.060	98,4	43.910	91,8	43.715	91,4
Varaždinska	53.852	53.510	99,4	50.582	93,9	47.881	88,9
Koprivničko-križevačka	38.215	37.905	99,2	33.439	87,5	31.980	83,7
Bjelovarsko-bilogorska	43.091	42.704	99,1	36.003	83,6	35.080	81,4
Primorsko-goranska	108.662	108.544	99,9	107.610	99,0	107.417	98,9
Ličko-senjska	19.072	18.756	98,3	16.397	86,0	16.961	88,9
Virovitičko-podravsko	30.372	30.097	99,1	25.444	83,8	24.545	80,8
Požeško-slavonska	25.975	25.808	99,4	22.754	87,6	22.096	85,1
Brodsko-posavska	52.178	51.647	99,0	44.623	85,5	44.411	85,1
Zadarska	50.622	50.236	99,2	48.513	95,8	48.860	96,5
Osječko-baranjska	107.987	107.435	99,5	96.790	89,6	95.947	88,9
Šibensko-kninska	38.467	38.210	99,3	35.704	92,8	35.274	91,7
Vukovarsko-srijemska	59.147	58.822	99,5	54.876	92,8	53.143	89,8
Splitsko-dalmatinska	138.491	138.256	99,8	133.045	96,1	132.623	95,8
Istarska	70.562	70.490	99,9	69.905	99,1	68.921	97,7
Dubrovačko-neretvanska	37.346	37.264	99,8	36.596	98,0	36.555	97,9
Međimurska	34.243	33.965	99,2	31.583	92,2	31.131	90,9
Grad Zagreb	271.183	270.877	99,9	268.404	99,0	268.921	99,2
HRVATSKA ukupno	1.421.623	1.414.274	99,5	1.331.431	93,7	1.318.594	92,8

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

5.3.3.10. CENTRALITET NASELJA

Posljednje dvije skupine varijabli, centralitet i dostupnost naselja, uz analizirane dnevne cirkulacije, odabrane su kao pokazatelji odnosa između naselja u ruralnim područjima s jedne te gradova odnosno centara o kojima su ovisna u zadovoljavanju osnovnih životnih potreba, s druge strane. Još je davne 1826. Thünen istaknuo kako grad nije izdvojena – izolirana zajednica stanovništva, već sastavni dio jednog regionalnog kompleksa (Žuljić, 1983:117). U jednom takvom regionalnom kompleksu isprepleće se niz veza između urbanog i ruralnog, a stupanj razvijenosti uslužnih funkcija tercijarnog i kvartarnog sektora, dakle ono što nazivamo stupnjem centraliteta naselja u užem smislu, ima važnu ulogu u kvaliteti življenja i općoj razvijenosti nekog prostora. Mnogi istraživači ističu kako su stupanj regionalnog razvoja te demografska kretanja (i jedno i drugo bitno za tipologiju) izravno povezana s nodalno-funkcionalnom organizacijom Hrvatske, odnosno sustavom centralnih naselja i njihovom razvijenosti: nedostatak, nerazvijenost i podkapacitiranost centralnih naselja (posebno regionalnih centara) vodili su posljednjih

Tab. 85. Varijable: centralitet naselja

Naziv varijable	Opis varijable
CEN	Stupanj centraliteta naselja

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

Tab. 84. Infrastrukturno najslabije opremljene općine Hrvatske 2001.
(prema udjelu nastanjenih stanova sa strujom, vodom i kanalizacijom)

Općina	Županija	Udio stanova sa strujom u ukupnom broju nastanjenih stanova (%)	Udio stanova s vodom u ukupnom broju nastanjenih stanova (%)	Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova (%)	Zbroj svih udjela (redoslijed na rang listi)
Ervenik	Šibensko-kninska	97,0	30,1	33,5	160,6
Levanjska Varoš	Osječko-baranjska	96,7	46,0	46,3	189,0
Biskupija	Šibensko-kninska	96,1	45,6	51,6	193,4
Voćin	Virovitičko-podravsko	97,2	56,7	54,3	208,3
Drenje	Osječko-baranjska	97,4	57,7	56,2	211,2
Udbina	Ličko-senjska	94,2	61,1	60,4	215,7
Gradina	Virovitičko-podravsko	97,1	62,9	58,5	218,5
Draž	Osječko-baranjska	97,3	61,4	61,1	219,8
Đulovac	Bjelovarsko-bilogorska	97,1	69,6	58,4	225,1
Gundinci	Brodsko-posavska	96,9	65,9	64,0	226,8
Okučani	Brodsko-posavska	97,6	65,3	68,3	231,2
Podcrkavlje	Brodsko-posavska	97,2	67,3	67,3	231,9
Hlebine	Koprivničko-križevačka	96,3	69,0	68,5	233,8

Napomena: Rang-lista je dobivena izdvajanjem 10 % (55) jedinica lokalne samouprave s najnižim udjelom po svakom od korištenih kriterija čime su dobivene tri liste (struja, vodovod, kanalizacija). U konačni izbor ušle su samo one općine koje su se nalazile na svakoj od lista, što znači da postoje općine i s nižim udjelima po jednom ili čak dva kriterija. Rangirane su prema zbroju svih korištenih udjela.

Izvor: Posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

pedesetak godina k negativnim demografsko-prostornim učincima jer nije bilo »sidra« koja bi ponudom usluga i radnih mjesta, u uvjetima jake deagrarizacije, zadržala viškove radne snage i ujedno zadovoljila potrebe za kakvim-takvim urbanim sadržajima i »svjetlima grada« (Akrap, 2002; Pejnović, 2004; Pavlaković-Koči i Pejnović, 2005; Šterc, 1992; Nejašmić, 1991; Župančić, 2005a).

No, prije nego razmotrimo tu problematiku u Hrvatskoj, dužni smo barem ukratko se osvrnuti na razvoj teorije centralnih naselja, zasigurno jednog od najpoticajnijih geografskih promišljanja prostora, usprkos opravdanim kritikama koje ćemo također istaknuti (Žuljić, 1983). Njenim osnivačem smatra se Walter Christaller, koji je pod utjecajem dotadašnjih geografskih i ekonomskih spoznaja sustavno razradio teoriju lokacije tercijarnih djelatnosti i centralnih naselja. Posebno značenje za njegov rad imali su V. E. Kohl, J. von Thünen, A. Weber, R. Gradmanna i drugi. U djelu »Die zentralen Orten in Süddeutschland« (Jena, 1933., Darmstadt 1968.). razmještaj centara u prostoru dovodi u vezu s njihovom osnovnom funkcijom, a to je opskrba stanovništva. Prostorna distribucija centara treba slijediti logiku da što manji broj većih centara opskrbljuje što veći broj manjih centara na što manjoj udaljenosti. To je moguće, smatra Christaller, ostvariti lokacijom centara u obliku šesterokuta odnosno heksagona s većim centrom u njegovu središtu i manjim centrima u kutovima. Osim toga, Christaller je utvrdio kako se centralna naselja međusobno razlikuju brojem i vrstama glavnih funkcija te veličinom gravitacijskog područja. Viši stupanj centraliteta podrazumijeva veći broj funkcija i veće gravitacijsko područje. Ključnim funkcijama na temelju kojih se vrši hijerarhija centara u prostoru Christaller smatra 1) opskrbu, 2) promet i 3) upravu (Vresk, 2002).¹⁴⁹

Kao glavni doprinos Christallerove deduktivne teorije pitanjima odnosa grada i okolice Žuljić (1983), u vrlo iscrpnom pregledu ovog pristupa i njegove primjene u Europi i bivšoj Jugoslaviji do početka 1970-ih, ističe tri elementa. Prvi je prepoznavanje osnovne uloge grada kao središta posredovanja dobara i usluga za određeno

¹⁴⁹ U citiranom izvoru iznesen je detaljan pregled Christallerove teorije, primijenjena metodologija izdvajanja centralnih naselja te osvrt na kritike, razvoj i primjenu teorije centraliteta.

područje iz čega proizlazi da njegova lokacija treba biti geografski i prometno optimalna u smislu troškova putovanja. Druga pouka je da je središnje značenje grada zbirna mjera značenja njegovih uslužnih djelatnosti za okolna područja: veći stupanj koncentracije usluga i njihovih korisnika (centralitet) određuje veće društveno značenje (rang) grada, što pak podrazumijeva veći promet dobara, brojnije stanovništvo, brojnije poslovne ustanove i u konačnici veći obujam gospodarskih djelatnosti. I treća je da se centralna naselja mogu svrstati u hijerarhijski redoslijed, na temelju zastupljenosti i razvijenosti pojedinih funkcija.

Izvorna Christallerova teorija centralnih naselja kritizirana je zbog idealizirane strukture šesterokutnih opskrbenih područja koja, smatraju mnogi, u stvarnosti ne postoji (Vresk, 2002:217). Druga skupina kritika odnosi se na činjenicu da je »opća teorija o sistemu centara, kakvu je razradio W. Christaller, zapravo teorija o lokaciji tercijarnih djelatnosti, što u znatnoj mjeri ograničava njezinu širu primjenu« (Žuljić, 1983:121). Upravo ta kritika ključna je u modifikaciji metodologije izrade sustava centralnih naselja za potrebe ove tipologije ruralnih područja, o čemu će više riječi biti u nastavku. Kritikama usprkos, izvorna Christallerova ideja o sustavu centralnih naselja temelj je metodoloških pristupa kojima se sve do današnjih dana ocjenjuje i planira mreža naselja u prostorno-planerskim dokumentima brojnih država, što pokazuje da je iz sfere znanstvene znatiželje prešla u stručnu praksu (Kovačić i dr., 2000; Radica, Paunović i Salaj, 1997).

U hrvatskoj je geografiji odjek teorije centralnih naselja prisutan od šezdesetih godina 20. stoljeća.¹⁵⁰ Žuljić (1983:132) ističe kako se u bivšoj Jugoslaviji sve do tog razdoblja pitanju klasifikacije naselja nije posvećivala veća pažnja jer je »nizak stupanj urbaniziranosti uvjetovao da je već samo određivanje položaja gradova na temelju administrativno-upravne hijerarhije bilo dovoljno za predodžbu o društvenom značenju pojedinih gradova«. Početak brže industrijalizacije uvjetovao je i snažniju diferencijaciju centralnih naselja u odnosu na ostala što je potaknulo znanstveni interes za dubljim upoznavanjem strukture sustava gradskih središta. Žuljić (1983), Malić (1981) i Crkvenčić (1976) naglašavaju važnost teorijsko-metodoloških radova o problematici centralnih naselja koje je u drugoj polovici šezdesetih napisao slovenski geograf I. Vrišer. On je 1968. objavio, prema Crkvenčiću (1976), »do sada najkompletniji geografski prikaz centralnih naselja« (za cijelu bivšu Jugoslaviju).¹⁵¹ Ne čudi stoga što je i prva cjelovita analiza centralnih naselja Hrvatske, objavljena 1976., slijedila Vrišerovu metodologiju. Izrađena je u okviru projekta »Gradovi SR Hrvatske«, voditelja dr. sc. Ivana Crkvenčića. Njome je u Hrvatskoj izdvojeno 498 centralnih naselja odnosno 7,5 % od ukupnog broja naselja u Hrvatskoj (tab. 86).

Malić je krajem 1980-ih analizirao osnovne razvojne karakteristike centralnih naselja nižega reda u Hrvatskoj, a to i naredna desetljeća donijela su i detaljnije regionalne analize centralnih naselja gdje je poseban naglasak bio i na preciznom definiranju njihovih gravitacijskih područja ili pak na nekoj od centralnih funkcija (1991). Laci je izradio sustav centralnih naselja Međimurja (1979), Malić je analizirao centralne funkcije naselja Središnje Hrvatske (Malić, 1981) i unutrašnje Istre (1992), Novosel-Žic neke elemente centralnomjesne organizacije Krka (Novosel-Žic, 1986), Njegač je istraživao funkcionalnu diferencijaciju i centralnomjesnu organizaciju Hrvatskog Zagorja (Njegač, 1999), Šakaja je analizirala novinsku djelatnost u svjetlu teorije centralnih naselja (Šakaja, 1994), da spomenemo samo neke. U magisterijima i disertacijama izrađenima na Geografskom odsjeku PMF-a također su za pojedine regije izdvajana centralna naselja. Osim geografa, interes za analizu centralnih naselja pokazali su i stručnjaci ostalih disciplina, od kojih se posebno ističe Grgurević disertacijom »Prilog proučavanja sustava hijerarhije centralnih naselja Republike Hrvatske« obranjenoj na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu 1990. U novije vrijeme valja spomenuti znanstvenoistraživački projekt Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu naslova »Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije« tijekom kojega je, među ostalim, provedeno anketno istraživanje u 154 hrvatska naselja, a istovremeno su za njih prikupljeni podaci o opremljenosti naselja društvenim i javnim sadržajima, odnosno centralnim funkcijama. I konačno, suvremeni pokazatelji razvijenosti sustava centralnih naselja mogu se iščitati iz *Strategije prostornog uređenja Republike Hrvatske* (Radica i dr., 1997). Naseljski skup diferenciran je prema centralitetu u sedam stupnjeva: glavni grad (1), makroregionalno središte (3), veće regionalno središte (10), regionalno središte (17), manje regionalno središte (48 manjih gradova i 55 naselja s urbanim obilježjima), područno središte i lokalno središte (oko 600 razvojnih i inicijalnih središta). U *Programu*

150 Malić (1981) , u svojoj disertaciji »Centralne funkcije i prometne veze naselja Središnje Hrvatske«, u poglavlju o pregledu iskustava o dotadašnjim istraživanjima centralnih funkcija u našoj zemlji, ističe kako je ta problematika dosta nova, no kako se broj radova povećava. Spominje radove (kronološki): Žuljić, S. (1964/65) *Zagreb i okolica*, Geografski glasnik 26 i 27, 65-182 i 39-149; Rogić, V. (1968) *Prostori općeg makroregionalnog centraliteta Zagreba, Rijeke, Splita i Osijeka u odnosu na regionalizaciju ekonomskog programiranja*, Zbornik na VIII Kongres na geografite od SFRJ vo Makedonija, Skopje 1968, 459-465; Crkvenčić, I. (1976) *Statistička i funkcionalna klasifikacija naselja SR Hrvatske*, u Cvitanović (ur.) *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske*, 5-32; Laci, S. (1976) *Centralna naselja Međimurja* (magistarski rad), Geografski odsjek PMF-a, Zagreb.

151 Vrišer, I. (1968). *Centralna naselja u Jugoslaviji*, Zbornik na VIII Kongres na geografite od SFRJ vo Makedonija, Skopje 1968.

Tab. 86. Kriteriji izdvajanja centralnih naselja Hrvatske 1976. i njihov broj po makroregijama

Stupanj centraliteta	Obvezne funkcije	Eventualne funkcije	Broj centara po makroregijama
Lokalni centar	mjesni ured, osnovna škola (4-8 razreda), zdravstvena ambulanta, pošta i prodavaonica (općeg tipa)	kino, specijalizirane trgovine, ljekarna, prenočište ili hotel/motel i povremeni sajmovi	Zagrebačka: 157 Splitska: 67 Riječka: 75 Osječka: 80
Područni centar	sve obvezne funkcije centralnog naselja 5. reda, 5-20 specijaliziranih prodavaonica, kino, osmogodišnja škola, prenočište ili hotel/motel, ljekarna, tjedni ili mjesečni sajmovi.	općina, općinski sud, dom zdravlja, podružnica banke, srednja škola, filijala OZA, podružnica komunalnog zavoda za socijalno osiguranje, narodno sveučilište	Zagrebačka: 37 Splitska: 16 Riječka: 17 Osječka: 9
Mikroregionalni centar	sve obvezne funkcije centralnog naselja 4. reda, općina, općinski sud, dom zdravlja ili medicinski centar, podružnica banke, filijala OZA, srednje škole, komunalni zavod za socijalno osiguranje ili filijala, 20 i više specijaliziranih prodavaonica, jedna i više trgovačkih organizacija i njihovih podružnica, poduzeće cestovnog prometa ili filijala i narodno sveučilište.	viša škola, lokalni list, lokalna radio-stanica	Zagrebačka: 9 Splitska: 6 Riječka: 7 Osječka: 5
Regionalni centar	sve obvezne funkcije centralnog naselja 3. reda, okružni sud i tužilaštvo, lokalni list, lokalna radio-stanica, osnovna privredna komora ili filijala, sjedište regionalnih društveno-političkih organizacija, sekcija ŽTP ili poduzeća za riječni promet.	viša ili visoka škola, kazalište	Zagrebačka: 4 Splitska: 2 Riječka: 1 Osječka: 2
Regionalni i makroregionalni centar	Sve funkcije potrebne za jednu regiju i grupu regija. U slučaju Zagreba i funkcije nacionalnog značaja.		Zagrebačka: 1 Splitska: 1 Riječka: 1 Osječka: 1

Izvor: Cvitanović 1976.

prostornog uređenja Republike Hrvatske kategorizacija je u tekstualnom dijelu izvršena nešto drugačije, no prema ovim izvorima govorimo o oko 730 središnjih naselja u Hrvatskoj (Župančić, 2005a:633; Salaj, 1999:13).¹⁵²

Iz ovog kraćeg pregleda dosadašnjih istraživanja i spoznaja jasno je kako je hijerarhijski zasnovan sustav centralnih naselja zapravo u neku ruku i tipologija naselja s obzirom na zastupljenost djelatnosti tercijarnog i kvartarnog sektora, djelatnosti koje imaju veliku privlačnu snagu za stanovništvo. One služe zadovoljavanju osnovnih životnih funkcija koje čovjek ne može zadovoljiti u vlastitom mjestu stanovanja. Prvenstveno se to odnosi na funkciju opskrbe, obrazovanja, zdravstvene zaštite i sl. No, među spomenutim funkcijama nedostaje još jedna od temeljnih ljudskih potreba koja itekako utječe na prostornu pokretljivost stanovništva i stupanj privlačnosti nekog naselja. To je funkcija rada.¹⁵³ Još je Bobek 1967., kritizirajući teoriju centralnih naselja, upozoravao da je funkcija rada barem jednako važna za analizu gravitacijske privlačnosti, a time i centraliteta naselja, koliko i uslužne funkcije. Bobek smatra da centralitet nekog centralnog naselja ima smisla samo onda ako se shvati kao ukupna važnost svih u jednom mjestu okupljenih funkcija. Intenzitet i pravci dnevnih cirkulacija radne snage mogu se prema tome smatrati vrlo bitnim elementima ili barem indikatorima centraliteta pojedinih naselja (prema Cvitanović, 1976:27).

Na tom tragu je i naše razmišljanje: za realniju procjenu intenziteta i prostornog obuhvata utjecaja koji na svoju okolicu ima neko centralno naselje, važna je što sveobuhvatnija procjena njegove ukupne privlačne snage koju u

¹⁵² U županijskim prostornim planovima znatno detaljnije se obrađuje problematika centralnih naselja, analizira se široki spektar funkcija, oblikuje hijerarhija te određuju gravitacijska područja. Ipak, čini se kako svi županijski prostorni planovi nisu izrađeni na temelju potpuno istih kriterija izdvajanja centralnih naselja što donekle onemogućuje dosljednu komparaciju za cijeli hrvatski prostor. Svi županijski prostorni planovi dostupni su na internetskim stranicama Ministarstva zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva (www.mzopu.hr).

¹⁵³ Kao potvrdu ove teze iznosimo podatak da je u Hrvatskoj 2001. bilo ukupno 460.783 dnevnih cirkulanata – »aktivnih koji obavljaju zanimanje«, a 196.242 dnevnih cirkulanata – učenika i studenata.

suvremeno doba očigledno ne čine samo uslužne funkcije, već i rad i niz ostalih (mogli bismo reći, za razliku od Christallerovog doba kada je opskrba bila ključni motiv cirkulacije jer je mjesto stanovanja i mjesto rada izvan centralnih naselja bilo uglavnom jedno te isto – selo). Tercijarnim i kvartarnim sadržajima treba dakle pridružiti pokazatelje koji će ukazivati na ukupnu važnost svih funkcija, a prvenstveno na funkciju rada centralnog naselja, i time preciznije odrediti njegovo mjesto u hijerarhijski oblikovanom sistemu. Pitanje je »samo« koje pokazatelje odabrati i na koji ih način uklopiti u postojeću metodu ocjenjivanja centraliteta naselja.

Izneseno razmišljanje jedan je od mogućih pokušaja da se izvorna teorija centralnih naselja učini pogodnijom za suvremena znanstvena istraživanja i primjenu u prostornom planiranju. Od niza drugih mogućnosti istaknut ćemo utvrđivanje tzv. relativne važnosti centraliteta. Grgurević (1991) ističe da »u istraživanju centralnih značenja naselja interes treba usmjeriti prema traženju relativne važnosti centraliteta naselja kao prostornog centra, koji ima višak dobara i usluga od potrebe vlastitog stanovništva«. Taj »višak dobara i usluga« Grgurević smatra ključnim da bi se odredila relativna važnost naselja: za svako centralno naselje može se odrediti ima li višak ili manjak kapaciteta svih ili pojedinih centralnih funkcija (npr. školstva, zdravstva itd.). Za određivanje relativne važnosti koriste se različiti kvantitativni postupci, Grgurević ga primjerice izračunava analizirajući odnos broja zaposlenih u tercijarnom i kvartarnom sektoru centralnog naselja i ukupnog broja zaposlenika tog sektora u državi. Zaključuje kako od 602 izdvojena centralna naselja u Hrvatskoj početkom 1990-ih, 202 imaju pozitivnu vrijednost centraliteta, odnosno kapacitetima svojih centralnih funkcija nadilaze potrebe vlastitog stanovništva (Grgurević, 1991:76).

Kako dakle pristupiti tom zadatku? Izrada sustava (mreže) centralnih naselja u pravilu obuhvaća a) ocjenjivanje centraliteta naselja i b) utvrđivanje gravitacijskih područja centralnih naselja. Ocjenjivanje centraliteta naselja moguće je kvalitativnim i kvantitativnim postupkom ili njihovom kombinacijom. Kvalitativni postupak podrazumijeva analizu vrste i broja centralnih funkcija u naseljima iz III. i IV. sektora djelatnosti. Iz toga proizlazi i najveći nedostatak te metode, a to je mjerodavnost i proizvoljnost autora u izboru i vrednovanju pojedinih funkcionalnih obilježja (Laci, 1979; Vresk, 2002). Kvantitativne metode podrazumijevaju korištenje konkretnih numeričkih vrijednosti u određivanju centraliteta (npr. broj funkcija, broj stanovnika zaposlenih u uslužnim djelatnostima, broj stanovnika koji se opskrbljuje u naselju i sl.). Kombiniranjem ta dva pristupa smanjuje se subjektivnost autora. Utvrđivanje gravitacijskih područja centralnih naselja vrši se analizom podataka empirijskim istraživanjima kojima se nastoje utvrditi prostorne pravilnosti u zadovoljavanju potreba stanovništva za opskrbom, školstvom, zdravstvom, kulturom i slično. Određivanjem utjecajnih zona pojedinih centara mogu se izdvojiti nodalno-funkcionalne regije tog prostora.

Imajući sve ovo u vidu i razmatrajući potrebu za sustavom centralnih naselja s aspekta izrade tipologije ruralnih područja, polazimo od sljedećeg:

1. Primarni cilj je izrada mreže centralnih naselja Hrvatske, izdvojenih po unaprijed definiranim, zajedničkim i dosljedno provedenim kriterijima njihovog stupnjevanja, primjenom najnovijih dostupnih podataka na razini naselja.
2. Kombiniranjem kvalitativnih i kvantitativnih pristupa težiti za što većom objektivnosti.
3. Centralitet naselja u izvornom smislu, dakle kao koncentraciju uslužnih funkcija tercijarnog i kvartarnog sektora djelatnosti kojima se osim mještana koristi i stanovništvo okolnih naselja, proširiti koliko je to moguće, na ocjenu ukupne važnosti naselja. To podrazumijeva uključivanje novih pokazatelja u postojeću metodu klasifikacije.
4. Određivanje gravitacijskog područja zamijeniti ocjenom dostupnosti svakog naselja do centralnih naselja. S aspekta tipologije ruralnih područja ocjena dostupnosti je često korištena varijabla (npr. broj centara rada u krugu 30 km ili slično). Smatramo da s obzirom na cilj istraživanja ima i puno više logike jer nam se čini važnijim da utvrdimo može li npr. stanovnik nekog sela Z u X minuta dosegnuti i jedan područni centar. Osim toga, određivanje gravitacijskih područja svih centralnih naselja u Hrvatskoj zahtijeva puno više vremena i resursa nego što nam je na raspolaganju. Takva postavka ujedno i znači da se neće izravno provjeravati hijerarhijski odnosi između pojedinih centara različitog stupnja centraliteta (npr. pripada li naselje X gravitacijskom području naselja Y), što čini drugi dio analize mreže centralnih naselja koji se odnosi na analizu nodalno-funkcionalne organizacije prostora.
5. Pažnju barem donekle posvetiti i analizi funkcija naselja bez centraliteta, odnosno sa slabije razvijenim funkcijama (a to su jasno ruralna naselja), koja u pravilu ostaju zanemarena u izradi i analizi mreže centralnih naselja.¹⁵⁴

154 Župančić se retorički pita: »Ali, što je sa seoskim naseljima bez središnjih funkcija? Ona su doslovno »ostala naselja«, razasuta u difuzno organiziranu seoskom prostoru, što gravitacijski pripada nekom središnjemu mjestu« (Župančić 2005a:633).

Postupak određivanja centraliteta izveden je u više koraka:

Formiranje kriterija izdvajanja centralnih naselja, uz istovremenu provjeru dostupnosti i relevantnosti/pouzdanosti potencijalno upotrebljivih podataka o djelatnostima tercijarnog i kvartarnog sektora na razini naselja (npr. popis škola, liječnika, stomatologa, poštanskih ureda i sl.).

Izabrano je šest osnovnih skupina funkcija koje služe zadovoljavanju potreba vlastitog te stanovništva okolnog gravitacijskog područja: uprava, obrazovanje, zdravstvo, opskrba, financijsko poslovanje, pošta i telekomunikacije. To je uži skup pokazatelja od onoga koji su koristili spomenuti primjeri, jer je u našem slučaju stupanj centraliteta prvenstveno sredstvo za izradu tipologije, jedna u nizu varijabli, a ne ukupni cilj istraživanja. No, smatramo kako je izabran reprezentativan skup funkcija. Pošli smo od toga da svaka skupina predstavlja jedan sistem koji se može podijeliti na više razina. Neki sistemi imaju zakonski uvjetovanu prostornu hijerarhiju svojih djelatnosti: zdravstvo se dijeli na primarnu, sekundarnu i tercijarnu skrb, obrazovanje na osnovno, srednjoškolsko i visokoškolsko obrazovanje, sudstvo na prekršajne, općinske, županijske, trgovačke, vrhovni i ustavni sud itd. U tim slučajevima je bilo potrebno postojeću zakonsku podjelu prilagoditi broju razina kojoj se teži u ovoj analizi, a to je, prema dosadašnjim spoznajama, 5-7 stupnjeva.

Tab. 87. Primijenjeni kriteriji izdvajanja centralnih naselja Hrvatske 2008.

Stupanj centraliteta	Obvezne funkcije	Administrativni značaj
Lokalni centar	- područna ili osnovna škola - liječnik opće prakse/obiteljske medicine - poštanski ured - prodavaonica	- 116 od 145 jačih lokalnih centara su sjedišta općine - 63 od 172 slabijih lokalnih centara su sjedišta općine
Područni centar	- sve obvezne funkcije centralnog naselja 5. reda, - osnovna škola - ljekarna - stomatolog - supereta ili veći broj minimarketa/klasičnih prodavaonica, u pravilu više od 10 prodavaonica Eventualne funkcije: - poslovnica banke ili FINE	- 23 od 110 područnih centara je sjedište upravnog grada, 85 je sjedište općine, 2 naselja nisu sjedišta lokalnih jedinica - 139 od 179 slabijih područnih centara je sjedište općine, 1 je sjedište upravnog grada, a 39 nisu sjedišta
Subregionalni centar	- sve obvezne i eventualne funkcije centralnog naselja 4. reda, - srednja škola - dom zdravlja ili veći broj ordinacija - prekršajni sud, - supermarket ili veći broj supereta, eventualno hipermarket Eventualne funkcije: - općinski sud	- 37 od 38 jačih subregionalnih centara su sjedište upravnog grada (svi izuzev Sesveta) - 46 od 57 slabijih subregionalnih centara su sjedište grada, 10 je sjedište općine, a 1 naselje nije sjedište (Kaštel Stari)
Regionalni centar	- sve obvezne i eventualne funkcije centralnog naselja 3. reda, - opća bolnica - općinski i županijski sud, - visoko učilište (ili podružnica) - hipermarket ili veći broj supermarket, specijalizirane prodavaonice, 100 i više prodavaonica Eventualne funkcije: - trgovački sud	- svi jači (7) i slabiji (9) regionalni centri su sjedišta upravnih gradova - 6 od 7 jačih regionalnih centara su županijska sjedišta (svi izuzev Pule) - 7 od 9 slabijih regionalnih centara su županijska sjedišta (svi izuzev Vinkovaca i Velike Gorice)
Makroregionalni centar	- sve obvezne funkcije centralnog naselja 4. reda, - sveučilište - klinički bolnički centri ili kliničke bolnice - trgovački sud - većina tipova prodavaonica, veći broj prodavaonica velike prodajne površine (hipermarketa, robnih kuća i sl.)	- svi makroregionalni centri (3) su sjedišta upravnih gradova - svi makroregionalni centri (3) su županijska sjedišta
Glavni grad	- sve obvezne i eventualne funkcije centralnog naselja 3. reda, - sve upravne funkcije najvišeg ranga u Republici Hrvatskoj (Vrhovni sud, Ustavni sud itd.)	- sjedište upravnog grada sa statusom županije i glavni grad

Neki sistemi nemaju zakonski definiranu hijerarhiju, primjerice opskrba, financijsko poslovanje, dakle pretežito privatne djelatnosti. U njima je zakonitosti hijerarhije valjalo potražiti analizom prostorne distribucije pojedinih jedinica sistema te njihovih obilježja. Kod opskrbe je za to dijelom poslužila prodajna površina koja se koristi i za definiciju tipova prodavaonica.¹⁵⁵

Drugi korak činilo je prikupljanje i obrada podataka o funkcionalnim obilježjima. Slijedilo je ocjenjivanje centraliteta naselja na osnovi njihovih funkcionalnih obilježja (kvalitativna analiza). Najprije su izdvojena naselja koja imaju barem jednu funkciju, izuzev prodavaonice, od onih koje se smatraju obveznim za naselje najnižeg stupnja centraliteta (osnovna škola – matična ili područna, liječnik opće prakse, poštanski ured). Tim postupkom iz ukupnog skupa od 6759 naselja izdvojeno je 1969 naselja. U njima se, prema prikupljenim podacima, nalaze sve osnovne škole (područne i matične), srednje škole, više i visoke škole, fakulteti i sl.; sve ambulante liječnika opće prakse i stomatologa, ljekarne, domovi zdravlja, bolnice i sl.; svi poštanski uredi; sve poslovnice banaka i ispostave FINA-e; svi sudovi (od prekršajnih pa naviše); sva sjedišta općina i upravnih gradova, jednom riječju sve jedinice sadržaja koji su izabrani kao pokazatelji centraliteta, izuzev opskrbe. Izvan tih naselja nalaze se samo prodavaonice i to 4,6 % svih prodavaonica u Hrvatskoj (1820 od 39.893).¹⁵⁶

Kvalitativna analiza zastupljenosti pojedinih funkcija nastavljena je na skupu od 1969 naselja. Pokazala je kako se određen broj naselja po funkcijama nalazi između dva pretpostavljena stupnja centraliteta, i to ponajviše između razine lokalnog i područnog centra. Smatramo kako je to posljedica usitnjavanja političko-teritorijalne organizacije Hrvatske nakon 1990-ih: od 102 osnovne upravne jedinice do osamostaljenja Hrvatske broj je povećan do 555 sjedišta općina i upravnih gradova 2009. Iz te skupine »regrutirani« su uglavnom novi lokalni i područni centri, a velike međusobne razlike u broju stanovnika, površini, broju i razvijenosti funkcija, ekonomskoj snazi i sl., očituju se neminovno i u stupnju centraliteta. Dakle, iako su svi na istoj razini prema administrativnom ustroju, u opremljenosti društvenim i uslužnim sadržajima se razlikuju, od broja škola do ambulanti. Osim toga, privatizacija zdravstvenog sustava te nove zakonitosti u maloprodaji (izuzetno povećanje zastupljenosti prodavaonica veće prodajne površine) imali su i vrlo diferencirane, i kapitalom vođene, učinke u prostoru. Općine i upravni gradovi u blizini regionalnih i makroregionalnih središta postaju nove trgovačke i poslovne zone, dok rjeđe naseljena područja ne privlače takve (ni ikakve) investicije. Sve to utječe na produblјivanje dispariteta koji se onda očituje i u stupnju opremljenosti centralnim funkcijama: neki općinski centri u Hrvatskoj nemaju niti najosnovnije funkcije, dok su neki dosegli i opremljenost slabijih subregionalnih centara.¹⁵⁷ S druge strane, zbog opisanog procesa ili pak nelogičnosti u odabiru kao općinskog centra brojem stanovnika manjeg i slabije opremljenog naselja, niz je onih koja nisu općinski centri, a prema zastupljenosti funkcija, izuzev upravne, zadovoljavaju kriterije lokalnog, ponekad i područnog centra. Opisane situacije uvjetovale su dva metodološka koraka. Prvo, kao eliminacijski kriterij za određivanje stupnja centraliteta nije korišten status općinskog, gradskog ili županijskog sjedišta, već je on analiziran zasebno (kol. 3 tab. 87). Intencija nije bila izostavljanje tog važnog kriterija već komparacija odnosa administrativne i centralnomjesne organizacije prostora odnosno traženje odgovora na pitanje koje stupnjeve centraliteta imaju sjedišta upravnih gradova i općina. I drugo, zbog navedenih funkcionalnih slabosti određenog broja općinskih centara (koja su uglavnom ipak funkcionalno najrazvijenija u svom području i ipak čine kakav-takav »centar«) u skup centralnih naselja uključeni su i svi općinski centri kojima je nedostajala isključivo samo jedna od funkcija potrebnih za status lokalnog ili područnog centra.¹⁵⁸ Oni čine 15,1 % svih lokalnih i 5,2 % svih područnih centara. Ponekad se funkcija koja nedostaje nalazi u susjednom naselju

155 U ranijim analizama centraliteta, u drugačijem, državno-planski određenom sustavu opskrbe, kao glavni pokazatelj hijerarhije centara koristila se prisutnost specijaliziranih prodavaonica, za razliku od prodavaonica prehrambenih proizvoda ili mješovite robe koje su bile indikator nižeg stupnja centraliteta. U današnjim potpuno promijenjenim okolnostima, uz specijalizaciju maloprodaje, posebno je važan trend povećanja udjela prodavaonica većih prodajnih površina (supermarketa, hipermarketa i sl) koji preuzimaju primat u opskrbi potrošača.

156 Posve je logično da se prodavaonice nalaze i izvan naselja koja imaju ostale funkcije jer se radi o svakodnevnoj životnoj potrebi svih ljudi. Barem jednu prodavaonicu imalo je 2003. godine 2895 naselja u Hrvatskoj, odnosno 42,6 % cijelog naseljskog skupa (svedeno na stanje popisa 2001). Među ostalim, izvan skupa od 1969 naselja bilo je i 26 supereta i 3 supermarketi. Niz je naselja s više od 1000 stanovnika koja ne zadovoljavaju kriterije niti najnižeg stupnja centraliteta (uglavnom prigradska naselja), a u njima se često nalaze prodavaonice većih prodajnih površina (superete i supermarketi) koja služe ne samo mještanima već i opskrbi stanovništvu obližnjih gradova.

157 Neka od općinskih sjedišta bez temeljnih funkcija (područne ili matične osnovne škole, ordinacije, pošte): Majur, Ervenik, Biskupija, Podgradina, Civljane, a Ervenik i Civljane su i bez prodavaonice. S druge strane su primjerice Vela Luka, Korenica, Pitomača itd., sjedišta općina s, uz spomenutih funkcija, i poslovnice banke, stomatolozima, ljekarnama, nizom prodavaonica...

158 Na razini lokalnog centra to su naselja, sjedišta općina: Sveti Petar u Šumi, Funtana, Kalinovac, Novo Virje, Dekanovec, Cernik, Kraljevec na Sutli, Donja Bistra, Jasenice, Vrsi, Tuhelj, Viškovci, Cerovlje, Otrič-Seoci, Draž, Kršan, Mali Bukovec, Visoko, Vrbje, Brodski Stupnik, Lumbarda, Bisag, Dragalić, Lukač, Pićan, Orle,

tek nekoliko kilometara udaljenom od sjedišta općine ili slično što je dodatni argument da ova naselja uključimo u skup centralnih. Takva su naselja nepotpunog centraliteta u prilogima posebno označena i, što je očekivano, u kasnijim analizama su se uglavnom pokazala kao slabiji lokalni, a posebno područni centri. Sva ostala naselja, koja nisu općinski centri, a nedostaje im samo jedna funkcija do statusa lokalnog centra svrstana su u kategoriju »funkcionalna jače opremljena naselja« – dakle ona nisu dio skupa centralnih naselja, ali s aspekta tipologije ih također držimo važnima. Konačni rezultat kvalitativne analize bilo je izdvajanje 721 centralnog naselja i još 232 funkcionalno jače opremljena naselja. Usprkos izloženim pravilima, kod nekih je naselja bilo posebno teško odrediti stupanj centraliteta ili pak čine iznimku od pravila.¹⁵⁹

Ovakav broj je bio i očekivan s obzirom na dosadašnja istraživanja. U *Strategiji prostornog uređenja Hrvatske* izrijekom stoji: »Temeljem istraživanja utvrđuje se da budući Sustav središnjih naselja - razvojnih žarišta Republike Hrvatske treba činiti naseljska mreža, hijerarhijska i funkcijska, s oko 650-750 gradova i važnijih naselja u urbaniziranom i ruralnom području« (Radica i dr., 1997).

Uslijedilo je ocjenjivanje centraliteta naselja pomoću kvantitativnih funkcionalnih obilježja. Njihovom primjenom nastojalo se što objektivnije ocijeniti značaj ukupnog broja jedinica neke funkcije (npr. broja ljekarni)

Gornji Bogićevci, Koprivnički Bregi, Trgovišće, Kula Norinska, Zagorska Sela, Sveti Petar Orehovec, Drum, Peteranec, Mlinište, Gračišće, Petlovac, Gornji Mihaljevec, Donja Zdenčina, Donja Motičina, Bukovlje, Beretinec, Koprivnički Ivanec, Kraj, Galovac, Bogdanovci, Lišane Ostrovičke, Bilice, Ližnjan i Brdovec. Dakle ukupno 50 od 317 lokalnih centara ima nepotpuni centralitet.

Na razini područnog centra to su naselja, sjedišta općina: Vrlika, Podgora, Slavonski Šamac, Tučepi, Domašinec, Selca, Tar, Lopar, Kanfanar, Mikleuš, Tribunj, Zagvozd, Svetvinčenat, Kaštelir, Nova Bukovica i Bale. Dakle ukupno 15 od 288 područnih centara.

- 159 Od samog početka analize bilo je posve jasno da stvarno stanje u prostoru nije moguće idealno smjestiti u neki model – iznimke i arbitrarnost autora su dijelom neizbježni. No potrebno ih je dosljedno predočiti i objasniti. Na razini glavnog grada i makroregionalnih centara nema dodatnih napomena. Na razini regionalnih centara iznimke od pravila donekle čine regionalni centri Velika Gorica (nema opću bolnicu), Vinkovci (nemaju županijski sud) te Koprivnica (nema ustanovu (ili podružnicu) visokoškolske naobrazbe). Rezultat je to blizine Zagreba u prvom slučaju, te upravnog kriterija u drugom slučaju, no po svim ostalim pokazateljima oba grada ulaze u skupinu regionalnih centara, baš kao i Koprivnica. Gospić po funkcijama doseže status regionalnog centra, ali i po broju stanovnika i *ukupnom gravitacijskom potencijalu*, sintetičkom pokazatelju centraliteta koji ćemo objasniti u nastavku glavnog dijela teksta, bliži je razini subregionalnog centra. Od Gospića (6088 st., 2001.) od županijskih sjedišta manji su samo Pazin (4986 st.) i Krapina (4647 st.). Nisu iznimke od pravila jer, za razliku od Gospića niti funkcijama ne zadovoljavaju razinu regionalnog centra, ali su županijska sjedišta pa ćemo ih spomenuti (Krapini nedostaje županijski sud i opća bolnica, a Pazinu uz to i visokoškolska ustanova).

I ta su naselja također i brojem stanovnika i spomenutim pokazateljem bliža razini subregionalnog centra.

Definiranje strukture funkcija potrebnih za izdvajanje naselja 3. stupnja centraliteta, subregionalnog centra, činilo je dosta poteškoća. To je razina na kojoj se očekuje pojavljivanje najnižih oblika sudske vlasti, domova zdravlja umjesto njihovih područnih ambulanti/ispostava, a od obrazovnih ustanova - srednja škola. No reforme sudskog sustava, u Hrvatskoj vrlo učestale (prvenstveno u smislu redukcije broja sudova), čine ovaj kriterij podložniji političkim odlukama. Zdravstveni sustav u mreži primarne zaštite ima 47 (odnosno 50 domova zdravlja, vidi prilog x) no neki od njih su sjedištem vezani uz županiju (Istarska, Bjelovarsko-bilogorska, Koprivničko-križevačka, Krapinsko-zagorska) dok su drugi vezani uz gradove i općine (Gračac, Korenica, Otočac, Đakovo, Našice...) čineći time »slijepu« primjenu ovog kriterija nemogućom. Osim toga otvaranje privatnih liječničkih ordinacija izvan domova zdravlja dodatno otežava obradu podataka. Rješenje smo pronašli u kriteriju »dom zdravlja ili veći broj ordinacija«. Situaciju jasnijom čini mreža srednjih škola, to je funkcija koja smatramo, vrlo dobro upućuje na ovu razinu centraliteta. Manje je podložna političkim reformama i ovisna o upravnim kriterijima, a osim toga podrazumijeva redovito cirkuliranje ne samo zaposlenih nego i učenika potvrđujući time svakodnevno važnost subregionalnog centra za njegovo gravitacijsko područje. Prisustvo srednje škole, mogli bismo reći, upućuje i na gradski karakter naselja: pokazat će se da su subregionalni centri (jači) redovito gradska naselja izdvojena modificiranim Vreskovim modelom za potrebe tipologije, dakle gradovi u njihovom geografskom shvaćanju, dok su subregionalni centri (slabiji) velikom većinom također gradska naselja. Potvrdu indikativnosti srednje škole kao vrlo značajne funkcije centara 3. reda nalazimo i u činjenici da je ona prisutna u samo 5 od 290 naselja koja po broju i razvijenosti ostalih funkcija nisu izdvojena kao subregionalni već kao područni centri (Višnjan, Dalj, Pučišća, Bakar i Vinica). Uglavnom su to specijalistički orijentirane strukovne srednje škole s učeničkim domovima, locirane u naseljima povezanim s fokusom škole (poljoprivredna i veterinarska škola »Arboretum Opeka« u Vinici, Klesarska škola u Pučišćima, Pomorska škola Bakar, privatna opća gimnazija i hotelijersko-turistička škola u Višnjaju). Zbog svega navedenog, nedostatak srednje škole u subregionalnom centru prihvatili smo samo u iznimnim slučajevima. To su: Umag (u kojem se zadnjih mjeseci ozbiljno razgovara o otvaranju srednje škole), Solin, Belišće i Vodice – naselja koja su pod snažnim utjecajem obližnjih centara višeg reda (Split, Valpovo i Šibenik) u kojem se zadovoljavaju potrebe srednjoškolske naobrazbe. Osim toga, sva nabrojana naselja i brojem stanovnika bliža su ostalim subregionalnim nego područnim centrima. Novi Marof, Novalja i Ozalj najslabije su karike u ovom sustavu, ali i prva dva naselja, osim što su gradska, se i svojim *ukupnim gravitacijskim potencijalom*, izdvajaju u ovu skupinu.

Subregionalni centri bez prekršajnog suda su: Belišće, Vela Luka, Vodice, Hvar, Oroslavje, Opuzen, Đurđinovac, Bedekovčina, Bol, Kaštel Stari, Konjščina. Uz stalne promjene sustava sudstva, prvenstveno se tu misli na smanjivanje broja sudova, ovaj kriterij smo olabavili za nabrojana naselja jer, uz sve ostale uvjete, imaju i srednju školu što smatramo važnijim indikatorom centralnosti naselja ove razine. Važno je naglasiti da su izuzev Umaga, svi subregionalni centri koji su uvršteni u tu skupinu bez srednje škole ili prekršajnog suda, prema spomenutom *ukupnom gravitacijskom potencijalu*, izdvojeni kao subregionalni centri – slabiji.

Nedostatak bilo koje funkcije nije u pravilu toleriran na razini područnih i lokalnih centara, izuzev kod općinskih sjedišta kao što je objašnjeno u glavnom dijelu teksta i u prethodnoj bilješci. Jedine iznimke su područni centri bez stomatologa Rabac i Krasica, te bez ljekarne Gerovo i Kruševica.

Tab. 88. Centralna naselja Hrvatske – osnovni pokazatelji po regijama

	Broj centralnih naselja regije	Udio centralnih naselja u ukupnom broju naselja regije (%)	Udio funkcionalno jače opremljenih naselja u ukupnom broju naselja regije (%)	Udio stanovništva centralnih naselja u ukupnom stanovništvu regije (%)	Udio stanovništva funkcionalno jače opremljenih naselja u ukupnom stanovništvu regije (%)	Udio centralnih naselja regije u ukupnom broju centralnih naselja Hrvatske (%)	Udio funkcionalno jače opremljenih naselja regije u ukupnom broju takvih naselja Hrvatske (%)
Gorska Hrvatska	37	6,6	2,5	55,7	5,4	5,1	6,0
Istočna Hrvatska	164	19,1	5,4	75,1	4,0	22,7	19,8
Južno hrvatsko primorje	169	17,7	6,9	75,7	5,0	23,4	28,4
Sjeverno hrvatsko primorje	95	9,6	2,7	73,3	2,7	13,2	11,6
Središnja Hrvatska	256	7,5	2,3	65,5	2,7	35,5	34,1
HRVATSKA	721	10,7	3,4	69,9	3,5	100,0	100,0

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u Izvorima podataka

u svakom pojedinom naselju. Naime, u kvalitativnoj analizi se ocjenjuje ima li naselje određenu funkciju (školu, poštanski ured) što ga kvalificira za stupanj centraliteta, no broj tih jedinica ostaje u pravilu neiskorišten pokazatelj, a on također govori o razvijenosti tercijarnih i kvartarnih djelatnosti nekog naselja. Za kvantitativnu ocjenu centraliteta koristili smo pokazatelj za koji smatramo da ima najviše prostorne logike, a to je koeficijent lokacije.¹⁶⁰

Korišten je izraz: $K = f / F \times 100$

u kojem je

K = koeficijent lokacije,

f = jedna jedinica neke funkcije,

F = ukupan broj jedinica funkcije u čitavom sistemu (Hrvatskoj)

Ovim izrazom izračunava se koliko »vrijedi« jedna jedinica neke funkcije koristeći se ukupnim brojem svih jedinica u Hrvatskoj. Množenjem koeficijenta lokacije s brojem jedinica funkcije u naselju, dobiva se centralitet dotične funkcije u tom naselju. Na primjer, u Hrvatskoj je u vrijeme analize bilo 858 osnovnih škola (matičnih). Koeficijent lokacije je dakle $K = 1 / 858 \times 100$, odnosno 0,117. U naselju u kojem se nalaze tri matične osnovne škole centralitet te funkcije je $0,117 \times 3 = 0,351$. Ovim izrazom izračunat je centralitet svih funkcija, s time da je svaka pojedina funkcija izračunata zasebno, a ne kao dio sistema. To znači da je posebno izračunat centralitet liječničkih ordinacija opće prakse, stomatologa, ljekarni, domova zdravlja, općih bolnica, specijalnih bolnica, kliničkih bolnica i centara, a ne zdravstva kao djelatnosti. Izračunavanje centraliteta za zdravstvo u cjelini, prije pojedinačnog vrednovanja svih funkcija, zahtijevalo bi od istraživača da arbitrarno procijeni koliko »vrijedi« koja od nabrojanih jedinica jer je jasno da isti koeficijent lokacije ne mogu imati ordinacija liječnika opće prakse i dom zdravlja ili bolnica. Izračunavanjem koeficijenta lokacije zasebno za svaki dio sustava vrijednost jedinice ovisi, kao što je i realno, o njenoj učestalosti: što ih više ima, vrijednost im je manja, i obrnuto.¹⁶¹ Nakon dobivanja vrijednosti centraliteta za svaku pojedinačnu funkciju (ordinaciju, ljekarnu, bolnicu itd.), one su zbrojene prema skupinama: uprava, obrazovanje, zdravstvo, opskrba, financijsko poslovanje, pošta i telekomunikacije. Kako broj pribrojnika nije bio identičan u svakoj skupini (zdravstvo je činilo 7 funkcija, od ordinacije do kliničkog centra; upravo 3 funkcije itd.) sve smo sveli na istu maksimalnu moguću vrijednost kako bismo osigurali da svaka skupina

¹⁶⁰ Testirao ga je i Laci određujući centralna naselja Međimurja (Laci, 1979).

¹⁶¹ Ovo pravilo ima iznimku u skupini obrazovnih djelatnosti. U dijelu sistema je sve očekivano: najviše je područnih osnovnih škola (1281), pa matičnih osnovnih škola (858), srednjih (383), potom visokih škola i veleučilišta te fakulteta i akademija (109) i na kraju 7 sveučilišta. No postoji i kategorija podružnica sveučilišta i veleučilišta (4+6) te nastavni centri sveučilišta i veleučilišta (9). Bilo ih je moguće pridružiti kategoriji visokih škola i fakulteta, ali te podružnice i po svojoj organizaciji i po lokaciji (primjerice u Vodicama i Pločama) nismo smatrali jednakopravnima ostalim visokobrazovnim institucijama. No njihov mali broj u Hrvatskoj im je osiguravao vrlo velike vrijednosti koeficijenta lokacije, gotovo jednake onima koje ima sveučilište. Stoga je podružnicama dodijeljena $\frac{1}{2}$, a nastavnim centrima $\frac{1}{4}$ koeficijenta lokacije fakulteta i visokih škola.

funkcija ima jednaku »težinu« pri vrednovanju. To je učinjeno jednostavnim dijeljenjem ukupnih ostvarenih vrijednosti centraliteta skupine s brojem funkcija. Svaka skupina funkcija time je dobila maksimalnu vrijednost 100, a svako naselje je zadržalo proporcionalnu vrijednost centraliteta.

I konačno, zbrajanjem opisanim postupkom izračunatih centraliteta svih funkcija dobiva se vrijednost ukupnog centraliteta za svako naselje. Ta numerički izražena vrijednost može znatno olakšati konačnu ocjenu naselja. No, potrebno ga je koristiti u kombinaciji s kvalitativnom ocjenom jer je moguće da neka veća naselja, zbog većeg broja niže rangiranih funkcija imaju višu vrijednost ukupnog centraliteta od naselja s većim brojem funkcija, ali manje jedinica.

Na temelju prethodno opisanih postupaka bilo bi moguće odrediti stupanj centraliteta naselja, kako je dosad to bila praksa u nama poznatim geografskim istraživanjima u Hrvatskoj. No kao što smo prije spomenuli, slažemo se s Bobekom koji kaže da centralitet nekog centralnog naselja ima smisla samo onda ako se shvati kao ukupna važnost svih u jednom mjestu okupljenih funkcija. Pitanje je kako ocijeniti sve u jednom mjestu okupljene funkcije? U svakom slučaju možemo barem pokušati dodavanjem novih pokazatelja u postojeće metode ocjenjivanja centraliteta. Kao najvažnije smatramo broj stanovnika naselja, broj radnih mjesta u naselju, broj dnevnih cirkulanata koji dolaze na posao u naselje te broj dnevnih cirkulanata koji odlaze na posao u drugo naselje.¹⁶² Svi ti podaci promatrani su kao udjeli u odnosu na istovjetne podatke za Hrvatsku, kako bi ukazali na relativnu važnost naselja u odnosu na cijeli sustav. Broj stanovnika vjerojatno je najlogičniji pokazatelj ukupnog značenja nekog centralnog naselja. Broj radnih mjesta ukazuje na ekonomsku aktivnost i gospodarski značaj naselja, a zaposleni dnevni cirkulanti koji dolaze u naselje ukazuju i na njegovu gravitacijsku snagu ne samo kao centra zadovoljavanja potreba za školovanjem, opskrbom i slično (za što smo koristili centralne funkcije) već i kao centra rada. Broj dnevnih cirkulanata koji odlaze na posao u drugo naselje dodatno osvjetljava fenomen satelitskih i ostalih o centrima rada izuzetno ovisnih naselja: ona mogu imati neproporcionalno razvijene funkcije rada i centralne funkcije ili primjerice veliki broj stanovnika, a gotovo nikakve funkcije jer se radi o prigradskim naseljima i slično.¹⁶³ Logika ocjenjivanja ove vrste centraliteta slijedi onu kod uslužnih funkcija: za dobivanje ukupne vrijednosti treba zbrojiti udjele broja stanovnika, radnih mjesta i zaposlenih dnevnih cirkulanata, ali oduzeti udio dnevnih cirkulanata koji odlaze na posao u drugo naselje jer taj pokazatelj, smatramo, ukazuje na ovisnost danog naselja o drugom centru rada što smanjuje njegovu, na ovaj način shvaćenu, dimenziju centraliteta.

Jednostavnim matematičkim izrazom:

$$SR = s + r + c_a - c_o$$

u kojem je

SR = suma broja stanovnika i važnosti funkcije rada

s = udio broja stanovnika naselja u ukupnom stanovništvu države

r = udio broja radnih mjesta u naselju u ukupnom broju radnih mjesta države

c_a = udio broja zaposlenih dnevnih cirkulanata koji dolaze u naselje u ukupnom broju zaposlenih dnevnih cirkulanata koji dolaze na posao u državi

c_o = udio broja zaposlenih dnevnih cirkulanata koji odlaze na posao u drugo naselje u ukupnom broju dnevnih cirkulanata koji odlaze na posao u drugo naselje u državi

moguće je izračunati vrijednost SR za svako od klasičnim kvalitativnim postupkom izdvojenih centralnih naselja (to je posebno bitno jer izračunavanjem SR za naselje koje nema centralne funkcije ponovno gubimo onu prvotnu dimenziju ukupnog centraliteta).

I sad još preostaje spajanje dvije dimenzije centraliteta, shvaćenog dakako u širem smislu. Imamo 1) numeričku vrijednost ukupnog centraliteta funkcija, izračunatu pomoću koeficijenta lokacije te 2) numeričku vrijednost sume broja stanovnika i važnosti funkcije rada (SR). Bilo bi moguće jednostavno ih zbrojiti i napraviti rang-listu centralnih naselja. No, prije toga ih je moguće uravnotežiti, tj. dati i jednom i drugom jednaku važnost odnosno jednaku mogućnost da doprinese ukupnom broju bodova, baš kao što je učinjeno s centralnim funkcijama. To proizlazi iz shvaćanja da su za ukupan centralitet naselja jednako važne i centralne funkcije i odnos između broja

162 Svi su ovi pokazatelji, izuzev broja stanovnika, izravno povezani s funkcijom rada. I u *Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske* jasno se ukazuje na njen značaj za transformaciju prostora: »S obzirom na žarišno značenje gradskih naselja u preobrazbi i organizaciji prostora posebnu pažnju zaslužuje funkcija rada i funkcionalna struktura gradova« (Radica i dr., 1997:86).

163 Samo nekoliko primjera većih mahom prigradskih naselja bez centraliteta: Glavice, 3876 st., prigradsko naselje Sinja; Brodski Varoš, 2221 st., prigradsko naselje Slavonskog Broda; Rakitje, 2156 st., naselje u Svetoj Nedelji kod Zagreba; Glavina Donja, 1770 st., prigradsko naselje Imotskog; Vidovci, 1759 st., prigradsko naselje Požege; Gradići, 1759 st., prigradsko naselje Velike Gorice; Košute, 1752 st., nedaleko Trilja; Rubeši, 1722 st., *de facto* dio Kastva; Milanovac, 1654 st., prigradsko naselje Virovitice; Starigrad, 1573 st., prigradsko naselje Koprivnice, itd.

Tab. 89. Ukupni gravitacijski potencijal regionalnih centara Hrvatske

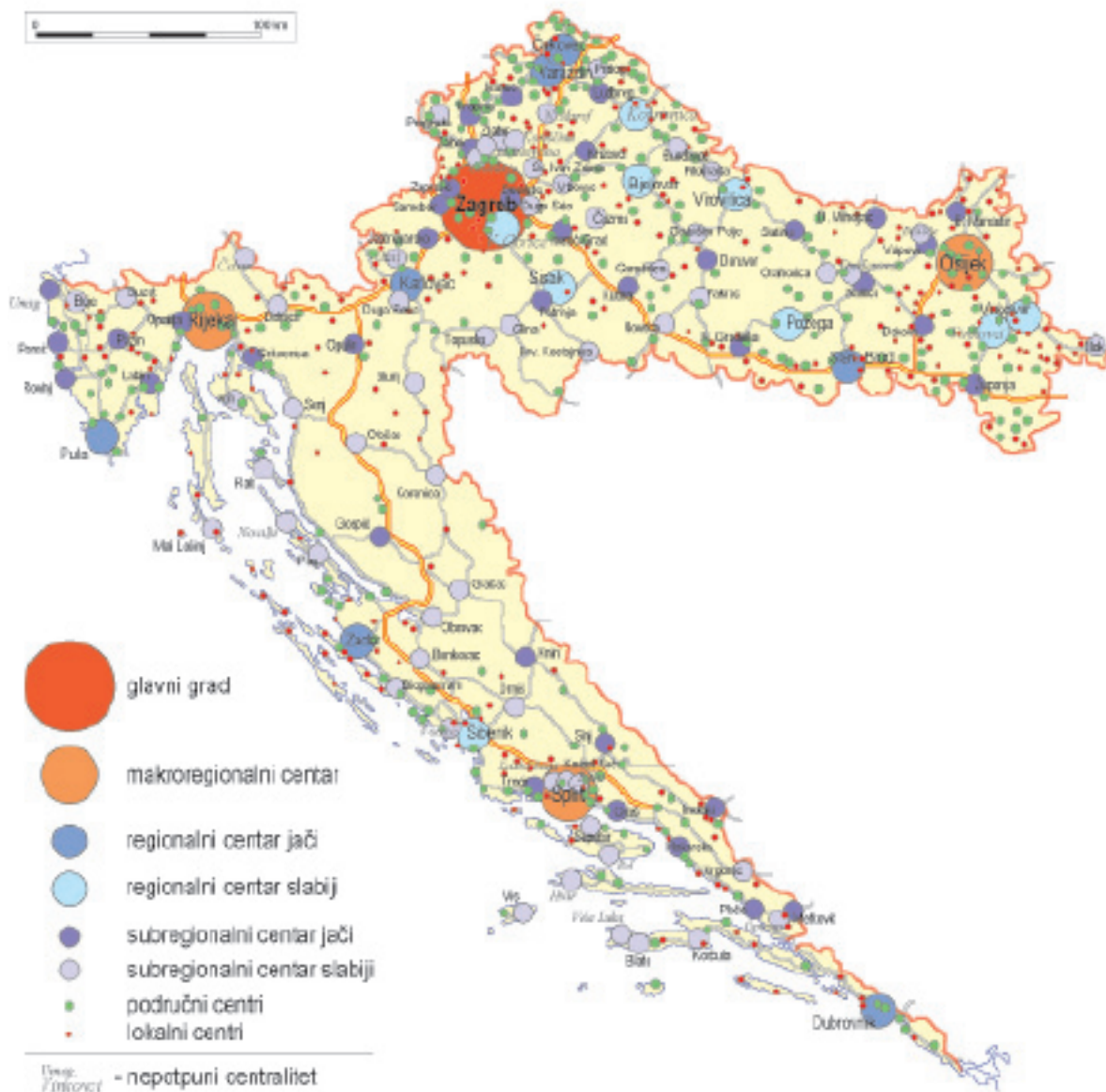
Naselje	Broj stanovnika 2001	Ukupni gravitacijski potencijal (bodovi)	Centralne funkcije (bodovi)	Odnos broja stanovnika, zaposlenih, cirkulanata i dnevnih migranata (SR)(bodovi)	Udio radnih mjesta u naselju (r) (od ukupno u Hrvatskoj)	Udio zaposlenih cirkulanata koji dolaze u naselje (cd) (od ukupno u Hrvatskoj)	Udio broja stanovnika (s) (od ukupno u Hrvatskoj)	Udio zaposlenih cirkulanata koji odlaze na rad u drugo naselje (co) (od ukupno u Hrvatskoj)	Stupanj centraliteta: 2,0 – regionalni centar jači 2,1 – regionalni centar slabiji
Zadar	69556	24,53	14,98	9,54	1,83	1,24	1,57	0,31	2,0
Varaždin	41434	24,14	10,47	13,67	2,09	3,48	0,93	0,30	2,0
Pula	58594	22,66	12,63	10,03	1,93	1,49	1,32	0,19	2,0
Dubrovnik	30436	18,50	12,08	6,42	1,08	1,23	0,69	0,08	2,0
Slavonski Brod	58642	18,46	9,85	8,61	1,40	1,38	1,32	0,19	2,0
Karlovac	49082	16,35	8,97	7,37	1,44	1,25	1,11	0,45	2,0
Čakovec	15790	15,92	7,11	8,82	1,24	2,60	0,36	0,20	2,0
Šibenik	37060	15,19	9,26	5,93	1,07	0,92	0,84	0,14	2,1
Sisak	36785	15,18	8,41	6,77	1,22	1,37	0,83	0,35	2,1
Bjelovar	27783	13,22	7,72	5,50	0,94	1,06	0,63	0,13	2,1
Koprivnica	24809	13,21	6,41	6,80	1,12	1,56	0,56	0,15	2,1
Vinkovci	33239	12,20	5,18	7,02	1,15	1,50	0,75	0,22	2,1
Požega	20943	11,43	6,58	4,85	0,77	1,04	0,47	0,08	2,1
Virovitica	15589	9,76	5,95	3,81	0,63	0,82	0,35	0,07	2,1
Vukovar	30126	9,51	5,86	3,65	0,55	0,57	0,68	0,15	2,1
Velika Gorica	33339	7,90	4,66	3,24	0,81	1,33	0,75	1,42	2,1

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u Izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

stanovnika i funkcije rada. Zbog toga je vrijednost SR za svako naselje ponderirana. Slijedi prikaz ljestvice sa 20 najbolje ocijenjenih gradova u Hrvatskoj, odnosno centralnih naselja s najvećim »ukupnim gravitacijskim potencijalom«, nazivom koji smatramo da dobro opisuje vrijednosti kojih je reprezentant (tab. 89).

Završni korak je korištenje vrijednosti ukupnog gravitacijskog potencijala kako bismo objektivnije ocijenili centralna naselja koja smo izdvojili prema zastupljenosti funkcija kvalitativnim postupkom. Posve je jasno da među naseljima unutar jednog stupnja postoje znatne razlike, kako u broju stanovnika, tako i u nizu ostalih pokazatelja odnosno stupnju opće razvijenosti. Stoga ćemo ovaj pokazatelj iskoristiti da naselja unutar jednog stupnja centraliteta podijelimo, s obzirom na iznad ili ispodprosječnu vrijednost ukupnog gravitacijskog potencijala, na dvije skupine: jače i slabije. Poslužit ćemo se primjerom diferencijacije regionalnih centara.

Zadar je prvi na listi regionalnih centara. Njegova pozicija prvenstveno proizlazi iz snage centralnih funkcija i broja stanovnika. Već i sama činjenica da ima sveučilište utječe na više bodova u domeni funkcija, a demografska masa utječe i na razvijeniju opskrbnu i zdravstvenu funkciju. Varaždin, drugi po vrijednosti ukupnog gravitacijskog potencijala, zaostaje u vrijednosti funkcija i broja stanovnika, ali to nadoknađuje svojim značajem kao centar rada. I njegova gravitacijska zona je jaka, gusto naseljena Varaždinska Podravina, Hrvatsko zagorje i Čakovec, što čini važnu rezervu radne snage koja cirkulira na posao u grad: po tom pokazatelju Varaždin nadmašuje Zadar i Pulu zajedno. Ukupni gravitacijski potencijal, kao što smo pokazali na primjeru, može nam pomoći ne samo da modelski rangiramo centralna naselja po pretpostavljenom relativnom značenju, već i da razumijemo iz kojih elemenata dolazi snaga ili slabost nekog centra. To je prvenstveno pokazatelj utjecaja i stupnja značenja koje neki centar ima u prostoru, prvenstveno za svoje gravitacijsko područje, ali promatran

Sl. 31. Mreža središnjih naselja Hrvatske

relativno, u odnosu na cijelu državu.¹⁶⁴ Nedostatak njegova korištenja u diferencijaciji centara unutar jednog stupnja centraliteta je da koristi prosječnu vrijednost: Čakovec i Šibenik, u gornjem primjeru, nisu po vrijednosti ukupnog gravitacijskog potencijala jako udaljeni jedan od drugog, ali dovoljno da je prvi u skupini jačih, a drugi u skupini slabijih regionalnih centara.

Na identičan način, podjelom unutar skupine istog stupnja centraliteta s obzirom na vrijednost ukupnog gravitacijskog potencijala, ocijenjeno je 721 centralno naselje izdvojeno kvalitativnim postupkom. Najveći dio naselja nepotpunog centraliteta ovim je pokazateljem svrstan u kategoriju »slabijih« u svojoj skupini, što je po manjku funkcija bilo i očekivano.

¹⁶⁴ Vukovar, s manjim brojem stanovnika i lošijim pokazateljima gospodarskog razvoja od Velike Gorice, prema ukupnom gravitacijskom potencijalu nalazi se ispred nje. Smatramo da je to upravo zato što je njegovo značenje u nodalno-funkcionalnoj organizaciji prostora višeg stupnja od Velike Gorice. Mogli bismo reći kako Vukovar za svoje gravitacijsko područje predstavlja centar višeg stupnja značenja nego Velika Gorica za svoju zonu utjecaja, koju dijeli s višestrukum jačim centrom, Zagrebom.

Tab. 90. Broj naselja prema stupnjevima centraliteta, po regijama

CENTRALNA NASELJA							OSTALA NASELJA		
	Glavni grad (1)	Makroregi. centar (2)	Regionalni centar (jači/slabiji) (3)	Subregionalni centar (jači/slabiji) (4)	Područni centar (jači/slabiji) (5)	Lokalni centar (jači/slabiji) (6)	Jače funkcionalno opremljena naselja (7)	Slabije fun. opremljena naselja i naselja bez funkcija (8)	Ukupno naselja (1-8)
Gorska Hrvatska				7 (2 / 5)	11 (5 / 6)	19 11 / 8	14	509	560
Istočna Hrvatska		1	4 (1 / 3)	12 (8 / 4)	63 (23 / 40)	84 (40 / 44)	46	647	857
Južno hrvatsko primorje		1	3 (2 / 1)	25 (8 / 17)	62 (23/39)	78 (28 / 50)	66	721	956
Sjeverno hrvatsko primorje		1	1 (1 / 0)	16 (7 / 8)	39 (20 / 20)	38 (16 / 22)	27	866	988
Središnja Hrvatska	1		8 (3 / 5)	36 (13 / 23)	113 (39 / 74)	98 (50 / 48)	79	3063	3398
HRVATSKA	1	3	16 (7 / 9)	95 (38 / 57)	289 110 / 179	317 145 / 172	232	5806	6759

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Sažetu regionalnu analizu sustava središnjih naselja možemo započeti citiranjem *Strategije prostornog uređenja Republike Hrvatske*: »Postojeća struktura i sustav naselja čini dobar temelj da se u Hrvatskoj ostvari policentričan razvitak u svim regijama. Strategija prostornog uređenja dijeli središnja naselja na veći broj kategorija te preporuča da se određena središta trebaju razvijati zajednički, međusobno povezano i usklađeno unutar metropolitanskih područja, gradskih regija ili kao konurbacije, dijeleći međusobno funkcije svojstvene za odgovarajuće kategorije središnjih naselja» (Radica i dr., 1997:84). Postojeća struktura i sustav naselja možda i čine dobar temelj, ali prostorna distribucija središnjih naselja svih stupnjeva centraliteta pokazuje da smo daleko od policentričnog razvoja naše države.

U 721 centralnom naselju Hrvatske živi 3.101.520 stanovnika (ona čine 10,7 % svih naselja sa 69,9 % stanovnika Hrvatske) (tab. 90 i 91). Još nešto manje od 20 % naselja Hrvatske ima barem jednu od ovih funkcija: zdravstvenu ambulantu, školu ili poštu. Preostalih 70,9 % naselja nema ni jednu od spomenutih funkcija, izuzev prodavaonice koju posjeduje 2895 naselja u Hrvatskoj, odnosno 42,6 % cijelog naseljskog skupa. Neravnomjernost sustava središnjih naselja ocrtava se u dvije dimenzije. Prvu čini sam broj centralnih naselja te udio stanovnika koji u njima žive, a drugu njihova hijerarhija. Već površnim pogledom na mrežu središnjih naselja vidljivo je kako je ona najrjeđa u Gorskoj i južnom dijelu Središnje Hrvatske, a najgušća u sjevernom i sjeverozapadnom dijelu Središnje te krajnjem istočnom dijelu Istočne Hrvatske. To je, s obzirom na prirodno-geografska obilježja prostora, gustoću naseljenosti te broj i razmještaj naselja i očekivano. U Gorskoj Hrvatskoj, koja zauzima nešto manje od sedmine teritorija Hrvatske, nalazi se samo oko dvadesetine svih centralnih naselja, što je veliki negativni nerazmjer u odnosu na površinu i broj centralnih naselja ostalih regija. U njima je udio površine nekoliko postotaka manji od udjela broja centralnih naselja. Mreža središnjih naselja prekriva teritorij i zato smatramo opravdanim uspoređivati odnos površine i broja takvih naselja, ali i analiza broja stanovnika ukazuje na isto stanje: u centralnim naseljima Gorske Hrvatske živi najmanji udio njenog stanovništva - 55,8 %, slijedi Središnja Hrvatska sa 65,5 % a najveći, približno jednak udio stanovništva, oko tri četvrtine, živi u središnjim naseljima ostale tri regije (tab. 91 i 92).

Tab. 91. Broj stanovnika prema stupnjevima centraliteta, po regijama

CENTRALNA NASELJA							OSTALA NASELJA		
	Glavni grad (1)	Makroregi. centar (2)	Regionalni centar (jači/slabiji) (3)	Subregionalni centar (jači/slabiji) (4)	Područni centar (jači/slabiji) (5)	Lokalni centar (jači/slabiji) (6)	Jače funkcionalno opremljena naselja (7)	Slabije fun. opremljena naselja i naselja bez funkcija (8)	Ukupno naselja (1-8)
Gorska Hrvatska		0	0	28.375 (14.800 / 13.575)	13.299 (7096 / 6203)	11.106 (7070 / 4036)	5098	36.801	94.679
Istočna Hrvatska		90.411	142.950 (58642 / 84308)	111.127 (90.299 / 20.828)	169.715 (88.044 / 81.671)	102.512 (56.440 / 46.072)	33.063	171.851	821.629
Južno hrvatsko primorje		175.140	137.052 (99.992 / 37.060)	151.318 (78.206 / 73.112)	116.156 (37.888 / 78.268)	66.063 (29.296 / 36.767)	42.842	163.925	852.496
Sjeverno hrvatsko primorje		143.800	58.594 (58.594 / 0)	84.751 (59.545 / 25.206)	61.608 (41.387 / 20.221)	20.158 (8346 / 11.812)	13.754	120.613	503.278
Središnja Hrvatska	691.724	0	244.611 (106.306 / 138.305)	242.446 (157.108 / 85.338)	168.367 (75.267 / 93.100)	70.237 (38.178 / 32.059)	59.310	688.683	2.165.378
HRVATSKA	691.724	409.351	583.207	618.017	529.145	270.076	154.067	1.181.873	4.437.460

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Tab. 92. Udio stanovnika prema stupnjevima centraliteta, po regijama

CENTRALNA NASELJA							OSTALA NASELJA		
	Glavni grad (1)	Makroregi. centar (2)	Regionalni centar (jači/slabiji) (3)	Subregionalni centar (jači/slabiji) (4)	Područni centar (jači/slabiji) (5)	Lokalni centar (jači/slabiji) (6)	Jače funkcionalno opremljena naselja (7)	Slabije fun. opremljena naselja i naselja bez funkcija (8)	Ukupno naselja (1-8)
Gorska Hrvatska	0,0	0,0	0,0	29,9 (15,6 / 14,3)	14,1 (7,5 / 6,6)	11,8 (7,5 / 4,3)	5,4	38,9	100,0
Istočna Hrvatska	0,0	11,0	17,4	13,5 (11,0 / 2,5)	20,6 (10,7 / 9,9)	12,5 (6,9 / 5,6)	4,0	20,9	100,0
Južno hrvatsko primorje	0,0	20,5	16,1	17,8 (9,2 / 8,6)	13,6 (4,4 / 9,2)	7,7 (3,4 / 4,3)	5,0	19,2	100,0
Sjeverno hrvatsko primorje	0,0	28,6	11,6	16,8 (11,8 / 5,0)	12,2 (8,2 / 4,0)	4,0 (1,7 / 2,3)	2,7	24,0	100,0
Središnja Hrvatska	31,9	0,0	11,3	11,2 (7,3 / 3,9)	7,8 (3,5 / 4,3)	3,3 (1,8 / 1,5)	2,7	31,8	100,0
HRVATSKA	15,6	9,2	13,1 (7,3/5,9)	13,9 (9,0 / 4,9)	11,9 (5,6 / 6,3)	6,0 (3,1 / 2,9)	3,5	26,6	100,0

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

U svim dosad analiziranim varijablama najčešće su se Gorska Hrvatska te ostali dijelovi brdsko-planinskih područja Hrvatske isticali kao izrazito negativni polovi demografskih kretanja i opće razvijenosti. Kao uzorke spominjali smo i nedostatak pravog regionalnog centra, te slabost nodalno-funkcionalne organizacije prostora. Ti elementi čine drugu dimenziju neravnomjernosti sustava središnjih naselja.

Gorska Hrvatska, sa 37 centralnih naselja, u gravitacijskom je smislu podijeljena uglavnom na utjecaj Zagreba i Rijeke, na najvišoj makroregionalnoj razini, dok od regionalnih centara važan utjecaj imaju Zadar i Karlovac. Sve su to centri izvan same regije – najjači centar Gorske Hrvatske, Gospić, bez obzira na status županijskog sjedišta te razvijenost funkcija, jednostavno nema potrebnu snagu regionalnog centra. Nije ju imao ni prije Domovinskog rata, a njegove posljedice su postojeće stanje još i pogoršale.¹⁶⁵ Uz Gospić, kao jedini jači subregionalni centar ističe se Ogulin. Ocjenjivanje sustava središnjih naselja Gorske Hrvatske, posebno ako centralitet shvatimo u onom širem značenju ukupne važnosti u odnosu na cijelu Hrvatsku, ukazuje da za tu površinom veliku i rijetko naseljenu regiju gotovo treba kreirati vlastite kriterije. Uzimajući u obzir uvjete centraliteta postavljene za sve naselja, čini se kao da je »ljestvica postavljena previsoko«: ne samo Gospić i Ogulin, već i ostala najveća naselja Gorske Hrvatske, slabiji subregionalni centri koji, u nedostatku centara višeg reda preuzimaju njihovu ulogu, i brojem stanovnika i prema ukupnom gravitacijskom potencijalu među niže su rangiranim u odnosu na ostale regije koje imaju pravilniji sustav. Čak je i priličan broj područnih centara drugih regija, dakle slabije funkcionalno opremljenih naselja, prema ukupnom gravitacijskom potencijalu »iznad« subregionalnih centara Gorske Hrvatske. To posebno vrijedi za Gračac i očekivano, brojem stanovnika vrlo malen, ali zastupljenošću funkcijama značajan Čabar.¹⁶⁶

Po unutarregionalnim razlikama ističe se Središnja Hrvatska, polarizacija je u njoj vrlo izražena. U toj regiji nalazi se 256, odnosno 35,5 % svih centralnih naselja u Hrvatskoj. Gotovo trećina stanovništva živi u Zagrebu, naselju najvišeg stupnja centraliteta. Sam Grad Zagreb (uključujući Sesvete) i Zagrebačka županija vrlo su gusto premreženi i čine koncentraciju od 55 centralnih naselja među kojima se ističe Velika Gorica, očekivano zbog blizine Zagreba funkcijama slabije opremljen regionalni centar. Ta se koncentracija središnjih naselja od zagrebačkog prstena širi prvenstveno na sjever. Krapinsko-zagorska, Varaždinska i Međimurska su površinom, uz Grad Zagreb, najmanje hrvatske županije, a istovremeno svaka od njih ima barem jednako, čak i nešto više centralnih naselja nego površinom tri i više puta veće Sisačko-moslavačka i Karlovačka županija (tab. 97). Po udjelu centralnih naselja u ukupnom broju svih naselja u Središnjoj se Hrvatskoj posebno ističe Međimurska županija s 19,5 % (tab. 97). O razlozima takvog prostornog razmještaja naselja u tradicionalno vrlo napućenom Hrvatskom zagorju, Varaždinskoj Podravini i Međimurju s jedne, te rjeđoj naseljskoj mreži u prostoru Karlovačkog Pukoplja, Korduna i Banovine s druge strane već je bilo riječi. Osnovu mreže, uz Zagreb, čine regionalni centri od kojih su tri jača (Varaždin, Karlovac i Čakovec) i četiri slabija (Sisak, Bjelovar, Koprivnica i Virovitica). Ovakva diferencijacija regionalnih centara s obzirom na ukupni gravitacijski potencijal ne iznenađuje. Dosadašnja su istraživanja pokazala kako su se navedeni gradovi razvijali u drugačijim okolnostima urbanizacije i industrijalizacije: Bjelovar se razvijao »u sjeni razvijenoga makroregionalnog središta, u međuprostoru prometnih koridora, kao slabije razvijen regionalni centar«, Virovitica »kao mikroregionalno središte izrazito periferne regije, u zoni preklapanja gravitacijskih utjecaja Zagreba i Osijeka«, a Čakovec je s druge strane zahvatio »razmjerno brza industrijalizacija« (Pejnović, 2004:708-709), što je uz funkcionalnu povezanost s tradicionalnim industrijskim centrom sjeverne Hrvatske, Varaždinom (prehrambena, tekstilna industrija), pridonijelo razvoju oba grada. Utjecalo je to i na njihova gravitacijska područja o kojima danas umnogome ovisi i snaga centara: od županija Središnje Hrvatske depopulacijom su posljednje zahvaćene upravo Varaždinska i Međimurska (1991.-2001.), a i tada je indeks promjene u njima bio najniži u odnosu na ostale županije ove regije (Pejnović, 2004:708-709). Od županijskih sjedišta status regionalnog centra nema Krapina. Ona je ujedno i najmanje županijsko sjedište u Hrvatskoj. Iako je tradicionalni centar Hrvatskog zagorja, nije se uspjela nametnuti i kao vodeći, što zbog blizine Zagreba što dijeleći dio važnijih centralnih funkcija s ostalim naseljima, prvenstveno s prometno bolje položenim Zabokom (opća bolnica) te sa Zlatarom (županijski sud).

165 Pejnović (2004) pišući o depopulaciji županija između 1961. i 1971. piše: »Poseban je pak slučaj Gospić...koji je okupljao prostranu ličku regiju (gotovo 10% površine Hrvatske), koja je uz to i područje s najvećim problemima. Pritom, jedva je udovoljavao kriteriju za mikroregionalno središte«.

166 Čabar je posebno zanimljiv slučaj jer iako brojem stanovnika vrlo malo centralno naselje (511 st., 2001.), funkcijama nadilazi status lokalnog pa čak i područnog centra. U njemu postoji i osnovna i srednja škola, ordinacija opće medicine i stomatolog, poslovnica banke i FINE. Sjedište je i upravnog grada, a ne općine. To je posve logično s obzirom na usitnjenu i disperznu naseljenost ovog planinskog i šumovitog kuta Hrvatske u kojem se zbog konfiguracije terena do Delnica na udaljenosti od 45 kilometara putuje oko 75 minuta. Čabar je i do 1990. bio sjedište tadašnje istoimene općine. Sve su to razlozi da je i »mali« Čabar zadovoljio kriterije da bude uvršten među slabije subregionalne centre nepotpunog centraliteta.

Tab. 93. Središnja naselja Gorske Hrvatske (do razine subregionalnog centra)

Makroregionalni centar	-
Regionalni centar	-
Subregionalni centar	Gospić 6088 st. (6,9), Ogulin 8712 st. (4,1) ----- slabiji ----- Otočac 4354 st. (2,1), Delnice 4451 st. (1,6), Korenica 1570 st. (1,2), Gračac 2689 st. (0,8), -----nepotpuni centralitet----- Čabar 511 st. (0,7)

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u Izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Tab. 94. Središnja naselja Središnje Hrvatske (do razine subregionalnog centra)

Makroregionalni centar	Zagreb 691.724 st. (196,4)
Regionalni centar	Varaždin 41.434 st. (24,1), Karlovac 49.082 st. (16,3), Čakovec 15.790 st. (15,9) ----- slabiji ----- Sisak 36 785 st. (15,2), Bjelovar 27 783 st. (13,2), Koprivnica 24 809 st. (13,2), Virovitica 15 589 st. (9,8), Velika Gorica 33 339 st. (7,9)
Subregionalni centar	Krapina 4 647 st. (5,6), Samobor 15 147 st. (4,9), Kutina 14 814 st. (4,8), Zabok 2 859 st. (4,6), Križevci 11 541 st. (4,4), Sesvete 44 914 st. (3,8), Zaprešić 17 538 (3,3), Petrinja 13 801 (3,3), Ludbreg 3 465 st. (3,3), Daruvar 9 815 st. (3,1), Ivanić-Grad 7 714 st. (3,0), Ivanec 5 434 st. (2,9), Jastrebarsko 5 419 st. (2,8) ----- slabiji ----- Đurđevac 6 616 st. (2,5), Pakrac 4 772 st. (2,4), Zlatar 2 889 st. (2,4), Duga Resa 6 601 st. (2,4), Vrbovec 4 862 st. (2,4), Novi Marof 1 981 st. (2,3), Dugo Selo 8 880 st. (2,3), Garešnica 4 252 st. (2,1), Sveti Ivan Zelina 2 772 st. (2,1), Novska 7 270 st. (2,0), Prelog 4 288 st. (1,7), Čazma 2 878 st. (1,6), Slunj 1 776 st. (1,5), Glina 3 116 st. (1,5), Ozalj 1 164 st. (1,4), Pregrada 1 654 st. (1,4), Pitomača 5 712 st. (1,3), Grubišno Polje 3 171 st. (1,3), Oroslavje 3 420 st. (1,3), Hrvatska Kostajnica 1 993 st. (1,1), Topusko 798 st. (0,8), Bedekovčina 3 486 st. (0,7), Konjščina 987 st. (0,4)

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u Izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Tab. 95. Središnja naselja Istočne Hrvatske (do razine subregionalnog centra)

Makroregionalni centar	Osijek 90 411 st. (33,6)
Regionalni centar	Slavonski Brod 58 642 st. (18,5) ---slabiji--- Vinkovci 33 239 st. (12,2), Požega 20 943 st. (11,4), Vukovar 30 126 st. (9,5)
Subregionalni centar	Đakovo 20 912 st. (6,7), Nova Gradiška 13 264 st. (5,8), Našice 8 173 st. (4,8), Županja 13 775 st. (3,7), Slatina 10 920 st. (3,2), Beli Manastir 8 671 st. (2,9), Donji Miholjac 6 680 st. (2,6), Valpovo 7 904 st. (2,6), ---slabiji--- Orahovica 4 262 st. (1,9), Beliše 7 197 st. (1,7), Ilok 5 897 st. (1,5), Đurđenovac 3 472 st. (0,8)

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u Izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Tab. 96. Središnja naselja Sjevernog hrvatskog primorja (do razine subregionalnog centra)

Makroregionalni centar	Rijeka 143 800 st. (42,6)
Regionalni centar	Pula 58 594 st. (22,7)
Subregionalni centar	Poreč 10 448 st. (6,5), Pazin 4 986 st. (5,3), Opatija 7 850 st. (4,6), Rovinj 13 467 st. (4,5), Umag 7 769 st. (3,3), Labin 7 904 st. (3,2), Crikvenica 7 121 st. (2,6) ----- slabiji ----- Krak 3 364 st. (2,2), Mali Lošinj 6 296 st. (2,0), Senj 5 491 st. (1,8), Buje 3 001 st. (1,8), Buzet 1 721 st. (1,7), Novalja 2 078 st. (1,5), Rab 554 st. (1,4), Pag 2 701 st. (1,3)

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u Izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

U Istočnoj Hrvatskoj nalazi se 164 centralnih naselja, a stavimo li taj broj u odnos s ukupnim brojem svih mjesta ove regije, dobit ćemo udio od visokih 19,1 %, najvišu vrijednost u Hrvatskoj. To je prvenstveno odraz veličinske distribucije: ova regija ima najmanje udjele patuljastih, sitnih i malih naselja (do 500 st.), a najveći udio srednjih i velikih naselja u Hrvatskoj.¹⁶⁷ Velika sela naslijeđe su historijsko-geografskog razvoja naseljske mreže Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srijema i rezultat vrednovanja njene bogate prirodne osnove, posebno visokoplodnih tala u agrarnom društvu, kada je poljoprivreda činila osnovu hrvatskog gospodarstva. Planskim kolonizacijama i individualnim doseljavanjem taj je prostor populacijski jačao od druge polovice 19. pa sve do pedesetih godina 20. stoljeća. Agrarno prenapučeni krški, pretežito stočarski krajeva Dalmacije, Like, Gorskog kotara, ali i gusto naseljeni dijelovi Hrvatskog zagorja i Međimurja, »dugo su biološki osvježavali Istočnu Hrvatsku« (Akrap, 2002:59). Veća naselja, u pravilu, imaju i višu razinu funkcionalne opremljenosti,¹⁶⁸ pa osim što se ističe visokim udjelom centralnih naselja (što je posebno vidljivo u Vukovarsko-srijemskoj županiji u kojoj centralna naselja čine čak 61,5 % svih naselja), Istočna Hrvatska odstupa i od pravila da se broj stanovnika smanjuje s padom stupnja centraliteta, od razine subregionalnog centra naniže. Naime, u ovoj regiji najveći broj stanovnika živi u područnim centrima. Odradilo se to i na vodeći centar regije, Osijek u kojem živi 11 % ukupnog stanovništva regije, što je najmanji udio u odnosu na ostale centre istoga stupnja.¹⁶⁹ Polarizacija u gustoći i hijerarhiji centralnih naselja ipak je vidljiva: istočni dijelovi regije, te potez linearne urbanizacije duž posavskog i podravskog longitudinalnog prometnog pravca imaju zgusnutiju mrežu centara veće funkcionalne važnosti u odnosu na zapadnu Slavoniju i brdsko-planinski prostor slavonskog gorja.¹⁷⁰ Nakon Osijeka, osnovu mrežu čini Slavonski Brod kao jači, te Vinkovci, Požega i Vukovar kao slabiji regionalni centri. Posljednja tri grada vrijednošću ukupnog gravitacijskog potencijala nalaze se na začelju ljestvice regionalnih centara. Posljedica je to svakako i gospodarskog nazadovanja i osiromašivanja regije u ratnom i poratnom periodu borbe za hrvatsku neovisnost, ali i kompleksa negativnih procesa kojima je zahvaćen ovaj dio Hrvatske u tranzicijskom razdoblju (Štambuk i Šundalić, 2003).

Sjeverno hrvatsko primorje je najurbaniziranija hrvatska regija (u smislu udjela gradskog stanovništva), no istovremeno je, nakon Gorske Hrvatske (76,6 %), vodeća po udjelu patuljastih i malih naselja (do 200 st.) u ukupnom broju (72,6 %) i to prvenstveno zahvaljujući vrlo usitnjenosti naseljenosti Istre. Zbog toga je udio stanovništva koje živi u centralnim naseljima natprosječan u odnosu na Hrvatsku (73,3%), ali je udio centralnih naselja ispod prosjeka države (9,6 %). Ukupan broj centralnih naselja je 95. Vodeći centar je Rijeka u kojoj živi nešto više od četvrtine žitelja regije, a kao jedini centar regionalne važnosti ističe se Pula, koja je prema ukupnom gravitacijskom potencijalu rangirana među tri vodeća hrvatska regionalna centra (uz malo zaostajanje u odnosu na Zadar i Varaždin). U njoj živi 11,6 % stanovništva pa je po udjelu stanovništva koje živi u makroregionalnim i regionalnim centrima Sjeverno hrvatsko primorje vodeća regija Hrvatske. Izuzev Pazina, županijskog sjedišta subregionalnog značenja, i Labina, svi se jači subregionalni centri nalaze na obali (Poreč, Opatija, Umag i Crikvenica) baš kao i većina slabijih subregionalnih centara. Tom redu centraliteta pripadaju i vodeći otočni centri: Krk, Mali Lošinj, Novalja, Rab i Pag. Jednaka situacija je i na razini područnih centara: od 20 jačih, 13 je obalnih naselja, a među preostalim sedam nalazi se čak četiri naselja u prigradskoj zoni Rijeke (Matulji, Viškovo, Čavle i Kastav). Osim naslijeđene naseljske mreže, to je prvenstveno odraz polarizacije na relaciji unutrašnjost/zaleđe – obala koja je od sredine prošlog stoljeća zahvaljujući premještanju težišta gospodarskog razvoja, najprije zbog razvoja industrije, a potom turizma, sve više jačala. Unutrašnjost i zaleđe se demografski prazne, a priobalje urbanizira i napuće.¹⁷¹ Rezultat toga najizraavnije je vidljiv u depopulacijskom pejzažu unutrašnje Istre, vinodolskog zaleđa, unutrašnjosti Cresa, ali je očit i u funkcionalnoj opremljenosti naselja. Istarska je županija primjerice, nakon Karlovačke, županija s najvećim udjelom naselja bez i jedne centralne funkcije, osim eventualno prodavaonice.

167 Do 500 st. ukupno je 64,8 % svih naselja Istočne Hrvatske, od 500 do 10.000 st. 32,4 % svih naselja. Istovjetni prosjeci Hrvatske iznose 79,7 % (do 500 st.) i 18,2 % (od 50 do 10.000).

168 Treba biti oprezan i upozoriti da prigradska naselja, koja su često vrlo velika, zbog blizine grada često izuzev opskrbe ne zadovoljavaju kriterije za lokalni centar.

169 U Zagrebu živi 31,9 %, Splitu 20,5 %, a Rijeci 28,6 % ukupnog stanovništva regija u kojima se nalaze.

170 Požeško-slavonska te Virovitičko-podravska županija koje dobrim dijelom obuhvaćaju spomenute prostore slabije naseljske mreže imaju primjerice samo 4,0% i 9,5 % centralnih u ukupnom broju naselja (tab).

171 Zupanc piše: »Prvi poslijeratni popis stanovništva iz 1948. g. zabilježio je brojnu napučenost unutrašnje Istre u odnosu na priobalnu. Omjer je tada iznosio 57,8 % naprama 42,2 %. Tada je primjerice, na područjima gradova Buzet i Poreč živio otprilike jednak broj stanovnika, da bi danas (2001. g.) Poreč bio gotovo tri puta napučeniji. Prvi popis stanovništva koji je otkrio novu, dakle obrnutu situaciju jest onaj iz 1961. kada je u priobalnoj Istri živjelo 51,9 %, a u unutrašnjoj 48,1 % stanovništva Istre. Trend se nastavio i u idućim međupopisima tako da danas (popis iz 2001. g.) u unutrašnjoj Istri živi manje od trećine (31,3 %) stanovništva Istre. U Puli i općini Medulin danas «živi» jedna unutrašnja Istra (Zupanc, 2004).

Tab. 97. *Naselja prema zastupljenosti centralnih funkcija, udio u ukupnom broju naselja po županijama*

	Centralna naselja (1)	Funkcionalno jače opremljena naselja (2)	Naselje s barem 1 funkcijom (sa ili bez prodavaonice) (3)	Naselje bez i jedne centralne funkcije (sa ili bez prodavaonice) (4)
Zagrebačka	6,6	2,6	12,5	78,3
Krapinsko-zagorska	7,8	1,9	12,3	78,0
Sisačko-moslavačka	5,5	1,1	13,2	80,3
Karlovačka	4,6	0,9	6,9	87,5
Varaždinska	10,6	3,0	12,6	73,8
Koprivničko-križevačka	9,8	3,4	18,6	68,2
Bjelovarsko-bilogorska	8,4	2,8	20,4	68,4
Primorsko-goranska	10,8	4,1	8,2	76,9
Ličko-senjska	6,7	4,4	11,1	77,8
Virovitičko-podravska	9,5	4,2	26,8	59,5
Požeško-slavonska	4,0	2,2	16,2	77,6
Brodsko-posavska	17,8	5,4	35,7	41,1
Zadarska	19,0	2,3	25,3	53,4
Osječko-baranjska	23,1	7,6	29,2	40,2
Šibensko-kninska	12,2	4,6	12,2	70,9
Vukovarsko-srijemska	61,2	10,6	20,0	8,2
Splitsko-dalmatinska	19,9	9,5	25,3	45,2
Istarska	6,9	1,1	6,5	85,5
Dubrovačko-neretvanska	15,0	7,9	13,7	63,4
Međimurska	19,5	1,6	23,4	55,5
Grad Zagreb	12,9	8,6	21,4	57,1
HRVATSKA	10,7	3,4	15,0	70,9

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Dalmacija ili Južno hrvatsko primorje u nodalno-funkcionalnom smislu pripada Splitskoj makroregiji. U Splitu živi petina stanovništva regije. Mediteranska urbana tradicija, posebno na otocima, ima odraz i u suvremenoj naseljskoj mreži malih gradova, a litoralizacija je s druge strane pridonijela brojčanom jačanju obalnih naselja u drugoj polovici 20. stoljeća, rezultirajući činjenicom da poslije Istočne Hrvatske ta regija ima najmanje naselja do 500 st., te da u njima živi i najmanji udio stanovnika regije. Zbog toga je i udio centralnih naselja znatno veći od prosjeka Hrvatske i iznosi 17,7 %, a u njima žive tri četvrtine svih žitelja. Osim Splita, posebno mjesto u sustavu središnjih naselja Dalmacije svakako ima Zadar, i brojem stanovnika, ali i vrijednošću ukupnog gravitacijskog potencijala, prvi regionalni centar Hrvatske koji je u proteklom desetljećima napredovao znatno dinamičnije od danas gotovo dvostruko manjeg Šibenika.¹⁷² Uz spomenute, regionalni centar Južnog hrvatskog primorja

¹⁷² Navodimo opširniju elaboraciju J. Faričića o toj, s aspekta regionalnog razvoja, izuzetno zanimljivoj temi (izostavljene reference). »Zadar i Šibenik neposredno poslije Drugoga svjetskog rata bili su podjednako veliki gradovi, s time da je Zadar bio strahovito porušen u ratnim zbivanjima i, praktički, gospodarski mrtav grad, dok je Šibenik mogao bez većih diskordancija nastaviti kontinuirani razvitak započet u međuratnom razdoblju. Šibenik je imao i bolje prometne veze sa zaleđem (posebice u pogledu željezničkog prometa). Očekivao se gotovo usporedni gospodarski razvitak tih dvaju gradova ali od 60-ih godina 20. st., nakon obnove porušenoga Zadra te njegovoga umrežavanja u prometni sustav Hrvatske izgradnjom cesta, željezničke veze s Kninom (1967.) i zrakoplovne luke (1968.), dolazi do ekonomskog poleta. Razvija se industrija u pojedinim rubnim gradskim četvrtima, a zatim i u industrijsko-lučkoj zoni Gaženica (tvornica za preradu soje, proizvodnja plastičnih masa, prerada ribe i proizvodnja ribljih konzervi, proizvodnja pića te ostala prehrambena industrija). Zadarska industrija snabdijevala se agrarnim proizvodima iz Ravnih kotara, a u manjoj mjeri i sa otoka. Unatoč prevladavajućim procesima deagrarizacije i depopulacije ruralnog prostora u neposrednom

Tab. 98. Središnja naselja Južnog hrvatskog primorja (do razine subregionalnog centra)

Makroregionalni centar	Split 175 140 st. (50,0)
Regionalni centar	Zadar 69 556 st. (24,5), Dubrovnik 30 436 st. (18,5) ----- slabiji ----- Šibenik 37 060 st. (15,2)
Subregionalni centar	Knin 11 128 st. (4,7), Sinj 11 468 st. (4,6), Makarska 13 381 st. (4,0), Trogir 10 907 (3,8), Metković 13 873 st. (3,8), Imotski 4 347 st. (3,2), Ploče 6 537 st. (3,0), Omiš 6 565 st. (2,6) ----- slabiji ----- Solin 15 850 st. (2,4), Korčula 3 126 st. (2,3), Biograd na Moru 5 259 st. (2,0), Drniš st. 3 332 (1,9), Benkovac 2 622 st. (1,6), Vela Luka 4 380 st. (1,5), Vodice 6 116 st. (1,5), Supetar 3 016 st. (1,5), Kaštel Sućurac 6 236 st. (1,4), Vrgorac 2 188 st. (1,4), Blato 3 659 st. (1,3), Hvar 3 672 st. (1,3), Opuzen 2 730 st. (0,9), Vis 1 776 st. (0,8), Obrovac st. 1 055 (0,8), Bol 1 647 st. (0,7), Kaštel Stari 6 448 st. (0,6)

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u Izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

je i Dubrovnik, koji visoko pozicioniranje u odnosu na ostale u Hrvatskoj temelji na razvijenosti funkcija (uz dvostruko veći Zadar i Pulu jedini regionalni centar sa sveučilištem), te činjenicom da je zbog prometne izoliranosti cirkulacija zaposlenih iz Dubrovnika u druge centre rada, u apsolutnom iznosu, jednaka onoj iz manjih županijskih središta Požege ili Virovitice, time na neki način jačajući njegovu ulogu. Iako su dakle i makroregionalni i svi regionalni centri na obali (tab. 98), primjetna razlika u odnosu na Sjeverno hrvatsko primorje je veća zastupljenost subregionalnih centara u prostranijem zaleđu: Knin, Sinj, Imotski od jačih te Drniš, Benkovac, Vrgorac i Obrovac od slabijih.

Osvrnimo se na kraju i na polarizaciju u funkcionalnoj opremljenosti urbanih i ruralnih naselja.

Ona je posve očekivana s obzirom na značaj i ulogu gradskih naselja u organizaciji prostora, no ipak se nameće pitanje u kojoj su mjeri ruralna područja opremljena najosnovnijim funkcijama poput zdravstvene ambulante, škole ili pošte. Drugo važno pitanje, o kojem ćemo govoriti u nastavku, je u kojoj su mjeri te i ostale funkcije dostupne žiteljima sela i ostalih ruralnih naselja, ako ih već ne posjeduju u mjestu stanovanja. Naselja koja smo izdvojili kao ruralna čine oko četiri petine središnjih naselja Hrvatske (586 od 721). Na hijerarhijskoj ljestvici pojavljuju se od razine slabijih subregionalnih centara. Pet je takvih središta u Hrvatskoj (od ukupno pedeset i sedam): Konjščina (987 st.), Čabar (511 st.), Obrovac (1055 st.), Topusko (798 st.) i Ozalj (1164 st.). U slučaju svakog od njih mogli bismo eventualno govoriti i kao malom gradu, no broj stanovnika formalno ih diskvalificira čak i nakon što smo prag s uobičajenih 2000 snizili na 1500. No, treba imati na umu da je Obrovac 1991., prije

zaleđu, poljoprivredna proizvodnja je, u skladu s primjenom suvremene tehnologije, navodnjavanjem i uvođenjem novih sorti, sve do velikosrpske agresije pokazivala određeni napredak, posebice u zoni Vrane i Bašnice. Gospodarskom razvitku Zadra bitno je pridonosio i brodar Jugotanker (sada Tankerska plovdba), a od 70-ih godina sve više i turizam, koji se intenzivno razvijao u samom gradu (nautičke marine, turistički kompleks na Boriku i sl.) te duž cijele ninsko-zadarsko-biogradske rivijere. Izraziti diskontinuitet u gospodarskom razvitku nastupio je za vrijeme velikosrpske agresije kada je Zadar bio pod opsadom, bez vodoopskrbe i s čestim prekidima opskrbe električnom strujom te svakodnevnim granatiranjem, što je uzrokovalo velika ratna stradanja – ljudske žrtve i materijalne štete – u samom gradu i okolici. Ratna događanja ostavila su dubok ožiljak u svekoliki život Zadra i cijele regije. Prostor Sjeverne Dalmacije nakon završetka vojno-redarstvenih akcija Maslenica i Oluja u cijelosti je integriran u društveni i gospodarski život domovine. Od kraja 90-ih godina 20. st. bitno je ojačala pozicija Zadra u mreži hrvatskih regionalnih središta. Dolazi do oživljavanja pojedinih industrijskih grana, sve veći uspjesi postižu se u turizmu i brodarstvu. Zadarska Tankerska plovdba prema nosivosti brodova čini polovicu cijele hrvatske trgovačke flote. Jedan od pokazatelja gospodarske propulzivnosti Zadra je intenzivna stanogradnja te podizanje velikih trgovačkih centara, koji očito koriste poboljšanje prometnih veza i povećanu potražnju tržišta, osobito tijekom turističke sezone. Urbani krajobraz Zadra danomice se mijenja, što jasno svjedoči o uspješnoj obnovi grada nakon nedavnih ratnih stradanja. Međutim, okolica se oporavlja znatno sporije pa se dodatno produbljuju razlike pola regije i njegove prostrane periferije. Na sličan način u hrvatskom su priobalju tijekom velikosrpske agresije stradali Šibenik i Dubrovnik, simboli obrane domovine u najtežim trenucima. Dok se Dubrovnik uspio relativno brzo obnoviti zahvaljujući ponajprije razvitku turizma, Šibenik se do danas nije gospodarski oporavio. Šibenska industrija (posebice jaka aluminijska industrija i tvornica ferolegura, brodogradilni zavod, proizvodnja pića i dr.) u kojoj se do Domovinskog rata zapošljavao velik udio aktivnog stanovništva grada i okolice, već je neposredno pred početak velikosrpske agresije proživljavala krizu, a ratna stradanja samo su dodatno pogoršala zatečene gospodarske prilike. Poslije 1995. dio teške industrije se ugasio (tvornica ferolegura), propala je jedina broderska tvrtka, dok preostale tvrtke posluju sa znatnim teškoćama (veliki gubitci, otpuštanje viška djelatnika i sl.). Šibenik se poradi toga znatno deindustrijalizirao, a planirana je orijentacija na razvitak turizma, koja koristi vlastitu bogatu kulturno-povijesnu baštinu, blizinu Kornata i Krke, dvaju atraktivnih nacionalnih parkova te brojne mogućnosti vrlo razvedene obalne crte, posebice u primoštensko-rogozničkom kraju. Planirana izgradnja elitne marine te restrukturiranje postojeće industrije u sofisticiranu proizvodnju visokokvalitetnih proizvoda, uz očekivano katalizirajuće djelovanje izgradnje cestovne infrastrukture (Šibenik je grad najbliže položen autocesti Zagreb – Split), mogu rezultirati ponovnim gospodarskim oživljavanjem tog regionalnog središta« (Faričić, 2006:85-87)

Tab. 99. Središnja naselja Hrvatske po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Glavni grad	Makroreg. centar	Reg. centar (jači)	Reg. centar (slabiji)	Subreg. centar (jači)	Subreg. centar (slabiji)	Područni centar (jači)	Područni centar (slabiji)	Lokalni centar (jači)	Lokalni centar (slabiji)	UKUPNO centralna naselja
Gorska Hrvatska	0	0	0	0	2	5	5	6	11	8	37
URBANO	0	0	0	0	2	4	0	0	0	0	6
RURALNO i URBANIZIRANO	0	0	0	0	0	1	5	6	11	8	31
Istočna Hrvatska	0	1	1	3	8	4	23	40	40	44	164
URBANO	0	1	1	3	8	4	5	0	0	0	22
RURALNO i URBANIZIRANO	0	0	0	0	0	0	18	40	40	44	142
Južno hrvatsko primorje	0	1	2	1	8	17	23	39	28	50	169
URBANO	0	1	2	1	8	16	4	2	1	1	36
RURALNO i URBANIZIRANO	0	0	0	0	0	1	19	37	27	49	133
Sjeverno hrvatsko primorje	0	1	1	0	7	8	20	20	16	22	95
URBANO	0	1	1	0	7	8	9	0	0	0	26
RURALNO i URBANIZIRANO	0	0	0	0	0	0	11	20	16	22	69
Središnja Hrvatska	1	0	3	5	13	23	39	74	50	48	256
URBANO	1	0	3	5	13	20	3	0	0	0	45
RURALNO i URBANIZIRANO	0	0	0	0	0	3	36	74	50	48	211
Hrvatska	1	3	7	9	38	57	110	179	145	172	721
URBANO	1	3	7	9	38	52	21	2	1	1	135
RURALNO i URBANIZIRANO	0	0	0	0	0	5	89	177	144	171	586

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u Izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

Domovinskog rata koji je izravno utjecao na pad broja stanovnika, imao 1660, a Topusko 1587 stanovnika. U svakom slučaju radi se o manjim, ali za svoj kraj značajnim manjim središtima sa srednjom školom (izuzev Ozlja). U sljedećem stupnju centralnih naselja ona ruralna dominiraju: od 110 jačih područnih centara 89 su ruralna naselja, a od 179 slabijih područnih centara gotovo svi, njih 177. Ta se dominacija logično nastavlja i na razini lokalnih centara.¹⁷³ Na razini jačih područnih centara mogu se zamijetiti nešto izraženije razlike u regionalnoj distribuciji ruralnih odnosno urbanih naselja. Na Sjevernom hrvatskom primorju čak je 9 od 20 gradskih naselja spomenutog reda centraliteta, što je puno viši udio nego u ostalim regijama. Riječ je uglavnom o naseljima u neposrednoj blizini Rijeke (Matulji, Viškovo, Čavle, Kastav) i Pule (Medulin) te u visokourbaniziranoj zoni opatijskog primorja (Lovran) i zapadne obale Istre (Novigrad, Vrsar), dakle u zonama utjecaja većih urbanih centara gdje ova urbana naselja nisu »imala« potrebe razviti funkcije višeg stupnja.

Zaključimo, oduzmemo li od ukupno 6620 ruralnih naselja u Hrvatskoj 586 centralnih i 230 jače funkcionalno opremljenih naselja, preostaje skup od 5804 ruralnih naselja koja smo nazvali *slabije funkcionalno opremljenim i naseljima bez funkcija* (tab. 100). Ona čine 87,7 % svih ruralnih naselja.¹⁷⁴ Od ta 5804 naselja još 1016 naselja ima

173 Ukupno četiri gradska naselja imaju stupanj slabijih područnih te lokalnih centara. To su Pakoštane, Kaštel Gomilica, Kaštel Lukšić i Kaštel Novi. Sva naselja općine Kaštela izdvojili smo kao gradska jer se radi o fizionomski gotovo u potpunosti sraslim naseljima. No među njima ipak postoje razlike u zastupljenosti pojedinih funkcija što se odražava i u stupnju centraliteta: Kaštel Sućurac i Kaštel Stari su na razini funkcionalne opremljenosti slabijih regionalnih centara, Kaštel Lukšić lokalnog, a Kaštel Novi na razini slabijeg lokalnog centra. Dva gradska naselja su funkcionalno jače opremljena naselja: Kaštel Štafilić i Kaštel Kambelovac. Kamen kod Splita i Banjol kod Raba su funkcionalno slabije opremljena gradska naselja, praktički dijelovi spomenutih gradova.

174 Među njima se nalazi i 105 naselja bez stanovnika 2001.

Tab. 100. Funkcionalna opremljenost naselja Hrvatske, po regijama (urbano/ruralno i urbanizirano)

	Centralna naselja	Jače funkcionalno opremljena naselja (7)	Slabije fun. opremljena naselja i naselja bez funkcija (8)	Ukupno sva naselja
Gorska Hrvatska	37	14	509	560
URBANO	6	0	0	6
RURALNO i URBANIZIRANO	31	14	509	554
Istočna Hrvatska	164	46	647	857
URBANO	22	0	0	22
RURALNO i URBANIZIRANO	142	46	647	835
Južno hrvatsko primorje	169	66	721	956
URBANO	36	2	1	39
RURALNO i URBANIZIRANO	133	64	720	917
Sjeverno hrvatsko primorje	95	27	866	988
URBANO	26	0	1	27
RURALNO i URBANIZIRANO	69	27	865	961
Središnja Hrvatska	256	79	3063	3398
URBANO	45	0	0	45
RURALNO i URBANIZIRANO	211	79	3063	3353
Hrvatska	721	232	5806	6759
URBANO	135	2	2	139
RURALNO i URBANIZIRANO	586	230	5804	6620

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u izvorima podataka; posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku

barem, osim eventualno prodavaonice, i jednu od sljedećih osnovnih funkcija: školu, poštanski ured ili zdravstvenu ambulantu (ali nema sve njih). Time dolazimo do broja (5804 manje 1016) od 4788 odnosno 72,3 % svih ruralnih naselja, koja izuzev eventualno prodavaonice nemaju niti jednu drugu osnovnu funkciju.

Novija istraživanja također ukazuju na vrlo slabu funkcionalnu opremljenost ruralnih naselja. M. Štambuk i A. Mišetić izračunali su da osnovnu školu ima samo 27 % naselja u ruralnim područjima, zdravstvenu ambulantu 11,5 %, stomatološku ordinaciju 6,1 % i poštanski ured 12 %, a u zastupljenosti tih funkcija postoje i znatne regionalne razlike (Štambuk i Mišetić, 2002). Je li to puno ili malo? Od našeg, ipak urbanocentričnog mišljenja, puno je važnije što o tome misle oni koji u ruralnim područjima žive, a velika većina (83,3 %) primjerice ruralnog stanovništva Lonjskog polja smatra da je u njihovom selu izražen problem manjka društvenih sadržaja (kulturni i zdravstveni objekti, škole, vrtići i sl.) (Štambuk i Mišetić, 2002). R. Franić ocjenjuje infrastrukturnu opremljenost hrvatskog sela, posebno socijalnu, nedovoljno razvijenom: smatra kako je »nedostatna zdravstvena zaštita, socijalna skrb za starije, nedostaje mogućnosti za zapošljavanje, nisu svugdje dostupne predškolske i srednjoškolske institucije, loše je organiziran javni prijevoz. Osim toga, velike su regionalne razlike u stupnju razvijenosti gospodarske i socijalne infrastrukture« (Franić, 2006:226). I ta analiza rezultirala je pokazateljima sličnima spomenutim istraživanjima (tab. 101).

Tab. 101. Broj i udio ruralnih i periurbanih naselja s osnovnom školom, poštanskim uredom, ljekarnom, zdravstvenom i stomatološkom ambulantom te poslovnicom banke

	Matične osnovne škole	Područne osnovne škole	Osnovne škole ukupno	Poštanski ured	Ljekarna	Zdravstvena ambulanta	Stomatološka ambulanta	Poslovnica banke
Broj neurbanih naselja	439	1219	1658	807	344	655	398	147
Udio u kupnom broju neurbanih naselja (%)	6,7	18,7	25,4	12,4	5,3	10,1	6,1	2,3

Izvor: v. Određivanje stupnja centraliteta naselja u izvorima podataka

Tab. 102. Funkcionalna opremljenost naselja Hrvatske, po županijama

			CENTRALNA NASELJA			OSTALA NASELJA					
	Glavni grad	Makroreg. centar	Regionalni centar (jači/slabiji)	Subregionalni centar (jači/slabiji)	Područni centar (jači/slabiji)	Lokalni centar (jači/slabiji)	Ukupno centralna naselja (1)	Funkcionalno jače opremljena naselja (2)	Naselje s barem 1 funkcijom (sa ili bez prodavaonice) (3)	Naselje bez i jedne centralne funkcije (sa ili bez prodavaonice) (4)	Ukupno naselja (1+2+3+4)
Zagrebačka			1 (0 / 1)	7 (4 / 3)	19 (3 / 16)	19 10 / 9	46	18	87	546	697
Krapinsko-zagorska				7 (2 / 5)	18 (10 / 8)	8 4 / 4	33	8	52	330	423
Sisačko-moslavačka			1 (0 / 1)	6 (2 / 4)	11 (5 / 6)	7 1 / 6	25	5	60	366	456
Karlovačka			1 (1 / 0)	4 (1 / 3)	7 (2 / 5)	18 9 / 9	30	6	45	568	649
Varaždinska			1 (1 / 0)	3 (2 / 1)	17 (2 / 15)	11 6 / 5	32	9	38	222	301
Koprivničko-križevačka			1 (0 / 1)	2 (1 / 1)	10 (3 / 7)	13 9 / 4	26	9	49	180	264
Bjelovarsko-bilogorska			1 (0 / 1)	4 (1 / 3)	10 (3 / 7)	12 8 / 4	27	9	66	221	323
Primorsko-goranska		1		7 (2 / 5)	26 (16 / 10)	24 9 / 15	58	22	44	412	536
Ličko-senjska				5 (1 / 4)	5 (2 / 3)	7 4 / 3	17	11	28	196	252
Virovitičko-podravska			1 (0 / 1)	3 (1 / 2)	8 (2 / 6)	6 2 / 4	18	8	51	113	190
Požeško-slavonska			1 (0 / 1)	1 (0 / 1)	9 (4 / 5)		11	6	45	215	277
Brodsko-posavska			1 (1 / 0)	1 (1 / 0)	14 (5 / 9)	17 7 / 10	33	10	66	76	185
Zadarska			1 (1 / 0)	5 (0 / 5)	14 (3 / 11)	22 9 / 13	42	5	56	118	221
Osječko-baranjska		1		7 (5 / 2)	16 (4 / 12)	37 20 / 17	61	20	77	106	264
Šibensko-kninska			1 (0 / 1)	3 (1 / 2)	10 (4 / 6)	10 1 / 9	24	9	24	139	196
Vukovarsko-srijemska			2 (0 / 2)	2 (1 / 1)	21 (10 / 11)	27 11 / 16	52	9	17	7	85
Splitsko-dalmatinska		1		13 (5 / 8)	30 (11 / 19)	29 11 / 18	73	35	93	166	367
Istarska			1 (1 / 0)	7 (5 / 2)	18 (7 / 11)	19 11 / 8	45	7	42	554	648
Dubrovačko-neretvanska			1 (1 / 0)	6 (2 / 4)	9 (5 / 4)	18 7 / 11	34	18	31	144	227
Međimurska			1 (1 / 0)	1 (0 / 1)	15 (8 / 7)	8 5 / 3	25	2	30	71	128
Grad Zagreb	1			1 (1 / 0)	2 (1 / 1)	5 1 / 4	9	6	15	40	70
HRVATSKA	1	3	16 (7 / 9)	95 (38 / 57)	289 (110 / 179)	317 145 / 172	721	232	1016	4790	6759

Dakle, prije prelaska na posljednju skupinu varijabli, istaknimo još jednom - stupanj centraliteta naselja, proširen i na funkcionalno jače opremljena naselja (ukupno 953 naselja), bit će korišten kao jedna od varijabli u tipologiji ruralnih područja. Ona su izuzetno važna kako za raspoznavanje tipova ruralnih područja tako i za njihov budući razvoj. Župančić (Župančić, 2005a:652) to ovako sažima: »Ruralna središta, a u prvom redu općinski centri, mogu ispuniti neka očekivanja. Ona su prva 'armatura' seoske naseljske mreže, ali postoje i središta višega reda, s većom odgovornošću za napredak seoskih područja. Ruralno-urbani kontinuum razumijeva središta različitog stupnja razvijenosti i raznovrsnih usluga.« Upravo zato posljednju skupinu varijabli čini dostupnost naselja središtima različitog stupnja centraliteta – bez te analize, smatramo, izgubili bismo vrijedne informacije o povezanosti slabije opremljenih ruralnih naselja s njihovom »armaturom«.

5.3.3.11. DOSTUPNOST CENTRALNIM I FUNKCIONALNO JAČE OPREMLJENIM NASELJIMA

Pitanje dostupnosti je izuzetno kompleksno. Taj pojam obuhvaća niz različitih, međusobno povezanih dimenzija: od pitanja mogućnosti pristupa određenom čvoru u prometnoj mreži do mogućnosti pristupa pripadnika određene socijalne grupe željenoj usluzi. U izradi indikatora dostupnosti za *Istraživački program europskog prostornog planiranja* (SPESP) skupina međunarodnih stručnjaka napravila je pregled češće korištenih dimenzija dostupnosti i njihovih pokazatelja (tab. 104).

S obzirom na svrhu naše analize, a to je ocjena udaljenosti ruralnih naselja do centralnih i ostalih jače funkcionalno opremljenih mjesta, dostupnošću shvaćamo ono što se u izloženom pregledu tiče prvenstveno ove tri dimenzije: impedancija, vrsta prometa te mjerilo. Ključno pitanje koje postavljamo je: u kojoj mjeri se ruralna naselja međusobno razlikuju prema dostupnosti sustavu središnjih naselja? Smatramo da odgovor na to pitanje ovisi prvenstveno o: gustoći i hijerarhiji mreže središnjih naselja, obilježjima prometne mreže te vrsti prijevoznog sredstva.¹⁷⁵ Idealan slučaj bi, dakle, podrazumijevao oblikovan sustav središnjih naselja te potpune informacije o prometnoj mreži i vrsti prometa (gustoća cestovne mreže po kategorijama, broj i lokacija autocestovnih čvorišta, broj željezničkih stanica prema redu vožnje odnosno zaustavljanju vlakova, broj i lokacija stanica javnog i privatnog autobusnog prijevoza, broj i lokacija trajektnih pristaništa s redom vožnje i sl.). No, prostorni obuhvat tipologije (Hrvatska) i prostorna razina (naselje) zahtijevali su redukciju idealnog na mogući pristup koji će rezultirati numeričkom varijablom pogodnom za daljnje analize. Najpogodnijim pokazateljem ocijenjena je dostupnost cestovnom mrežom te pomorskim pravcima između otoka i obale (ili dva i više otoka). Svjesni smo nedostataka takve odluke, posebno s aspekta dostupnosti mreže javnog prometa. Time je u velikoj mjeri određen i sljedeći metodološki korak, odnosno korištenje kompleksnijih indikatora dostupnosti koji za razliku od euklidske udaljenosti između dviju lokaciju koja zanemaruje prometnu mrežu, u obzir uzimaju i neka njena obilježja, odnosno ograničenja kao što su kategorija prometnice, nagibi, maksimalna dopuštena brzina i slično. Ti indikatori, upravo zbog spomenutih ograničenja, u pravilu ne koriste fizičku, kilometarsku udaljenost već dostupnost izražavaju kao »trošak«, najčešće vremenski ili financijski. Odlučili smo se za vremensku dimenziju dostupnosti.

Naredno pitanje je bilo treba li kao pokazatelj izabrati vrijeme potrebno za putovanje od nekog naselja do njemu najbližeg centralnog naselja najnižeg stupnja centraliteta, potom prvog višeg i tako dalje ili pak odrediti maksimalnu vremensku udaljenost (recimo 30 ili 60 minuta) i prikupiti podatke o broju centralnih naselja različitog stupnja centraliteta dostupnih u tom vremenu.¹⁷⁶ Najveći nedostatak prvog pristupa je pretpostavka da je

Tab. 103. Varijable: dostupnost centralnim i funkcionalno jače opremljenim naseljima

UDA_CN1	Broj makroregionalnih centara (uključujući Zagreb) dostupnih u 30 minuta
UDA_CN2	Broj regionalnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN3	Broj subregionalnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN33	Broj izabranih slabijih subregionalnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN4	Broj područnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN5	Broj lokalnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN6	Broj funkcionalno jače opremljenih naselja dostupnih u 30 minuta

Napomena: Zatamnjene varijable korištene su u faktorskoj analizi.

175 Jasno, ovisi i o socio-ekonomskom statusu svakog pojedinca odnosno visini prihoda, posjedovanju automobila, dobi i spolu i nizu ostalih čimbenika iskazanih u tab. 104.

176 U teoriji je prvi pristup poznat pod nazivom »troškovi putovanja«, a drugi »dnevna dostupnost« jer se kao maksimalna vremenska udaljenost u početku takvih analiza koristilo vrijeme od 1 radnog dana kao indikator međusobno vremenske dostupnosti većih europskih gradova. Autorom

Tab. 104. Pokazatelji dostupnosti prema Istraživačkom programu europskog prostornog planiranja (SPESP)

	Dostupnost s aspekta skupina različite visine prihoda Dostupnost s aspekta različitih ekonomskih sektora Dostupnost s aspekta turista
Destinacija	Dostupnost do lokacijskih faktora Dostupnost do turističkih atrakcija
Impedancija	Dostupnost u smislu euklidske udaljenosti Dostupnost u smislu udaljenosti, troškova putovanja i vremena putovanja Dostupnost u smislu pogodnosti, pouzdanosti ili sigurnosti Dostupnost s obzirom na različite mogućnosti apstrakcije prometne mreže Dostupnost s nelinearnom funkcijom aktivnosti Dostupnost s linearnom funkcijom aktivnosti
Ograničenja	Dostupnost s i bez određenih veza (npr. tunela) Dostupnost cestovnim pravcima uključujući nagibe Dostupnost cestovnim pravcima uključujući gužve
Barijere	Dostupnost s obzirom na granične prijelaze Dostupnost s obzirom na jezične i ostale kulturne barijere
Vrsta prometa	Dostupnost s obzirom na kombinaciju cestovnog i željezničkog prometa Dostupnost s obzirom na kombinaciju cestovnog i željezničkog prometa te luka
Modaliteti	Dostupnost mrežom običnih cesta i autocesta Dostupnost mrežom običnih i brzih željeznica Dostupnost mrežom unutrašnjih plovinih putova Multimodalna dostupnost (najbrži pristup)
Mjerilo	Dostupnost regija Dostupnost gradova Dostupnost rasterskih ćelija Prosječna dostupnost svim gradovima jedne države
Nejednakost	Usporedba dostupnosti bogatih i siromašnih regija Usporedba dostupnosti središnjih i perifernih regija Usporedba dostupnosti urbanih i ruralnih područja
Dinamika	Usporedba različitih indikatora dostupnosti u vremenu Analiza konvergencije/divergencije dostupnosti kroz vrijeme

Izvor: SPESP, 2000.

najbliže centralno naselje ono koje stanovnici isključivo posjećuju (što u idealnoj Christallerovoj mreži možda i jest tako), no puno većom manom smatramo činjenicu da, iako nam ukazuje na hijerarhiju, taj pokazatelj ne govori puno o gustoći sustava središnjih naselja jer se uvijek računa udaljenost do samo jednog središta, koji može biti i vrlo udaljeno i stoga vrlo rijetko posjećivano. Drugi pristup nadomješta taj nedostatak jer otkriva ukupan broj svih središta u danom vremenskom radijusu ukazujući time izravno na zastupljenost (gustoću) te hijerarhiju centara, ali to je ujedno i njegov najveći propust: on otkriva sve potencijalne centre dostupne u X minuta, ali ne govori ništa o onima koji se, možda zato što su najbliži, najviše posjećuju, dok neki ostaju možda i nikada posjećeni. Također, određivanjem maksimalne vremenske dostupnosti kao fiksne vrijednosti izražene minutama ili satima, sve lokacije koje su i samo jednu jedinicu preko zadanog maksimuma bivaju izostavljene iz analize. Na kraju je odlučeno u korist drugog pristupa, prvenstveno zbog sličnih varijabli korištenih u analiziranim tipologijama ruralnih područja (vidi tab. 16 i tab. 18). Kao maksimalno vrijeme odabrana je vrijednost od 30 minuta, također u skladu s pokazateljima iz sličnih tipologija te što je jednako važno, činjenicom da je preliminarna vremenska analiza udaljenosti u gradskim regijama Zagreba, Splita, Rijeke i Osijeka ukazivala na to da su naselja koja čine njihove regije, posebno ona koja su izdvojena kao jače i slabije urbanizirana (Klempić, 2008), uglavnom unutar tog vremenskog radijusa.

tom pristupa smatra se Törnquist koji je početkom 1970-ih razvio koncept »kontaknte mreže« temeljene na hipotezi da broj interakcija između gradova mjerenih poslovnim putovanjima može biti dobar indikator njihova položaja u urbanoj hijerarhiji.

Sl. 32. Primjer zone (buffera) od 30 minuta za naselje Supetar na Braču

Analiza vremenske dostupnosti provedena je programom *Network Analyst* unutar paketa ArcGIS 9.2, i to preklapanjem dva sloja podataka: sustava središnjih i funkcionalno jače opremljenih naselja izdvojenih u prethodnom poglavlju (953 naselja) s digitalnim cestovnim atlasom Hrvatske (GISDATA). U postupku ocjenjivanja dostupnosti su kao parametri standardizacije korišteni maksimalna dopuštena brzina prometnice te digitalnim atlasom predefiniran optimalan put između dva naselja. Za svako naselje kreirana je zona (*buffer*) od 30 minuta i potom je presjekom sa skupom središnjih i funkcionalno jačih naselja određen njihov broj u svakom od 6759 *buffera*, uz uvjet da broj dostupnih središta uključuje i samo sebe.¹⁷⁷

Rezultat analize je broj središnjih i funkcionalno jače opremljenih naselja dostupnih u 30 minuta od svakog naselja u Hrvatskoj (u tab. 105 primjer naselja općine Bilje u Baranji).¹⁷⁸

177 Dakle, ako je naselje X jači lokalni centar i u njegovom *bufferu* od 30 minuta ne postoji niti jedan drugo naselje istog stupnja centraliteta, svejedno će u analizi naselje X imati 1 dostupan jači lokalni centar.

178 Osijek kao makroregionalni centar dostupan je svim naseljima, izuzev Tikvešu i Zlatnoj Gredi, nekadašnjim pustarama koje su izvan glavnih prometnica, na lokalnim (zapravo poljskim i šumskim) cestama. Najbliži regionalni centri su Vukovar i Vinkovci, oba izvan 30 minutnog radijusa od bilo kojeg naselja. Naselju Lug, najsjevernije položenom u odnosu na ostala naselja općine dostupan je i subregionalni centar Beli Manastir, itd...

Tab. 105. Dostupnost do centralnih i ostalih funkcionalno jače opremljenih naselja iz naselja općine Bilje

Naselje	Broj makro-regionalnih centara dostupnih u 30 minuta	Broj regionalnih centara dostupnih u 30 minuta	Broj subregionalnih centara dostupnih u 30 minuta	Broj područnih centara dostupnih u 30 minuta	Broj lokalnih centara dostupnih u 30 minuta	Broj funkcionalno jače opremljenih naselja dostupnih u 30 minuta
Bilje	1	0	0	12	3	3
Kopačevo	1	0	0	10	2	2
Kozjak	1	0	0	4	3	2
Lug	1	0	1	8	3	3
Podunavlje	1	0	0	6	1	2
Tikveš	0	0	0	2	1	1
Vardarac	1	0	0	11	3	3
Zlatna Greda	0	0	0	0	1	0

Izvor: autorova analiza prema Digitalnom atlasu Republike Hrvatske, GISDATA

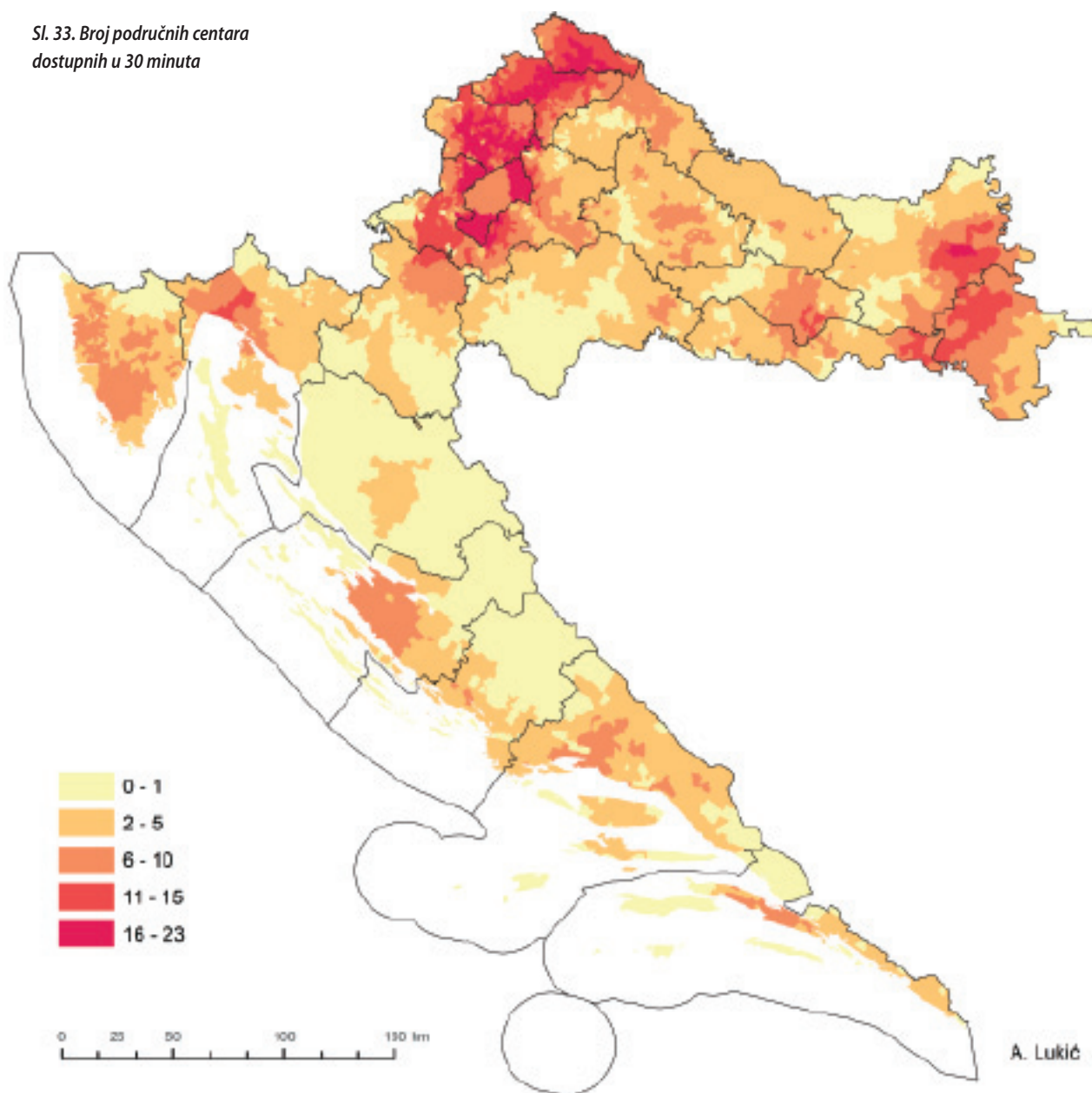
Ti su podaci korišteni kao zasebne varijable u faktorskoj analizi. Samo za potrebe kratke deskriptivne regionalne analize broj dostupnih centara zamijenjen je brojem bodova po jednostavnom ključu: funkcionalno slabije opremljena naselja vrijede 1 bod, lokalni centri 2 boda, područni 3 boda, slabiji subregionalni centri 4, subregionalni centri 5, regionalni 6, a makroregionalni i glavni grad 7. Množenjem broja središnjih naselja dostupnih u 30 minuta s njihovom bodovnom vrijednošću dobiva se ukupan broj bodova za svako naselje. Prema toj analizi najveću ukupnu dostupnost sustavu središnjih naselja očekivano imaju naselja Središnje Hrvatska, a najmanju Gorske (tab. 106). To je vrlo gruba mjera, ali je ipak indikativna posebno u pogledu naselja s manjim brojem bodova, što ukazuje da se doista radi o krajnjoj periferiji u kojoj više od pola sata treba putovati do bilo kakva usluge (izuzev eventualno prodavaonice). Do 1 boda (dakle eventualno imaju pristup isključivo funkcionalno jače opremljenim naseljima ili su sama takva) najviše je naselja upravo u Gorskoj Hrvatskoj, gdje čine 6,3 % ukupnog naseljskog skupa (dominiraju naselja općina i upravnih gradova Gračac, Skrad, Delnice, Udbina i Donji Lapac). Po tom pokazatelju sljedeća regija je Dalmacija, gdje je takvih naselja 3,0 % i radi se uglavnom o otočnim naseljima: Palagruža, Biševo, Kornati, Rava, Rivanj, Sestrunj, Sušac, Vrgada, Zverinac, Premuda itd., ali i Krupi (Obrovac) i Dubrave (Pojezerje). Slijedi Sjeverno hrvatsko primorje gdje se perifernošću ističu otočna naselja Male Srakane i Vele Srakane (Mali Lošinj), Ivanje (Cres), te planinska naselja Vela Učka i Mala Učka (Opatija). U Središnjoj

Tab. 106. Dostupnost naselja do centralnih i funkcionalno jače opremljenih naselja, po regijama

	0-1* Broj naselja (udio)**	2-15* Broj naselja (udio)**	16-32* Broj naselja (udio)**	33-66* Broj naselja (udio)**	67-99* Broj naselja (udio)**	100 i više* Broj naselja (udio)**
Gorska Hrvatska	35 (6,3)	423 (75,5)	100 (17,9)	2 (0,4)	0 (0,0)	0 (0,0)
Istočna Hrvatska	14 (1,6)	137 (16,0)	431 (50,3)	258 (30,1)	17 (2,0)	0 (0,0)
Južno hrvatsko primorje	29 (3,0)	451 (47,2)	365 (38,2)	111 (11,6)	0 (0,0)	0 (0,0)
Sjeverno hrvatsko primorje	20 (2,0)	207 (21,0)	385 (39,0)	375 (38,0)	1 (0,1)	0 (0,0)
Središnja Hrvatska	62 (1,8)	700 (20,6)	893 (26,3)	958 (28,2)	487 (14,3)	298 (8,8)
HRVATSKA ukupno	160 (2,4)	1918 (28,4)	2174 (32,2)	1704 (25,2)	505 (7,5)	298 (8,8)

Izvor: autorova analiza prema Digitalnom atlasu Republike Hrvatske, GISDATA

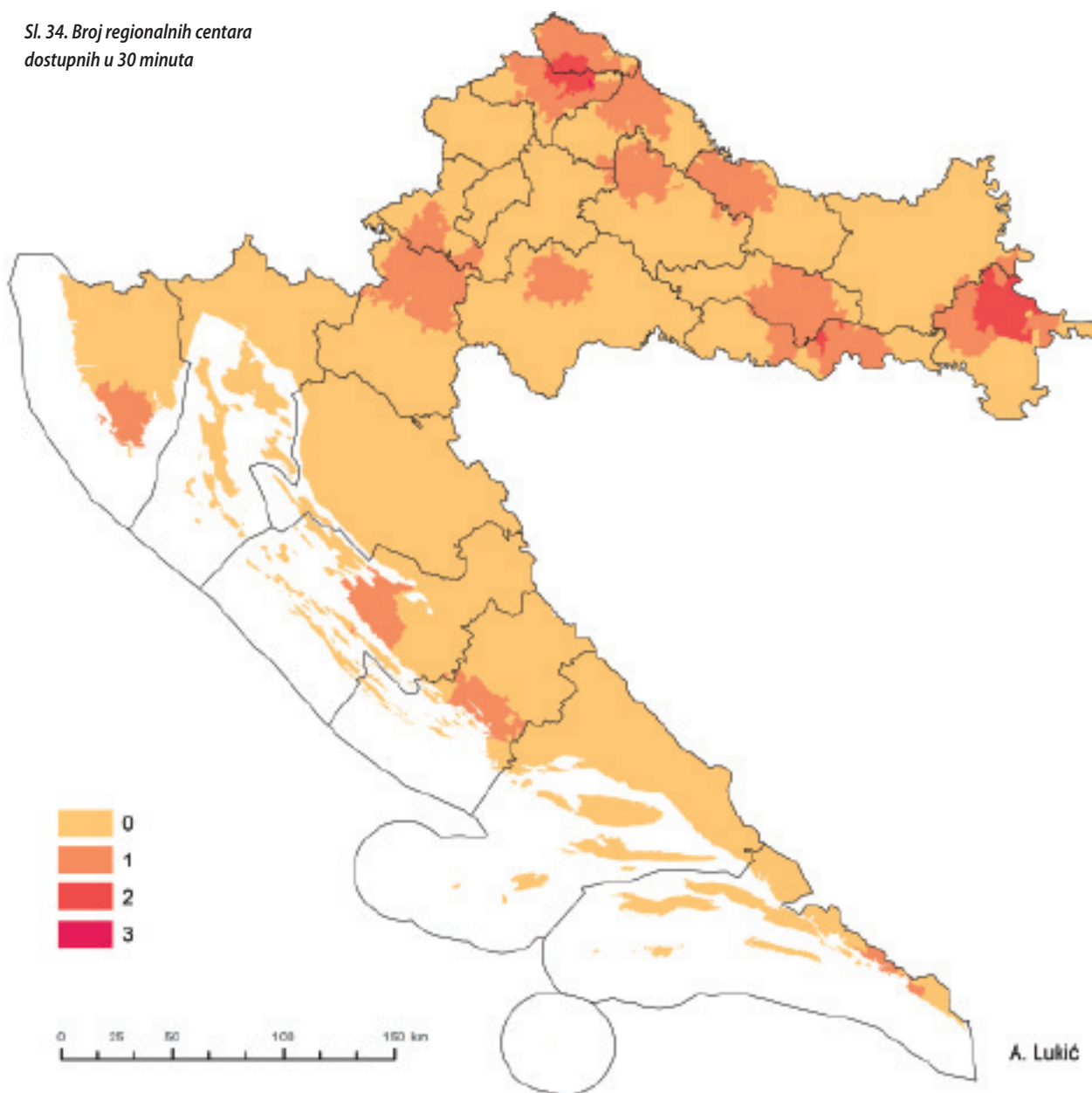
Sl. 33. Broj područnih centara dostupnih u 30 minuta

Hrvatskoj to su naselja općina i upravnih gradova Glina, Dvor, Pakrac, Vojnić i Barilovići, a u Istočnoj dominiraju naselja općina Čaglin i Brestovac (obronci Požeške gore i Papuka). Isti obrazac »najmanje dostupnosti« do centralnih naselja nastavlja se i u sljedećoj kategoriji.

Podijelimo li sumu bodova svih naselja pojedine županije s brojem naselja, dobivamo prosječnu vrijednost dostupnosti naselja po županijama (tab. 107). Mreži središnjih naselja daleko najveću dostupnost imaju naselja Grada Zagreba, no ne samo zbog Zagreba, nego i prije spomenute izuzetno guste mreže centralnih naselja koja ga okružuju. Potvrđuje to i činjenica da su Krapinsko-zagorska i Zagrebačka županija visokorangirane po vrijednosti tog pokazatelja, jednako kao i Vukovarsko-srijemska u kojoj je, prisjetimo se, čak 61,5 % naselja sa statusom centralnih. Najmanje prosječne vrijednosti imaju naselja Ličko-senjske, Šibensko-kninske, Sisačko-moslavačke županije te Dubrovačko-neretvanske županije. Takvo rangiranje jasno potvrđuje polaznu pretpostavku da, osim o obilježjima prometne mreže, dostupnost ovisi prije svega i o broju i hijerarhiji središnjih naselja. Drugim riječima, samo gradnja autocesta neće »izgraditi« prostor, za to je nužno jačanje sustava središnjih naselja.

Sl. 34. Broj regionalnih centara dostupnih u 30 minuta

5.3.4. IDENTIFIKACIJA KLJUČNIH FAKTORA DIFERENCIJACIJE RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE (REZULTATI FAKTORSKE ANALIZE)

Tehnikama deskriptivne statistike i kartografske analize 59 manifestnih varijabli podijeljenih u 11 skupina započelo je razotkrivanje raznolikosti ruralnog prostora Hrvatske. Usporedbom karata naziru se prostorni obrasci oblikovani varijablama za koje se pretpostavlja da su međusobno povezane, poput primjerice udjela napuštenih stanova i udjela stanovništva starijeg od 60 godina ili s druge strane udjela poljoprivrednih kućanstava koja ostvaruju prihode i udjela kućanstava s većom korištenom poljoprivrednom površinom. No, s obzirom na veliki broj socijalnih, ekonomskih, demografskih i funkcionalnih varijabli te broj od 6515 naselja, postupak grupiranja prema njihovim zajedničkim obilježjima započet ćemo skupom matematičko-statističkih postupaka koji omogućuju da se u većem broju međusobno povezanih varijabli utvrdi manji broj temeljnih varijabli koje objašnjavaju takvu međusobnu povezanost, odnosno faktorskom analizom. Očekujemo da će nam, osim kao korak k tipologiji, faktorska analiza pomoći i u boljem razumijevanju čimbenika koji su u podlozi povezanosti manifestnih varijabli.

Tab. 107. Prosječna dostupnost centralnim i funkcionalno jače opremljenim naseljima, po županijama

Županija	Bodovi	Broj centralnih naselja	Županija	Bodovi	Broj centralnih naselja
Zagrebačka	59,3	46	Brodsko-posavska	25,7	33
Krapinsko-zagorska	74,6	33	Zadarska	16,4	42
Sisačko-moslavačka	13,1	25	Osječko-baranjska	28,9	61
Karlovačka	22,5	30	Šibensko-kninska	13,0	24
Varaždinska	70,0	32	Vukovarsko-srijemska	49,1	52
Koprivničko-križevačka	33,1	26	Splitsko-dalmatinska	21,2	73
Bjelovarsko-bilogorska	23,7	27	Istarska	29,3	45
Primorsko-goranska	21,4	58	Dubrovačko-neretvanska	14,3	34
Ličko-senjska	7,2	17	Međimurska	54,3	25
Virovitičko-podravska	23,1	18	Grad Zagreb	162,6	9
Požeško-slavonska	24,3	11	HRVATSKA	33,5	721

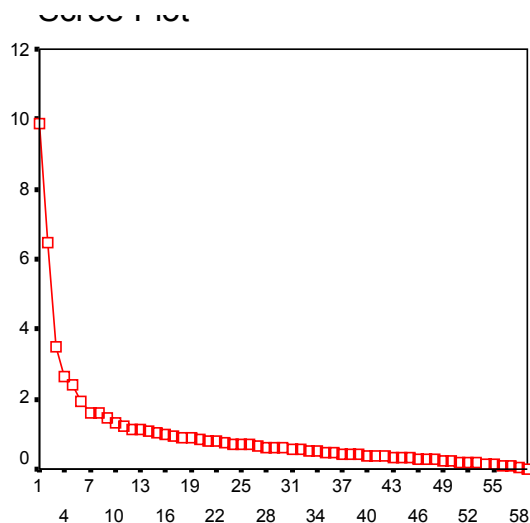
Izvor: autorova analiza prema Digitalnom atlasu Republike Hrvatske, GISDATA

U istraživanju je primijenjen model faktorske analize glavnih komponenti. Preduvjeti za njegovu provedbu su numerički izražene te međusobno korelirane varijable. Veći stupanj međusobne povezanosti među varijablama (veći korelacijski koeficijenti) znači i veću vjerojatnost da će se moći objasniti skupnim faktorom. Maksimalna vrijednost koeficijenta je 1 i -1. Izuzetno visoke vrijednosti korelacijskih koeficijenta između dviju varijabli (primjerice 0,9 ili -0,9 i veće) mogu ukazivati na to da se radi o dva pokazatelja koja mjere istu dimenziju, različitog predznaka: primjerice muško i žensko stanovništvo i stoga je u takvim slučajevima uputno jednu od varijabli isključiti iz analize. Na pitanje koja je vrijednost koeficijenta korelacije potrebna da bi se odnos između dviju varijabli smatrao relevantnim statistika ne nudi konačno rješenje. Ipak, postoji tzv. statistička značajnost. Na uzorcima s velikim brojem jedinica već i vrlo male korelacije smatraju se statistički značajnima. Cohen je napravio konvenciju za veličinu efekta, pa se tako 0,1 smatra slabim, 0,3 srednjim i 0,5 jakim efektom. Korelacijska matrica je u prilogu.

Nakon korelacijske analize izvršena je provjera prikladnosti skupa podataka za provedbu faktorske analize, i to Kaiser-Meyer-Olkinovom mjerom (KMO) te Bartlettovim testom. Vrijednosti KMO-a kreću se od 0 do 1 (Fulgosi, 1988). Vrijednosti bliže 1 upućuju na zadovoljavajuće velik udio povezanosti varijabli koji se može objasniti zajedničkim faktorima; ako je bliža 0, faktorska analiza nije opravdana. U ovom je istraživanju vrijednost KMO-a 0,749, što se smatra vrlo prihvatljivom vrijednošću. Bartlettov test statistički je značajan (224011,2)

i upućuje na dovoljno visoke povezanosti manifestnih varijabli te multivarijantno normalne distribucije rezultata.

Nakon ekstrakcije faktora odlučuje se koliko će se faktora zadržati u konačnome faktorskom rješenju. To je moguće izvršiti na osnovi Kaiser-Guttmanova kriterija po kojem se zadržavaju svi faktori koji imaju vrijednost karakterističnoga korijena veću od jedan. Ukupno 15 faktora u analiziranom skupu imalo je tu vrijednost. Osim tom metodom, broj faktora u konačnom rješenju može se odrediti i grafičkim putem primjenom tzv. Cattellova dijagrama (*scree plot*). Broj faktora određen je oblikom linije dijagrama: zadržavaju se faktori koji imaju vrijednosti karakterističnih korijena iznad točke u kojoj se uočava nagli pad u njihovim vrijednostima. Cattellov dijagram ukazivao je na 8 faktora koje valja zadržati. Njima se objašnjava 50,935 posto ukupne varijance skupa manifestnih varijabli. Oni su, prije svega zbog bolje mogućnosti interpretacije, i zadržani kao konačan broj faktora. Zaključimo: 59 međusobno zavisnih manifestnih varijabli opisanim je

Sl. 35. Cattellov dijagram (*scree plot*)

postupkom svedeno na 8 ključnih međusobno nezavisnih faktora kojima je objašnjeno više od polovice ukupne varijance.

Da bi se postigla jednostavnija i interpretabilnija struktura dobivenih 8 faktora, bez utjecaja na udio ukupne objašnjenje varijance, koristi se rotacija faktora. Moguće ju je izvesti s nekoliko različitih metoda, od kojih je ovom prilikom korištena *oblimin* rotacija. Posljednji korak ovog dijela faktorske analize predstavlja određivanje matrice faktorskog sklopa te matrice faktorske strukture. Te tri matrice u pravilu su vrlo slične (v. prilog). Interpretacija u nastavku temeljena je na matrici faktorske strukture koja sadržava povezanosti rotiranih faktora i manifestnih varijabli. U njoj su vidljiva zasićenja faktora pojedinim varijablama, odnosno varijanca pojedine varijable objašnjene faktorima. Brojčane vrijednosti u matrici faktorske strukture u apsolutnom smislu ne znače ništa (tab. 108 do 115). Trebaju se promatrati u kontekstu svih varijabli i zadržanih faktora. Obično se u obzir uzimaju vrijednosti veće od apsolutnog praga ,30 i samo se na temelju njih interpretira faktor, iako je ta granica proizvoljna i može biti ,40 ili ,20.

Prvi faktor kojim je objašnjen daleko najveći udio varijance (16,769 %) ima značajnu pozitivnu korelaciju s udjelom stanovništva do 19 godina (i udjelom članova poljoprivrednih kućanstava do 25 godina), prosječnim brojem članova kućanstva te udjelom dnevnih cirkulanata. Nešto niže pozitivne korelacije ima s varijablama koje ukazuju na demografsku dinamiku (indeks biološke promjene 2001.-2006., vitalni indeks 2001.-2006., te stopa prirodne promjene 2001.-2006.). S druge strane, vrlo značajnu negativnu korelaciju ima s udjelom stanovništva starijeg od 60 godina, udjelom članova poljoprivrednih kućanstva starijih od 64 godine te udjelom stanovništva bez škole i s nepotpunom osnovnom školom. Na temelju tih pozitivnih i negativnih korelacija oblikovan je prvi i glavni dio naziva ovog faktora, a to je: »Demografska dinamika«. Analizom ostalih korelacija s vrijednostima iznad ,30 vidljivo je da s pozitivne strane do izražaja dolaze i varijable povezane s ekonomskom aktivnošću i zaposlenošću (zaposleni cirkulanti, aktivno stanovništvo), pa je faktor konačno nazvan »Demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost«.

Korištenje faktorske analize u geografskim istraživanjima vrlo je pogodno ne samo zbog otkrivanja uzročno-posljedičnih veza među varijablama, nego i stoga što je za svaku prostornu jedinicu (u našem slučaju ruralno naselje) moguće izračunati faktorske bodove. Naselje će dobiti visoku bodovnu vrijednost za pojedini faktor ako ima »ekvivalentne« vrijednosti za varijable koje objašnjavaju taj faktor (Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth i Brady Shipman Martin, 2000). U slučaju interpretiranog faktora »Demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost«, koji primjerice čini visoka pozitivna korelacija s udjelom dnevnih cirkulanata koji odlaze na posao u drugo naselje te izrazita negativna korelacija s udjelom stanovništva starijeg od 60 godina, naselju će biti dodijeljena visoka bodovna vrijednost ako ima veliki udio dnevnih cirkulanata i mali udio starog stanovništva. Prije kartografskog prikazivanja vrijednosti faktorskih bodova standardiziraju se i dijele u razrede za što je, kao i u sličnim istraživanjima, poslužio algoritam koji »traži« prirodne granice u skupu podataka (Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth i Brady Shipman Martin, 2000:10). Primjerena metoda interpretacije prostorne distribucije faktorskih bodova je kvalitativna analiza u kojoj se vrijednosti opisuju od vrlo niskih do vrlo visokih.

Najviše vrijednosti faktora »Demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost« su u neposrednoj okolini makroregionalnih i regionalnih centara, posebno u južnom i zapadnom sektoru zagrebačke urbane regije, cijeloj riječkoj gradskoj regiji, u nešto manjoj mjeri u okolini Splita i Osijeka. Varaždinska Podravina, Međimurje i dijelovi Hrvatskog zagorja ističu se kao relativno velike zone visokih vrijednosti tog faktora, kao »otoci« ističu se i prsteni oko subregionalnih centara dalmatinskog zaleđa (posebno Sinj i Imotski). Od jadranskih otoka jedina značajnija koncentracija viših vrijednosti je na Krku. Najniže vrijednosti su u većem dijelu Like (izuzetak je dijelom Istočna Lika uz državnu cestu D1), na Banovini i Kordunu, Žumberku, pograničnim dijelovima Gorskog kotara i Istre, na južnim obroncima Papuka, dijelu šibenskog zaleđa itd.

Drugim faktorom objašnjeno je 10,952 % ukupne varijance. Njegova interpretabilnost je velika zahvaljujući vrlo visokim pozitivnim korelacijama s varijablama koje ukazuju na agrarnu strukturu stanovništva: udio poljoprivrednog stanovništva, udio aktivnog poljoprivrednog stanovništva te udio zaposlenih u naselju u primarnom sektoru (poljoprivreda, lov, šumarstvo i ribarstvo) tri su najsnažnije pozitivno korelirane varijable s tim faktorom. No, i sve ostale varijable s pozitivnim predznakom su iz skupine »poljoprivrednih«. S negativne strane korelacija, ali s manjim vrijednostima, su varijable: udio zaposlenih dnevnih cirkulanata koji odlaze na posao u drugo naselje, udio zaposlenih u naselju u II. sektoru itd., dakle također varijable koje ukazuju na dominaciju poljoprivredne strukture stanovništva. Drugi faktor stoga je nazvan jednostavno »Poljoprivredno stanovništvo«.

Naselja s najvišim vrijednostima tog faktora su u Središnjoj Hrvatskoj, i to u tri zone: križevačkom, bjelovarskom i daruvarskom kraju; na Žumberku te dijelovima Banovine, Korduna i Karlovačkog Pokuplja.

Treći faktor objašnjava 5,92 % ukupne varijance. Ima značajnu pozitivnu korelaciju s većinom varijabli kojima se ocjenjuje dostupnost naselja do sustava središnjih mjesta: udaljenost od funkcionalno jače opremljenih naselja, udaljenost od subregionalnih centara i udaljenost od područnih i lokalnih centara su one s najvišim pozitivnim vrijednostima korelacije. Budući da vrijednosti veće od ,30 imaju i varijable koje ukazuju na mobilnost stanovništva (udio dnevnih cirkulanata te udio zaposlenih dnevnih cirkulanata u broju zaposlenih) faktor je imenovan »Dostupnost do centralnih naselja i cirkulacija stanovništva«. Jedina i to relativno niska negativna korelacija je s udjelom stanovništva starijeg od 60 godina.

Potpuno očekivano, najviše vrijednosti faktorskih bodova imaju naselja u gradskim regijama makroregionalnih centara, te centralnomjesnom organizacijom i prometnom mrežom natprosječno opremljene Krapinsko-zagorska, Varaždinska i Međimurska županija u Središnjoj te Vukovarsko-srijemska i dijelovi Osječko-baranjske županije u Istočnoj Hrvatskoj.

»Infrastrukturalna opremljenost« naziv je četvrtog faktora koji objašnjava 4,506 % ukupne varijance. On proizlazi iz pozitivnih korelacija s varijablama: udio stanova s električnom energijom, udio stanova s vodom te udio stanova s kanalizacijom. Interpretabilnost tog faktora smanjuje činjenica da nema ni jedne varijable koja bi s njim korelirala negativno. To je stoga bio i faktor koji je bilo najteže imenovati, no koncentracija spomenute tri varijable (među četiri prve) ukazivala je na izabrani naziv.

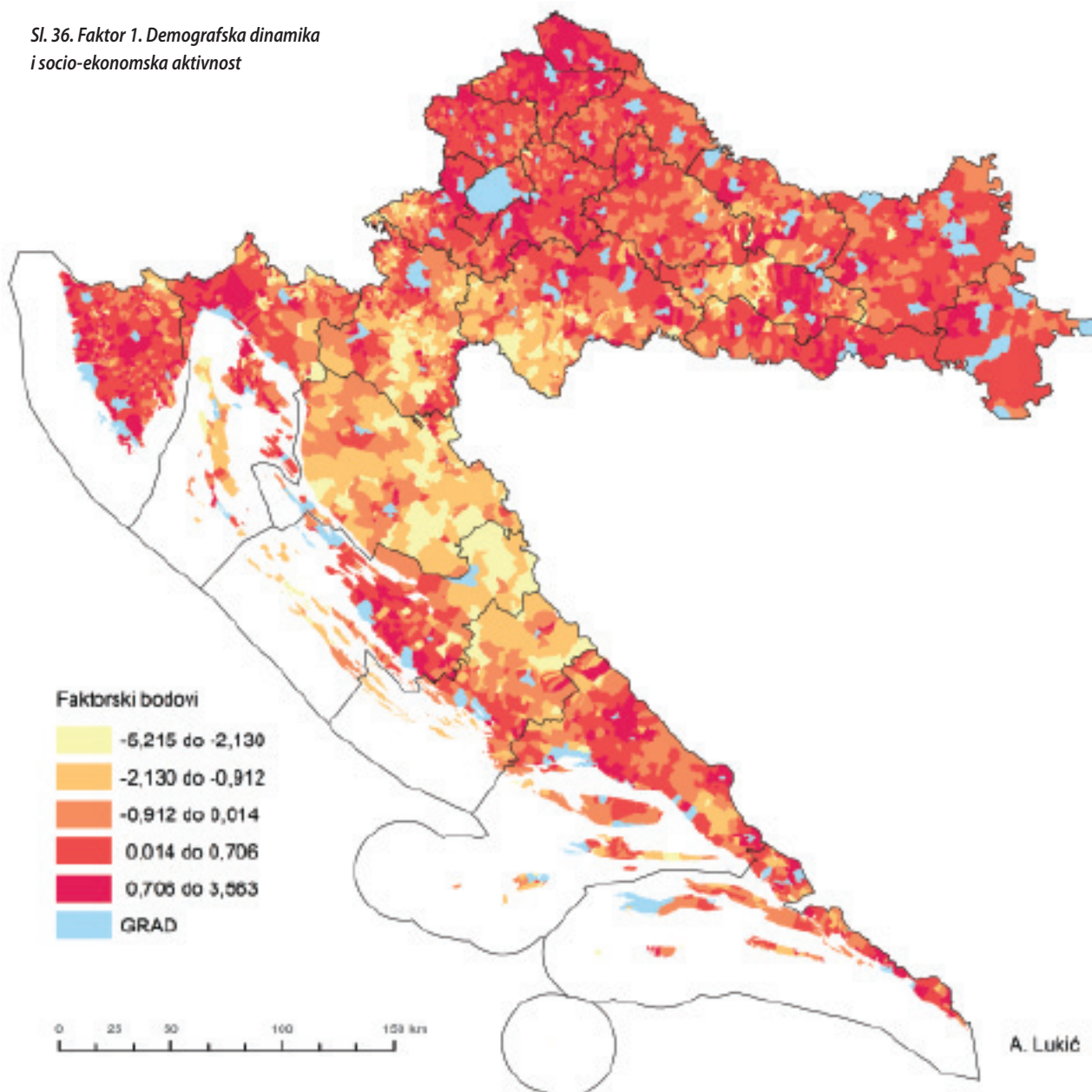
I prostorna distribucija faktorskih bodova potvrđuje upravo rečeno: za razliku od prethodna tri faktora regionalni dispariteti su puno manje prisutni, što je u velikoj mjeri posljedica relativno homogene raspodjele vrijednosti manifestnih varijabli koje pozitivno koreliraju s tim faktorom. Kao krajnji negativni polovi ističu se brdski dijelovi Požeško-slavonske županije.

Peti faktor objašnjava 4,086 % ukupne varijance. Pozitivno korelira s udjelom poljoprivrednih kućanstava koja se bave turizmom, udjelom poljoprivrednih kućanstava s dopunskim djelatnostima, udjelom voćnjaka u korištenom poljoprivrednom zemljištu, udjelom stanova za odmor, udjelom visokoobrazovanih te udjelom zaposlenih u hotelima i restoranima. Negativnu povezanost ima s udjelom oranica i vrtova u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu te udjelom poljoprivrednih kućanstava. Te varijable ukazuju prvenstveno na diverzifikaciju lokalnih ekonomija i to u smjeru turizma i stoga je faktor imenovan »Ekonomska diverzificiranost – turizam i

Tab. 108. Opis 1. ključnog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Redni broj i naziv faktora	Udio ukupne varijance u analiziranim podacima	Opis faktora (prema matrici faktorske strukture)	
		Pozitivna korelacija	Negativna korelacija
1. Demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost	16,769	- udio stanovništva do 19 godina (,803) - prosječan broj članova kućanstva (,720) - udio dnevnih cirkulanata (,717) - udio članova poljoprivrednih kućanstava do 25 godina (,703) - indeks biološke promjene 2001.-2006. (,652) - vitalni indeks 2001.-2006. (,570) - udio zaposlenih cirkulanata u broju zaposlenih mještana (,548) - stopa prirodne promjene (,518) - udio broj članova kućanstva koji se bave nekom drugom djelatnosti osim poljoprivrede kao glavnom djelatnosti (,464) - udio aktivnog stanovništva (,450) - udio članova poljoprivrednih kućanstava koji se ne bave poljoprivredom (,432) - udio stanova s vodom u ukupnom broju nastanjenih stanova (,465) - udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova (,405) - udaljenost od naselja 4. stupnja centraliteta (,388) - indeks promjene broja stanovnika 1961-2001. (,374) - udio stanova sa strujom u ukupnom broju nastanjenih stanova (,327) - udio zaposlenih u aktivnom stanovništvu (,316) - udio oranica i vrtova u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (,306)	- udio stanovništva starijeg od 60 god. (-,895) - udio članova poljoprivrednih kućanstava starijih od 64 godine (-,728) - udio stanovništva bez škole i s nepotpunom osnovnom školom (-,719) - udio napuštenih stanova u ukupnom broju stanova za stalno stanovanje (-,403) - udio neobrađenog poljoprivrednog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu (-,395) - nadmorska visina naselja (-,327) - udio poljoprivrednih kućanstava s više od 3 ha ukupno raspoloživog zemljišta (-,320)

Sl. 36. Faktor 1. Demografska dinamika
i socio-ekonomska aktivnost

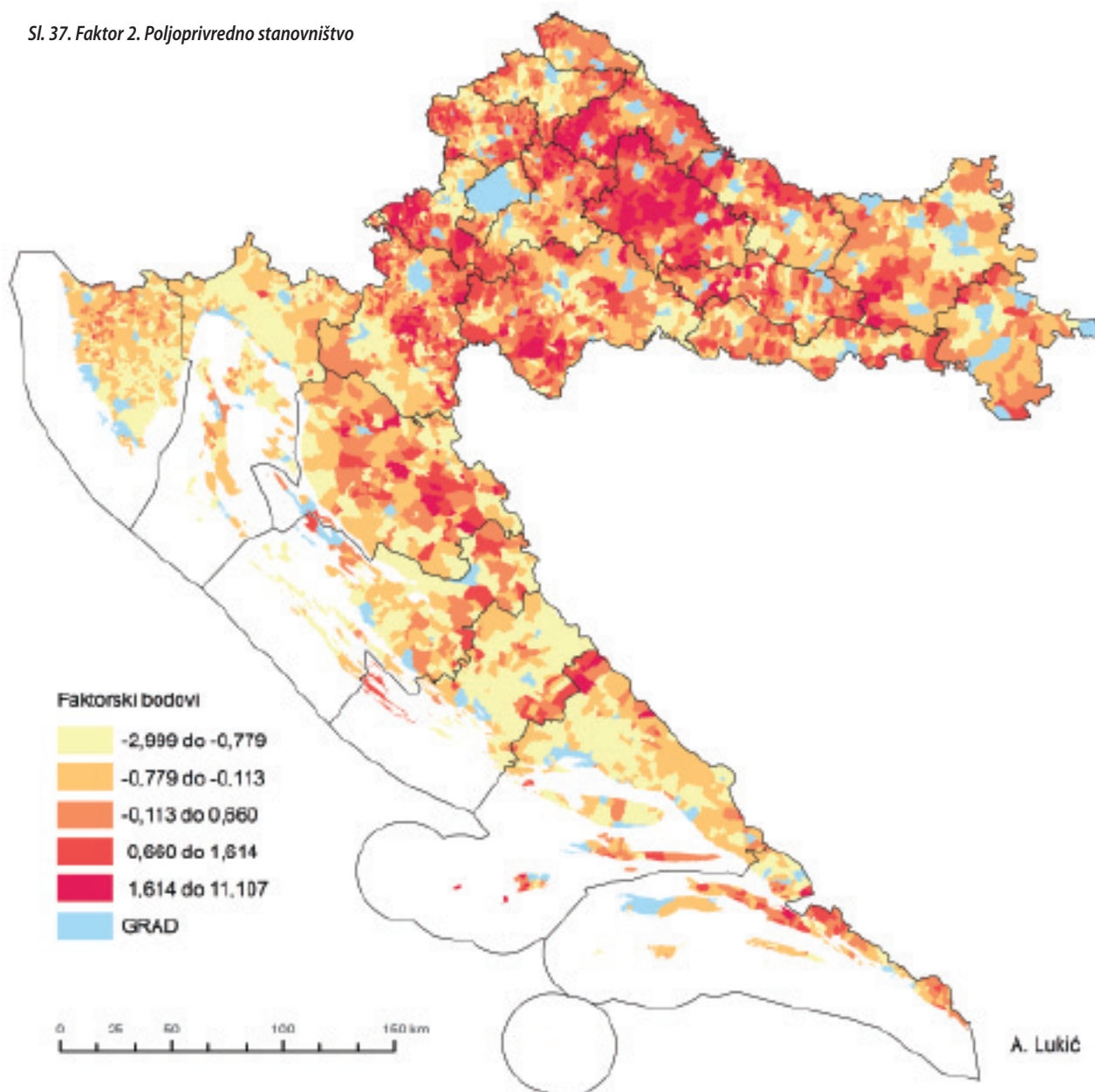

ugostiteljstvo«. Osim varijabli socio-ekonomske prirode, zastupljene su i varijable o načinu korištenja poljoprivrednog zemljišta. One također potvrđuju ono što su deskriptivne analize već pokazale: udio voćnjaka i vinograda najzastupljeniji je u turistički najrazvijenijim regijama, Sjevernom i Južnom hrvatskom primorju.

Pogled na kartu zastupljenosti faktorskih bodova po naseljima otkriva da su uski priobalni pojas i otoci lokacije u kojima su vrijednosti tog faktora daleko najviše. Izvan te primorske zone najviše vrijednosti imaju naselja u široj zoni NP Plitvička jezera.

Slijedi još jedan »poljoprivredni« faktor. Njime je objašnjeno ukupno 3,265 % varijance. Najveću pozitivnu povezanost ima s varijablama koje govore o intenzitetu poljoprivredne proizvodnje i njenoj ulozi kao izvora prihoda. To su: udio korištenog poljoprivrednog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu, prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta, udio kućanstava s prihodima iz stočarstva, udio poljoprivrednih kućanstava koja uzimaju zemljište u zakup te udio kućanstava koja ostvaraju prihode. Negativno mu je koreliran udio vinograda u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu, udio neobrađenog zemljišta, udio voćnjaka u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu, udio povrtnjaka, na okućnici za vlastite potrebe u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu. U tom faktoru je očito riječ o varijablama koje ukazuju na značaj poljoprivrede

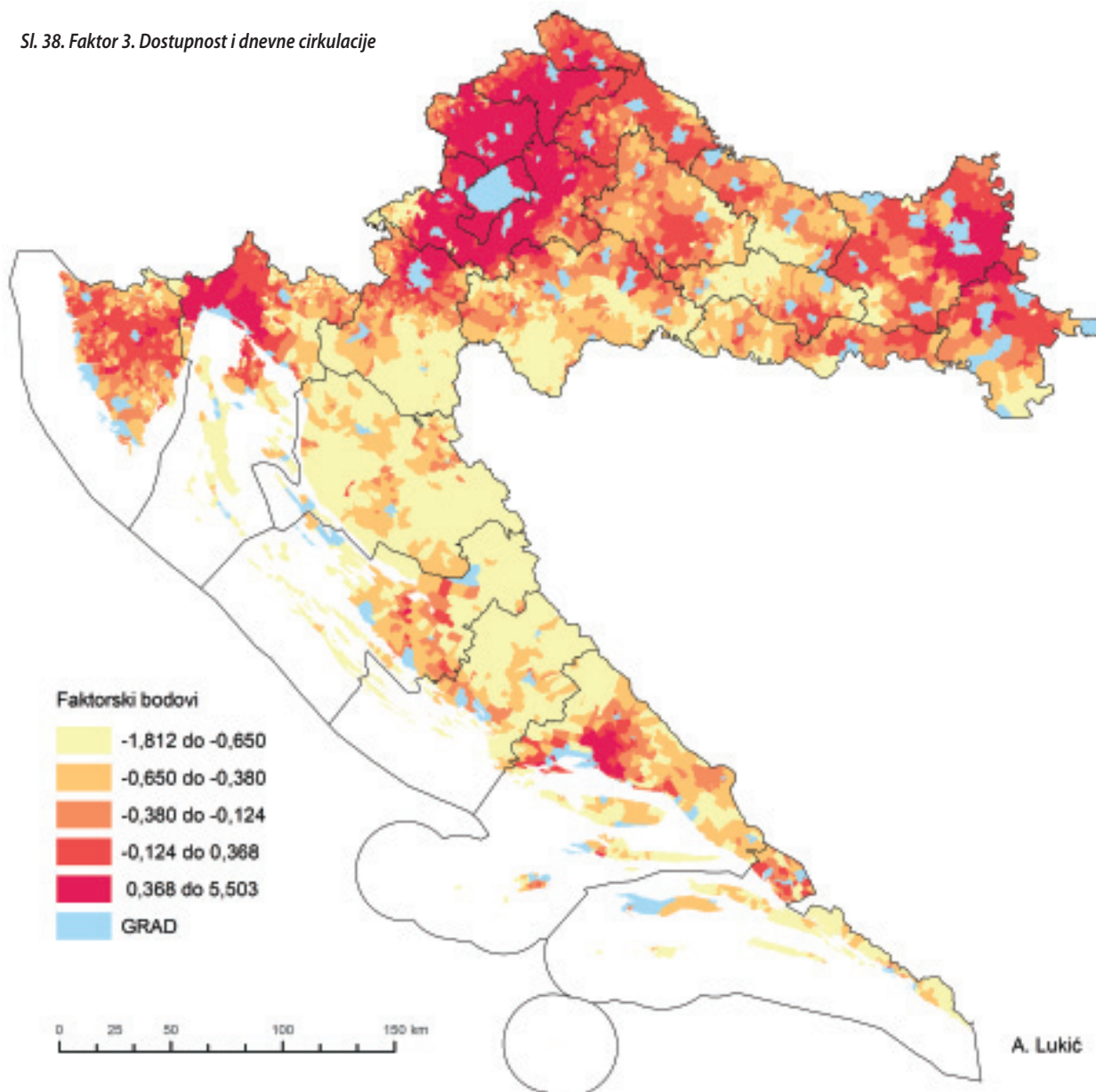
Sl. 37. Faktor 2. Poljoprivredno stanovništvo

Tab. 109. Opis 2. ključnog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Redni broj i naziv faktora	Udio ukupne varijance u analiziranim podacima	Opis faktora (prema matrici faktorske strukture)	
		Pozitivna korelacija	Negativna korelacija
2. Poljoprivredno stanovništvo	10,952	- udio poljoprivrednog stanovništva (.906) - udio aktivnog poljoprivrednog stanovništva (.816) - udio zaposlenih u naselju u primarnom sektoru (poljoprivrede, lov, šumarstvo i ribarstvo) (.795) - udio kućanstava s prihodima iz stočarstva (.586) - udio prihoda poljoprivrednih kućanstava (.548) - udio aktivnog stanovništva (.533) - udio poljoprivrednih kućanstava (.503) - udio poljoprivrednih kućanstava s više od 3 ha ukupno raspoloživog zemljišta (.484) - udio zaposlenih u aktivnom stanovništvu (.484)	- udio zaposlenih cirkulanata u broju zaposlenih mještana (-.477) - udio zaposlenih u naselju u II sektoru (-.417) - udio zaposlenih koji dolaze na posao u ukupno zap. u naselju (-.412) - udio stanova s kanalizacijom (-.339)

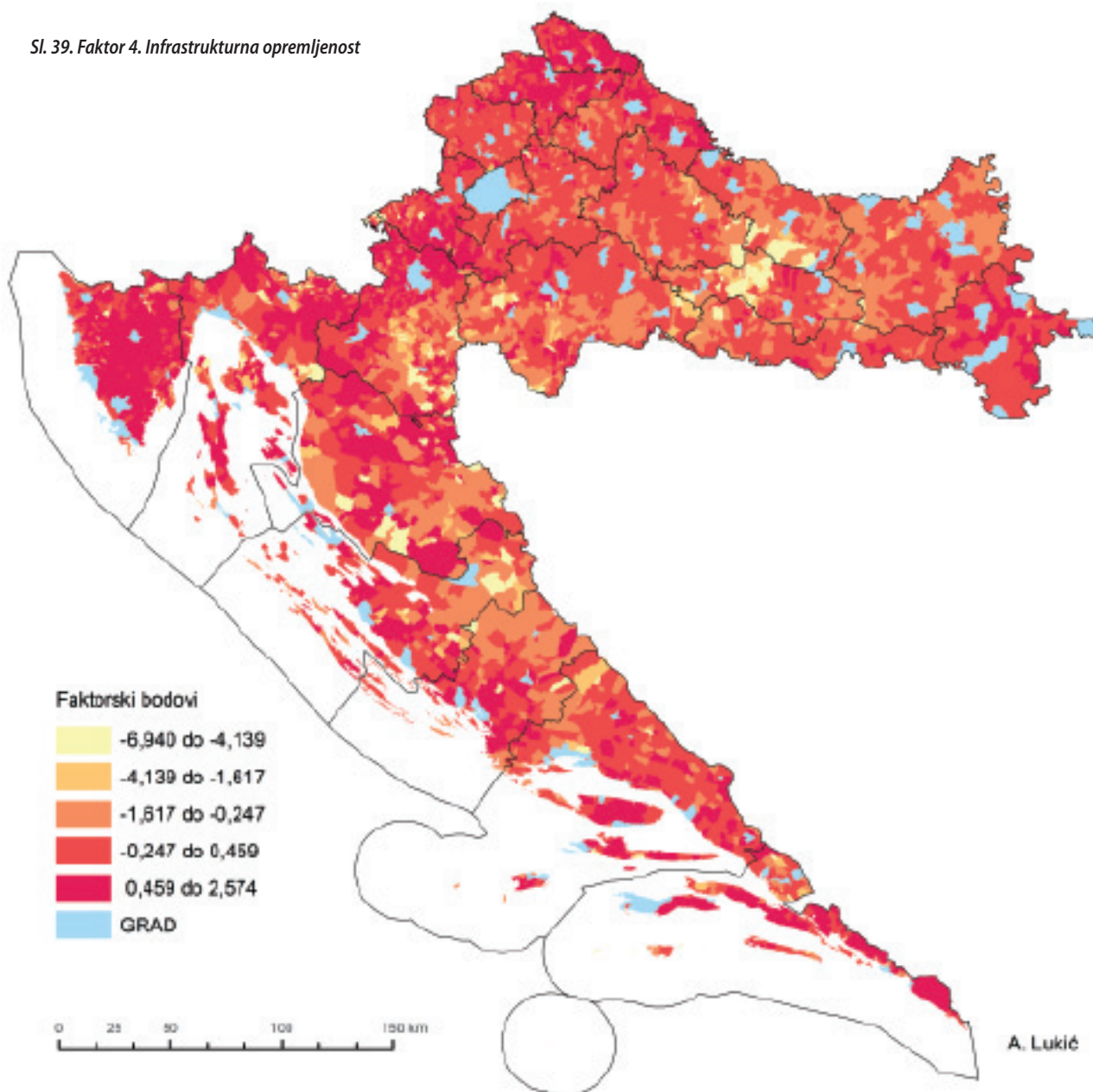
Sl. 38. Faktor 3. Dostupnost i dnevne cirkulacije

Tab. 110. Opis 3. ključnog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Redni broj i naziv faktora	Udio ukupne varijance u analiziranim podacima	Opis faktora (prema matrici faktorske strukture)	
		Pozitivna korelacija	Negativna korelacija
3. Dostupnost do centralnih naselja i cirkulacija stanovništva	5,92	- udaljenost od funkcionalno jače opremljenih naselja (,888) - udaljenost od naselja 3. stupnja centraliteta (,871) - udaljenost od naselja 4. stupnja centraliteta (,797) - udaljenost od naselja 5. stupnja centraliteta (,779) - udaljenost od naselja 3.3. stupnja centraliteta (,663) - udaljenost od naselja 2. stupnja centraliteta (,611) - udio dnevnih cirkulanata (,475) - udio zaposlenih dnevnih cirkulanata u broju zaposlenih mještana (,347) - prosječan broj članova kućanstva (,329) - udio broj članova kućanstva koji se bave nekom drugom djelatnosti osim poljoprivredom kao glavnom djelatnosti (,322)	- udio stanovništva starijeg od 60 godina (-,319)

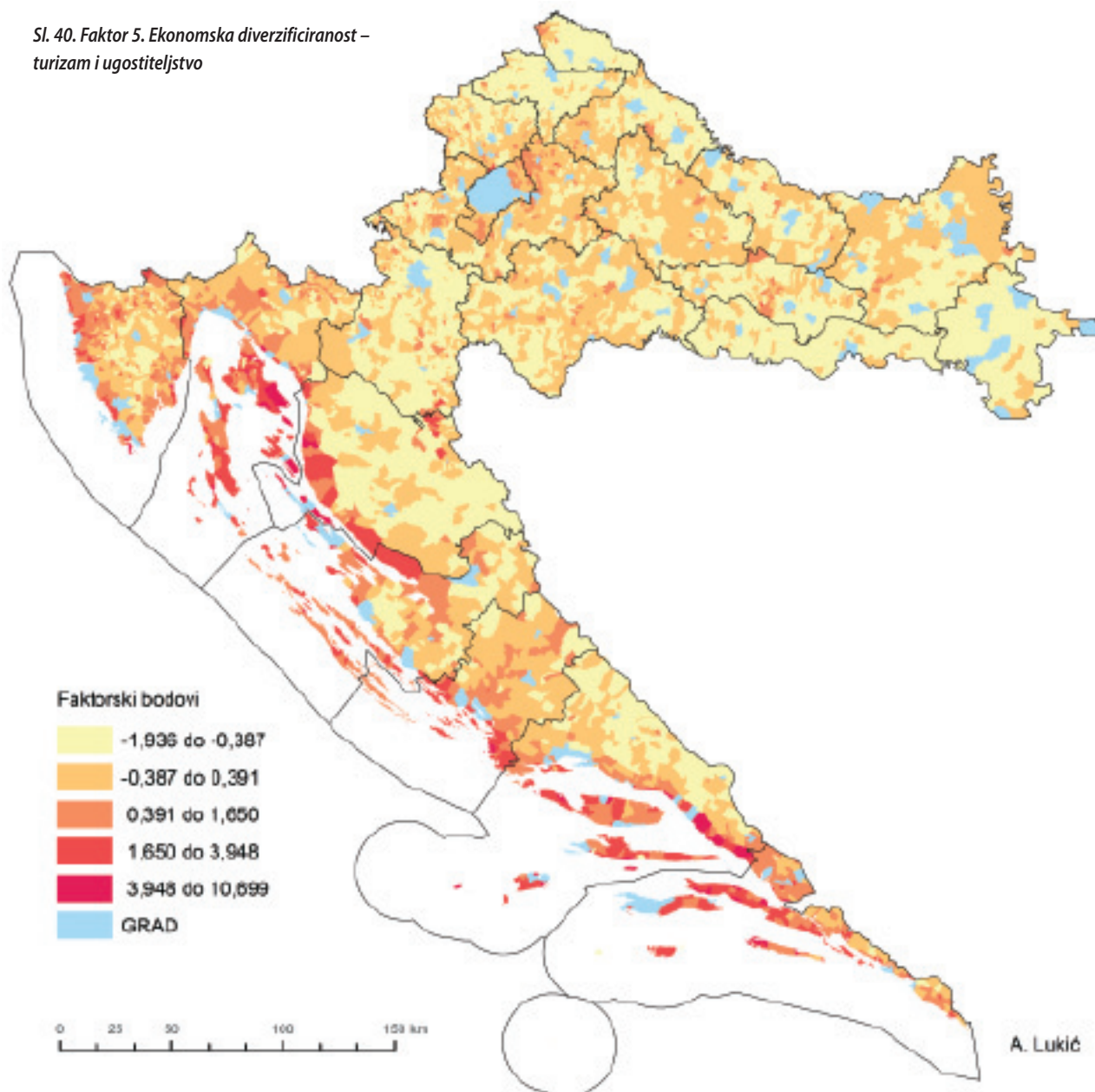
Sl. 39. Faktor 4. Infrastrukturalna opremljenost

Tab. 111. Opis 4. ključnog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Redni broj i naziv faktora	Udio ukupne varijance u analiziranim podacima	Opis faktora (prema matrici faktorske strukture)	
		Pozitivna korelacija	Negativna korelacija
4. Infrastrukturalna opremljenost	4,506	- udio muških članova poljoprivrednih kućanstava (.692) - udio stanova s električnom energijom (.673) - udio stanova s vodomodom (.616) - udio stanova s kanalizacijom (.594) - udio članova kućanstva koji se bave nekom drugom djelatnosti osim poljoprivrede kao glavnom djelatnosti (.445) - udio zaposlenih u aktivnom stanovništvu (.415) - udio dnevnih cirkulanata (.395) - udio broja članova kućanstva koji ne radi na posjedu u ukupnom broju članova kućanstva (.379) - udio zaposlenih dnevnih cirkulanata u broju zaposlenih (.370) - udio članova poljoprivrednih kućanstava do 25 godina (.341) - prosječan broj članova kućanstva (.325)	-

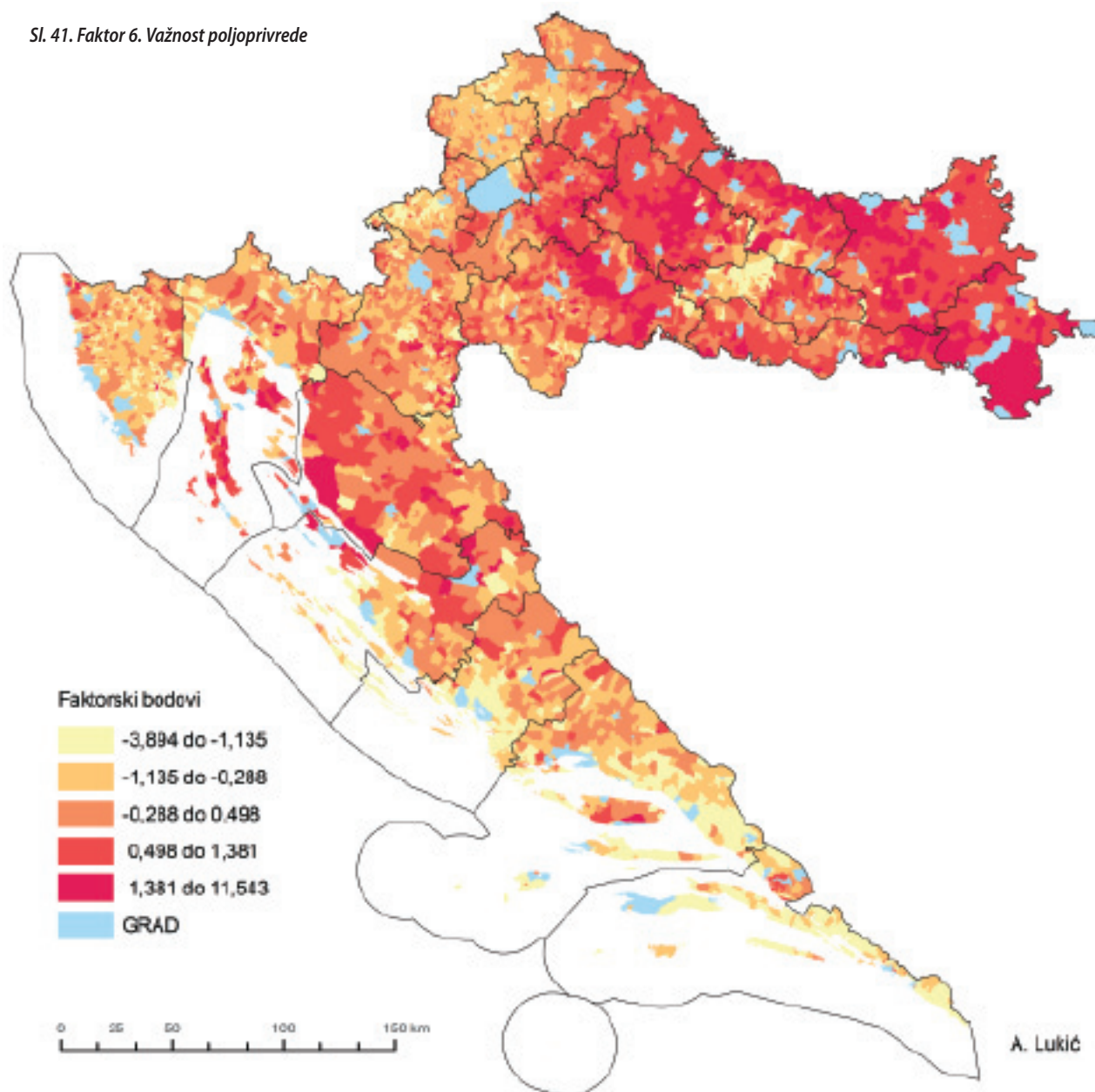
Sl. 40. Faktor 5. Ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo

Tab. 112. Opis 5. ključnog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Redni broj i naziv faktora	Udio ukupne varijance u analiziranim podacima	Opis faktora (prema matrici faktorske strukture)	
		Pozitivna korelacija	Negativna korelacija
5. Ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo	4,086	- udio poljoprivrednih kućanstava koja se bave turizmom (.697) - udio poljoprivrednih kućanstava s dopunskim djelatnostima (.633) - udio voćnjaka u korištenom poljoprivrednom zemljištu (.515) - udio stanova za odmor (.489) - udio visokoobrazovanih (.483) - udio zaposlenih u hotelima i restoranima (.471) - udio vinograda u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (.320) - udio stanova s kanalizacijom (.318) - udio doseljenih u naselje (.307)	- udio oranica i vrtova u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (-.437) - udio poljoprivrednih kućanstava (-.432)

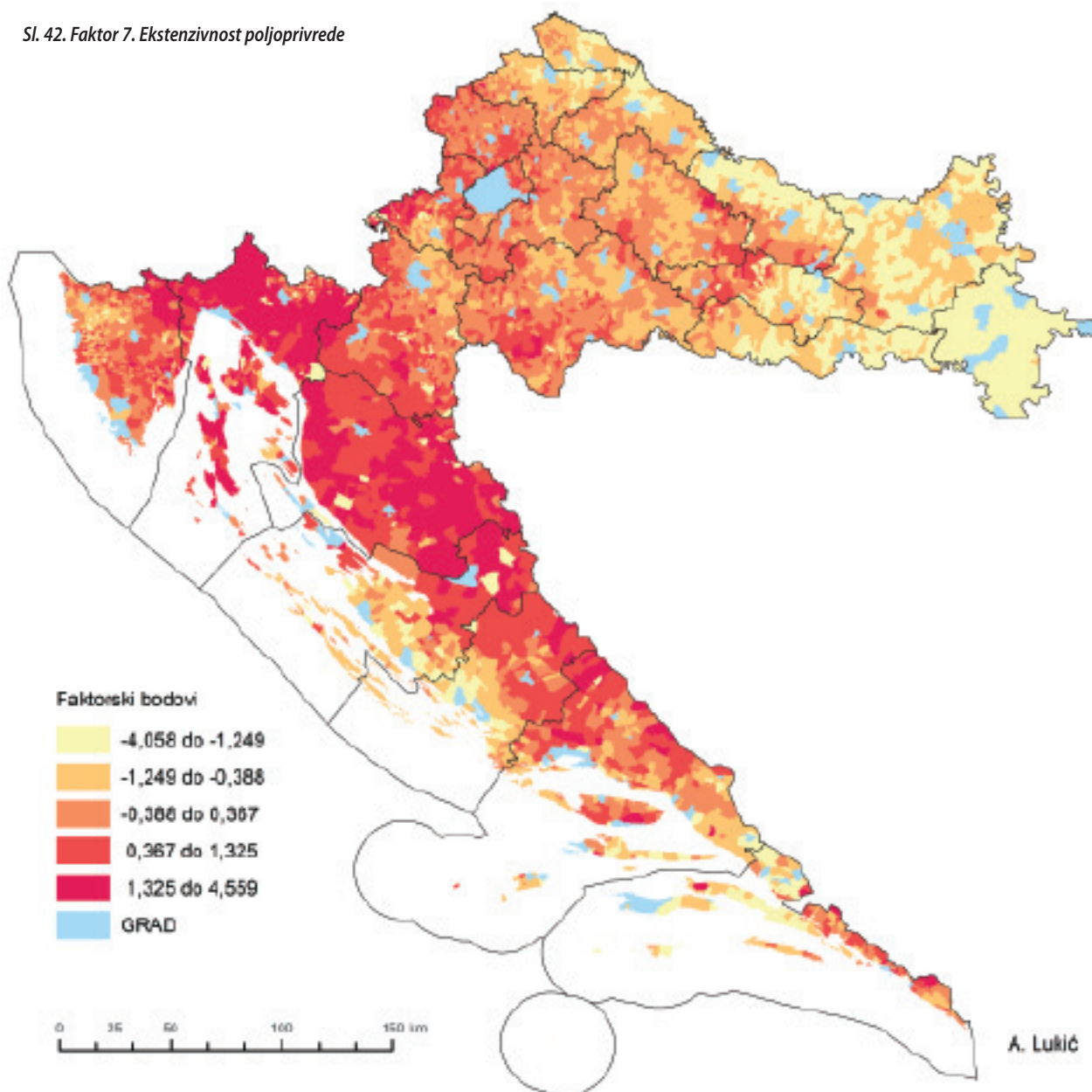
Sl. 41. Faktor 6. Važnost poljoprivrede

Tab. 113. Opis 6. ključnog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Redni broj i naziv faktora	Udio ukupne varijance u analiziranim podacima	Opis faktora (prema matrici faktorske strukture)	
		Pozitivna korelacija	Negativna korelacija
6. Važnost poljoprivrede	3,265	- udio korištenog poljoprivrednog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu (.708) - prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta (.662) - udio kućanstava s prihodima iz stočarstva (.597) - udio poljoprivrednih kućanstava koji uzimaju zemljište u zakup (.589) - udio kućanstava koji ostvaraju prihode (.588) - udio oranica i vrtova u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (.459)	- udio vinograda u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (-.520) - udio neobrađenog zemljišta (-.443) - udio voćnjaka u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (-.404) - udio povrtnjaka, na okućnici za vlastite potrebe u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (-.309)

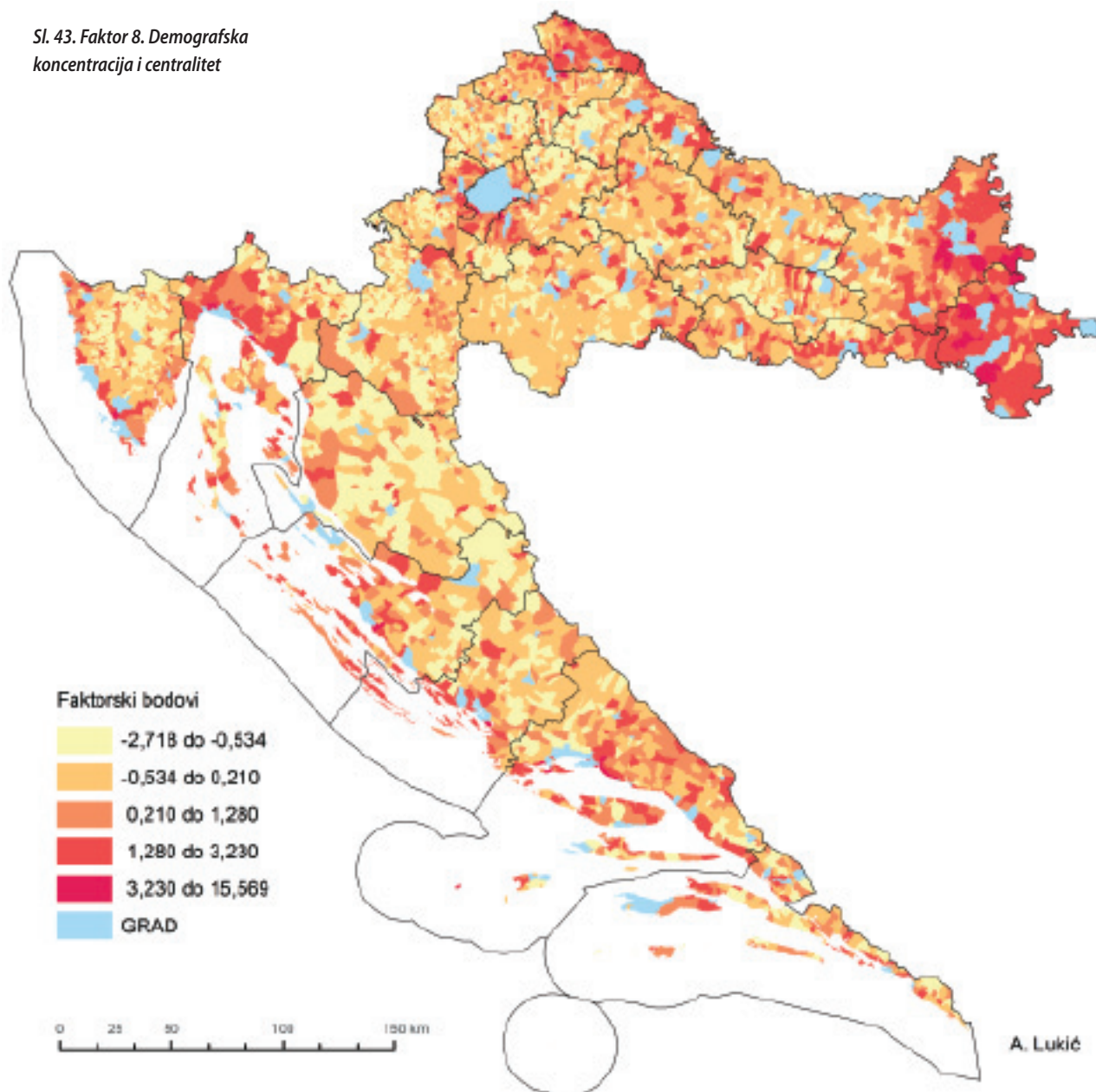
Sl. 42. Faktor 7. Ekstenzivnost poljoprivrede

Tab. 114. Opis 7. ključnog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Redni broj i naziv faktora	Udio ukupne varijance u analiziranim podacima	Opis faktora (prema matrici faktorske strukture)	
		Pozitivna korelacija	Negativna korelacija
7. Ekstenzivnost poljoprivrede	2,751	- udio livada u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (.602) - nadmorska visina (.558) - udio pašnjaka u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (.458)	- udio oranica i vrtova u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (-.572) - udio poljoprivrednih kućanstava koja ostvaruju prihode iz ratarstva (-.546) - udaljenost od naselja 2. stupnja centraliteta (-.377) - udio poljoprivrednih kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje (-.334) - udio članova poljoprivrednih kućanstava mlađih od 25 godina (-.330)

Sl. 43. Faktor 8. Demografska koncentracija i centralitet

Tab. 115. Opis 8. ključnog faktora s korelacijama pojedinih varijabli

Redni broj i naziv faktora	Udio ukupne varijance u analiziranim podacima	Opis faktora (prema matrici faktorske strukture)	
		Pozitivna korelacija	Negativna korelacija
8. Demografska koncentracija i centralitet	2,686	- broj stanovnika (.703) - centralitet (.629) - gustoća naseljenosti (.508) - udio visokoobrazovanih (.456) - udio zaposlenih koji dolaze na posao u ukupno zap. u naselju (.418) - indeks promjene broja stanovnika 1961-2001 (.418) - udio doseljenih u naselje (.300)	- udio poljoprivrednih kućanstava (-.480) - udio stanovništva bez škole i s nepotpunom osnovnom školom (-.390) - udio zaposlenih u naselju u primarnom sektoru (poljoprivreda, lov, šumarstvo i ribarstvo) (-.356) - udio poljoprivrednih kućanstava s više od 3 ha ukupno raspoloživog zemljišta (-.343)

kao ključnog izvora prihoda poljoprivrednih kućanstava, o tržišno usmjerenoj poljoprivredi s većim parcelama i zemljištu koje s uzima u zakup i sl. Faktor je imenovan »Važnost poljoprivrede«.

Za razliku od 6. faktora koji ukazuje na važnost ekonomskog značenja poljoprivrede u strukturi prihoda, 7. faktor ocrtava drugačiju prirodno-geografsku osnovu, a time i strukturu i karakter poljoprivredne proizvodnje. Pozitivno korelirane varijable su udio livada u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu, nadmorska visina te udio pašnjaka u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu. Činjenica da daleko najveći dio livada i gotovo sve površine pod pašnjacima spadaju pod prirodne travnjake (Grahovac, 2005), ukazuje na to da se njima koristi ponajviše u ekstenzivnim oblicima stočarstva – a nadmorska visina kao pozitivno korelirana varijabla to potvrđuje. Negativnu povezanost s tim faktorom imaju: udio oranica i vrtova u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu (najviše zastupljenih u nizinskim područjima), udio poljoprivrednih kućanstava koja ostvaruju prihode iz ratarstva, udaljenost od naselja 2. stupnja centraliteta, udio poljoprivrednih kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje te udio članova poljoprivrednih kućanstava mladih od 25 godina. Te negativne korelacije, posebno varijabli povezanih s prihodima, potvrđuju smanjeno značenje poljoprivrede kao osnove dohotka kućanstava. Smatramo stoga da tom faktoru odgovara naziv »Ekstenzivnost poljoprivrede«. Njime je objašnjeno 2,751 % ukupne varijance.

Posljednji, osmi faktor je očito demografske prirode. Najveću pozitivnu povezanost ima s brojem stanovnika i centralitetom (inače i međusobno visoko koreliranim varijablama), ali i gustoćom naseljenosti, udjelom visokoobrazovanih te udjelom zaposlenih koji dolaze na posao u ukupno zaposlenima u naselju. Negativno korelira, nižim vrijednostima, s udjelom poljoprivrednih kućanstava, udjelom stanovništva bez škole i s nepotpunom osnovnom školom te udjelom zaposlenih u naselju u primarnom sektoru (poljoprivreda., lov, šumarstvo i ribarstvo). Kada bi bila riječ o tipologiji koja bi obuhvaćala i ruralna i urbana naselja, taj faktor bi mogao biti imenovan i kao »gradotvorni«. U svakom slučaju smatramo da ga naziv »Demografska koncentracija i centralitet« dovoljno precizno opisuje.

5.3.5. ODREĐIVANJE TIPOVA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE (REZULTATI KLASITER-ANALIZE)

Osam ključnih faktora interpretiranih u prethodnom poglavlju čine temelj tipologizacije ruralnih i urbaniziranih naselja. Za to će biti primijenjena još jedna od metoda multivarijantnih analiza: klaster-analiza. Ona omogućuje grupiranje naselja s obzirom na sličnosti u njihovom profilu, koji u ovom istraživanju čine svi dobiveni faktori, odnosno vrijednosti faktorskih bodova u svakom naselju.

Analiza je rezultirala sa sedam klastera. Kao i kod faktora u prethodnom koraku, tako je i sve dobivene klasterne potrebno interpretirati i odgovarajuće ih imenovati. Taj postupak izvodi se usporedbom prosječnih vrijednosti bodova svakog faktora u pojedinačnom klasteru (K 1-7) (tab. 116). Osim komparacije apsolutnih brojčanih vrijednosti, važan je i predznak: relativno visoka pozitivna bodovna vrijednost određenog faktora označava jaku nazočnost tog faktora u klasteru. Dakako, vrijedi i obratno: visoka negativna vrijednost faktora upućuje na njegov slab značaj u klasteru.

Tab. 116. Prosječne vrijednosti faktorskih bodova po klasterima

	1. Demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost	2. Poljoprivredno stanovništvo	3. Dostupnost i dnevne cirkulacije	4. Infrastrukturna premijenost	5. Ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo	6. Važnost poljoprivrede	7. Ekstenzivnost poljoprivrede	8. Demografska koncentracija i centralitet
K1	0,06	-0,39	-0,46	0,32	1,57	-0,69	-0,36	0,30
K2	0,78	-0,70	0,61	0,19	-0,17	0,03	-0,02	1,69
K3	-0,49	-0,79	-0,36	-4,22	0,26	-0,83	0,37	-0,19
K4	-1,61	0,40	-0,67	-0,30	-0,34	-0,18	0,47	-0,35
K5	0,20	-0,34	-0,27	0,44	-0,23	-0,27	0,66	-0,35
K6	0,39	0,09	2,16	0,19	-0,16	-0,27	0,08	-0,36
K7	0,34	0,59	-0,16	-0,02	-0,35	0,87	-0,68	-0,20

Tab. 117. Imenovanje klastera

Klaster	Visoke relativne pozitivne vrijednosti faktora (veliki značaj za klaster)	Visoke relativne negativne vrijednosti (mali značaj za klaster)	Naziv klastera
K1	Ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo (1) Infrastrukturalna opremljenost (2)	Važnost poljoprivrede (1)	Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja
K2	Demografska koncentracija i centralitet (1) Demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost (1) Dostupnost i dnevne cirkulacije (2) Važnost poljoprivrede (2)	Poljoprivredno stanovništvo (2)	Dinamična, strukturno jača naselja
K3	Ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo (2)	Infrastrukturalna opremljenost (1) Poljoprivredno stanovništvo (1) Važnost poljoprivrede (1) Demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost (2)	Ostala izvangradska naselja (pretežito mala, slabo infrastrukturno opremljena naselja)
K4	Poljoprivredno stanovništvo (2) Ekstenzivnost poljoprivrede (2)	Demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost (1) Dostupnost i dnevne cirkulacije (1) Demografska koncentracija i centralitet (2) Ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo (2) Infrastrukturalna opremljenost (2)	Naselja ruralne periferije
K5	Ekstenzivnost poljoprivrede (1) Infrastrukturalna opremljenost (1)	Demografska koncentracija i centralitet (2)	Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike
K6	Dostupnost i dnevne cirkulacije (1)	Demografska koncentracija i centralitet (1)	Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja
K7	Važnost poljoprivrede (1) Poljoprivredno stanovništvo (1)	Ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo (1) Ekstenzivnost poljoprivrede (1)	Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja

Napomena: broj u zagradi uz svaki faktor označava njegov rang na ljestvici prosječnih vrijednosti faktorskih bodova (vidi tab. 116). Istaknute su vrijednosti samo ako klaster u njima ima najvišu prosječnu bodovnu vrijednost u odnosu na ostale (prvo ili drugo mjesto).

U prvom klasteru (K1) faktor 5 *Ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo* ima apsolutno najveću pozitivnu prosječnu bodovnu vrijednost (u odnosu na ostale klasterne). Na drugom, negativnom polu tog spektra, dakle s malom prosječnom značajnošću za naselja te skupine, nalazi se faktor 6 *Važnost poljoprivrede* koji u tom klasteru postiže svoje gotovo minimalne vrijednosti (nižu ima samo u K3). Taj klaster ima i relativno visoke pozitivne vrijednosti faktora 3 *Infrastrukturalna opremljenost*. Faktori na kojima postiže najviše bodova, bilo s pozitivnim bilo s negativnim predznakom, jasno upućuju da prevladavajući značaj za karakter tih naselja ima diverzifikacija ekonomske baze, i to u smjeru turizma i ugostiteljstva. To podrazumijeva da je i važnost poljoprivrede kao izvora prihoda u njima smanjena. Prvi klaster stoga je nazvan *Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja*. Čini ga 913 naselja.

Na identičan način razmotreni su svi klasteri (tab. 117).

Interpretacija klastera i njihovo imenovanje jednostavnije je ako se pozitivna i negativna strana logično dopunjuju, objašnjavaju jedna drugu. To je slučaj s većinom klastera.

Drugi klaster imenovan je *Dinamična, strukturno jača naselja*. Iz tab. 117 vidljivo je da ima najviše pozitivne relativne vrijednosti faktora povezanih s demografskom koncentracijom, dnevnim cirkulacijama, ali i dinamičnijom socio-ekonomskom osnovom koja ne isključuje važnost poljoprivrede kao izvora prihoda. Mali značaj poljoprivrednog stanovništva, faktor na kojem taj klaster ima gotovo najniže bodove u odnosu na ostale, također to potvrđuje: njegov manji udio, istovremeno uz važnost agrara kao izvora prihoda, upućuje na to da se radi o *jačim* područjima, s razvijenijom i komercijalno usmjerenom poljoprivredom (ako je zastupljena u strukturi). U tom je klasteru 688 naselja.

Treći klaster čini znatno manji broj naselja u odnosu na sve ostale (195). To su naselja koja su u njega grupirana prvenstveno zbog izuzetno niskih relativnih negativnih vrijednosti faktora 4 *Infrastrukturalna opremljenost*. Čak 183 od 195 naselja u tom klasteru imaju manje od 100 stanovnika. Tu su se našla i neka naselja koja svojim faktorskim profilom očito odudaraju od klastera u kojima bi se očekivalo da budu pa je stoga ovaj dijelom i rezidualni klaster nazvan *Ostala izvangradska naselja (pretežito mala, slabo infrastrukturno opremljena naselja)*. Taj će klaster s obzirom na svoje specifičnosti biti do razine pojedinačnih naselja razmotren u nastavku.

Četvrti klaster nazvan je *Naselja ruralne periferije*. Faktori koji upućuju na prosperitetnija ruralna područja kao što su demografska i socio-ekonomska dinamika te dostupnost i dnevne cirkulacije tu imaju najviše vrijednosti – ali s negativnim predznakom. Oni su stoga najvažniji za imenovanje klastera, ali na perifernost upućuje i mali značaj faktora koncentracije stanovništva i stupnja centraliteta te ekonomske diverzifikacije. Visoke vrijednosti u naseljima tog klastera imaju faktori *Poljoprivredno stanovništvo* i *Ekstenzivnost poljoprivrede*, što smatramo također govori o ispravno odabranom nazivu. U tom klasteru je 991 naselje.

Naziv petog klastera je *Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike*. Prvi dio imena izveden je izravno iz naziva faktora u kojem taj klaster ima najviše relativne pozitivne vrijednosti, što ukazuje na njegov veliki značaj (faktor *Poljoprivredna ekstenzifikacija*). Drugi dio naziva proizlazi iz faktora koji ima negativni predznak, odnosno mali značaj, a to je *Demografska koncentracija i centralitet*. Sadrži 1380 naselja.

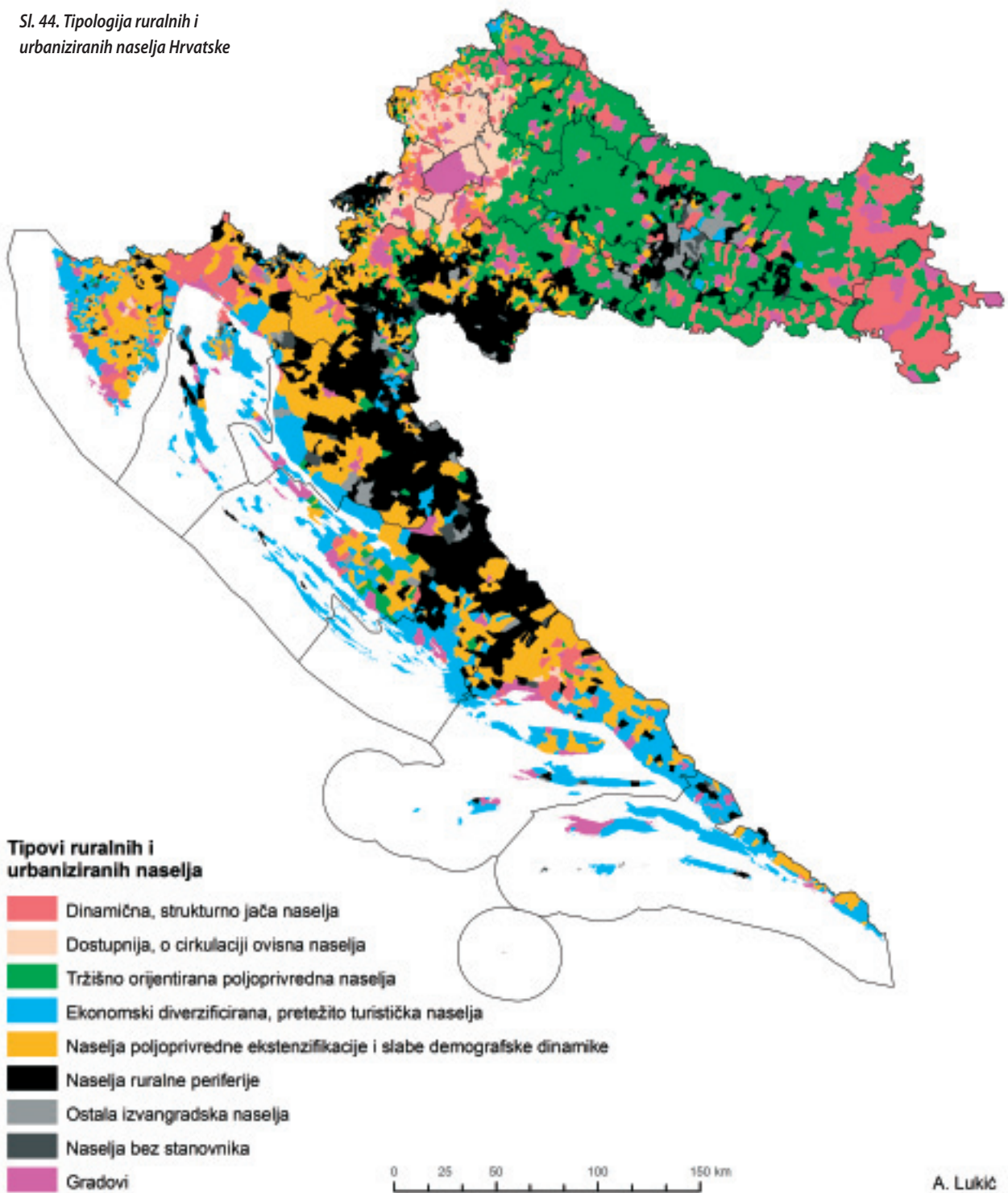
Šesti klaster nosi naziv *Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja*. Izuzetno visoko i pozitivno je bodovan u faktoru *Dostupnost i dnevne cirkulacije*, što je stoga i odredilo njegov naziv. Za razliku od klastera 2, jedinom uz ovaj u kojem faktor dostupnosti ima vrijednosti pozitivnog predznaka, klaster 6 spada u skupinu onih s najmanjim značenjem faktora *Demografska koncentracija i centralitet*, ukazujući na to da se pretežito radi o manjim naseljima nižeg stupnja centraliteta. U klasteru je 638 naselja.

Posljednji, sedmi klaster ujedno je i najveći – čini ga 1710 naselja. Imenovan je *Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja*. Na takav naziv jasno upućuju faktori u kojima taj klaster ima najviše vrijednosti: *važnost poljoprivrede* i *poljoprivredno stanovništvo*. To je jedini klaster u kojem su ta dva faktora istovremeno visoko rangirana na strani pozitivnog predznaka. Faktor *važnost poljoprivrede* visoko pozitivno korelira s onim manifestnim varijablama koje govore o tržišnoj usmjerenosti poljoprivrede, kao što su udio korištenog poljoprivrednog zemljišta ili prosječna veličina parcele. Najmanji značaj za taj klaster imaju faktori *ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo te ekstenzivnost poljoprivrede* – oni su jasno uzročno-posljedično povezani sa spomenutim faktorima koji su tom klasteru dali ime.

Sedam dobivenih klastera predstavljaju tipove ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske dobivene statističko-matematičkim postupcima na temelju ulaznih manifestnih varijabli. U daljnjim analizama i legendama na kartama, zbog sličnosti u nekim obilježjima i logičnijeg redoslijeda izlaganja, redoslijed tipova bit će sljedeći:

- A - Dinamična, strukturno jača naselja
- B - Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja
- C - Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja
- D - Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja
- E - Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike
- F - Naselja ruralne periferije
- G - Ostala izvangradska naselja

Sl. 44. Tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske

6. TIPOVI RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA HRVATSKE

Jesu li tipovi ruralnih i urbaniziranih naselja dobiveni klaster-analizom doista međusobno dovoljno različiti, a istovremeno unutar sebe dovoljno slični, da bi bili izdvojeni kao skupina? To je ključno pitanje svih tipologija. Ništa manje nije važno ono o prostornoj distribuciji tipova. »Odgovara« li razmještaj tipova u prostoru obrascima koji su se nazirali u statističkoj i kartografskoj analizi manifestnih varijabli? Ne zaboravimo da se primjenom faktorske analize dio informacija (ukupne varijance) neminovno gubi. Osim toga, prisjetimo se i svih podataka za koje smatramo da bi bili itekako vrijedni u tipologiziranju ruralnih područja, a do kojih na razini naselja nismo mogli doći. Nedostaju li oni u ovoj slici?

Ipak ne treba smetnuti s uma da svrstavanje jedinica u taksonomskoj analizi nije apsolutno, nego relativno, odnosno izračunava se vjerojatnost s koliko opravdanja procjenjujemo da neka jedinica pripada nekom taksonu (tipu). Ta je vjerojatnost posljedica modaliteta pojedinih strukturnih obilježja svake jedinice (naselja) i njezinih

Tab. 118. Izabrani pokazatelji diferencijacije klastera

	Broj naselja (udio u ukupnom broju naselja)	Površina (km ²) (udio u ukupnoj površini)	Broj stanovnika (udio u ukupnom broju stanovnika)	Prosječna veličina naselja	Gustoća naseljenosti	Udio poljoprivrednih kućanstava	Prosječna dostupnost do centralnih naselja (ukupno bodova)	Broj obalnih naselja	Prosječna nadmorska visina naselja (m)
A	688 (10,2)	7286,3 (12,9)	747.054 (16,8)	1085,8	102,5	47,5	53,6	31	175,3
B	638 (9,4)	2347,4 (4,1)	200.609 (4,5)	314,4	85,5	65,7	97,9	0	204,4
C	1710 (25,3)	13.608,2 (24,0)	522.234 (11,8)	305,4	38,4	73,4	30,9	0	152,2
D	913 (13,5)	7606,0 (13,4)	267.833 (6,0)	293,4	35,2	43,0	20,0	309	155,0
E	1380 (20,4)	10.132,8 (17,9)	239.985 (5,4)	173,9	23,7	63,6	24	9	302,6
F	991 (14,7)	10.203,24 (18,0)	58.317 (1,3)	58,8	5,7	73,9	14,2	7	328,6
G	195 (2,9)	1415,183 (2,5)	7682 (0,2)	39,4	5,4	10,1	15,8	20	273,7
Gradovi	139 (2,1)	3411,7 (6,0)	2.393.746 (53,9)	17.221,2	701,6	8,7	42,6	49	117,1

A - Dinamična, strukturno jača naselja

B - Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja

C - Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja

D - Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja

E - Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike

F - Naselja ruralne periferije

G - Ostala izvangradska naselja

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku; Digitalni atlas Hrvatske 1:100 000, GISDATA; autorova analiza

posebnosti, iz čega proizlazi da pojedina jedinica (naselje) može pripadati različitim taksonima, ali je vjerojatnost njezina uključivanja u pojedine taksone različita (Halami, 2003:46).

Izabrani osnovni pokazatelji ukazuju na postojanje znatnih razlika među izdvojenim tipovima ruralnih područja. Naselja koja pripadaju tipu *dinamičnih, strukturno jačih naselja* prosječno su gotovo dvadeset puta veća i gušće naseljena od naselja *ruralne periferije*. *Periferiju* karakterizira i najveća prosječna nadmorska visina, koja je i više nego dvostruko veća od one u *tržišno orijentiranim poljoprivrednim naseljima*. Broj obalnih naselja daleko je najveći u *ekonomski diverzificiranim, pretežito turističkim naseljima* u kojima je i udio poljoprivrednih kućanstava niži u odnosu na ostale, itd. Dakle, već i ti osnovni indikatori ukazuju kako na razlike, tako i na prostorni razmještaj tipova ruralnih područja u (sl. 44). U nastavku ćemo svaki tip detaljnije analizirati. Tablice 118-122 daju osnovne podatke o svakom tipu te njegovu prostornu zastupljenost u regijama i županijama, a u prilogima su i svi ostali spomenuti pokazatelji (zbog opsežnosti nisu prezentirani usporedo s tekstom).

6.1. DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA (A) (688 NASELJA, 747.054 STANOVNIKA)

U naseljima tog tipa živi daleko najviše stanovnika Hrvatske (16,8 %), izuzev gradova. U prostoru se vrlo jasno ocrtavaju zakonitosti njihove lokacije. To su prije svega područja neposredno uz gradove, duž cestovnih pravaca koji povezuju Središnju i Istočnu Hrvatsku (posebno uz posavski, manje uz podravski pravac) te velika, centralnim funkcijama bolje opremljena naselja krajnjeg istoka Hrvatske. Oko makroregionalnih centara ta naselja prate dominantne osi urbanizacije: prstenasto se šire oko Zagreba, zvjezdasto duž prometnica oko Osijeka te linearno prateći obalnu liniju u gradskim regijama Splita i Rijeke. Redovito se pojavljuju i uz sva regionalna te neka subregionalna središta. Prosječna veličina naselja tog tipa je 1085,8 stanovnika, a gustoća naseljenosti 102,5 st/km². Po oba pokazatelja prednjače u odnosu na sve ostale.

Izrazita demografska koncentracija povezana je sa (sub)urbanizacijom, što je ključni proces koji je pridonio populacijskom rastu tih naselja u posljednjih tridesetak-četrdesetak godina. Intenzivniji porast broja stanovnika okolice u odnosu na grad zabilježen je, primjerice, u zagrebačkoj regiji već od 1970-ih, a u riječkoj od 1980-ih (Klemić, 2008). Zato je i udio naselja s porastom broja stanovnika u razdoblju 1961.-2001. daleko najviši u odnosu na ostale tipove (61,1 %). Otprilike desetina svih naselja narasla je dva i pol ili više puta. Doseljavanje stanovništva utjecalo je i na pokazatelje dobne strukture stanovništva: indeks starosti (74,0) niži je od državnog prosjeka, ali i od vrijednosti koje taj pokazatelj omjera mladog i starog stanovništva ima u gradovima (86,4). Indikatori prirodnog kretanja stanovništva u najnovijem razdoblju (2001.-2006.), iako imaju negativne vrijednosti, znatno su povoljniji od ostalih ruralnih područja. Prosječna godišnja stopa prirodne promjene u tom je periodu iznosila -0,6 ‰, dok je primjerice u naseljima *ruralne periferije* imala prosječnu godišnju vrijednost -23,9 ‰! Zadržimo se još na obrazovnoj strukturi stanovništva tog tipa ruralnih područja. Ona je također bolja nego u ostalim ruralnim područjima, ponajprije po udjelu stanovništva bez osnovne škole i s nepotpunom osnovnom školom, no želimo istaknuti da je u odnosu na gradove ipak znatno nepovoljnija: u gradovima je upola manje stanovništva bez škole i s nezavršenom osnovnom školom te dvostruko više fakultetski obrazovanog stanovništva.

Zbog blizine centara rada udio zaposlenih dnevnih cirkulanata je vrlo visok (56,1 %), ali je istovremeno i vrlo značajan postotak zaposlenih koji dolaze na posao u naselja tog tipa (42,5 %). To ukazuje na proces decentralizacije funkcije rada iz matičnih gradova u njihove regije, odnosno u taj tip područja. Osim toga, riječ je uglavnom o većim te naseljima opskrbljenijima djelatnostima tercijarnog i kvartarnog sektora, što također osigurava radna mjesta. Za usporedbu, u tipu *ruralna periferija* na posao u mjesto rada dolazi samo 6,4 posto ukupnog broja zaposlenih (u tom naselju). Kakva je prosječna zastupljenost ekonomskih djelatnosti u *dinamičnim, strukturno jačim naseljima*? Podjednaka je prisutnost III. i II. sektora. Potonji u tom tipu zapošljava najveći udio radnika u usporedbi s ostalim tipovima (34,3 %). S tim je izravno povezan gotovo najniži udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu (5,7 %) – niži je samo u *ekonomski diverzificiranim, pretežito turistički usmjerenim naseljima* (5,1 %). Takva struktura radnih mjesta dodatna je potvrda većeg stupnja urbanizacije naselja tog tipa. Ipak, treba istaknuti da je, usprkos znatno manjem značenju agrara nego u ostalim tipovima, udio korištenog poljoprivrednog zemljišta vrlo visok (82,4 %). To je posljedica prije svega činjenice da su, osim u gradskim regijama, naselja tog tipa kao pretežito veća urbanizirana sela prisutna i u Đakovštini, Zapadnom Srijemu, Brodskoj Posavini, Slavonskoj Podravini i dijelu Baranje, dakle plodnim oranicama i vrtovima najbogatijim područjima Hrvatske. Zato ne čudi da, iako čini 12,9 posto ukupne površine ruralnih područja, taj tip obuhvaća petinu ukupno korištenog poljoprivrednog zemljišta Hrvatske, a udio socijalnog ugara u ukupno raspoloživom zemljištu iznosi za Hrvatsku

Tab. 119. Prostorna distribucija tipova ruralnih i urbaniziranih naselja, gradova i naselja bez stanovnika 2001., po regijama (naselja/stanovništvo/površina), apsolutne vrijednosti

	A	B	C	D	E	F	G	Gradovi	Naselja bez stanovnika	Ukupno (regija / Hrvatska)
Gorska Hrvatska (broj naselja/ broj st./ površina u km ²)	20	0	8	32	222	208	29	6	35	560
	14.594	0	1189	3201	36.339	10.884	608	27.864	0	94.679
	275,8	0,0	103,6	243,4	2585,4	3833,7	284,6	176,0	151,2	7653,659
Istočna Hrvatska	147	0	541	14	8	68	42	22	15	857
	25.2051	0	195.691	1337	886	2812	1514	367.338	0	821.629
	3493,0	0,0	5580,5	125,3	69,4	499,4	324,2	914,8	105,9	11.112,54
Južno hrvatsko primorje	45	5	18	462	215	140	22	39	10	956
	74.880	1696	5077	188.535	67.096	15.375	1718	498.119	0	852.496
	495,2	53,4	256,4	4777,8	3080,5	2258,5	159,9	644,0	67,8	11.793,46
Sjeverno hrvatsko primorje	117	5	16	345	368	47	42	27	21	988
	75.909	713	969	65.946	40.428	1042	2814	315.457	0	503.278
	760,6	26,3	81,1	2279,4	2131,9	299,1	156,2	489,7	140,0	6364,307
Središnja Hrvatska	359	628	1127	60	567	528	60	45	24	3398
	329.620	198.200	319.308	8814	95.236	28.204	1028	1.184.968	0	2.165.378
	2261,6	2267,8	7586,5	180,1	2265,5	3312,5	490,2	1187,2	143,4	19.694,75
Hrvatska	688	638	1710	913	1380	991	195	139	105	6759
	747.054	200.609	522.234	267.833	239.985	58.317	7682	2.393.746	0	4.437.460
	7286,2	2347,5	13.608,1	7606,0	10.132,8	10.203,2	1415,1	3411,7	608,1	56.618,82

A - Dinamična, strukturno jača naselja

B - Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja

C - Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja

D - Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja

E - Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike

F - Naselja ruralne periferije

G - Ostala izvangradska naselja

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; Digitalni atlas Hrvatske 1:100 000, GISDATA; autorova analiza

niskih 4,8 posto. I natprosječna veličina parcele te relativno visoki udio poljoprivrednog zemljišta uzetog u zakup govori da pogotovo u Istočnoj i dijelovima Središnje Hrvatske poljoprivrede (posebno ratarstvo) ima velik značaj u tom tipu ruralnih područja. To potvrđuje i prostorni razmještaj: na krajnjem Istoku Hrvatske taj tip čini mozaik zajedno s *tržišno orijentiranim poljoprivrednim* te gradskim naseljima.

Kakva je zastupljenost *dinamičnih, strukturno jačih naselja* u pojedinim regijama i županijama? U Istočnoj Hrvatskoj je najveći udio naselja tog tipa (17,2 %) (tab. 120). U Vukovarsko-srijemskoj čine nešto više od polovice svih naselja. Također gotovo trećina naselja Međimurske županije pripada dinamičnim i strukturno jačim ruralnim područjima. To ni ne začuđuje, s obzirom na visoku razinu funkcionalne opremljenosti tih krajeva Hrvatske, blizinu većih naselja i gradova, zastupljenost dnevnih cirkulacija te značaj poljoprivrede (posebno u donjem Međimurju). Kao centralna ili funkcionalno jače opremljena naselja identificirano je čak 23,5 posto svih naselja u tom tipu. Najmanji udio naselja tog tipa prisutan je u Gorskoj Hrvatskoj (3,6 %), ali i neke županije Južnog hrvatskog primorja (Šibensko-kninska i Zadarska) također imaju vrlo niske udjele (tab. 122).

Tab. 120. Prostorna distribucija tipova ruralnih i urbaniziranih naselja, gradova i naselja bez stanovnika 2001., po regijama (naselja/stanovništvo/površina), udjeli

	A	B	C	D	E	F	G	Gradovi	Naselja bez stanovnika	Ukupno (regija /Hrvatska)
Gorska Hrvatska (broj naselja/ broj st./ površina u km ²)	3,6	0,0	1,4	5,7	39,6	37,1	5,2	1,1	6,3	100,0
	15,4	0,0	1,3	3,4	38,4	11,5	0,6	29,4	0,0	100,0
	3,6	0,0	1,4	3,2	33,8	50,1	3,7	2,3	2,0	100,0
Istočna Hrvatska	17,2	0,0	63,1	1,6	0,9	7,9	4,9	2,6	1,8	100,0
	30,7	0,0	23,8	0,2	0,1	0,3	0,2	44,7	0,0	100,0
	31,4	0,0	50,2	1,1	0,6	4,5	2,9	8,2	1,0	100,0
Južno hrvatsko primorje	4,7	0,5	1,9	48,3	22,5	14,6	2,3	4,1	1,0	100,0
	8,8	0,2	0,6	22,1	7,9	1,8	0,2	58,4	0,0	100,0
	4,2	0,5	2,2	40,5	26,1	19,2	1,4	5,5	0,6	100,0
Sjeverno hrvatsko primorje	11,8	0,5	1,6	34,9	37,2	4,8	4,3	2,7	2,1	100,0
	15,1	0,1	0,2	13,1	8,0	0,2	0,6	62,7	0,0	100,0
	12,0	0,4	1,3	35,8	33,5	4,7	2,5	7,7	2,2	100,0
Središnja Hrvatska	10,6	18,5	33,2	1,8	16,7	15,5	1,8	1,3	0,7	100,0
	15,2	9,2	14,7	0,4	4,4	1,3	0,0	54,7	0,0	100,0
	11,5	11,5	38,5	0,9	11,5	16,8	2,5	6,0	0,7	100,0
Hrvatska	10,2	9,4	25,3	13,5	20,4	14,7	2,9	2,1	1,6	100,0
	16,8	4,5	11,8	6,0	5,4	1,3	0,2	53,9	0,0	100,0
	12,9	4,1	24,0	13,4	17,9	18,0	2,5	6,0	1,1	100,0

A - Dinamična, strukturno jača naselja

B - Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja

C - Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja

D - Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja

E - Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike

F - Naselja ruralne periferije

G - Ostala izvangradska naselja

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; Digitalni atlas Hrvatske 1:100 000, GISDATA; autorova analiza

6.2. DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA (B) (638 NASELJA, 200.609 STANOVNIKA)

U naseljima tog klastera živi 4,5 posto stanovnika Hrvatske. Pogled na kartu otkriva izraženu regionalnu komponentu u prostornom razmještaju. Zagrebački prsten (uži i širi, sve do Jastrebarskog, Vukomeričkih gorica i Poku-plja) te Hrvatsko zagorje čine gotovo ekskluzivne zone takvih ruralnih područja u državi. Tu se ona isprepleću ponajviše s opisanim dinamičnim, strukturno jačim naseljima: na višoj razini klasterizacije ta dva tipa bili su dijelom jednog klastera. Iako komplementaran, u prosjeku se taj tip ipak podosta razlikuje od prethodnog, već i po osnovnim obilježjima: naselja u tom klasteru su manja (veličina prosječnog naselja je 314,4 stanovnika, 43,2 posto svih naselja je manje od 100 st.), rjeđe su naseljena (85,5 st/km²) i sa slabije razvijenim funkcijama (samo 5,6 posto naselja je u korištenom skupu centralnih i jače opremljenih naselja).¹⁷⁹ Ono po čemu su se posebno izdvojila u postupku klasterizacije jest, kao što im i sam naziv govori, izuzetno velika dostupnost sustava središnjih naselja, što je rezultat njihove veće zastupljenosti u sjeverozapadnom i središnjem dijelu Hrvatske te guste mreže lokalnih prometnica. No, treba naglasiti da su naselja tog klastera uglavnom nešto udaljenija od glavnih prometnica. To je,

¹⁷⁹ Njegač navodi industrijalizaciju te razvoj djelatnosti tercijarnog sektora kao ključne procese koji su, utječući na promjenu socijalne strukture zagorskog stanovništva te potičući urbanizaciju »nekad tipično ruralni kraj preobrazili u urbaniziranu pokrajinu čiji je daljnji gospodarski razvoj određen diferenciranim razvojem pojedinih njenih dijelova« (Njegač, 1995:1).

primjerice, vrlo dobro uočljivo duž tzv. stare karlovačke ceste – naselja prvog tipa dominiraju duž same prometnice (posebno između Karlovca i Jastrebarskog) i zbog toga su i doživjela veći stupanj socio-ekonomske preobrazbe, dok naselja ovog tipa prevladavaju podalje od ceste (Plješevičko prigorje).

Procesi kompleksne preobrazbe zagrebačke okolice u drugoj polovici 20. stoljeća, u kojem je ovaj tip vrlo zastupljen, bili su pod utjecajem industrijalizacije Zagreba i gradnje prometnica, zbog čega je došlo do brže socijalnoprостorne pokretljivosti stanovništva, što se očitovalo u rastućem procesu deagrarizacije i smanjenju broja stanovnika tijekom 1950-ih i 1960-ih godina (Prelogović, Lukić i Pejnović, 2004). Od 1970-ih godina počinju jačati proces doseljavanja i socioekonomska transformacija kao rezultat sve većeg uključivanja u dnevni urbani sistem Zagreba, a tijekom 1980-ih i 1990-ih godina opisani obrazac sve se više širi, smanjujući razlike u prostoru. Izvan zagrebačkog prstena, u Hrvatskom zagorju primjerice, industrijalizacija je također imala odlučujuću ulogu na procese transformacije naselja, posebno u smislu njihove urbanizacije. Nakon početne faze u kojoj je stanovništvo Zagorja, usprkos i nekim vlastitim manjim pogonima, bilo ponajviše ovisno o zagrebačkoj industriji, uslijedilo je razdoblje postupne difuzno usmjerene industrijalizacije tog prostora, prije svega otvaranjem manjih pogona zagrebačke industrije (Njegač, 1995). Najsveobuhvatnije su tim procesom bila zahvaćena naselja prvog klastera, a nešto slabije, u prosjeku, ona o kojima sada govorimo. Naime, moglo bi smatrati da ta područja imaju izrazitiji seoski karakter, ponajprije u fizionomskom smislu. Nije to posljedica samo manje veličine, nego i udjela poljoprivrednih kućanstava, koji je relativno visokih 65,7 posto.¹⁸⁰ Očekivano, i udio poljoprivrednog stanovništva i više je nego dvostruko veći u odnosu na prvi tip područja (iznosi 11,5 %).

Takva konstatacija upućuje na to da bi i ostali pokazatelji, koji prema analizi manifestnih varijabli pozitivnije vrijednosti imaju u urbanim područjima, trebali u tom tipu biti nepovoljniji od istovjetnih u dinamičnijim i strukturno jačim naseljima. Tome je doista tako. Razina obrazovanosti stanovništva je po analiziranim indikatorima nešto niža nego u prethodnom klasteru, jednako kao i, primjerice, vitalni indeks: u razdoblju od 2001. do 2006. na 100 umrlih dolazila su 66,4 živorođena (u prethodnom tipu 94,2). Indeks starosti je 93,7, a možda najindikativniji pokazatelj u tom slučaju je indeks promjene broja stanovnika 1961.-2001. Za razliku od 60,1 posto naselja prethodnog klastera koja su zabilježila porast, ovdje je taj udio znatno manji (22,1 %). Osim prirodnog, rezultat je to i mehaničkog kretanja: u naselja tog klastera doselilo se u prosjeku 10,3 posto manje stanovništva. No, ta područja apsolutno prednjače u odnosu na sva ostala po udjelu dnevnih cirkulanata (36,5 %), a imaju i najveći udio zaposlenih dnevnih cirkulanata u ukupnom broju zaposlenih (60,3 %), uz istovremeno znatno niži udio zaposlenih koji dolaze na posao u ukupno zaposlenima u naselju u odnosu na dinamična i strukturno jača naselja (A). Svi ti pokazatelji upućuju na njihovu veću *ovisnost* o funkciji rada izvan mjesta stanovanja.

Istaknut ćemo još jedno zanimljivo obilježje tog tipa područja, a to je njegova funkcija rekreacijske zone Zagreba. Udio stanova za odmor i rekreaciju (vikendica) u ukupnom broju stanova je visok u odnosu na ostale klastere (19 %), odnosno nakon ekonomski diverzificiranih, pretežito turističkih naselja (D), prednjači kao najznačajnija vikendaška zona. Razloge za to objasnili smo u analizi te varijable u prethodnim poglavljima. I konačno, što je s načinom korištenja zemlje i poljoprivredom? U strukturi zemljišta dominiraju oranice i vrtovi, ali je i udio livada relativno visok (32,8 %), a u odnosu na dinamičnija i strukturno jača naselja (A) veći je i značaj vinograda i voćnjaka. Svakako je to dijelom i posljedica veće reljefne dinamičnosti. Naselja tog tipa dobrim su dijelom razasuta po izrazitije brežuljkastom prostoru, o čemu svjedoči i prosječna nadmorska visina koja je nešto veća u odnosu na prvi tip (204,4 m/nm).

6.3. TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA (C) (1710 NASELJA, 522.234 STANOVNIKA)

Dominantna obilježja ovog tipa su značaj poljoprivrede kao važnog izvora prihoda kućanstava i njena usmjerenost k tržištu. Obuhvaćaju gotovo četvrtinu (24 %) ukupne površine Hrvatske sa 11,8 posto stanovništva. U njima je gotovo polovica ukupno korištenog poljoprivrednog zemljišta Hrvatske (46,9 %), a taj udio još je veći u kategoriji oranica i vrtova (53,7 %). Prosječna veličina naselja je 305,4, a prosječna gustoća naseljenosti 38,4 st/km².

Najzastupljenija su u Istočnoj Hrvatskoj, u kojoj čine 61,3 posto svih naselja, a prostorno se nastavljaju na daruvarski, bjelovarski i križevački kraj te dijelove Podravine i Međimurja u Središnjoj Hrvatskoj. Prostorni razmještaj prvenstveno je odraz prirodne osnove: površine visoko i srednje pogodne za poljoprivredu su najvećim dijelom

¹⁸⁰ Prisjetimo se da se u modelu M. Vreska kao granična vrijednost tog pokazatelja u diferenciranju urbanih i ostalih naselja koristi 50 %, a da je prosječan udio u Hrvatskoj 2001. bio samo nešto viši od 30 %.

u panonskoj poljodjelsko-ekološkoj regiji koja se poklapa s navedenim prostorom (usp. sl. 27). To je uvjetovalo i socio-ekonomsku strukturu. Djelatnosti primarnog sektora u prosječnom naselju tog klastera čine vrlo visoki udio od 72,7 posto svih radnih mjesta, a nešto više od petine ukupnoga čini poljoprivredno stanovništvo (22,1 %). No, primijetiti ćemo da je u tipu *ruralna periferija* udio radnih mjesta u primarnom sektoru još i veći (84,2 %), a udio poljoprivrednog stanovništva samo nešto niži (18,8 %). Ali, bitan je značaj koji poljoprivreda ima kao osnovni izvor prihoda kućanstava, kao i njena razvijenost i intenzitet, a po tome se ta dva tipa uvelike razlikuju. Udio kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje u tržišno orijentiranim poljoprivrednim naseljima je 69 posto (najviši od svih tipova), a u ruralnoj periferiji 36,8 posto. Da su poljoprivrednici u tom klasteru dominantno okrenuti komercijalnoj poljoprivredi, potvrđuje i podatak o 26,1 posto ukupnog korištenog poljoprivrednog zemljišta uzetog u zakup nasuprot 10,3 posto u klasteru ruralne periferije. I ostali pokazatelji ukazuju na razlike u strukturi i intenzitetu poljoprivredne proizvodnje tih dvaju tipova. Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja imaju, primjerice, najviši udio korištenog poljoprivrednog zemljišta te najveću prosječnu veličinu parcele, kao i najviši udio poljoprivrednih kućanstava s više od 20 ha ukupno raspoloživog zemljišta. U njima je istovremeno i udio neobrađenog poljoprivrednog u ukupno raspoloživom zemljištu najniži i iznosi 2,9 posto (za razliku od ruralne periferije, gdje je 28 posto).

Kloneći se prirodno-geografskog i bilo kakvog drugog determinizma u objašnjavanju prostornih procesa, ipak treba naglasiti da su pretežito ravničarski karakter (prosječna nadmorska visina najniža je među svim tipovima, 152,2 m/nm), kvaliteta tla (černozem i degradirani černozem, plodna aluvijalna tla, pseudoglejna tla pogodna za voćarsku i vinogradarsku proizvodnju te za manje zahtjevnije ratarske kulture i za ispašu stoke itd.) te klimatske prilike koje omogućuju potrebnu količinu padalina u vegetacijskom razdoblju, predisponirali gospodarske razvojne tokove toga klastera. Kao što smo spomenuli, dobar dio tih područja činio je imigracijsku zonu za oterećivanje agrarno prenapučenih krajeva, istovremeno ih demografski osnažujući i pomlađujući. Smatramo da je sve navedeno utjecalo i na suvremenu demografsku sliku. Iako i ta naselja imaju negativna obilježja strukture i dinamike stanovništva, ipak su povoljnija nego u tipovima poljoprivredne ekstenzifikacije (E) i periferije (F) te relativno slična dostupnijim i o cirkulaciji ovisnim naseljima (B). No, u usporedbi s dinamičnim, strukturno jačim naseljima (A) demografska struktura im je znatno nepovoljnija.

6.4. EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA (D) (913 NASELJA, 267.833 STANOVNIKA)

Klaster obuhvaća 13,5 posto svih naselja i u njemu živi 6 posto ukupne populacije. Kao što je kod prethodnog tipa dominantno obilježje (ključni faktor) diferencijacije bila *Važnost poljoprivrede*, tako je u slučaju ovog tipa najizrazitije pozitivne korelacije imao faktor *Ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo*. U prostornom razmještaju ovog klastera dominira uski priobalni kopneni pojas, otoci (diferencijacija je izraženija na velikim otocima) i samo neki, manji dijelovi neposrednog turistički razvijenijeg ili ekonomski diverzificiranijeg zaleđa. To su ponajprije naselja u kojima je analizom varijabli utvrđena izrazita koncentracija uslužnog sektora i s njime povezanih aktivnosti u socio-ekonomskoj strukturi stanovništva koji čine jezgru hrvatskog turizma. Prosječna veličina naselja je 293,4 stanovnika, a gustoća 35,2 st/km².

Niz međusobno povezanih procesa što su utjecali na izdvajanje tog klastera možemo dobrim dijelom objasniti litoralizacijom kao »koncentracijom gospodarskih aktivnosti i naseljenosti obalnih prostora s brojnim posljedicama, koje se odražavaju ponajprije u restrukturiranju društvenogospodarskih sustava i preoblikovanju primorskih krajolika« (Faričić, 2006:1). Autor nastavlja kako, iako taj pojam obuhvaća i industrijalizaciju priobalja, modernu litoralizaciju Sredozemlja ponajviše obilježava razvitak turizma. I u Hrvatskoj je već u prvoj polovici prošloga stoljeća bio evidentan proces okupljanja gospodarskih i društvenih aktivnosti u uskom priobalnom pojasu, no to je znatno intenzivnije nastavljeno nakon Drugog svjetskog rata, i to najprije industrijalizacijom, u skladu s tada dominantnim ideološkim načelima realsocijalističke planske privrede. Industrijalizacija je bila praćena i vrlo intenzivnom deagrarizacijom. Druga faza litoralizacije, povezana s razvojem turizma, započela je 1970-ih godina, čemu je u znatnoj mjeri pridonijela i izgradnja Jadranske turističke ceste te njeno povezivanje s novoizgrađenim ili poboljšanim transverzalnim prometnicama k unutrašnjosti zemlje. Njeno lociranje uz samu obalu dodatno je utjecalo na već započeto praznjenje ruralnog prostora zaleđa i povećanje demografskog pritiska na uski kopneni obalni pojas. J. Faričić ipak zaključuje da su »zahvaljujući turizmu ublaženi razmjeri polarizacije u obalnom prostoru, koji bi vjerojatno bili znatno veći. Velik broj malih i srednje velikih naselja opstao je na obali i otocima (posebno na kvarnerskim) jer se uključio u turističke tokove angažirajući uglavnom manje privatne smještajne kapacitete« (Faričić, 2006:81).

Prije nego razmotrimo osnovna obilježja tog klastera važno je ipak naglasiti da na njemu pripadajuća naselja nailazimo i u svim ostalim regijama, no u njima ona čine vrlo mali udio. Dakle, iako se prije svega odnosi na diverzifikaciju u smislu turizma, taj tip obuhvaća i područja kojima pretežiti karakter daju i poljoprivredna kućanstva što se bave ostalim dopunskim djelatnostima, kao i područja u kojima je njihov udio iz nekih drugih razloga niži. Zajednička poveznica im je ponajprije najmanje značenje poljoprivrede i šire, primarnog sektora, u socio-ekonomskoj strukturi (u odnosu na ostale klastere). To se manifestira najnižim udjelima poljoprivrednih u ukupnom broju kućanstva (43 %) te poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu (5,1 %). Socio-ekonomska struktura ima i odgovarajuće posljedice na način korištenja zemljišta: udio korištenog poljoprivrednog u ukupno raspoloživoj površini zemljišta također je najniži u odnosu na ostale klastere (50,7 %), što je blizu područjima ruralne periferije (F) i ekstenzifikacije (E)). S obzirom na prevladavajuću pripadnost Primorsko-mediteranskoj, odnosno Jadranskoj poljoprivrednoj regiji, u strukturi korištenog zemljišta dominiraju pašnjaci (prirodni, ekstenzivna ispaša), a slijede voćnjaci i vinogradi. Krajevi u kojima voćarstvo i vinogradarstvo dominiraju u poljoprivrednoj proizvodnji uglavnom su uključeni u taj tip. Neki dijelovi obale i zaleđa u kojima je poljoprivreda, posebno ratarstvo i uzgoj povrća, vrlo dominantan u gospodarskoj osnovi ne pripadaju tom tipu, nego su se našli u klasteru tržišno orijentirane poljoprivrede (prije svega u zonama smeđih tala na flišnim naslagama, primjerice u Ravnim kotarima, središnjoj Istri i sl.).

Mali značaj poljoprivrede i primarnog sektora posljedica je prvenstveno nadmoćnosti tercijara, a posebno ugostiteljske i turističke djelatnosti, po kojima je klaster i nazvan. Važnost te grane gospodarstva vidljiva je i iz ostalih pokazatelja. Taj klaster ima prosječno najveći udio stanova za odmor u ukupnom broju stanova (38,1 %) te daleko najviši udio poljoprivrednih kućanstava koja se bave turizmom, smještajem i drugim aktivnostima vezanima uz slobodno vrijeme (8,7 %, dok sljedeći klaster po rangui ima udio od samo 0,1 %). Pokazatelji prirodnog kretanja stanovništva tog tipa su prosječno pozitivniji od svih ostalih, izuzev dinamičnijih, strukturno jačih naselja (A). Indeks starosti je, osim u dinamičnim, niži i u analiziranim tipovima B i C, dobrim dijelom zahvaljujući činjenici da su u tom tipu prisutna i otočna naselja sa izrazito starom populacijom.

Ovom tipu pripada najveći udio svih naselja u Južnom hrvatskom primorju (48,3 %) i nešto manje u Sjevernom primorju (34,9 %) (tab. 120). U Dubrovačko-neretvanskoj županiji ona čine čak 69,6 posto svih naselja (tab. 122). Na otocima, posebno na bližima kopnu, koji su s kopnom spojeni mostom (Krk, Pag, Vir, Murter, Čiovo) ili čestim trajektnim vezama (Cres, Rab, Ugljan, Pašman, Šolta, Brač), prisutni su litoralizacijski procesi slični onima na susjednom kopnu (Faričić, 2006). Stoga su otočna naselja tih, ali i ostalih otoka, u velikoj mjeri obuhvaćena tim tipom, iako se mora istaknuti da je na većim otocima i na onima s više naselja vidljiva i diferencijacija na više tipova. Na njima su očekivano zastupljena i naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike (E) te ruralne periferije (F). Na Krku je zbog rane povezanosti mostom i uključenja u svakodnevnu gravitacijsku zonu Rijeke, te zbog decentralizirane funkcije Luke Rijeka u Omišlju, ta raznovrsnost posebno vidljiva. U Gorskoj Hrvatskoj prisutna je veća koncentracija naselja tog tipa, s naglaskom na ugostiteljstvo i turizam, uz cestu D1 u općini Rakovica i Plitvička jezera, što ukazuje na važnost socio-ekonomske preobrazbe zbog utjecaja koji je na okolni prostor imao istoimeni nacionalni park. Sličan primjer imamo uz cestovna naselja na Lujzijani, prometnici koja je do izgradnje autoceste Zagreb-Rijeka bila glavna veza između Središnje Hrvatske i Sjevernog hrvatskog primorja. Naselja tog tipa (Rim, Zdihovo...) donedavno su uvelike »živjela« od ugostiteljstva. U Istočnoj i Središnjoj Hrvatskoj očito je na pozicioniranje naselja u taj klaster više utjecalo smanjeno značenje poljoprivrede, iako ima i primjera značaja ugostiteljstva i turizma (Kumrovec, Topusko...).

6.5. NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE (E)

(1380 NASELJA, 239.985 STANOVNIKA)

6.6. NASELJA RURALNE PERIFERIJE (F)

(991 NASELJE, 58.317 STANOVNIKA)

Posljednja dva tipa čine *Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike (E)* te *Naselja ruralne periferije (F)*. Ispreplećući se u prostoru, zajedno obuhvaćaju 35,9 posto površine, ali u njima živi samo 6,7 posto stanovništva Hrvatske. Dakle, više od trećine državnog teritorija je prostor posvemašnjeg razređivanja životne supstance, samo različitog intenziteta. V. Lay je napisao da se »hrvatski ruralni prostor sastoji od: a. umrlih ruralnih naselja i zaseoka (kada umre ili ode posljednji stalni nastanjeni stanovnik!); b. od naselja za koja se može

reći da je umiranje potpuno sigurno i predvidljivo (ako sve silnice nastave raditi na dosadašnji način!); c. gdje je velik udio ruralnih naselja, posebno onih u planinskim i močvarnim dijelovima Hrvatske (uz parkove prirode i nacionalne parkove na primjer!) zapušten i društveno zanemaren; te d. gdje je dio ruralnih prostora zahvaćen posljednjim ratom, agresijom i etničkim razdorom u gospodarskom i socijalno-psihološkom smislu još uvijek, dakle i 2002. godine, u bolesnom stanju» (Lay, 2002:296). Pokazatelji koje ćemo sada iznijeti nažalost govore u prilog toj tvrdnji, posebno u tipu *Ruralna periferija*.

Pogled na kartu otkriva sljedeće zakonitosti njihove lokacije (sl. 44). Postoje površinom veća područja s izrazitim koncentracijom naselja tih dvaju tipova - područja u kojima prevladavaju ili čak i dominiraju. Osim njih, oba tipa javljaju se kao »džepovi« ekstenzifikacije i periferije u svim hrvatskim regijama, uglavnom u brdsko-planinskim i pograničnim područjima te u obalnom zaleđu i otočnoj unutrašnjosti. Površinom veća područja izrazite dominacije ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike su središnja i sjeverna Istra, a ruralne periferije Lika, Kordun, Banovina i šibenska Zagora. U Gorskom kotaru i Karlovačkom Pokuplju oba se tipa miješaju. Džepovi izrazite ekstenzifikacije su neki pogranični dijelovi Hrvatskog zagorja, Bukovice, dijelovi Cetinskog i Imotskog kraja, Konavala. Izraziti džepovi ruralne periferije su Žumberak te obronci slavonskih gora (Papuk, Psunj, Dilj i Krndija).

Prosječna veličina naselja u pozitivnijem tipu je 173,9 stanovnika, uz prosječnu gustoću od 23,7 st/km². Tu je slika veličinske distribucije naselja manje loša nego u tipu ruralne periferije jer ipak postoji osamdesetak naselja koja su veća od 500 stanovnika (no čine samo 5,7 % svih naselja tog tipa). U tipu ruralne periferije prosječno naselje ima 58,8 stanovnika, mala naselja (200-499 stanovnika) čine samo 5 posto, a naselja većih od 500 stanovnika nema. Prosječna »rijetkoća« naseljenosti je 5,7 st/km². Oba tipa su prosječno viša od 300 m/nm.

U razdoblju od 1961. do 2001. godine 990 od 991 naselja ruralne periferije smanjilo je broj stanovnika, i to njih dvije trećine četiri ili više puta (indeks promjene manji od 25).¹⁸¹ U tipu ekstenzifikacije situacija je samo nešto bolja jer je ukupan broj stanovnika smanjen u 91,1 posto svih naselja, a oko polovice ih se »samo« prepolovilo. Ono po čemu se ta dva tipa u demografskoj slici ipak znatnije razlikuju su dobna i obrazovna struktura te pokazatelji prirodne promjene. Ruralna periferija ima sve od spomenutih pokazatelja na izrazito niskoj razini: indeks starosti je 419,1 (5,7 puta veći od dinamičnijih i strukturno jačih naselja (A)), više od pola stanovništva starijeg od 15 godina je bez škole ili s nepotpunom osnovnom školom, magisterij ima 8, a doktorat 5 stanovnika (0,02 posto ukupno obrazovanog stanovništva).

Od čega se živi u tim tipovima ruralnih naselja? Prvo, jasno je da nepovoljna dobna struktura utječe i na smanjenje udjela aktivnog stanovništva te povećanje udjela stanovništva s osobnim prihodima: prvi je najniži, a drugi najviši u ta dva tipa, očekivanim redoslijedom. Ruralna periferija je ovisna o poljoprivredi i primarnom sektoru: gotovo tri četvrtine svih kućanstava je poljoprivredno (najviše među svim tipovima), poljoprivrednog je stanovništva čak 18,8 posto, a radnih mjesta u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u naseljima tog tipa čak 84,2 posto! To je svakako i odraz velikog udjela šumskog zemljišta u Gorskoj Hrvatskoj i ostalim brdsko-planinskim područjima, što uvjetuje i više udjele zaposlenih u šumarstvu. Udio članova poljoprivrednih domaćinstava koji ne rade na posjedu ili se bave nekom drugom djelatnošću kao glavnom ili dopunskom također je najmanji među svim tipovima, i time potvrđujući koliko je poljoprivreda značajna. S obzirom na takvu posvećenost radne snage poljoprivredi, udio od 36,8 posto poljoprivrednih domaćinstava koja su ostvarila prihode od prodaje možemo ocijeniti malim. Dakle, poljoprivreda ruralne periferije je znatno slabijeg intenziteta, manje je dohodovna i komercijalna. I krška prirodna osnova, veća nadmorska visina i energija reljefa utječu na slabiju mogućnost njenog razvoja (u strukturi zemljišta dominira suma livada i pašnjaka, u oba tipa). Pokazatelji su nešto povoljniji u tipu poljoprivredne ekstenzifikacije, gdje je ipak manji udio socijalnog ugara (16,6 nasuprot 28 posto u periferiji), a ta su naselja i manje ovisna o poljoprivredi i primarnom sektoru. No, možda je najvažnije da je to stanovništvo, posebno zaposleni, ipak znatno mobilnije od onog u ruralnoj periferiji, nadomještajući time male izvore prihoda iz primarne grane. Naime, čak 54,7 posto svih zaposlenih u tom tipu čine cirkulanti koji dnevno odlaze na posao u neko drugo naselje (što je gotovo jednako tipu dostupnijih, o cirkulaciji ovisnih naselja (B)). Za razliku od toga, periferija je znatno »fiksiranija« u prostoru: samo petina ukupno zaposlenih u naselju ima radno mjesto izvan njega (a u periferiju »nitko« i ne dolazi – samo 6,4 posto zaposlenih u naseljima periferije čine cirkulanti iz drugih naselja, dok primjerice u tip A dolazi čak 42,5 svih zaposlenih u naselju).

Već prema podacima o veličini naselja naslućujemo da je zastupljenost centralnih i funkcionalno jače opremljenih naselja u ta dva tipa vrlo mala. U ruralnoj periferiji, od 991 naselja jedan je lokalni centar (Saborsko),

181 Naselje Pozorac u općini Marina, Splitsko-dalmatinska županija, imalo je indeks 214,0.

dva su slabija lokalna centra (Kijevo i Lovinac) i pet funkcionalno jače opremljenih naselja (Donji Srb, Gornji Kosinj, Donje Ogorje, Pivnica Slavonska i Kalje). U naseljima poljoprivredne ekstenzifikacije, centralnih i jače opremljenih naselja je »više«: 4 su područna centra (Brinje, Vrlika, Donji Lapac i Žakanje), sedam slabijih područnih centara (Kistanje, Perušić, Mrkopalj, Lovreć, Povljana, Generalski Stol i Donji Muć), 28 lokalnih centara te 19 funkcionalno jače opremljenih naselja. Sumirajmo: od 2371 naselja u ta dva tipa, 42 su središnja, a 24 funkcionalno jače opremljena. Situaciju dodatno otežava i činjenica da je prema korištenom bodovnom pokazatelju dostupnih centralnih naselja u 30 minuta, prosječno naselje ruralne periferije na začelju sa 14,2 boda, a ono u tipu ekstenzifikacije ima 24 boda.

Ta dva tipa ruralnih i urbaniziranih naselja najzastupljenija su u Gorskoj Hrvatskoj: tip poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike obuhvaća 39,6 posto svih naselja i 38,4 posto svega stanovništva, a ruralna periferija 37,1 posto naselja i 11,5 posto stanovništva (tab. 120). Najmanje udjele oba tipa ima Istočna Hrvatska. Tipu ruralne periferije pripada 44 posto svih tipologijom obuhvaćenih naselja Ličko-senjske županije, a sa samo nešto nižim udjelom slijede Šibensko-kninska (40,3 %) i Sisačko-moslavačka županija (39 %), potom Karlovačka, Požeško-slavonska, Zadarska... Grad Zagreb i Međimurska županija su jedine u kojima ni jedno naselje nije klasterizacijom pripalo tom tipu (tab. 122). Na županijskoj razini tipu poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike najviše naselja pripada u Istarskoj (48,5 %), a potom u Karlovačkoj županiji (40,7 %). Tog tipa nema u Gradu Zagrebu, a vrlo mali udio od pola posto ima u Brodsko-posavskoj županiji.

Tab. 121. Prostorna distribucija tipova ruralnih i urbaniziranih naselja, gradova i naselja bez stanovnika 2001., po županijama (naselja)

	A	B	C	D	E	F	G	Gradovi	Naselja bez stanovnika	Ukupno županija
Zagrebačka	125	240	174	9	66	67	3	8	5	697
Krapinsko-zagorska	60	226	24	4	89	11	1	7	1	423
Sisačko-moslavačka	26	1	127	6	93	178	17	7	1	456
Karlovačka	27	4	78	24	264	218	15	4	15	649
Varaždinska	46	91	105	2	50	2	1	4	0	301
Koprivničko-križevačka	18	2	219	0	12	9	1	3	0	264
Bjelovarsko-bilogorska	8	0	266	3	6	28	6	5	1	323
Primorsko-goranska	97	0	0	117	156	71	46	14	35	536
Ličko-senjska	2	0	5	28	83	111	11	5	7	252
Virovitičko-podravska	9	0	133	4	4	20	15	4	1	190
Požeško-slavonska	14	0	147	7	5	59	32	5	8	277
Brodsko-posavska	32	0	131	0	1	12	4	2	3	185
Zadarska	5	0	15	90	44	47	11	6	3	221
Osječko-baranjska	58	0	175	4	1	7	7	9	3	264
Šibensko-kninska	1	0	1	68	40	79	2	4	1	196
Vukovarsko-srijemska	43	0	35	0	0	0	0	6	1	85
Splitsko-dalmatinska	32	5	4	157	102	35	4	23	5	367
Istarska	34	5	13	220	314	30	10	11	11	648
Dubrovačko-neretvanska	7	0	0	158	34	7	9	8	4	227
Međimurska	40	0	58	12	16	0	0	2	0	128
Grad Zagreb	4	64	0	0	0	0	0	2	0	70

A - Dinamična, strukturno jača naselja

B - Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja

C - Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja

D - Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja

E - Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike

F - Naselja ruralne periferije

G - Ostala izvangradska naselja

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

6.7. OSTALA IZVANGRAĐSKA NASELJA (PRETEŽITO MALA, SLABO INFRASTRUKTURNO OPREMLJENA NASELJA) (G)

(195 NASELJA, 7682 STANOVNIKA)

Ovaj klaster čini znatno manje naselja u odnosu na sve ostale (195, odnosno 2,9 posto svih naselja sa 0,2 posto ukupnog stanovništva) i već to ukazuje na njegov svojevrsni rezidualni karakter. To su naselja koja su u njega grupirana prije svega zbog izuzetno niskih relativnih negativnih vrijednosti faktora 4 *Infrastrukturna opremljenost*. Temeljno je obilježje 183 od 195 ili 94 posto svih naselja tog klastera mali broj stanovnika (do 100), a prostorna rasprostranjenost pokazuje da su ta naselja u pravilu locirana uz tip ruralne periferije: najviše ih je u brdskim područjima Primorsko-goranske i Požeško-slavonske županije te ostalih županija s visokim udjelom spomenutog tipa (Karlovačka, Sisačko-moslavačka, Virovitičko-podravska, Ličko-senjska, Zadarska - tab. 121 i 122). No, u tom su se klasteru našla i naselja za koja smo se od početka pitali kojem će tipu pripasti zbog izuzetne nelogičnosti teritorijalnog ustroja koji utječe na njihove statističke pokazatelje. To su, primjerice, neka izuzetno mala naselja u nekadašnjoj općini Kostrena (koja je danas jedinstveno naselje, a u popisu 2001. činilo ju je 19 statistički samostalnih naselja) ili pak Kolanjski Gajac, nastao dijeljenjem naselja Gajac između Paga i Novalje (apartmansko turističko naselje sa 16 stanovnika), turističko naselje Bošana izdvojeno iz Paga 2001. (26 stanovnika) itd. Prema vrijednostima faktorskih bodova u tom klasteru se, dakle, znatno udaljeniji od svih ostalih, našao i, primjerice, Obrovac (1055 st., 2001.). Zbog navedenoga te malog udjela koji taj klaster čini u ukupnom naseljskom skupu

Tab. 122. Prostorna distribucija tipova ruralnih i urbaniziranih naselja, gradova i naselja bez stanovnika 2001., po županijama (naselja), udjeli

	A	B	C	D	E	F	G	Gradovi	Naselja bez stanovnika
Zagrebačka	17,9	34,4	25,0	1,3	9,5	9,6	0,4	1,1	0,7
Krapinsko-zagorska	14,2	53,4	5,7	0,9	21,0	2,6	0,2	1,7	0,2
Sisačko-moslavačka	5,7	0,2	27,9	1,3	20,4	39,0	3,7	1,5	0,2
Karlovačka	4,2	0,6	12,0	3,7	40,7	33,6	2,3	0,6	2,3
Varaždinska	15,3	30,2	34,9	0,7	16,6	0,7	0,3	1,3	0,0
Koprivničko-križevačka	6,8	0,8	83,0	0,0	4,5	3,4	0,4	1,1	0,0
Bjelovarsko-bilogorska	2,5	0,0	82,4	0,9	1,9	8,7	1,9	1,5	0,3
Primorsko-goranska	18,1	0,0	0,0	21,8	29,1	13,2	8,6	2,6	6,5
Ličko-senjska	0,8	0,0	2,0	11,1	32,9	44,0	4,4	2,0	2,8
Virovitičko-podravska	4,7	0,0	70,0	2,1	2,1	10,5	7,9	2,1	0,5
Požeško-slavonska	5,1	0,0	53,1	2,5	1,8	21,3	11,6	1,8	2,9
Brodsko-posavska	17,3	0,0	70,8	0,0	0,5	6,5	2,2	1,1	1,6
Zadarska	2,3	0,0	6,8	40,7	19,9	21,3	5,0	2,7	1,4
Osječko-baranjska	22,0	0,0	66,3	1,5	0,4	2,7	2,7	3,4	1,1
Šibensko-kninska	0,5	0,0	0,5	34,7	20,4	40,3	1,0	2,0	0,5
Vukovarsko-srijemska	50,6	0,0	41,2	0,0	0,0	0,0	0,0	7,1	1,2
Splitsko-dalmatinska	8,7	1,4	1,1	42,8	27,8	9,5	1,1	6,3	1,4
Istarska	5,2	0,8	2,0	34,0	48,5	4,6	1,5	1,7	1,7
Dubrovačko-neretvanska	3,1	0,0	0,0	69,6	15,0	3,1	4,0	3,5	1,8
Međimurska	31,3	0,0	45,3	9,4	12,5	0,0	0,0	1,6	0,0
Grad Zagreb	5,7	91,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,9	0,0

A - Dinamična, strukturno jača naselja

B - Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja

C - Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja

D - Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja

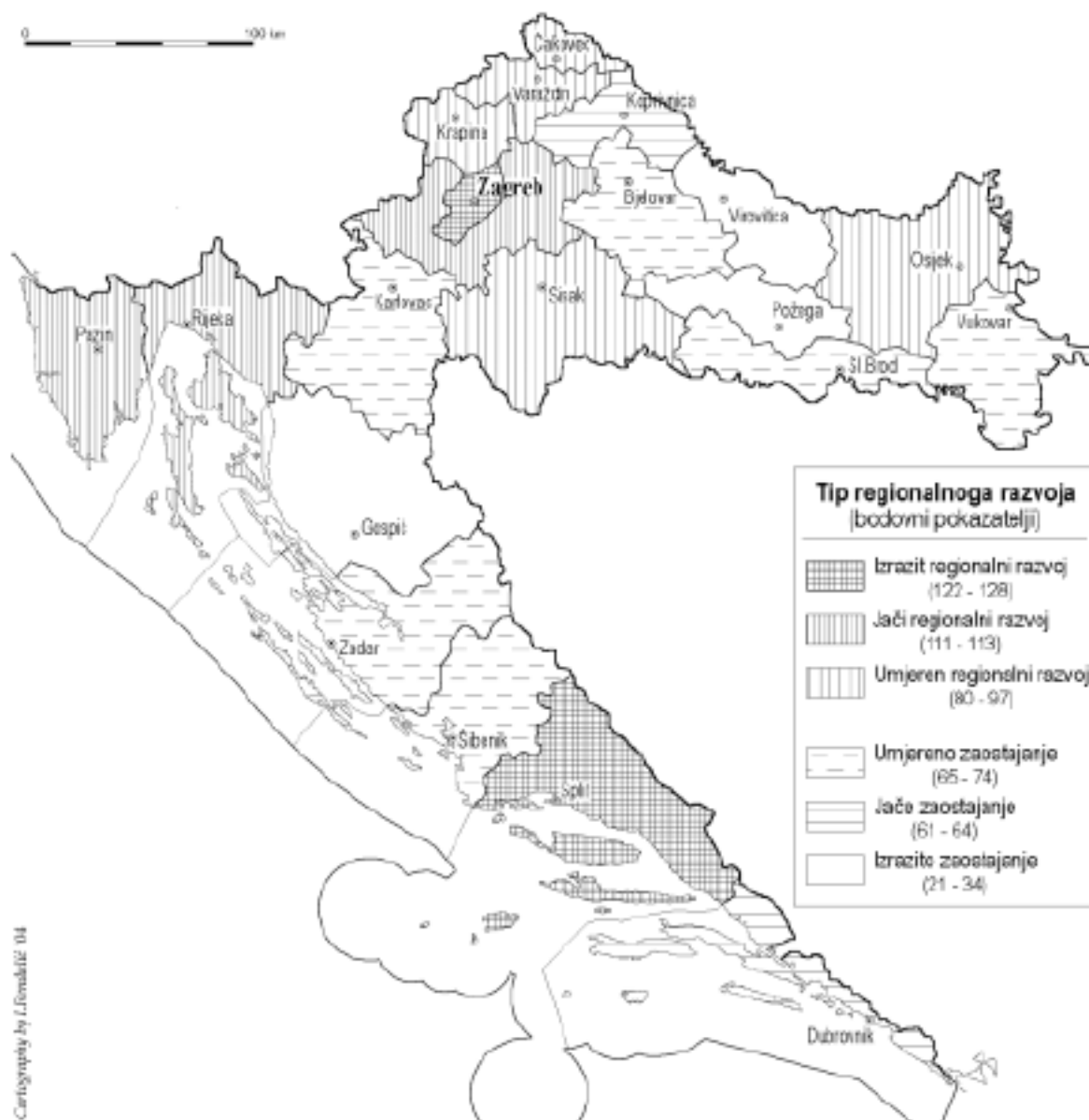
E - Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i

slabe demografske dinamike

F - Naselja ruralne periferije

G - Ostala izvangrađska naselja

Izvor: posebne obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

Sl. 52. Tipovi regionalnoga razvoja županija Republike Hrvatske 2001.

Izvor: Pejnović, 2004.

nije uključen u usporedbe s ostalim klasterima – smatramo ga reziduumom koji treba tumačiti s obzirom na prostorni kontekst u kojem se nalazi.

Za kraj nam ostaje razmotriti u kojoj se mjeri prepoznati tipovi ruralnih i urbaniziranih naselja podudaraju s tendencijama regionalnog razvoja Hrvatske. Na početku knjige postavili smo pomalo retoričko pitanje: koliko je za stupanj razvoja nekog područja važno to što je ruralno u odnosu na njegov regionalni, geografski položaj?

Najsvrhovitijom nam se čini usporedba zastupljenosti pojedinih tipova ruralnih i urbaniziranih naselja po županijama sa stupnjem njihovog razvoja ocijenjenog kombinacijom više različitih pokazatelja kao što su to učinili Pejnović (2004) ili Živić i Pokos (2005). Osim toga, moguće je vizualno usporediti prostorni razmještaj pojedinih tipova s obuhvatom područja od posebne državne skrbi, brdsko-planinskih i otočnih područja.

Prema Pejnoviću (2004), tri županije s izrazitim regionalnim zaostajanjem su Ličko-senjska, Požeško-slavonska i Virovitičko-podravska, a najprostranije kompaktno nerazvijeno područje je između Siska i Karlovca na sjeveru

te Zadra i Šibenika na jugu. I Živić i Pokos (2005), koristeći kombinaciju sedam različitih pokazatelja, dolaze do zaključka da spomenuti prostor, odnosno Šibensko-kninska, Ličko-senjska, Sisačko-moslavačka, Zadarska i Karlovačka županija predstavljaju najslabije razvijene i međusobno povezane dijelove Hrvatske. Po stupnju slabije razvijenosti slijede Vukovarsko-srijemska i Požeško-slavonska županija. Usporedimo li te nalaze s prostornim obuhvatom područja od posebne državne skrbi, vidjet ćemo da se uvelike podudaraju (sl. 15).

Kakvi tipovi ruralnih i urbaniziranih naselja dominiraju u spomenutim županijama? Već smo istaknuli da tipu ruralne periferije pripada 44 posto svih tipologijom obuhvaćenih naselja Ličko-senjske županije, a sa samo nešto nižim udjelom slijede Šibensko-kninska (40,3 %) i Sisačko-moslavačka županija (39 %). U te tri županije udio naselja tipa ruralne periferije apsolutno dominira u ukupnom broju naselja, čineći ih njenom jezgrom. Nadovezuje se Karlovačka županija, u kojoj najviši udio pripada tipu poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike, ali periferija je također zastupljena s više od trećine naselja. Požeško-slavonska i Zadarska županija također imaju visoke udjele. Zaključujemo da se prostorna distribucija tih dvaju tipova s najnepovoljnijim demografskim, ali i ostalim pokazateljima uvelike poklapa s najslabije razvijenijim županijama. To nas pak dovodi do pitanja mjera razvitka ruralnih područja, o čemu ćemo kratki osvrt dati u sljedećem poglavlju.

6.8. MJERE RAZVOJA RURALNIH PODRUČJA HRVATSKE – KRATKI OSVRT

Pitanje razvoja ruralnih područja, ili skraćeno ruralnog razvoja, kako se često govori i piše prevodeći engleski izraz »*rural development*«, vrlo je opsežno i složeno. U ovom završnom potpoglavlju samo ćemo se kratko osvrnuti na ulogu koju u njemu može imati tipologija. Dvije su ključne teze koje ćemo nastojati objasniti. Prvo, ruralni razvoj je neodvojiv od regionalnog razvoja. I drugo, tipologija ruralnih područja može biti jedna od ključnih veza tih dvaju aspekata prostornog razvoja.

Ponovit ćemo općepoznatu činjenicu da u Hrvatskoj postoje značajne razlike u razvijenosti među pojedinim regijama te da, iako regionalne razlike postoje u svim državama, u našoj zemlji posebno zabrinjava površina teritorija, odnosno geografska raširenost područja koja zaostaju u razvoju (dijelovi Like, Gorskog kotara, Banovina, Kordun, dijelovi Zagore itd.) s jedne te izrazito naglašene koncentracije u Zagrebu s druge strane (Pejnović, 2004, 1999, 2005, 2004a; Pavlaković-Koči i Pejnović, 2005; Puljiz, 2007). Na razini županija dispariteti su vrlo detaljno istraživani i u akademskom i u političkom diskursu, i više puta su spominjani u radu (Pejnović, 2004; Puljiz, 2007; Bubanović Devčić, 2009; Živić i Pokos, 2005). Još značajnije razlike postoje na lokalnoj razini, i među regijama i županijama i unutar njih samih. I to je pokazano u analizi manifestnih varijabli, no i druga istraživanja na to upozoravaju (Puljiz, 2007). Također, očito je da postoje i evidentne razlike između ruralnih područja Hrvatske, što je vidljivo iz tipologije, dakako samo jedne od mogućih vizura kojima su se te razlike nastojale uopćiti.

Ruralni razvoj neodvojiv je od regionalnog razvoja zato što se oba odnose na konkretan geografski prostor. Drugim riječima, njihova uspješnost može se ocjenjivati stupnjem napretka ili nazadovanja područja obuhvaćenih razvojnim mjerama. No, njihov je fokus ipak drugačiji. Ruralni razvoj, koliko god danas podrazumijevao širi pristup od klasične sektorske poljoprivredne politike, ipak kao ključne ciljeve i prioritete ističe one povezane s konkurentnošću poljoprivrede i šumarstva, što se uvelike reflektira i u financijskim i materijalnim sredstvima namijenjenima za pojedine aspekte tog razvoja. Istovremeno, značaj tih djelatnosti i njihova obilježja nisu jednaki u svim područjima. Regionalni aspekt, dakle, pritom može ostati u drugom planu. Regionalni razvoj, odnosno regionalna politika kao ključni instrument njegova usmjeravanja i smanjivanja prostornih dispariteta, postoji upravo zbog spomenutog zanemarivanja razvojnih obilježja konkretnog geografskog prostora kod sektorskih politika.¹⁸² Puljiz ide i korak dalje tvrdeći da »ključni razlog za postojanje regionalne politike proizlazi prije svega iz nemogućnosti da se isključivo kroz provedbu sektorskih politika potakne ravnomjerniji regionalni razvoj, dapače, sektorske politike često djeluju kao akcelerator regionalnih razlika« (Puljiz, 2007:70). Smatra stoga da je jedna od mogućnosti doprinosa sektorskih ministarstava ciljevima regionalne politike »regionalizacija« mjera, odnosno usklađivanje mjera s razinom razvijenosti pojedinih jedinica. Iznosi hipotetski primjer u kojem Ministarstvo gospodarstva potiče razvoj novih tehnologija, a usklađivanje te mjere s razinom razvijenosti podrazumijeva da poduzetnici iz najmanje razvijene županije ostvaruju pravo na najveći poticaj. Puljiz zaključuje da bi uz primjenu na dovoljnom broju mjera takav pristup mogao dovesti do »širih regionalnih učinaka i smanjivanja regionalnih

182 Pojam »regionalna politika« očito pripada političkom diskursu. Definira se kao »regionalni pristup upravljanju razvojem ukupnog nacionalnog gospodarstva. Predstavlja programsku i financijsku koordinaciju regionalne sa strukturnom (područne sa sektorskom) politikom« (Bubanović Devčić, 2009).

razlika« (Puljiz, 2007:74). Mislimo da i to pokazuje neraskidivost regionalnih s ostalim sektorskim (posebno ruralnim razvojnim) politikama.

Time prelazimo na drugu tezu: analizirana iskustva europskih država pokazuju da sektorske politike mogu učiniti i više od regionalizacije mjera s obzirom na »razinu razvijenosti« – mogu ih i regionalizirati i tipizirati s obzirom na širi spektar strukturnih i funkcionalnih obilježja koja su bitna upravo za pojedini sektor. Razvojne tipologije prostora služe upravo tome. One su instrument prepoznavanja ključnih dimenzija diferencijacije prostora (faktorska analiza) i potom njihova regionaliziranja (taksonomska, klaster-analiza) omogućujući uspješniji odabir ciljeva, prioriteta i mjera razvoja osjetljivijih na temeljna obilježja prostora bitna za pojedinu sektorsku politiku (Kovačić i dr., 2000; Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth i Brady Shipman Martin, 2000; Scottish Executive, Development Department, 2005). Drugim riječima, mnogobrojne tipologije, od kojih je vjerojatno najpoznatija ona Europske komisije (EU, 1988) kojom su ruralna područja diferencirana na ona pod »pritiskom modernog života«, »zaostajanja« te »posebne ugroženosti« (teže dostupna, izolirana planinska i otočna područja itd.), ukazale su na to da je u oblikovanju strategija nužno poći od konkretnog geografskog prostora i njegovih obilježja i tome prilagođavati razvojne mjere, a ne obratno (v. tab. 19).

Razmotrimo sada neke od ključnih elemenata političkog diskursa (zakone i strategije) u kojem se »događa« razvoj ruralnih područja Hrvatske. Slijedit ćemo iznesene korake, dakle najprije problematiku ruralnog, a potom regionalnog razvoja.

U *Strategiji ruralnog razvoja Republike Hrvatske 2008.-2013.* analizirano je stanje u ruralnim područjima Hrvatske (makroekonomski pokazatelji; demografsko stanje; ekosustavi, biološka i krajobrazna raznolikost; poljoprivreda, ribarstvo, šumarstvo, ostale gospodarske djelatnosti, SWOT analiza), a potom je definiran sustav provedbe politike ruralnog razvoja u kojem se uz Ministarstvo poljoprivrede, ribarstva i ruralnog razvoja kao nositelja horizontalnih mjera naglašava i važnost suradnje s ostalim ministarstvima te županijskim institucijama, poslovnim i civilnim sektorom itd. (MPRRR, 2008). Prostorna razina analize je »ruralni prostor« ili »ruralna područja« Hrvatske, uz isticanje međužupanijskih razlika u pokazateljima razvijenosti.

Citiramo dijelove poglavlje naziva »Vizija ruralnog razvoja«, u kojem se govori o tome kakva ruralna područja želimo: »Ruralno područje RH je područje privlačno za sve njegove stanovnike i posjetitelje, poželjno i ugodno za život, rad i boravak.... Korjenite promjene u razvoju ruralnog prostora Hrvatske traže bitno poboljšanje uvjeta za rad i život stanovništva na tom prostoru.... Kvaliteta življenja ruralnog stanovništva neprekidno se poboljšava, a razlike u životnom standardu između ruralnog i urbanog stanovništva se smanjuju; ruralna područja su vitalna i privlačna mjesta za život i rad, s razvijenim raznolikim gospodarskim mogućnostima u skladu s lokalnim uvjetima i obilježjima; dinamičkim vezama između sela, manjih gradova i gradskih područja ruralna područja doprinose razvoju gospodarstva u cjelini; ruralna područja sposobna su brzo se prilagoditi gospodarskim, društvenim, kulturnim, ekološkim i tehnološkim promjenama i potpuno se integrirati u tržišno gospodarstvo; ruralna područja razvijaju se održivo održavanjem ravnoteže između gospodarskog napretka, očuvanja okoliša i društvene stabilnosti ruralnih zajednica« (MPRRR, 2008:35).

Iz vizije slijede i četiri osnovna cilja Strategije, a potom prioriteta i mjere (MPRRR, 2008:35):

1. Poboljšanje konkurentnosti poljoprivrednog i šumarskog sektora,
2. Očuvanje, zaštita i održiva uporaba okoliša, krajolika, prirodnog i kulturnog naslijeđa,
3. Poboljšanje kvalitete života u ruralnim područjima i proširenje gospodarskog programa ruralnog gospodarstva,
4. Poboljšanje učinkovitosti institucijskog okruženja (tab. 123).

Od svih navedenih regionalnim pristupom ističe se mjera »potpora poljoprivrednicima u područjima s težim prirodnim uvjetima gospodarenja« (v. tab. 123). Razmatranjem pitanja »regionalizacije« navedenih ciljeva, prioriteta i mjera može se smatrati i dio poglavlja 10. »Institucijska poboljšanja« u kojima se kaže da je potrebno provesti »definiranje prioriteta područja ruralnog razvoja na državnoj, regionalnoj i lokalnoj razini (nastavno na županijske ROP-ove i PUR-ove gradova i općina)«. Drugim riječima, regionalnoj i lokalnoj razini prepušta se odluka o izboru prioriteta i mjera razvoja, iz već oblikovanog sustava temeljenog uglavnom na analizi županija.

Tab. 123. *Strateški ciljevi, prioriteti i mjere ruralnog razvoja Hrvatske 2008.-2013.*

Strateški ciljevi Strategije ruralnog razvoja Republike Hrvatske 2008.-2013.	Prioritet / mjere
Poboljšanje konkurentnosti poljoprivrednog i šumarskog sektora	Prioritet: Poboljšanje konkurentnosti poljoprivrednog i šumarskog sektora a) Restrukturiranje i modernizacija poljoprivrednih gospodarstava b) Priprema za usvajanje i primjenu standarda zaštite okoliša, dobrobiti životinja, zaštite potrošača, sigurnosti hrane i standarda kvalitete u poljoprivrednom, šumarskom i ribarskom, odnosno prehrambenom sektoru c) Dodavanje vrijednosti poljoprivrednim i šumskim proizvodima; d) Poboljšanje upravljanjem i povećanje gospodarske vrijednosti privatnih šuma e) Nastavak provođenja svih Operativnih programa MPRRR-a, kao i provedba budućih Operativnih programa f) Uređenje poljoprivrednog zemljišta kroz: sređivanje zemljišno-knjižnog stanja, okrupnjavanje poljoprivrednog posjeda Prioritet: Poboljšanje kvalitete poljoprivredne proizvodnje i trženja poljoprivrednim proizvodima g) Potpora uspostavi, funkcioniranju i umrežavanju proizvođačkih organizacija (zadruga, specijalizirane udruge poljoprivrednih proizvođača, savezi, organizacije proizvođača kao dio tržnog reda) h) Potpore poljoprivrednicima koji sudjeluju u programima kvalitete hrane; i) Promocija hrvatskih tradicionalnih poljoprivredno-prehrambenih i obrtničkih proizvoda i hrvatske tradicionalne kuhinje j) Potpora marketinškoj pripremi proizvoda za tržište k) Provedba postupka registracije oznaka izvornosti, oznake zemljopisnog podrijetla i oznake tradicionalnog ugleda poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda l) Potpora tržnom informiranju Prioritet: Olakšavanje pristupa istraživanjima, korištenje inovacija i informacijsko-komunikacijskih tehnologija (IKT) m) Poticanje korištenja inovativnih rješenja i unapređenje pristupa istraživanju i razvitku n) Poticanje preuzimanja i širenja informacijskih i komunikacijskih tehnologija (IKT), elektroničkoga poslovanja, elektroničkih vještina i elektroničkog učenja Prioritet: Poboljšanje izobrazbe, promicanje znanja i poboljšanje ljudskog potencijala o) Poboljšanje stručne izobrazbe i informiranja p) Uvođenje mladih u poljoprivredu
Očuvanje, zaštita i održiva uporaba okoliša, krajolika, prirodnog i kulturnog naslijeđa	Prioritet: Održivo korištenje poljoprivrednog i šumskog zemljišta a) Potpore poljoprivrednicima u područjima s težim prirodnim uvjetima gospodarenja b) Priprema provedbe potpora za mrežu Natura 2000 i uz Direktivu 2000/60/EZ; c) Provedba poljoprivredno-okolišnog programa d) Kultiviranje neobrađenog poljoprivrednog zemljišta e) Poticanje i promicanje ekološke proizvodnje Prioritet: Očuvanje i obnova kulturnog naslijeđa, tradicijskih vrijednosti f) Obnova i razvitak sela g) Očuvanje i obnova duhovne i materijalne kulture, naslijeđa, seoskih običaja i manifestacija
Poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima i proširenje gospodarskog programa ruralnog gospodarstva	Prioritet: Proširenje proizvodnog programa ruralnog gospodarstva a) Proširenje na nepoljoprivredne djelatnosti b) Potpora razvoju malog poduzetništva c) Razvoj seoskog turizma d) Ulaganja u obnovljive izvore energije Prioritet: Poboljšanje kvalitete života u ruralnim područjima e) Poboljšanje temeljne ruralne infrastrukture f) Poboljšanje i razvitak društvene, socijalne i kulturne infrastrukture g) Poticanje gradnje obiteljskih kuća u seoskom prostoru h) Jačanje ljudskog potencijala - projekt cjeloživotnog obrazovanja, obuka i informiranje
Poboljšanje učinkovitosti institucijskog okruženja	Prioritet: Institucijska podrška gospodarskim aktivnostima a) Poboljšanje i olakšanje pristupa financijskim i kreditnim sredstvima u ruralnim područjima b) Osiguranje stručne potpore proizvođačima - poduzetnicima u ruralnim područjima c) Obuka i informiranje za gospodarske čimbenike koji djeluju na ruralnim područjima d) Potpora za pripremu i upravljanje projektima e) Osnivanje institucija: Agencije za ruralni razvoj, Agencije za poljoprivredno zemljište, Instituta za selo, Poljoprivredne komore, Centralne marketinške agencije Prioritet: Povećanje stupnja motiviranosti i svijesti lokalne zajednice f) Jačanje i uključivanje lokalnih organizacija (udruge, zadruga, nevladine organizacije i drugi ekonomski i socijalni partneri) u provođenju aktivnosti usmjerenih na osmišljavanje i provedbu politike ruralnog razvoja na lokalnoj razini g) Primjena LEADER pristupa te stvaranje nacionalne mreže ruralnog razvoja

Izvor: MPRRR, 2008.

Drugi je važan okvir za razvoj ruralnih područja Hrvatske »regionalna politika kojom se nastoje smanjiti razlike u socijalnom i gospodarskom razvoju te postići željeni nivo razvijenosti. Pritom se potiče regionalni razvoj, čija je svrha unapređenje blagostanja i bogatstva subnacionalnih prostornih jedinica, odnosno gospodarskog, društvenog, kulturnog, ekološkog aspekta razvoja neke regije. U tu se svrhu obično koristi pristup koji zagovara uključivanje lokalnih i regionalnih sudionika u razvoj određenog područja, regije. Tri su međusobno povezana aspekta razvoja na koja se nastoji utjecati: ekonomski razvoj, društvena (uključujući kulturnu) kohezija i održivost okoliša. Proces se odvija razvijanjem potencijala regije te potencijala njenih stanovnika, kao i razvijanjem odnosa koje regija ima s ostatkom svijeta« (Bubanović Devčić, 2009).

Regionalna politika Republike Hrvatske djeluje u sljedećim strateškim i pravnim okvirima:

Tab. 124. Strateški i pravni okviri regionalne politike u Republici Hrvatskoj

Strateški okvir	Pravni okvir
1997. Nacionalni program razvitka otoka 2002. Uredba o sadržaju i metodologiji programa za održivi razvoj otoka 2003. Državni programi razvitka otoka + Programi održivog razvitka otoka 2003. Plan i program obnove i razvoja grada Vukovara Prvi Regionalni operativni programi (ROP-ovi) 2008. Prijedlog Nacionalne strategije regionalnog razvoja RH – upućivanje u proceduru usvajanja u trećem kvartalu 2009. g.	1996. Zakon o područjima posebne državne skrbi (NN 57/11, 86/08, 90/05, 42/05, 88/02, 94/01, 69/01, 73/00, 124/97, 44/96) 1999. Zakon o otocima (NN 33/06, 32/02, 149/99) 2001. Zakon o obnovi i razvoju grada Vukovara (NN 90/05, 44/01) Zakon o Fondu za regionalni razvoj (NN 107/01) 2002. Zakon o brdsko-planinskim područjima (NN 90/05, 42/05, 117/03, 12/02) 2009. Zakon o regionalnom razvoju (153/09)

Izvor: Bubanović Devčić, 2009.

Vidljivo je da određene kategorije ruralnih područja, koje bismo u skladu sa spomenutim europskim iskustvima mogli nazvati slabije razvijena područja ili područja s posebnim razvojnim ograničenjima, pronalaze svoje mjesto u strateškom i pravnom okviru regionalne politike. Ponajprije se to odnosi na brdsko-planinska i otočna područja te nekadašnja okupirana i područja sa socio-ekonomskim poteškoćama (područja od posebne državne skrbi). Nije nam namjera propitivati učinke tih zakona ili kriterije za uvrštavanje pojedinih područja u određenu kategoriju, nego primijetiti da postoji niz ruralnih područja Hrvatske koja nisu obuhvaćena ni jednim od navedenih zakona jer svojim obilježjima ne spadaju u neku od najugroženijih kategorija.

Upravo to je i poruka brojnih međunarodnih istraživanja, koja su zaključila da postoji praznina u zakonskoj regulativi koja se tiče razvoja neproblemskih ruralnih područja, malih gradova i sličnih »međuprostora«, primjerice onih u kojima poljoprivreda nije osnova gospodarskog prosperiteta (Benaki i dr., 2005). Smatramo da takva situacija postoji posebno u tri tipa ruralnih područja prepoznata u izrađenoj tipologiji (A - Dinamična, strukturno jača naselja, B - Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja te D - Ekonomski diverzificirana ruralna, pretežito turistička naselja). Držimo da s obzirom na njihova strukturna i funkcionalna obilježja navedene mjere i zakonski okviri većim dijelom nisu utemeljeni u njihovim stvarnim potrebama, dok za tri ostala tipa, bez namjere da se upuštamo u ocjenu njihove provedbe, razvojni okvir barem teoretski odgovara njihovoj situaciji (E - Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike te F - Naselja ruralne periferije većim dijelom su zastupljena u okvirima spomenutih regionalnih politika o brdsko-planinskim, otočnim i područjima posebne državne skrbi, a C - Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja relativno su dobro »pokrivena« ciljevima *Strategije ruralnog razvoja RH 2008.-2013.* koji se tiču podizanja konkurentnosti proizvodnje).

Slična je situacija i u akademskom diskursu, barem onom geografskom. Promišljanje prostornog razvoja usmjereno je ponajprije na problemska ruralna područja u najširem smislu: depopulacijska, brdsko-planinska, otočna i slično, jer obuhvaćaju veliku površinu, a intenzitet negativnih demografskih procesa u njima se konstantno pojačava. Pejnović (1996) njihovu revitalizaciju vidi u sinkronizaciji triju ključnih procesa: aktivnoj provedbi populacijske politike, poticanju multisektorskog gospodarskog razvoja i oblikovanju koherentne prostorno-funkcionalne organizacije. S obzirom na konkretna prostorna obilježja, te se tri povezane mjere prilagođavaju situaciji tako da, primjerice, za Liku populacijska politika obuhvaća poticanje useljavanja u Gospić i ostale centre; multisektorski

gospodarski razvoj temelji se na poljoprivredi (organsko-biološkoj proizvodnji), šumarstvu (usklađenost između eksploatacije i pošumljavanja), industriji (finaliziranje primarnih sirovina, obrt itd.) te turizmu i prometu; a prostorna organizacija pretpostavlja razvoj Gospića do središta 4. stupnja centraliteta, razvoj mreže centara od 1. do 3. stupnja centraliteta, urbanizaciju ruralnih prostora oko centralnih naselja i prometno povezivanje Gospića i Rijeke. Nejašmić (1991:254) kao jednu od nužnih pretpostavki revitalizacije sela ističe prevladavanje dihotomije selo-grad i kreiranje novog koncepta prostorne organizacije razvoja u kojem bi »*ukupan* prostor, tj. njegovi resursi i ljudski kapaciteti bili temelj kvalitetno novoga privrednog i ukupnog razvoja«. Poseban naglasak stavlja na depopulacijska područja i probleme njihove budućnosti ističući »razređivanje« naseljske mreže i razvoj seoskih središta (»ruralnih gradova«) kao ključne pretpostavke njihove budućnosti. Gospodarski oslonac vidi prije svega u malim i srednjim gospodarskim strukturama koje ne ugrožavaju prirodnu sredinu, istovremeno uvažavajući vrijednosti skladnijeg razvoja. Predlaže i niz konkretnih razvojnih mjera, od sektorskih (poljoprivreda) do različitih aspekata kvalitete življenja (centralne funkcije i sl.). Šterc (1992) toj problematici daje i važnu dimenziju prostorno diferenciranih trendova u ruralnim područjima, kojima je rezultirala i ova tipologija. Ističe da jedino jače urbanizirana prigradska naselja imaju pozitivne trendove, i za njih te eventualno nešto prošireniju zonu realno je očekivati rezultate mjera revitalizacije. Ona je, smatra autor, praktično nemoguća u tradicionalnim izoliranim ruralnim područjima (Šterc, 1992:156).

Zaključimo, diverzificiranost prostornih struktura i procesa potiče i odražava se i u različitosti problema (pritisaka) i izazova s kojima se susreću pojedini tipovi ruralnih područja. To pak iziskuje postavljanje relevantnih i doseživih ciljeva i oblikovanje mjera njihove revitalizacije i/ili razvoja koje će učinkovito odgovarati na konkretne probleme. Tipologija, uz selektivnost i nužno pojednostavljivanje prostorne stvarnosti, može poslužiti u procesu identifikacije ključnih problema te njihovom preciznijem lociranju.

7. ZAKLJUČAK

Istraživanje smo započeli tezom o nehomogenosti ruralnih područja Hrvatske. Istraživanju smo pristupili propitivanjem nehomogenosti same definicije i koncepta ruralnosti nastojeći utvrditi izvore (ne)slaganja i različitih pogleda na prostor izvan gradskih međa. Zaključili smo kako poimanje ruralnosti umnogome ovisi o diskursu, konkretnom geografskom prostoru i vremenu te definiciji urbanog kao referentnoj točki ruralnog, barem na razini službenih definicija. Pluralnost ruralnosti smatramo jednim od njenih temeljnih suvremenih obilježja, izraženog poimanjem ruralnog kao realnog, materijalnog geografskog prostora i vremena izvan međa (morfološke) gradske aglomeracije, koji je ujedno čimbenik i odraz procesa zadovoljavanja osnovnih ljudskih funkcija: stanovati i u zajednici živjeti, raditi, opskrbljivati se, obrazovati se i provoditi slobodno vrijeme. No ruralnost su istovremeno i formalne i neformalne diskurzivne socijalne reprezentacije, visokog kulturnog naboja, s raznovrsnošću i oprečnosti značenja i konačno koncept koji utječe na shvaćanje prostornih odnosa, ali i života uopće.

Analizirajući prostornu dimenziju ruralnosti kroz službene definicije svjetskih i europskih zemalja te međunarodnih organizacija i nadnacionalnih zajednica (OECD, EU) zaključili smo kako postoji niz različitih pristupa, kriterija i načela diferenciranja urbanog i ruralnog prostora. Popisne definicije su u pravilu kraće, jasne i sažetije i koriste šest temeljnih kriterija ili njihovu kombinaciju: a) veličinu naselja (broj stanovnika ili stanova), b) gustoću naseljenosti, c) administrativni status, d) socio-ekonomsku strukturu i mobilnost stanovništva te e) urbanu infrastrukturu i morfološka obilježja naselja. Broj stanovnika te administrativni status danas su od najvažnijeg značenja u diferenciranju urbanog i ruralnog u službenim popisnim definicijama analiziranog skupa svjetskih država. No razlike u kriterijama izdvajanja ruralnih područja otežavaju metodološki opravdanu međunarodnu usporedbu udjela ruralnog stanovništva. Taj problem nastojala je riješiti Organizacija za gospodarsku suradnju i razvoj (OECD) oblikovanjem definicije temeljene na jedinstvenom kriteriju: općoj gustoći naseljenosti. Zbog toga je često korištena kao međunarodno relevantna metodologija izdvajanja pretežito ruralnih, mješovitih i pretežito urbanih regija. Ipak na temelju primjera različite prosječne gustoće naseljenosti europskih i svjetskih zemalja, pa i Hrvatske, zaključujemo kako jedinstven diskriminatorski prag gustoće naseljenosti od 150 st/km², pitanje veličine regija u nekim državama te neosjetljivost na diferencijaciju urbanih i ruralnih područja na prostornim razinama nižim od lokalnih zajednica, ukazuju na oprez pri korištenju i potrebu daljnjeg istraživačkog rada.

S definicije fokus se širi na tipologiju. Za razliku od neslaganja oko koncepta i definicije ruralnog prostora, u akademskom diskursu nismo naišli na razmišljanja koja bi bila suprotna tezi da ruralna područja imaju različite probleme, različitog intenziteta, različite sadašnjosti i izgledno, različite budućnosti. Tipologija je često korišten instrument početnog opažanja i utvrđivanja takvih različitosti, sređivanja, komparacije i analize prikupljenih podataka. Stoga je detaljno analizirano više tipologija europskih zemalja i Europske unije što je rezultiralo prepoznavanjem dva osnovna pristupa njihovoj izradi: agregativnom i disagregativnom. Agregativni polazi od pojedinačnog k općem, disagregativni od općeg k pojedinačnom.

U nekim se tipologijama ova dva pristupa i kombiniraju. U izradi sintetičkih, višedimenzionalnih tipologija agregativnim pristupom dominira primjena međuzavisnih tehnika multivarijatne analize (faktorske i taksonomijske, klaster analize).

Osim metodološkim aspektima pozornost je posvećena i rezultatima i sadržaju tipologija. Istaknut ćemo najvažnije nalaze. Od druge polovice 1980-ih u političkom diskursu Europske unije sve je više prisutno shvaćanje ruralnih područja kao prostora izvan međa velikih i srednjih gradova i njihovih aglomeracija, s raznolikom socio-ekonomskom strukturom i višestrukim funkcijama. Poljoprivreda je važna, ali ne i jedina djelatnost bitna za održivost ruralnih područja. Istovremeno, prepoznaju se razvojni problemi izvan strukturnih problema poljoprivrede što dovodi do kreiranja prvih tipologija ruralnih područja i oblikovanja specifičnih mjera razvoja za pojedine tipove. Analize pokazuju važnost promatranja ruralnih i urbanih područja u njihovoj međuzavisnosti. Ta interakcija mora biti partnerskog karaktera, a ne temeljena na ruralnom kao reziduumu urbanog odnosno urbanoj kolonizaciji ruralnog.

Izradu tipologije započeli smo pregledom dosada korištenih metoda izdvajanja urbanih i ruralnih naselja odnosno područja. Zaključeno je kako u Hrvatskoj danas postoje neslaganja između akademskog i političkog,

odnosno službenog diskursa u ovom pitanju. Akademski diskurs kao osnovu diferencijacije uglavnom koristi modele temeljene na socio-ekonomskim varijablama i broju stanovnika, izdvajajući formalni grad, a službene popisne definicije temelje se na upravnom određenju jedinica lokalne samouprave kao gradova ili općina. Paradoks je time veći što gradovi kao lokalne jedinice vrlo često sadrže udaljena naselja bez urbanih obilježja. U drugoj polovici 2011., Državni zavod objavio je publikaciju *Model diferencijacije urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja u Republici Hrvatskoj, Metodološke upute* 67, (Ostroški, 2011), koja nakon 30-ak godina predstavlja osnovu usklađivanja dosada divergentnih pristupa ovoj problematici. U procesu pristupanja Hrvatske Europskoj uniji prihvaćeno je i diferenciranje prostora OECD-ovom metodologijom koju ubrajamo u skupinu ostalih službenih definicija. U skladu sa znanstvenim diskursom i svrhom rada, ruralna i periurbana područja, koja čine osnovni naseljski skup podvrgnut tipologizaciji, izdvojili smo korištenjem modificiranog modela M. Vreska, pritom analizirajući stupnjeve centraliteta naselja većih od 1000 stanovnika. Utvrđeno je kako razina subregionalnog centra korespondira u velikoj mjeri s naseljima koja su u skup gradskih izdvojena temeljem spomenutog modela izdvajanja formalnog grada što ukazuje da stupanj funkcionalne opremljenosti naselja na toj razini uvelike daje gradska obilježja naselju.

U cilju verifikacije teze da diverzificiranost struktura i funkcija ruralnih područja Hrvatske uvelike proizlazi iz različitosti njihovih prirodno-geografskih, demografskih, socio-ekonomskih obilježja te udaljenosti od i povezanosti s urbanim i ostalim središnjim naseljima, odnosno iz njihova položaja u mreži naselja i nodalno-funkcionalnoj organizaciji prostora, prišlo se statističkoj i kartografskoj analizi niza varijabli. Razmotrene su o okviru 11 skupina: lokacijska obilježja; broj, razmještaj i sastav stanovništva; demografska dinamika; zaposlenost i cirkulacija; socio-ekonomska struktura naselja; značaj i struktura poljoprivrede kao izvora prihoda; način korištenja zemljišta; funkcije i stanje stambenog fonda; infrastrukturna opremljenost kućanstava; centralitet naselja; dostupnost centralnim i funkcionalno jače opremljenim naseljima. Utvrđeno je kako u većini analiziranih varijabli postoji visok stupanj različitosti između pojedinih dijelova Hrvatske. Izuzetak je dijelom skupina varijabli o infrastrukturnoj opremljenosti kućanstva koja uglavnom pokazuje homogenu prostornu distribuciju.

U Gorskoj Hrvatskoj na 13,5 % površine živi tek nešto više od 2 % stanovništva, uz prosječnu gustoću od samo 12,4 st/km². To je najslabije i najrjeđe naseljena hrvatska regija, s najmanjim udjelom urbanog stanovništva. U šest gradskih naselja živi manje od trećine ukupnog stanovništva Gorske Hrvatske. Njeno temeljeno obilježje je depopulacija: 94,6 % svih naselja imalo je 2001. manje stanovnika nego 1961. godine. Čak nešto više od 2/3 naselja smanjilo se za 50 % i više, što je gotovo dvostruko više od državnog prosjeka i daleko najviši udio među svim makroregijama. Taj je proces rezultirao i s velik brojem mrtvih naselja (35, točno trećina svih naselja bez stanovnika u Hrvatskoj 2001.), te najvišim udjelom napuštenih stanova: prosječno svaki 9. stan u 548 ruralnih naselja Like i Gorskog kotara je prazan. To je značajno utjecalo na suvremenu demografsku sliku regije: s indeksom starosti od 139 ima najstariju populaciju, a njena ruralna područja imaju i daleko najniži vitalni indeks (41,2). Gorska Hrvatska je krška regija s brojnim prirodnim ograničenjima razvoja poljoprivrede, no usprkos tome u velikoj je mjeri ovisna o poljoprivredi, no prvenstveno kao strategiji preživljavanja. Danas je Gorska Hrvatska, s 21 % neobrađenog u ukupno raspoloživom zemljištu na vrhu ljestvice socijalnog ugara. Opisano stanje uvelike je rezultat izostanka pravog regionalnog centra i vrlo razrijeđene mreže središnjih naselja. Gospić (6088 st., 2001.) usprkos funkcionalnoj opremljenosti i statusu županijskog sjedišta nije dosegao potreban regionalni značaj.

U Istočnoj Hrvatskoj na 19,6 % površine živi 18,5 % stanovništva Hrvatske. S 73,9 st/km² regija je tek nešto ispod nacionalnog prosjeka. Najviši udio zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu, lovu i ribarstvu (20,0 %) očekivano ima upravo ova regija koja je zahvaljujući svojim prirodno-geografskim predispozicijama tradicionalni agrarni prostor. Potvrđuju to i podaci o najvećem udjelu zakupljenog zemljišta koje se koristi u poljoprivrednoj proizvodnji, najmanje socijalnog ugara, i najvišim udjelom poljoprivrednih kućanstava koja ostvaruju prihode. Demografsko stanje odraz je dva naglašena procesa u proteklih pola stoljeća: snažan demografski rast prigradskih naselja uz najveće urbane centre (no ipak manji od rasta zagrebačkih satelita) te izumiranje i jaka regresija u zapadnom dijelu regije. U Istočnoj Hrvatskoj je smanjenje broja stanovnika 1961.-2001. zabilježeno u 81,7 % naselja (9,1 % urbanih i 83,6% ruralnih naselja zahvaćeno je depopulacijom). Slavonija, Baranja i Zapadni Srijem ističu se najvišim udjelom centralnih u ukupnom broju naselja: gotovo svako peto naselje ima razinu funkcionalne opremljenosti barem na razini lokalnog centra. To je prvenstveno odraz veličinske distribucije: ova regija ima najmanje udjele patuljastih, sitnih i malih naselja (do 500 st.), a najveći udio srednjih i velikih naselja u Hrvatskoj. No polarizacija u gustoći i hijerarhiji centralnih naselja ipak je vidljiva: istočni dijelovi regije, te potez linearne urbanizacije duž posavskog i podravskog longitudinalnog prometnog pravca imaju zgusnutiju mrežu centara veće funkcionalna važnosti u odnosu na zapadnu Slavoniju i brdsko-planinski prostor slavonskog gorja. Nakon Osijeka, osnovu mrežu čini Slavonski Brod kao jači, te Vinkovci, Požega i Vukovar kao slabiji regionalni centri. Posljednja tri grada vrijednošću ukupnog gravitacijskog potencijala nalaze se na začelju ljestvice regionalnih centara. Posljedica

je to svakako i gospodarskog nazadovanja i osiromašivanja regije u ratnom i poratnom periodu borbe za hrvatsku neovisnost, ali i kompleksa negativnih procesa kojima je zahvaćen ovaj dio Hrvatske u tranzicijskom razdoblju.

Južno hrvatsko primorje ima otprilike proporcionalan udio stanovništva i površine Hrvatske (19,2 % stanovništva i 20,8 % površine). Zajedno sa Sjevernim hrvatskim primorjem čini prostor najslabijeg značenja primarnog sektora, posebno poljoprivrede te prevlast uslužnih djelatnosti (zapošljava 70,8 % svih zaposlenih). Rezultat je to prvenstveno orijentacije na turizam i ugostiteljstvo, što se odrazilo i na polarizirajuće demografske tokove u drugoj polovici 20. stoljeća. Najjači rast imala su obalna naselja koja su doživjela snažnu transformaciju i populacijsku ekspanziju, dok su regresijskim procesima bila uglavnom zahvaćena naselja u kontinentalnom zaleđu i unutrašnjosti otoka. Dalmacija prednjači i u ukupnom broju vikendica: s 64 593 stambene jedinice čini više od trećine (35,4 %) svih stanova za odmor u Hrvatskoj. Udio centralnih naselja znatno veći od prosjeka Hrvatske i iznosi 17,7 %, a u njima živi tri četvrtine svih žitelja. Osim Splita, posebno mjesto u sustavu središnjih naselja Dalmacije svakako ima Zadar, i brojem stanovnika, ali i vrijednošću ukupnog gravitacijskog potencijala, prvi regionalni centar Hrvatske.

U Sjevernom hrvatskom primorju živi 11,3 % ukupne populacije na 11,2 % teritorija Hrvatske. To je naša najurbaniziranija regija u kojoj gotovo dvije trećine stanovnika živi u gradskim naseljima, a ujedno ima i najmanji udio naselja zahvaćenih depopulacijom: 75,4 % (77,1 % ruralnih i 14,8 % urbanih naselja). Kao i u slučaju Južnog hrvatskog primorja očita je polarizacija između demografske ekspanzije obalnih naselja s jedne i regresije unutrašnje Istre te nekih otoka, posebice Cresa, s druge strane. Zapadna, položitija, prirodno-geografski pogodnija i stoga turistički razvijenija obala Istre ima veću dinamiku od istočne obale. Drugu zonu naglašene ekspanzije čine prigradska naselja Rijeke, makroregionalnog centra u kojem živi nešto više od četvrtine žitelja regije. Kao jedini centar regionalne važnosti ističe se Pula koja je prema ukupnom gravitacijskom potencijalu rangirana među tri vodeća hrvatska regionalna centra.

Zona najveće koncentracije stanovništva je Središnja Hrvatska, u kojoj na nešto više od trećine ukupne površine živi gotovo polovica svih stanovnika. Okosnicu te koncentracije čini Grad Zagreb s 779 377 stanovnika (2001.), odnosno 36 % ukupne populacije Središnje Hrvatske. U Zagrebu se nalazi i više od petine svih radnih mjesta Hrvatske (22,8 %), a pridružimo li im i ona u Gradu Zagrebu (kao upravnoj jedinici) te u Zagrebačkoj županiji, udio raste na 29,1 %! Koncentracija je to od gotovo trećine radnih mjesta i četvrtine stanovništva Hrvatske (24,6 %). Zagreb je gospodarsko težište Hrvatske, ali u njegovoj makroregiji nalazi se još jedan vrlo značajan centar rada – Varaždin. Bez obzira što je brojem stanovnika znatno manji od Zadra, Slavonskog Broda, Pule i Karlovca, po broju radnih mjesta sve ih nadmašuje i nakon četiri makroregionalna centra najznačajniji je centar rada u Hrvatskoj. No Središnja Hrvatska je i prostor i vrlo izražene polarizacije. To se najbolje očituje u promjeni broja stanovnika u razdoblju 1961.-2001. Najveći porast imala su u pravilu prigradska naselja većih centara te satelitski gradovi Zagreba (Sesvete, Velika Gorica, Zaprešić). Oni su ujedno i putokazi za osi transformacije nekadašnjih seoskih naselja, koja pod utjecajem Zagreba i spomenutih sekundarnih centara naglo populacijski rastu. Drugu krajnost čine područja demografskog pustošenja. Tri su takve izrazite zone u Središnjoj Hrvatskoj: Banovina i Kordun, pobrđa Psunja, Papuka i Bilogore te Žumberak. U Središnjoj Hrvatskoj je od 3398 naselja u njih 2796 (82,3 %) evidentirana demografska regresija: to je 81,8 % površine i 28,3 % ukupne populacije. Poljoprivreda je vrlo značajan izvor prihoda u istočnom dijelu regije, visok udio zaposlenih u primarnim djelatnostima imaju Bjelovarsko-bilogorska županija (41,8 %), na stočarstvo usmjeren poljoprivredni kraj te Koprivničko-križevačka županija (32,9 %), prostor vrlo bliske povezanosti poljoprivrede s prehrambenom industrijom.

Smatramo kako navedeni rezultati potvrđuju hipotezu o značajnim razlikama u strukturnim i funkcionalnim obilježjima ruralnih područja u različitim regijama Hrvatske. Sljedeći korak činila je faktorska analiza kako bi se utvrdile osnovne dimenzije tih razlika. Kao ključni elementi prepoznati su, prema vrijednostima udjela varijance koje objašnjavaju, sljedeći faktori: 1) demografska dinamika i socio-ekonomska aktivnost, 2) poljoprivredno stanovništvo, 3) dostupnost do centralnih naselja i cirkulacija stanovništva, 4) infrastrukturna opremljenost, 5) ekonomska diverzificiranost – turizam i ugostiteljstvo, 6) važnost poljoprivrede, 7) ekstenzivnost poljoprivrede te 8) demografska koncentracija i centralitet.

Klaster analiza kojom se određivala zastupljenost svakog dobivenog faktora u pojedinom naselju, rezultirala je sa sedam tipova ruralnih područja Hrvatske: A - Dinamična, strukturno jača naselja, B - Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja, C - Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja, D - Ekonomski diverzificirana, pretežito turistička naselja, E - Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike, F - Naselja ruralne periferije i G - Ostala izvangradska naselja (pretežito mala, slabo infrastrukturno opremljena naselja). Kao ocjenu uspješnosti primijenjene metodologije, posebno s aspekta dovoljnog stupnja međusobne razlike među prosječnim vrijednostima, manifestne varijable analizirane su po tipovima, a promatran je i udio svakog pojedinog tipa u

hrvatskim regijama i županijama. Dobivene razlike u analiziranim obilježjima tipova potvrda su glavne hipoteze o nehomogenosti odnosno strukturnoj i funkcionalnoj raznolikosti ruralnih područja Hrvatske. Njihova prostorna distribucija potvrđuje i hipotezu da su zaostajanje u razvitku, perifernost i odumiranje ne samo regionalno već i lokalno prisutna obilježja nekih ruralnih područja: tip ruralne periferije (F), iako dominira u Gorskoj Hrvatskoj, prisutan je u svakoj regiji.

Pregledom postojećih strateških i zakonskih okvira ruralnog i regionalnog razvoja na nacionalnoj razini evidentirano je kako nedostaju konkretne mjere za *neproblemska* ruralna područja, koja se uglavnom poklapaju s dva tipologijom prepoznata tipa: dinamičnim, strukturno jačim naseljima (A), te dostupnijim, o cirkulaciji ovisnim naseljima.

Tipologija je pokazala kako je sadašnjost ruralnih područja Hrvatske izuzetno različita. Možemo pretpostaviti da je i pitanje njihove budućnosti očito pitanje vrlo divergentnih razvojnih pravaca. Usprkos značajnim razlikama u strukturnim i funkcionalnim obilježjima pojedinih tipova, zajednički nazivnik njihovog razvoja u godinama što dolaze trebao bi biti kvaliteta življenja, objektivno shvaćena kao smanjivanje razlika u životnom standardu kako između urbanih i ruralnih područja, tako i između različitih dijelova Hrvatske. Subjektivno pak, ruralna područja će uvijek imati svoje posebnosti i vrijednosti koje globalno društvo sve više prepoznaje. Nadajmo se da će i u Hrvatskoj one biti prepoznate kao razvojni potencijal.

8. LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Akrap, A., 2002. Regionalne i naseljeske značajke vitalnih procesa u hrvatskom seoskom stanovništvu. U M. Štambuk, I. Rogić, i A. Mišetić, (ur.) *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 59-90.
- Allmendinger, P., 2009. *Planning Theory*, Basingstoke: Palgrave Macmillian.
- Anić, V., 2007a. Diskurs. U *Rječnik hrvatskog jezika, CD-ROM izdanje*. Zagreb: Europapress Holding i Novi Liber.
- Anić, V., 2007b. *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb: Europapress Holding i Novi Liber.
- Arnold, A., 1997. *Allgemeine Agrargeographie*, Gotha: Klett-Perthes.
- Ballas, D., Kalogeresis, T. i Labrianidis, L., 2003. A comparative study of typologies for rural areas in Europe. *43rd European Congress of the Regional Science Association*, Jyväskylä, Finska.
- Bašić, K., 2004. Decentralization of the Zagreb urban region. *Dela*, 21, 519-530.
- Bašić, K., 2005. Apsolutna decentralizacija u populacijskom razvoju Zagrebačke aglomeracije. *Hrvatski geografski glasnik*, 67(1), 63-80.
- Benaki, V., Alexandrakakis, E. i Apostolopoulos, C., 2007. Entrepreneurial Parameters and Classification – Typology for Rural Areas. (<http://www.stats.gov.cn/english/ICAS/papers/P020071114317657343748.pdf>) [Pristupljeno 10.3.2008.].
- Benaki, V., Rontos, K., Apostolopoulos, C., Kazazis, E. i Christos, M., 2005. Rural Areas in Greece: Definition, Typology and Data Needs for the Monitoring and Evaluation of Rural Development, National Statistical Service of Greece.
- Bengs, C. i Schmidt-Thomé, K. (ur.), 2006. Urban-rural relations in Europe, ESPON 1.1.2, Final report, Helsinki: Centre for Urban and Regional Studies, Helsinki University of Technology.
- Berry, K.A., Markee, N.L., Fowler, N. i Giewat G.R., 2000. Interpreting What is Rural and Urban for Western U.S. Counties. *Professional Geographer*, 52(1), 93-105.
- Blunden, J.R., Pryce, W. i Dreyer, P., 1998. The Classification of Rural Areas in the European Context: An Exploration of a Typology Using Neural Network Applications. *Regional Studies*, 32(2), 149-160.
- Brunori, G. i Rossi, A., 2006. Differentiating countryside: Social representations and governance in rural areas with high social density: The case of Chianti, Italy. *Journal of Rural Studies*, doi:10.1016/j.jrurstud.2006.10.001.
- Bubanović Devčić, H., 2009. Regionalna politika Republike Hrvatske. (predavanje održano na Geografskom odsjeku PMF-a 6.5.2009.)
- Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth i Brady Shipman Martin, 2000. Irish Rural Structure and Gaeltacht Areas (National Spatial Strategy), Centre for Local and Regional Studies - NUI Maynooth i Brady Shipman Martin.
- Cloke, P.J., 2006. Conceptualizing rurality. U P. Cloke, T. Marsden i P.H. Mooney, (ur.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications Ltd, 18-28.
- Cresswell, T., 2004. *Place, a short introduction*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Crkvenčić, I., 1981. Socijalnogeografski aspekti pojave ugara, odnosno neobrađenih oranica, *Geografski glasnik* 43, 95-107.
- Crkvenčić, I., 1982. Pojava ugara i neobrađenih oranica i promjene brojnosti stanovništva SR Hrvatske u posljednjih dvadeset godina, *Geografski glasnik* 44, 3-22.
- Crkvenčić, I., 1983. Proces socijalnog raslojavanja sela i pojava neobrađenih oranica i ugara u SR Hrvatskoj (na primjeru triju sela u općini Slavonski Brod), *Geografski glasnik* 45, 45-53.
- Crkvenčić, I. i Malić, A., 1988. *Agrarna geografija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Cvitanović, A. (ur.), 1976. *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske - Geografska analiza*, Zagreb: Školska knjiga.
- Defilippis, J., 2005. Hrvatska u ruralnom prostoru Europe. *Sociologija sela*, 43(170 (4)), 823-836.
- Economic Research Service, 2004. *Measuring Rurality: 2004 County Typology Codes*.
- EU, 1988. *The future of rural society*, Luxembourg: European Commission (EU).
- EU, 1996. *The Cork Declaration*, Luxembourg: European Commission (EU).
- EU, 2006. *Rural Development in the European Union, Statistical and Economic Information, Report 2006*, European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development.
- FAO, 2006. *Compendium of food and agriculture indicators*. (http://www.fao.org/es/ess/compendium_2006/concepts.asp)
- Faričić, J., 2006. Sjevernodalmatinski otoci u procesu litoralizacije - razvoj, problemi i perspektive (doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek.
- Franić, R., 2006. Politika ruralnog razvitka - nova prilika za Hrvatsku. *Agronomski glasnik*, (3), 221-236.
- Grahovac, P., 2004. Regionalni razvoj hrvatske poljoprivrede. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 4(1), 16-32.

- Grahovac, P., 2005. Regionalne značajke uvjeta razvoja hrvatske poljoprivrede. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 3, 133-152.
- Grahovac, P., 2006. Regionalne značajke posjedovne strukture u hrvatskoj poljoprivredi. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 4, 23-44.
- Grgurević, O., 1991. Relativni centralitet naselja u Hrvatskoj. *Sociologija sela*, 29(111/114), 73-83.
- Gülümser, A.A., Baycan Levent, T. i Nijkamp, P., 2007. Mapping Rurality: Analysis of Rural Structure in Turkey. *Joint Congress of the European Regional Science Association (47th Congress) and ASRDLF (Association de Science Régionale de Langue Française, 44th Congress), Local governance and Sustainable Development*, Pariz.
- Halami, A., 2003. Multivarijatna analiza u društvenim znanostima, Zagreb: Alinea.
- Halfacree, K., 2006. Rural space: constructing a three-fold architecture. U P. Cloke, T. Marsden i P.H. Mooney, (ur.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications Ltd, 44-62.
- Harrington, V. i O'Donoghue, D., 1998. Rurality in England and Wales 1991: A Replication and Extension of the 1981 Rurality Index. *Sociologia Ruralis*, 38(2), 178-203.
- Hodžić, A., 2006. Selo kao izbor?, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Hoggart, K., Buller, H. i Black, R., 1995. Rural Europe, Identity and Change, London: Arnold.
- Holloway, L. i Kneafsey, M., 2004. Geographies of Rural Cultures and Societies: Introduction. U L. Holloway i M. Kneafsey, (ur.) *Geographies of Rural Cultures and Societies*. Aldershot: Ashgate Publishing, 1-11.
- Ilbery, B. (ur.), 1998. The Geography of Rural Change, Harlow: Addison Wesley Longman Limited.
- Iliopoulou, P., Stratakis, P. i Tsatsaris, A., 2006. Transformation of rural patterns in Greece in a European Regional Development Perspective (The Case of Crete). *46th Congress of the European Regional Science Association »Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean«*, Volos.
- Johnston, R., Derek, G., Pratt, G. i Watts, M. (ur.), 2000. The Dictionary of Human Geography, Oxford: Blackwell.
- Kladnik, D. i Ravbar, M., 2003. Členitev slovenskega podeželja, Ljubljana: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU.
- Klemenčič, M.M., 2006. Teoretski pogled na razvojne strukture slovenskega podeželja. *Dela*, 25, 159-171.
- Klempić, S., 2008. Demogeografski aspekti suburbanizacije Hrvatske - primjer riječke aglomeracije (doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek.
- Kovačić, M., Gosar, L., Fabijan R. i Perpar, A., 2000. Razvojno-tipološka členitev podeželja v Republiki Sloveniji, Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo, Inštitut za agrarno ekonomiko.
- Laci, S., 1979. Centralna naselja Međimurja - Priog poznavanju funkcionalne organizacije kraja. *Radovi*, 14, 19-40.
- Laginja, I. (ur.), 2004. LEADER od inicijative do metode, Vodič za poduku o LEADER-ovu pristupu, Zagreb: ZOE - Centar za održivi razvoj ruralnih krajeva.
- Lapping, M.B., 2006. Rural policy and planning. U P. Cloke, T. Marsden i P.H. Mooney, (ur.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications Ltd, 104-122.
- Lay, V., 2002. Prilozi osmišljavanju usmjeravanja razvitka ruralnih prostora Hrvatske na osnovama ekološke i gospodarske održivosti. U M. Štambuk, I. Rogić, i A. Mišetić, (ur.) *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 289-304.
- Lukić, A., Prelogović, V. i Pejnović, D., 2005. Suburbanizacija i kvaliteta življenja u zagrebačkom zelenom prstenu - primjer općine Bistra. *Hrvatski geografski glasnik*, 67(2), 85-106.
- Lukić, A. i Pejnović, D., 2007. Gospodarstvo u funkciji održivog razvoja Krasna. U J. Vukelić, (ur.) *Krasno: monografija u povodu 200. obljetnice Župe sv. Antuna Padovanskoga i 170 godina školstva u Krasnu*. Krasno - Rijeka: Adamić, 291-305.
- Malić, A., 1981. Centralne funkcije i prometne veze naselja Središnje Hrvatske, Zagreb: Geografsko društvo Hrvatske Zagreb.
- Malić, A., 1991. Osnovne razvojne karakteristike centralnih naselja nižega reda u republici Hrvatskoj. *Acta Geographica Croatica*, 26.
- Malić, A., 1992. Centralne funkcije naselja unutrašnje Istre. *Acta Geographica Croatica*, 27.
- Malinen, P., 2000. Rural Area Typology in Finland - marginality within rural areas. U SPESP, Study Programme on European Spatial Planning (SPESP), final report.
- Marini, M.B. i Mooney, P.H., 2006. Rural economies. U P. Cloke, T. Marsden i P.H. Mooney, (ur.) *Handbook of Rural Studies*. London, 91-103.
- Marinović-Uzelac, A., 2002. Morfološki tipovi hrvatskog sela. U M. Štambuk, I. Rogić, i A. Mišetić, (ur.) *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 131-153.
- Marsden, T., 1998. New rural territories: Regulating the differentiated rural spaces. *Journal of Rural Studies*, 14(1), 107-117.
- Matas, M., 2004. Banovina: demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske. *Hrvatski geografski glasnik*, 66(2), 47-68.
- Mather, A.S., Hill, G. i Nijnik, M., 2006. Post-productivism and rural land use: cul de sac or challenge for theorization? *Journal of Rural Studies*, 22(4), 441-455.
- Meredith, D., 2006. Identification of Rural Regions for Planning Purposes in Serbia, Dublin: The Rural Economy Research Centre.
- Meredith, D., 2007. Identification and Classification off Rural Spaces for Plannig Purposes in Data Poor Environment: Bosina and Herzegovina, Dublin: The Rural Economy Research Centre.

- MPRRR, 2008. Strategija ruralnog razvoja RH 2008.-2013., Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede, ribarstva i ruralnog razvoja.
- Nejašmić, I., 1991. Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi, Zagreb: Globus nakladni zavod i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagreb.
- Nejašmić, I., 2005. Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima, Zagreb: Školska knjiga.
- Nejašmić, I., 2008. Stanovništvo Hrvatske: demogeografske studije i analize, Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.
- Nejašmić, I. i Štambuk, M., 2003. Demografsko stanje i procesi u neurbanim naseljima Republike Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 3-4 (65-66), 469-493.
- Novosel-Žic, P., 1986. Neki pokazatelji centralnomjesne organizacije otoka Krka. *Acta Geographica Croatica*, 21.
- Njegač, D., 1995. Preobrazba naselja i socijalno prestrukturiranje stanovništva Hrvatskoga zagorja (doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek.
- Njegač, D., 1999. Funkcionalna diferencijacija naselja i centralnomjesna organizacija Hrvatskog zagorja. *Hrvatski geografski glasnik*, 61.
- OECD, 2008. OECD Factbook 2008.
- OECD, 2003. Territorial indicators of socio economic patterns and dynamics DT/TDPC(2002)23. (<http://oecd.org/dataoecd/42/16/15181756.doc>)
- [Pristupljeno 12.11.2008.].
- Opačić, V.T., 2008. Stanovi za odmor i rekreaciju u priobalnom dijelu Hrvatske - geografski aspekt fenomena (doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek.
- Ostroški, Lj., 2011. Model diferencijacije urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja u Republici Hrvatskoj, Metodološke upute 67, Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Panelli, R., 2006. Rural society. U P. Cloke, T. Marsden i P.H. Mooney, (ur.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications Ltd, 63-90.
- Pavić, R., 1975. Gorski kotar. U A. Cvitanović, (ur.) *Geografija SR Hrvatske, Gorska Hrvatska (knjiga 4.)*. Zagreb: Školska knjiga, 61-189.
- Pavlaković-Koči, V. i Pejnović, D., 2005. Polarization of Regional Economic Development in Croatia: Trends and Challenges in a New Geographic Reality. *Hrvatski geografski glasnik*, 67(2), 5-19.
- Pejnović, D., 1996. Geografski aspekt revitalizacije depopulacijskih i ratom pogođenih područja Hrvatske na primjeru Like. U Z. Pepeonik, (ur.) *Geografija u funkciji razvoja Hrvatske: zbornik radova 1. hrvatskog geografskog kongresa*. Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo, 255-273.
- Pejnović, D., 1999. Lika - An Example of Sociogeographic Change in Highland Croatia. *Dela*, 13, 317-336.
- Pejnović, D., 2004. Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 4-5 (72-73), 701-726.
- Pejnović, D., 2004a. Lika: Demographic Development under Peripheral Conditions. *Hrvatski geografski glasnik*, 66(1), 23-46.
- Pejnović, D., 2005. Polarizacija funkcije rada kao pokazatelj razlika u regionalnom razvoju Hrvatske. U A. Toskić, (ur.) *Zbornik radova 3. hrvatskog geografskog kongresa*. Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo, 164-184.
- Pejnović, D., 2009. Ruralni prostor. (http://www.geog.pmf.hr/images/nastavni_materijali/pejnovic/rg/2.%20RG%202008%20-%20Ruralni%20prostor.pdf)
- [Pristupljeno 2.1.2009.].
- Perkins, H.C., 2006. Commodification: re-resourcing rural areas. U P. Cloke, T. Marsden i P.H. Mooney, (ur.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications Ltd, 241-257.
- Perpar, A. i Kovačić, M., 2002. Typology and development characteristics of rural areas in Slovenia. *Dela*, 17, 85-99.
- Phillips, M., 1998. The Restructuring of Social Imaginations in Rural Geography. *Journal of Rural Studies*, 14(2), 121-153.
- Phillips, M., 2004. Obese and Pornographic Ruralities: Further Cultural Twists for Rural Geography? U L. Holloway i M. Kneafsey, (ur.) *Geographies of Rural Cultures and Societies*. Aldershot: Ashgate Publishing, 15-39.
- Pokos, N., 2002. Metodologija izdavanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953.-2001. godine. U M. Štambuk, I. Rogić, i A. Mišetić, (ur.) *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 31-56.
- Politecnico di Milano, 1999. A Typology of Rural Areas in Europe: Indicators on Strength and Weakness of territories and Selection of Areas (NUTS III), Milano: Politecnico di Milano.
- Prelogović, V., Lukić, A. i Pejnović, D., 2004. Labour, Provisioning and Immigration as Indicators of Zagreb's Suburbanization: The Case of Bistra Municipality. *Dela*, 22, 113-128.
- Puljiz, J., 2007. Kako potaknuti ravnomjerniji regionalni razvoj u Hrvatskoj? U V. Horvat, (ur.) *Forum o regionalizaciji i održivom življenju: zbornik radova i izbor iz diskusije*. Zagreb: Fondacija Heinrich Böll, 63-77.
- Radica, T., Paunović, A. i Salaj, M. (ur.), 1997. Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske, Zagreb: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje.
- Reimer, B., 2002. Exploring Diversity in Rural Canada. Paper prepared for USDA, Economic Research Centre.
- Robinson, G.M., 1990. Conflict and Change in the Countryside: Rural society, economy and planning in the developed world, Chichester: John Wiley and Sons Ltd.
- Robinson, G.M., 1998. Methods i Techniques in Human Geography, Chichester: John Wiley and Sons Ltd.

- Roglić, J., 1974a. Obilježja prirodne osnove. U A. Cvitanović, (ur.) *Geografija SR Hrvatske, Središnja Hrvatska (knjiga 1.)*. Zagreb: Školska knjiga, 44-92.
- Roglić, J., 1974b. Prirodna osnova. U A. Cvitanović, (ur.) *Geografija SR Hrvatske, Južno Hrvatsko primorje (knjiga 6.)*. Zagreb: Školska knjiga, 9-41.
- Roglić, J., 1975a. Lika. U A. Cvitanović, (ur.) *Geografija SR Hrvatske, Gorska Hrvatska (knjiga 4.)*. Zagreb: Školska knjiga, 7-60.
- Roglić, J., 1975b. Prirodna obilježja. U A. Cvitanović, (ur.) *Geografija SR Hrvatske, Istočna Hrvatska (knjiga 3.)*. Zagreb: Školska knjiga, 17-45.
- Roglić, J., 1975c. Prirodna osnova. U A. Cvitanović, (ur.) *Geografija SR Hrvatske, Sjeverno Hrvatsko primorje (knjiga 5.)*. Zagreb: Školska knjiga, 5-42.
- Ruppert, K. i dr., 1981. Socijalna geografija, Zagreb: Školska knjiga.
- Salaj, M. (ur.), 1999. Program prostornog uređenja Republike Hrvatske, Zagreb: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje.
- Scottish Executive, Development Department, 2005. Rural Planning Typologies Research Report, Edinburgh: Scottish Executive, Development Department.
- Sić, M., 1975. Geografski položaj i regionalna posebnost. U A. Cvitanović, (ur.) *Geografija SR Hrvatske, Istočna Hrvatska (knjiga 3.)*. Zagreb: Školska knjiga, 5-17.
- SPESP, 2000. Study Programme on European Spatial Planning (SPESP), final report.
- Svendsen, G.L.H., 2004. The right to development: construction of a non-agriculturalist discourse of rurality in Denmark. *Journal of Rural Studies*, 20, 79-94.
- Šakaja, L., 1994. Novinska djelatnost u svjetlu teorije centralnih naselja. *Hrvatski geografski glasnik*, 56.
- Šakaja, L., 2008. Kulturna geografija, ili zašto se stvari na razlilitim mjestima događaju različito (pogovor). U D. Atkinson i dr., (ur.) *Kulturna geografija, kritički rječnik ključnih pojmova*. Zagreb: Disput.
- Štambuk, M., 1993. Od »stare« k »novoj« ruralnosti. *Sociologija sela*, 31(3/4 (121-122)), 173-182.
- Štambuk, M., 2002. Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma. U M. Štambuk, I. Rogić, i A. Mišetić, (ur.) *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 9-28.
- Štambuk, M. i Mišetić, A., 2002. Neki elementi socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela. U M. Štambuk, I. Rogić, i A. Mišetić, (ur.) *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 155-176.
- Štambuk, M., Rogić, I. i Mišetić, A. (ur.), 2002. Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk, M. i Šundalić, A. (ur.), 2003. Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje: zbornik radova sa skupa, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šterc, S., 1992. Prostorni i demografski aspekti revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 1(1), 469-493.
- Šundalić, A., 2002. Evolucija seljačkog posjeda i njezin utjecaj na seoski okoliš. U M. Štambuk, I. Rogić, i A. Mišetić, (ur.) *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 199-219.
- Šušar, S., 1972. Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji, Zbornik teorijskih i metodoloških radova, Zagreb: SOUR za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju Sela, Zagreb i dr.
- The Countryside Agency, 2001. Rural and Urban Area Classification 2004, A review of Urban and Rural Definitions, Project Report, The Countryside Agency, Department for Environment, Food and Rural Affairs, Office of the Deputy Minister, Office for National Statistics, Welsh Assembly Government. (http://www.statistics.gov.uk/geography/downloads/Project%20Report_22%20AugONS.pdf)
- UN, 2008. Demographic Yearbook 2006. (<http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2006.htm>)
- [Pristupljeno 10.12.2008.].
- Vresk, M., 1971/1972. Socijalni ugar i drugi oblici napuštanja agrarne aktivnosti kao posljedica emigracije i socijalnog diferenciranja stanovništva, *Geografski glasnik*
- 33-34, 79-90.
- Vresk, M., 1982. Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine. *Radovi*, (17-18), 39-53.
- Vresk, M., 1996. Funkcionalna struktura i funkcionalna klasifikacija gradova Hrvatske. *Geografski glasnik*, 58, 51-67.
- Vresk, M., 2002. Grad i urbanizacija, Osnove urbane geografije, Zagreb: Školska knjiga.
- Vresk, M., 2008. Gradska i ostala naselja u Hrvatskoj - Model izdvajanja 2001. *Geografski horizont*, 54(2), 53-57.
- Warah, R. (ur.), 2006. The state of the world's cities report 2006./2007., UN-HABITAT, Earthscan.
- Woods, M., 2005. Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring, London: Sage Publications Ltd.
- Zlatić, M., 1993. Prostorno-ekološka dimenzija odnosa selo-grad. *Sociologija sela*, 31(3-4 (121-122)), 57-64.
- Zupanc, I., 2004. Demogeografski razvoj Istre od 1945. do 2001. *Hrvatski geografski glasnik*, 66(1), 67-102.
- Zupanc, I., 2008. Gradska naselja Hrvatske u popisima stanovništva 1961.-2001. *Geografski horizont*, 54(2), 43-52.
- Živić, D., 2002. Odabrane značajke demografske strukture seoskih naselja u Hrvatskoj 1953.-1991. godine. U M. Štambuk, I. Rogić, i A. Mišetić, (ur.) *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 91-127.

- Živić, D., 2003. Neka obilježja diferenciranog demografskog razvoja urbanih i ruralnih naselja/područja Istočne Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, 19(1), 69-93.
- Živić, D. i Pokos, N., 2005. Odabrani sociodemografski indikatori razvijenosti Hrvatske i županija. *Revija za sociologiju*, XXXVI(3-4), 207-224.
- Žuljić, S., 1974. Prostor i elementi njegova središnjeg značenja. U A. Cvitanović, (ur.) *Geografija SR Hrvatske, Središnja Hrvatska (knjiga 1.)*. Zagreb: Školska knjiga, 5-33.
- Žuljić, S., 1983. Sistem centara - osnova razmjesta društvenih funkcija. U *Prostorno planiranje i prostorna istraživanja (odabrani napisi)*. Zagreb: Ekonomski institut Zagreb, 117-142.
- Žuljić, S., 1983a. O planiranju procesa urbanizacije. U *Prostorno planiranje i prostorna istraživanja (odabrani napisi)*. Zagreb: Ekonomski institut Zagreb, 151-160.
- Žuljić, S., 1983b. O ulozi regionalnih centara u rješavanju nedovoljne razvijenosti dijelova SR Hrvatske. U *Prostorno planiranje i prostorna istraživanja (odabrani napisi)*. Zagreb: Ekonomski institut Zagreb, 347-353.
- Župančić, M., 2002. Vitalni poljoprivrednici i drugi akteri u razvoju ruralnih područja. U D. Seferagić, (ur.) *Selo: izbor ili usud*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 35-71.
- Župančić, M., 2005. Obiteljska poljoprivredna gospodarstva i ruralni razvitak u Hrvatskoj. *Sociologija sela*, 43(167 (1)), 171-194.
- Župančić, M., 2005a. Infrastrukturna opremljenost hrvatskih seoskih naselja. *Sociologija sela*, 169(3), 617-657.

IZVORI PODATAKA

- *Određivanje stupnja centraliteta naselja*
- Adresar zdravstvenih ustanova i ustanova socijalne skrbi Republike Hrvatske, www.mzss.hr/hr/adresar_ustanova, 2008.
- Prodajni kapaciteti u trgovini na malo 2004., Državni zavod za statistiku
- Popis osnovnih i srednjih škola, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, 2008.
- Popis banaka, Hrvatska narodna banka, www.hnb.hr, 2008.
- Popis poslovnica banaka, službene internetske stranice banaka, 2008.
- Popis poslovnica FINE, www.fina.hr, 2008.
- Popis poštanskih ureda, Hrvatska pošta, 2008.
- Registar primarne zdravstvene zaštite, Hrvatski zavod za zdravstveno osiguranje, 2008.
- Visoka učilišta u Republici Hrvatskoj, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, http://pregledi.mzos.hr/ustanove_VU.aspx, 2008.
- Zakon o područjima i sjedištima prekršajnih sudova, NN 36/1998
- Zakon o sudovima, NN 150/2005
- Zakon o područjima i sjedištima sudova, NN 85/2008
- *Ostali izvori*
- Digitalni atlas Republike Hrvatske 1:100 000, GISDATA
- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku
- Podaci vitalne statistike za pojedine godine 2001.-2006., Državni zavod za statistiku
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku
- Popis poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku
- Središnji registar prostornih jedinica 2002., Državna geodetska uprava, 2002.
- Statističke informacije 2009., Državni zavod za statistiku
- Zakonu o područjima županija, gradova i općina Republike Hrvatske, NN 86/2006

PRILOZI

PRILOG 1. FAKTORSKA ANALIZA (POPIS VARIJABLI, MATRICE)

Tab. 1. Varijable korištene u faktorskoj analizi

Naziv varijable	Opis varijable
NAD_VIS	Nadmorska visina naselja (nadmorska visina točke naselja u digitalnom modelu reljefa)
BR_ST_01	Broj stanovnika 2001.
PR_BR_CK	Prosječan broj članova kućanstva 2001.
ST_KM2	Gustoća naseljenosti 2001.
P_0_19	Udio stanovništva od 0 do 19 godina 2001.
P_60PL	Udio stanovništva starog 60 i više godina 2001.
PBEZ_SK1	Udio stanovništva bez škole i s nepotpunom osnovnom školom u ukupno obrazovanim
PVI_OBR	Udio stanovništva s višom školom, fakultetom, magisterijem i doktoratom u ukupno obrazovanim
IND_61_1	Promjena broja stanovnika 1961.-2001.
ST_PP	Stopa prirodne promjene 2001.-2006.
VI_01_6	Vitalni indeks 2001.-2006.
IBP_01_6	Indeks biološke promjene 2001.-2006.
PDOSELJ	Udio doseljenih u naselje
PAK_ST	Udio aktivnog stanovništva
P_ZAP	Udio zaposlenih u aktivnom stanovništvu
PZAP_DOL	Udio zaposlenih koji dolaze na posao u ukupno zaposlenima u naselju
PZAP_MIG	Udio zaposlenih (dnevni) cirkulanata u broju zaposlenih mještana
PDN_MIG	Udio dnevnih cirkulanata
PPOLJ_LSR	Udio uk. zap. u naselju I sektor (poljoprivreda., lov, šumarstvo i ribarstvo)
PRUD_ING	Udio uk.zap. u naselju II sektor (rudarstvo, vađenje, prerađivačka industrija i građevinarstvo)
PHOT_RES	Udio uk.zap. u naselju hoteli i restorani
PPRI_SK	Udio uk.zap. u naselju promet, veze i skladištenje
PPO_KUC1	Udio poljoprivrednih kućanstava 2001.
PPO_ST	Udio poljop.stan.
PAK_P_ST	Udio akt.polj.st. u aktivnom st.
PTUR	Udio polj.kuća. koja se bave turizmom, smještajem i dr. u ukupnom broju polj. kuć.
PDOP_DJ	Udio polj. kućan. S nekom dop. djelatnošću u ukupnom broju polj.kuć.
PNE_RAD	Udio broja članova kućanstva koji ne radi na posjedu u ukupnom broju članova kućanstva
PDR_DJE	Udio broj članova kućanstva koji se bave nekom drugom djelatnosti osim poljop. kao gl. djelatnosti u ukupnom broju članova kućanstva
PPRIH	Udio broja kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje ukupno u ukupnom broju polj. kuć.

Naziv varijable	Opis varijable
PPR_RAT	Udio broja kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje žitarica, krmnog bilja, ind., ljekovitog, arom, povrća, voća i grožđa u ukupnom broju polj. kuć.
PPR_STOC	Udio broja kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje iz stočarstva i peradarstva u ukupnom broju polj. kuć.
PMUS	Udio broja muških članova kućanstva (za prvih osam članova)
P_0_25	Udio broj članova kuć.do 25 god u broj članova kuća (za prvih osam članova)
P_64PL	Udio broj članova kuć. s više od 64 god (za prvih osam članova)
PPK_3HPL	Udio polj.kuć. s više od 3 ha ukupno raspoloživog zemljišta u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava
PZAKUP	Udio korištenog poljoprivrednog zemljišta uzetog u zakup u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu
PR_VEL_P	Prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta
PPOLJ_ZE	Udio korištenog poljop.zemlj u ukupno raspoloživoj površini zemljišta
POR_VRT	Udio oranica i vrtova u ukupno korištenom poljop.zemljištu

PRIOLOG 2. IZABRANI POKAZATELJI TIPOVA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVA HRVATSKE

BROJ I VELIČINA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA, PO TIPOVIMA

Tab. 1. *Varijable korištene u faktorskoj analizi (nastavak)*

Naziv varijable	Opis varijable
PPOV	Udio povrtnjaka, na okućnici za vlastite potrebe u ukupno korištenom poljop.zemljištu
PLIV	Udio livada u ukupno korištenom poljop.zemljištu
PPAS	Udio pašnjaka u ukupno korištenom poljop.zemljištu
PVOC	Udio voćnjaka u ukupno korištenom poljop.zemljištu
PVIN	Udio vinograda u ukupno korištenom poljop.zemljištu
PNEO_ZE	Udio neobrađenog poljoprivrednog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu
PNAP_ST	Udio napuštenih stanova u broju stanova za stalno stanovanje-ukupno
PST_ODM	Udio stanova za odmor u ukupnom broju stanova
PSTRUJA	Udio stanova sa strujom u ukupnom broju nastanjenih stanova
PVODA	Udio stanova sa vodovodom u ukupnom broju nastanjenih stanova
PKANAL	Udio stanova sa kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova
CEN	Stupanj centraliteta naselja
UDA_CN1	Broj makroregionalnih centara (uključujući Zagreb) dostupnih u 30 minuta
UDA_CN2	Broj regionalnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN3	Broj subregionalnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN33	Broj izabranih slabijih subregionalnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN4	Broj područnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN5	Broj lokalnih centara dostupnih u 30 minuta
UDA_CN6	Broj funkcionalno jače opremljenih naselja dostupnih u 30 minuta

Korelacijska matrica je zbog opsega dostupna upitom na e-mail adresu autora (alukic@geog.pmf.hr).

Tab. 2. Matrica faktorskog sklopa (Component Matrix)

	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor
	1	2	3	4	5	6	7	8
P_60PL	-,810							
PDN_MIG	,746							
PBEZ_SK1	-,745							
P_0_19	,717							
PR_BR_CK	,663	,355						
PZAP_MIG	,638				-,344			
PVODA	,630			,348				
P_0_25	,627	,398						
UDA_CN4	,599		,529					
PKANAL	,583			,335				
IBP_01_6	,580							
P_64PL	-,574							,301
PDR_DJE	,560							
PNE_RAD	,542							
VI_01_6	,509							
ST_PP	,449							
PSTRUJA	,442			,375				
IND_61_1	,418							
PRUD_ING	,411							
PNAP_ST	-,400							
ST_KM2	,349							
PZAP_DOL	,348							
PPOLJ_LS	-,306	,718						
PPO_ST	-,323	,706						
PPR_STOC		,690						
PPRIH		,670						
PPO_KUC1		,655						
POR_VRT		,640		-,343				
PPOLJ_ZE		,596				,372		
PAK_P_ST	-,389	,590						
PVOC		-,443			,354			
PPK_3HPL	-,414	,433						
PAK_ST	,346	,413		,330			,403	
PVI_OBR		-,384						
PHOT_RES		-,343						
PPOV		-,308						
PPRI_SK								
UDA_CN3	,441		,668					
UDA_CN6	,496		,644		,305			

	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor
	1	2	3	4	5	6	7	8
UDA_CN33			,574					
UDA_CN5	,482		,541					
UDA_CN1	,328		,424		,315			
PLIV			,382		-,362		,340	
PZAKUP		,312	-,350			,340		
P_ZAP		,385		,462				
PMUS				,438				,325
PDOP_DJ			-,315	,378	,348			
PVIN				,365		-,328	-,327	
PST_ODM				,337				
PTUR			-,342	,345	,410			
NAD_VIS	-,353				-,407			
PDOSELJ								
PR_VEL_P		,414				,420		
PPAS						,349		
PPR_RAT		,346					-,363	
BR_ST_01	,440			-,307				,463
CEN								,443
PNEO_ZE	-,312	-,338						,349
UDA_CN2								

Tab. 3. Pattern Matrix

	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor
	1	2	3	4	5	6	7	8
P_60PL	-,860							
P_64PL	-,806							
P_0_19	,764							
PR_BR_CK	,654							
PDN_MIG	,645							
P_0_25	,642							
IBP_01_6	,636							
PBEZ_SK1	-,627							
VI_01_6	,560							
ST_PP	,517							
PZAP_MIG	,458	-,444						
PDR_DJE	,352			,348				
PNAP_ST	-,345							
PPO_ST		,890						
PAK_P_ST		,800						

	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor
	1	2	3	4	5	6	7	8
PPOLJ_LS		,707						
PAK_ST	,466	,682						
P_ZAP		,580		,339				
PRUD_ING		-,364						
PPK_3HPL		,363						
PZAP_DOL		-,335						,326
PPRI_SK								
UDA_CN6			,898					
UDA_CN3			,890					
UDA_CN5			,774					
UDA_CN4			,745					
UDA_CN33			,724					
UDA_CN1			,634					
PMUS				,723				
PSTRUJA				,636				
PVODA				,542				
PKANAL				,538				
PNE_RAD								
PTUR					,702			
PDOP_DJ					,674			
PST_ODM					,495			
PVOC					,454	-,357		
PHOT_RES					,425			
PVI_OBR					,409			,362
PDOSELJ								
PPOLJ_ZE						,669		
PR_VEL_P						,658		
PZAKUP						,594		
PVIN						-,524		
PPR_STOC		,456				,498		
PPRIH		,409				,492		
PNEO_ZE	-,380					-,421		
PPOV								
PLIV							,625	
PPR_RAT							-,519	
NAD_VIS							,518	
POR_VRT					-,375	,349	-,482	
PPAS							,443	
UDA_CN2							-,352	
BR_ST_01								,693

	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor
	1	2	3	4	5	6	7	8
CEN								,651
ST_KM2								,480
PPO_KUC1		,322			-,313			-,338
IND_61_1								,323

Tab. 4. Matrica faktorske strukture (Structure Matrix)

	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor
	1	2	3	4	5	6	7	8
P_60PL	-,895		-,319					
P_0_19	,803							
P_64PL	-,728							
PR_BR_CK	,720		,329	,325				
PBEZ_SK1	-,719							-,390
PDN_MIG	,717		,475	,395				
P_0_25	,703			,341			-,330	
IBP_01_6	,652							
VI_01_6	,570							
PZAP_MIG	,548	-,477	,347	,370				
ST_PP	,518							
PDR_DJE	,464		,322	,445				
PNE_RAD	,432			,379				
PNAP_ST	-,403							
PPO_ST		,906						
PAK_P_ST		,816						
PPOLJ_LS		,795						-,356
PAK_ST	,450	,533						
PPO_KUC1		,503			-,432			-,480
PPK_3HPL	-,320	,484				,351		-,343
P_ZAP	,316	,484		,415				
PRUD_ING		-,417						
PPRI_SK								
UDA_CN6			,888					
UDA_CN3			,871					
UDA_CN4	,388		,797					
UDA_CN5			,779					
UDA_CN33			,663					
UDA_CN1			,611					
PMUS				,692				
PSTRUJA	,327			,673				
PVODA	,465			,616				

	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor	Faktor
	1	2	3	4	5	6	7	8
PKANAL	,405	-,339		,594	,318			
PTUR					,697			
PDOP_DJ					,633			
PVOC					,515	-,404		
PST_ODM					,489			
PVL_OBR					,483			,456
PHOT_RES					,471			
PDOSELJ					,307			,300
PPOLJ_ZE						,708		
PR_VEL_P						,662		
PPR_STOC		,586				,597		
PZAKUP						,589		
PPRIH		,548				,588	-,334	
PVIN					,320	-,520		
PNEO_ZE	-,395					-,443		
PPOV						-,309		
PLIV							,602	
POR_VRT	,306				-,437	,459	-,572	
NAD_VIS	-,327						,558	
PPR_RAT							-,546	
PPAS							,458	
UDA_CN2							-,377	
BR_ST_01								,703
CEN								,629
ST_KM2								,508
PZAP_DOL		-,412						,418
IND_61_1	,374							,418

IZABRANI DEMOGRAFSKI POKAZATELJI TIPOVA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVA

Tab. 1. Broj i veličina ruralnih i urbaniziranih naselja, po tipovima

	PATULJSTA (1-99)	SITNA (100-199)	MALA (200-499)	SREDNJA (500-999)	VELIKA (1000 i više)
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA br. naselja/ br. stanovnika	368	176	208	98	63
	16402	25414	63647	68044	94326
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA br. naselja/ br. stanovnika	20	51	143	209	265
	1154	7726	51339	152020	534815
OSTALA IZVANGRADSKA NASELJA br. naselja/ br. stanovnika	183	3	6	1	2
	2420	510	1893	596	2263
NASELJA RURALNE PERIFERIJE br. naselja/ br. stanovnika	819	122	50	0	0
	27749	16348	14220	0	0
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE br. naselja/ br. stanovnika	618	365	318	71	8
	30443	52359	97956	47904	11323
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA br. naselja/ br. stanovnika	113	163	260	80	22
	6891	23449	84754	55701	29814
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA br. naselja/ br. stanovnika	352	461	590	256	51
	21527	67624	186620	178836	67627
UKUPNO br. naselja/ br. stanovnika	2473	1341	1575	715	411
	106586	193430	500429	503101	740168

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

BROJ I VELIČINA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA NASELJA, PO TIPOVIMA (UDJELI)

Tab. 2. Broj i veličina ruralnih i urbaniziranih naselja naselja, po tipovima (udjeli broja naselja i broja stanovnika u svakom tipu)

	PATULJSTA (1-99)	SITNA (100-199)	MALA (200-499)	SREDNJA (500-999)	VELIKA (1000 i više)
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA naselja/ stanovnika	40,3	19,3	22,8	10,7	6,9
	6,1	9,5	23,8	25,4	35,2
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA naselja/ stanovnika	2,9	7,4	20,8	30,4	38,5
	0,2	1,0	6,9	20,3	71,6
OSTALA IZVANGRAĐSKA NASELJA naselja/ stanovnika	93,8	1,5	3,1	0,5	1,0
	31,5	6,6	24,6	7,8	29,5
NASELJA RURALNE PERIFERIJE naselja/ stanovnika	82,6	12,3	5,0	0,0	0,0
	47,6	28,0	24,4	0,0	0,0
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE naselja/ stanovnika	44,8	26,4	23,0	5,1	0,6
	12,7	21,8	40,8	20,0	4,7
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA naselja/ stanovnika	17,7	25,5	40,8	12,5	3,4
	3,4	11,7	42,2	27,8	14,9
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA naselja/ stanovnika	20,6	27,0	34,5	15,0	3,0
	4,1	12,9	35,7	34,2	12,9

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

IZABRANI DEMOGRAFSKI POKAZATELJI TIPOVA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVA

Tab. 3. Izabrani demografski pokazatelji tipova ruralnih i urbaniziranih naselja te gradova

	Udio stanovništva bez škole i s nepotpunom osnovnom školom u ukupno obrazovanom stanovništvu	Udio stanovništva s višom školom i fakultetima u ukupno obrazovanom stanovništvu	Udio stanovništva s magisterijem i doktoratom u ukupno obrazovanom stanovništvu	Udio stanovništva koje od rođenja stanuje u istom naselju	Indeks starosti	Indeks starosti članova poljoprivrednih kućanstva (preko 64 / do 25)	Stopa prirodne promjene (prosječna godišnja, 2001.-2006.)	Opća stopa efektivne (neto) rodnosti (prosječna godišnja, 2001.-2006.)	Opća stopa smrtnosti (prosječna godišnja, 2001.-2006.)	Vitalni indeks	Indeks biološke promjene
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA	24,0	7,7	0,2	58,5	108,8	91,2	-3,4	8,9	12,4	72,2	-2,0
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA	20,7	6,3	0,1	49,8	74,0	58,1	-0,6	9,7	10,3	94,2	-0,4
OSTALA IZVANGRADSKA NASELJA	25,5	8,8	0,2	40,8	63,8	27,2	-2,6	9,1	11,7	77,9	-1,5
NASELJA RURALNE PERIFERIJE	56,3	2,1	0,02	66,9	419,1	303,8	-23,9	5,1	29,0	17,5	-13,4
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE	33,4	3,4	0,1	63,5	117,2	87,0	-6,3	8,6	14,8	57,8	-3,7
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA	28,3	4,0	0,1	60,9	93,7	70,7	-4,6	9,0	13,6	66,4	-2,7
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA	33,8	2,4	0,04	58,1	96,2	65,7	-5,0	9,6	14,6	65,8	-3,0
GRADOVI	10,8	16,8	0,9	48,0	86,4	70,0	-1,0	9,3	10,2	90,5	-0,6

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

IZABRANI SOCIOEKONOMSKI POKAZATELJI TIPOVA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVA

Tab. 4. Izabrani socioekonomski pokazatelji tipova ruralnih i urbaniziranih naselja te gradova

	Udio aktivnog stanovništva	Udio nezaposlenih u aktivnom stanovništvu	Udio zaposlenih koji dolaze na posao u ukupno zaposlenima u naselju	Udio zaposlenih u naselju stanovanja u broju zaposlenih	Udio zaposlenih dnevnih cirkulanata u broju zaposlenih	Udio ukupno zaposlenih u naselju (I sektor)	Udio ukupno zaposlenih u naselju (II sektor)	Udio ukupno zaposlenih u naselju (III sektor) izuzev hoteli i restorani, rad u inozemstvu i nepoznato	Udio ukupno zaposlenih u naselju u djelatnosti „hoteli i restorani“
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA	40,0	23,7	29,2	38,7	44,3	16,2	18,2	41,8	20,8
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA	43,8	21,4	42,5	29,9	56,1	21,5	34,3	36,8	5,7
OSTALA IZVANGRADSKA NASELJA	38,5	25,2	58,3	41,4	39,5	18,0	25,1	35,8	18,8
NASELJA RURALNE PERIFERIJE	34,3	26,4	6,4	61,9	20,6	84,2	3,9	8,5	1,2
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE	40,9	22,5	25,1	28,0	54,7	42,2	22,8	27,2	4,9
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA	47,1	15,2	25,1	31,5	60,3	52,3	23,6	20,0	2,9
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA	43,1	17,5	13,2	48,3	39,8	72,7	11,2	13,1	1,7
GRADOVI	45,0	20,6	33,6	77,9	13,1	2,2	28,4	62,6	5,5

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

IZABRANI POKAZATELJI INFRASTRUKTURNE OPREMLJENOSTI, NAPUŠTENI STANOV I VIKENDICE, PO TIPOVIMA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVIMA

Tab. 5. Izabrani pokazatelji infrastrukturne opremljenosti, napušteni stanovi i vikendice, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima

	Udio stanova sa strujom u ukupnom broju nastanjenih stanova	Udio stanova s vodom u ukupnom broju nastanjenih stanova	Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova	Udio napuštenih stanova u stanovi za stalno stanovanje	Udio stanova za odmor (vikendica) u stanovi ukupno
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA	99,6	95,0	94,9	4,7	38,1
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA	99,5	92,9	91,3	1,8	8,3
OSTALA IZVANGRAĐSKA NASELJA	97,1	80,0	79,5	10,5	53,3
NASELJA RURALNE PERIFERIJE	93,1	60,9	61,5	21,7	12,7
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE	98,9	85,9	84,0	6,7	16,0
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA	99,3	90,8	84,6	4,2	19,0
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA	98,7	77,3	74,6	4,1	6,6
GRADOVI	99,9	98,9	98,8	0,7	3,0

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa stanovništva kućanstava i stanova 2001., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

IZABRANI POKAZATELJI STRUKTURE POLJOPRIVREDNIH KUĆANSTAVA, PO TIPOVIMA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVIMA

Tab. 6. Izabrani pokazatelji strukture poljoprivrednih kućanstava, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima

	Udio kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje (u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava)	Udio broja kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje žitarica, krmnog bilja, ind., ljekovitog, arom, povrća, voća i grožđa (u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava)	Udio broja kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje iz stočarstva i peradarstva (u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava) (varijabla)	Udio kućanstava koji je ostvario prihod od prodaje vina i rakije te maslinova ulja i ostalih preradevina (u ukupnom broju poljoprivrednih kućanstava)	Udio kućanstava koja se bave turizmom, smještajem i drugim aktivnostima vezanima uz slobodno vrijeme (u ukupnom broju polj. kućanstava)	Udio polj.kućanstava s nekom dopunskom djelatnošću (u ukupnom broju polj.kućanstava)	Udio broja članova kućanstava koji ne radi na posjedu	Udio broja članova kućanstava koji se bave nekom drugom djelatnošću osim poljoprivrede kao glavnom djelatnosti (u ukupnom broju članova kućanstava)	Udio broja članova kućanstava koji se bave nekom drugom djelatnošću osim poljoprivrede kao dopunskom djelatnosti (u ukupnom broju članova kućanstava)
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA	28,3	13,3	4,2	6,3	8,7	20,4	20,6	22,9	3,6
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA	24,8	9,5	12,5	1,0	0,1	2,9	21,5	25,4	0,7
OSTALA IZVANGRAĐSKA NASELJA	1,5	0,4	1,1	0,0	0,0	0,4	16,9	9,9	0,1
NASELJA RURALNE PERIFERIJE	36,8	3,4	29,0	2,8	0,1	4,6	9,7	9,0	1,2
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE	24,6	3,3	18,6	1,6	0,1	2,9	17,1	23,9	1,0
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA	29,3	5,0	20,4	2,4	0,05	4,0	18,8	29,0	0,9
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA	69,0	18,7	45,6	1,6	0,02	4,3	15,9	18,3	1,2
GRADOVI	18,6	8,9	5,1	2,1	1,2	4,4	25,8	26,8	1,0

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

IZABRANI POKAZATELJI POLJOPRIVREDE I NAČINA KORIŠTENJA ZEMLJIŠTA, PO TIPOVIMA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVIMA

Tab. 7. Izabrani pokazatelji poljoprivrede i načina korištenja zemljišta, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima

	Udio polj. kućanstava s više od 20 ha ukupno raspoloživog zemljišta (u ukupnom broju polj. kućanstava)	Udio polj. kućanstava s više od 3 ha ukupno raspoloživog zemljišta (u ukupnom broju polj. kućanstava)	Udio korištenog poljoprivrednog zemljišta uzetog u zakup u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu	Prosječna veličina parcele korištenog poljoprivrednog zemljišta	Udio poljoprivrednog stanovništva	Udio aktivnog poljoprivrednog stanovništva u aktivnom stanovništvu
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA	0,9	15,7	19,2	0,2	5,1	7,5
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA	1,2	15,2	32,1	0,5	5,7	8,5
OSTALA IZVANGRADSKA NASELJA	0,0	7,0	76,2	0,3	4,5	6,7
NASELJA RURALNE PERIFERIJE	1,1	50,8	10,3	0,4	18,8	43,7
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE	0,9	30,6	10,6	0,3	7,5	13,0
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA	0,2	21,3	7,5	0,2	11,5	19,2
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA	2,1	38,7	26,1	0,7	22,1	33,8
GRADOVI	0,6	8,9	24,8	0,4	0,9	1,3

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

NAČIN KORIŠTENJA ZEMLJIŠTA, PO TIPOVIMA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVIMA

Tab. 8. Način korištenja zemljišta, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima (u ha)

	Ukupno raspoloživa površina zemljišta, ha (korišteno poljoprivredno + ostalo)	Ukupno korišteno poljoprivredno zemljište, ha	Oranice i vrtovi, ha	Povrtnjaci, ha	Livade, ha	Pašnjaci, ha
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA	75977,51	38523,19	8181,7	458,34	2777,58	13530,58
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA	213715,48	176012,6	148371,2	1573,32	16373,19	2890,17
OSTALA IZVANGRAĐSKA NASELJA	178,03	112,41	86,63	3,16	15,64	3,32
NASELJA RURALNE PERIFERIJE	81025,4	41287,5	16321,77	224,25	14083	8460,63
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE	144238,73	78455,97	30977,75	529,87	27690,58	13812,83
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA	85030,57	53520,77	30703,83	299,43	17579,21	645,57
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA	469284,07	403504,5	323362,9	1586,92	61465,38	7625,78
GRADOVI	93162,16	68778,28	44177,32	760,39	8666,46	5177,16
UKUPNO HRVATSKA	1162611,95	860195,17	602183,07	5435,68	148651,04	52146,04

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

	Voćnjaci, ha	Vinogradi, ha	Rasadnici, košaračke vrbe i ostalo, ha	Neobrađeno poljoprivredno zemljište, ha	Šumsko zemljište, ha	Neplodno zemljište, ha
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA	7571,81	5995,2	7,98	11825,72	22676,97	2951,63
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA	4026,74	2695,26	82,74	10355,7	16869,33	10477,85
OSTALA IZVANGRAĐSKA NASELJA	3,09	0,57	0	40,2	15,68	9,74
NASELJA RURALNE PERIFERIJE	1549,06	642,33	6,46	22688,8	14351,94	2697,2
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE	2193,02	3233,55	18,37	24006,78	34154,39	7621,59
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA	1410,94	2866,26	15,53	5706,89	21379,18	4423,73
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA	5360,46	4029,86	73,16	13753,53	33891,55	18134,54
GRADOVI	6607,92	3299,76	89,27	7554,39	11719,76	5109,73
UKUPNO HRVATSKA	28723,04	22762,79	293,51	95931,97	155058,80	51426,01

NAČIN KORIŠTENJA ZEMLJIŠTA, PO TIPOVIMA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVIMA (UDJELI)

Tab. 9. Način korištenja zemljišta, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima (udjeli pokazatelja u svakom tipu naselja)

	Udio oranica i vrtova u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu	Udio povrtnjaka u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu	Udio livada u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu	Udio pašnjaka u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu	Udio voćnjaka u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu	Udio vinograda u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu	Udio rasadnika, kos. vrba i drugo u ukupno korištenom poljoprivrednom zemljištu	Udio neobrađenog poljoprivrednog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu	Udio šumskog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu	Udio neplođnog zemljišta u ukupno raspoloživom zemljištu
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA	21,2	1,2	7,2	35,1	19,7	15,6	0,0	15,6	29,8	3,9
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA	84,3	0,9	9,3	1,6	2,3	1,5	0,0	4,8	7,9	4,9
OSTALA IZVANGRADSKA NASELJA	77,1	2,8	13,9	3,0	2,7	0,5	0,0	22,6	8,8	5,5
NASELJA RURALNE PERIFERIJE	39,5	0,5	34,1	20,5	3,8	1,6	0,02	28,0	17,7	3,3
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE	39,5	0,7	35,3	17,6	2,8	4,1	0,02	16,6	23,7	5,3
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA	57,4	0,6	32,8	1,2	2,6	5,4	0,03	6,7	25,1	5,2
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA	80,1	0,4	15,2	1,9	1,3	1,0	0,02	2,9	7,2	3,9
GRADOVI	64,2	1,1	12,6	7,5	9,6	4,8	0,1	8,1	12,6	5,5

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

NAČIN KORIŠTENJA ZEMLJIŠTA, PO TIPOVIMA RURALNIH I URBANIZIRANIH NASELJA TE GRADOVIMA (UDIO U HRVATSKOJ)

Tab. 10. Način korištenja zemljišta, po tipovima ruralnih i urbaniziranih naselja te gradovima (udio u Hrvatskoj)

	Ukupno raspoloživa površina zemljišta, (korišteno poljoprivredno + ostalo)	Ukupno korišteno poljoprivredno zemljište	Oranice i vrtovi	Povrtnjaci	Livade	Pašnjaci	Voćnjaci	Vinogradi	Rasadnici, košaračke vrbe i ostalo	Neobrađeno poljoprivredno zemljište	Šumsko zemljište	Neplodno zemljište
EKONOMSKI DIVERZIFICIRANA, PRETEŽITO TURISTIČKA NASELJA	6,5	4,5	1,4	8,4	1,9	25,9	26,4	26,3	2,7	12,3	14,6	5,7
DINAMIČNA, STRUKTURNO JAČA NASELJA	18,4	20,5	24,6	28,9	11,0	5,5	14,0	11,8	28,2	10,8	10,9	20,4
OSTALA IZVANGRAĐSKA NASELJA	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
NASELJA RURALNE PERIFERIJE	7,0	4,8	2,7	4,1	9,5	16,2	5,4	2,8	2,2	23,7	9,3	5,2
NASELJA POLJOPRIVREDNE EKSTENZIFIKACIJE I SLABE DEMOGRAFSKE DINAMIKE	12,4	9,1	5,1	9,7	18,6	26,5	7,6	14,2	6,3	25,0	22,0	14,8
DOSTUPNIJA, O CIRKULACIJI OVISNA NASELJA	7,3	6,2	5,1	5,5	11,8	1,2	4,9	12,6	5,3	5,9	13,8	8,6
TRŽIŠNO ORIJENTIRANA POLJOPRIVREDNA NASELJA	40,4	46,9	53,7	29,2	41,3	14,6	18,7	17,7	24,9	14,3	21,9	35,3
GRADOVI	8,0	8,0	7,3	14,0	5,8	9,9	23,0	14,5	30,4	7,9	7,6	9,9
UKUPNO HRVATSKA	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Izvor: posebno obrađeni podaci Popisa poljoprivrede 2003., Državni zavod za statistiku; autorova analiza

PRILOG 3. SUMMARY

In mid-20th century Croatia was predominantly rural and agricultural country. Three quarters of its population lived in rural areas, and more than half of the population worked in agriculture. Complex and mutually inter-connected processes of industrialisation, urbanisation and littoralisation as well as those of deagrarianisation and deruralisation have resulted in deep and thorough change of Croatia in a short period: from 1953 to 2001 the percentage of rural population decreased from two thirds to 42-46% of total population, and the percentage of agricultural population reduced tenfold, from 56.1% to 5.5%. The peak of the rural exodus was in 1960s and 1970s, which occurred simultaneously with the development of industry and the tertiary sector, and the increase in the employment abroad. General and agrarian policies were unfavourable for farmers' private properties, which, along with the aforementioned processes, resulted in social and economic impoverishment of rural areas. As a consequence, the most of contemporary research about this topic emphasizes negative demographic, economic and social features of Croatian ruris at the beginning of the 21st century. However, the aforementioned processes differed significantly in their spatial effects, and they contributed to the inhomogeneity of rural areas. The inhomogeneity is characterised by: extremely large difference in population size and population density between suburban rural areas and spatially and temporally remote areas; difference in population structure; completely diametrical economic processes in different rural areas of Croatia – ranging from strong economic development which exceeds those in urban settlements (e.g. the development of economic zones) to economic decline; differentiated socio-economic population structure; different levels of technical standard and household equipment, as well as different perceptions of rural areas – from rural idyll to underdevelopment.

Therefore, the object of this research is at the same time the key hypothesis of this book – inhomogeneity of rural areas in Croatia. The goal of the research is the construction of typology of rural areas in Croatia based on geographic, demographic and socioeconomic data, as well as defining the main characteristics of such types of rural areas. Other specific goals of the research are: discussion regarding the syntagm 'rural areas' in view of different theoretical approaches, purposes and objectives; classification of criteria for the selection of rural areas used in chosen official definitions and typologies of rural areas in Europe and in the world; selection of statistical data and definition of indicators suitable for the differentiation of rural areas in Croatia; creation of the network of central places of Croatia as, hypothetically, one of the key indicators for differentiating rural areas; determining the relevance of variables and the level of connection between a number of correlated indicators and, accordingly, recognizing key factors crucial for interpreting the diversity of structures and functions of rural areas of Croatia, as well as a short discussion of the measures used for the development of different types of rural areas.

The research is mainly based on the application of quantitative-statistical methods. Firstly, the theoretical, methodological and empiric papers dealing with the two topics of interest were analysed: rural space, and typology as a method of its research. Secondly, a matrix of data needed for the formation of variables was made, the variables which were later used in statistical-mathematical and cartographic analyses. The following step included the collection of data on settlement level. Since the available data published in different publications was scarce, most of the indicators needed for the matrix were obtained by special analysis of census data made by Croatian Bureau of Statistics. That analysis included the following three data sources: the 2001 Census of Population, Households and Dwellings, the 2003 Agricultural Census and Report on Sale Capacities in Retailing in 2004. Vital statistics data for the period 2001-2006 was also used. Data used to determine the level of settlement centrality were obtained from relevant institutions and from their official web pages. The techniques used in the analysis were descriptive statistics (shares, indices), cartographic visualisation and interdependent techniques of multivariate analysis: factor and cluster analyses. The softwares used in analyzing the data were MS Excel, MS Access, SPSS 12.0 for Windows, ArcGIS 9.2 and Network Analyst extension. Spatial coverage of the research is the Republic of Croatia, but the analyses and cartographic presentations were made at the level of settlements, which were determined by statistical criteria. According to the 2001 Census of Population, Households and Dwellings, there were 6759 settlements in Croatia. The time frame of the research is from 2001 to 2008 during which three key databases were published and data about central functions of settlements was collected, with the exception of the data regarding the settlement size (the population change index was calculated by using the data from the period 1961-2001).

After the introductory chapter the author begins with analyzing the term 'rural area'. The basic assumption regarding the problematic concept of rurality is its dependence on the discourse and the purpose of its usage, on specific geographic space and time, and on dominant perception that »rural« equals »non-urban«. In addition, the author analyses academic discourses related to defining rural areas in their interconnection with dominant philosophic approaches and time in which they originated. The overview begins with functional concepts of

rurality (model of rural-urban dichotomy, continuum model) based on sociological theories of ideal types, whose outlines can be recognised in geographic differentiation of space based on the level of urbanisation. Furthermore, three additional theoretical frameworks were analyzed: socio-geographic concept of the German (Munich) school, political-economical concept of rurality, and the concept of social construction of rurality. The conclusion is that the plurality of rurality is one of its fundamental contemporary characteristic, expressed through comprehension of rural as real, material geographic space and time that are outside of the boundaries of (morphological) city agglomeration, but simultaneously it is the factor and reflection of meeting the basic human needs: to live in the community, to live, to work, to ensure supplies, to educate oneself, and to spend leisure time. However, rurality refers both to formal and informal discursive social representations, significant cultural context, diversities and differences of meanings, and ultimately it refers to the concept that influences the understanding of spatial relations and life in general.

In Chapter three, academic discourses on the comprehension of rurality are replaced with administrative and political discourses. Analysis of official definitions of rural and urban areas was made in order to single out key criteria for defining rurality/urbanity, their classification, and frequency of their use. By using the sample of 93 countries, the author concluded that five basic criteria are used in defining urban and rural settlements in censuses: a) settlement size (number of people or homes), b) population density c) administrative status, d) socio-economic structure and population mobility, and e) urban infrastructure and morphological characteristic of the settlement. Results of the analysis correspond to similar research, and comparison to those dating from mid-20th century leads to conclusion that the significance of administrative status in official definition of urban and rural areas has become increasingly important due to reduced differences in statistically measurable values that result from urbanization. Evident differences among the criteria used for differentiating rural areas complicate methodologically valid international comparison of the share of rural population. The OECD tried to solve this problem by creating a definition which was based on a single criterion: general population density. Therefore, it was often used as internationally relevant methodology for defining mostly rural, mixed and mostly urban regions. However, on the basis of different average population density of European and world countries, including Croatia, it can be concluded that the unique discriminatory level of population density of 150 inhabitants per sq km, the issues of region sizes in some countries, and inadequate differentiation of urban and rural areas on spatial levels below the local level indicate the caution in use and need for further scientific research.

Chapter four deals with the methodological issues related to applying typology as a research method in geography and related sciences and with an overview of four relevant typologies of space created within the framework of the EU program for spatial and rural development. Unlike the disagreements regarding the concept and definition of rural space, in academic discourse an opinion opposite to the assumption that rural areas have different problems of different intensity, different present and presumably different future has not been found. Typology is an instrument often used for initial observation and identification of such differences, as well as for systematization, comparison and analysis of collected information. The change of paradigm of EU's political discourse since mid-1980s is especially emphasized: the perception of rural areas as spaces outside borders of large and medium sized cities and their agglomerations is more present, with various socio-economic structure and multiple functions. Agriculture is seen as important, but not the only activity important in sustainability of rural areas. Analyses demonstrate the importance of observing rural and urban areas in their interdependency. Together with the aforementioned typologies, additional 15 rural typologies of mostly European countries are analysed. For every typology used the variables are selected, their spatial level, basic approach (quantitative or qualitative), applied methodology and basic results, i.e. number of types and their names. Through comparative analysis of the obtained results, following conclusions can be made: 1. approaches to creating typologies can be divided into aggregative and disaggregative. In aggregative approaches individual spatial units are gathered into larger clusters based on their mutual similarities. In disaggregative approaches all spatial units are observed as a single group divided into a number of subgroups, based on predefined criteria; 2. typology is a highly selective instrument in research and it depends on the selection of variables and spatial level; 3. variables that are used can be divided into several basic groups: general geographic or locational, demographic structure and dynamics, socio-economic structure, the importance of agriculture and accessibility; 4. in creating synthetic, multidimensional typologies through aggregative approach, the application of interdependent techniques of multivariate analysis (factor and cluster analysis) is dominant.

With Chapter five the analytical part of the thesis begins, and it is divided into five steps. In the first step the difference is made between urban and non-urban settlements. The differentiation is made using a well-known model of distinguishing urban settlements developed by M. Vresk, which was critically examined and updated

for this occasion, especially in regard to using the level of centrality as an important indicator of functional independence of settlements, one of fundamental prerequisites for defining a city in a formal sense. Based on the analysis of the functions in large, medium and small-sized settlements, the author concludes that the position of a sub-regional centre is a desirable level for a city in a formal geographic sense, and in regard to central location theory. The second step consisted of selecting variables and collecting and analyzing the data, which made the data operational. With the goal to confirm the thesis that the diversity of structures and functions of rural areas in Croatia is the result of their different physical-geographic demographic and socioeconomic characteristics, as well as their distance and connection to urban and other central settlements, i.e. it derives from their location in the settlement network and nodal-functional organization of space, statistical and cartographic analysis of a number of variables was conducted (step 3). The variables were examined within the framework of 11 groups: location characteristic; size, distribution, and population structure, demographic dynamics; employment and commuting; socio-economic structure of settlements; importance and structure of agriculture as a source of income; land use; functions and shape of housing; household equipment, settlement centrality and connections to settlements of higher centrality and better functional characteristics. Every group of indicators has been analysed on two basic spatial levels: regional and county, and as a confirmation of perceived regularities or as an emphasis of exceptions in spatial distribution data on municipality level or sometimes settlement level were used. On a regional level all of the indicators were processed cumulatively, as well as individually for urban, rural and periurban settlements. It has been noticed that in most of the analysed variables there is a high level of difference between different parts of Croatia, not only on a regional level but also within regions themselves. The only exception in part is a group of variables regarding the infrastructural equipment of households which shows mostly homogeneous spatial distribution. Within the analysed groups of variables it is necessary to highlight the creation of system of central settlements of Croatia and rating of temporal accessibility of all the settlements to functionally better equipped settlements. According to results of the analysis, there are 635 central settlements of full centrality in the system, additional 86 settlements of partial centrality and 232 functionally better equipped settlements. As an addition to the existing model of a hierarchically structured system of settlements, assessment of general importance of settlement is proposed, with labour function as the key variable. Therefore, after qualitative analysis quantitative analysis has been also conducted. By applying location coefficient all central settlement functions were expressed as numbers and subsequently included in the mathematical formula which contains population number, number of work places in a settlement, number of daily commuters who come to work to the settlement and a number of daily commuters who leave the settlement. Such indicator was called "total gravitational potential" and all of the settlements in Croatia were ranked according to it. In step four the analysis of main components, as well as factor analysis were conducted. Suitability of variables for factor analysis was tested by Kaiser-Meyer-Olkin measure (KMO) and Bartlett test. Both of the results demonstrated suitability of the variables for factor analysis. Cattel diagram showed that eight factors are the most important for explaining the whole sum of the data. They are sorted by the proportion of variance they explain: 1) demographic dynamics and socio-economic activity 2) agricultural population 3) accessibility of central settlements and commuting 4) level of infrastructural equipment 5) economic diversification – tourism and catering industry 6) the importance of agriculture 7) extensive agricultural production 8) demographic concentration and settlement centrality. Step five consisted of cluster analysis which resulted in seven clusters i.e. seven types of rural areas in Croatia. Chapter six consists of statistical and cartographic analysis of types of rural areas in Croatia.

Type A - *Dynamic, structurally stronger rural and urbanized settlements* (688 settlements, 747,054 people) are predominantly areas in close proximity of cities, alongside main roads which connect Central and Eastern Croatia and large settlements in Eastern Croatia with a large number of central functions. Around macroregional centres these settlements follow the main axes of urbanization: around Zagreb they expand in annular form, around Osijek they expand in star-like patterns alongside main traffic routes and in Split in Rijeka in linear forms following the coastline. They appear regularly near all of regional centres and some subregional centres. Average size of this type of settlement is 1085.8 people and average population density is 102.5 people/sq.km. According to both indicators, this type of settlement is ahead of all other types, as well as according to indicators of population status (age and educational structure). Strong demographic concentration is connected with (sub)urbanization which is a key process contributing to population growth of this type of settlement during the last 30 to 40 years. Due to proximity of centres of labour the proportion of employed daily commuters is very high, but at the same time the percentage of employed labourforce that come to work to this type of settlement is relatively high. Although the secondary sector has the highest share compared to other types of settlement and taking into consideration

that the importance of agrarian sector is significantly lower, the proportion of used agricultural land is still relatively high. It is a direct consequence of the fact that except in urban regions, settlements of this type (as mostly large urbanized villages) can be found in Đakovo area, Western Srijem, Brod Posavina, Slavonian Podravina and parts of Baranja, areas with the largest number of fertile plough-fields and gardens in Croatia.

Type B - *Accessible, commuting dependent rural and urbanized settlements* (638 settlements, 200,609 people), have a strong regional component in their spatial distribution. Zagreb ring (narrower and wider area, to Jastrebarsko, Vukomeričke gorica and Pokuplje) as well as Hrvatsko Zagorje are almost exclusive zones of such rural areas in Croatia. Here they interweave mostly with the previous type (A): on a higher level of clusterization these two types were a part of a single cluster. Although complement, on average, this type is significantly different from the previous even when it comes to basic characteristics: size of settlements in this type is smaller (with average size of 314.4 people and 43.2% of all settlements smaller than 100 people), they are more scarcely populated (85.5 people/sq.km) and with less developed functions. It can be said that these areas have stronger rural characteristics, especially physiognomically speaking. It is not only the consequence of a smaller size, but also of a higher proportion of agricultural households and a twice the size of agricultural population compared to type A. What makes them different and separate in the process of clusterization is (as their name points out) a high level of accessibility to the network of central settlements which is the result of their higher prevalence in northwest and central parts of Croatia as well as of dense traffic network. Important characteristic of this type is also its function as Zagreb's recreational zone. The proportion of houses for leisure and recreation (cottages) is high compared to other clusters, i.e. after economically diversified, mainly tourist rural areas (type D) it is the strongest "week-end" zone.

Type C - *Market oriented agricultural rural and urbanized settlements* (1710 settlements, 522,234 people). Dominant characteristic of this type of rural areas is the importance of agriculture as an important source of household income and its market orientation. Almost 50% of agricultural land in Croatia is found in this type, and the proportion is even higher in relation to plough-fields and gardens. Average size of settlement is 305.4, and average population density is 38.4 people/sq.km. They are located mostly in Eastern Croatia where they sum up to 61.3% of all settlements, and spatially they are the continuation of Daruvar, Bjelovar and Križevci area in Central Croatia as well as some parts of Podravina and Međimurje. Its spatial distribution is primarily the reflection of natural conditions: areas highly or moderately suitable for agriculture are mostly found in Pannonian agricultural-ecologic region which overlaps with the mentioned area. Market orientation is confirmed by the data on highest proportion (compared to other types) of households which generated income from sales, total used agricultural land on a tenure, proportion of used agricultural land and the highest average size of lot as well as proportion of agricultural households with over 20 ha of total available land. At the same time, the proportion of uncultivated land in this type is the lowest. Due to their fertility, these areas were mostly immigration zone in continental Croatia used for unburdening agriculturally overpopulated areas, at the same time demographically strengthening them and rejuvenating them. It had an effect on contemporary demographic situation. Although these areas have negative characteristic of population dynamic and structure, they are still more favourable than those in areas of agricultural extensification (E) and periphery (F) and relatively similar to the accessible, commuting dependent rural and periurban areas (B). But compared to dynamic rural and periurban areas (A) their demographic structure is much more unfavourable.

Type D - *Economically diversified, mainly tourist rural and urbanized settlements* (913 settlements, 267,833 people). In terms of spatial distribution of this cluster, narrow coastline, islands (differentiation is stronger only on larger islands) and certain, smaller areas of touristically developed or economically diversified hinterland are predominant. These are mostly areas where through the analysis of variables a strong concentration of tertiary sector was determined, together with some related activities in socioeconomic structure of population and which are the core of Croatian tourism. Average size of settlement is 293.4 people and density is 35.2 people/sq.km. A series of interconnected processes which facilitated in extracting this cluster can be explained by littoralization as a process of concentration of economic activities and population in coastline areas with numerous consequences, which are seen in restructuring of socioeconomic systems and in changing of coastal landscapes. Thus, even though this type is mostly about the diversification in regard to tourism, it encompasses also areas where agricultural households are occupied with other additional activities as well as areas where its quota is for certain reasons lower. Their similarity lies primarily in the fact that agriculture is the least important, and in broader terms entire primary sector in socioeconomic structure (compared to other clusters). Little importance of agriculture and primary sector is a consequence of the superiority of tertiary sector, especially of catering industry and tourism,

where the name of the cluster comes from. The importance of this branch of the economy is seen from other indicators also. It has on average the highest proportion of secondary homes, and by far the highest proportion of agricultural households which are employed with tourism, accommodation and other activities of leisure time. The natural population dynamics indicators are on average more favourable compared to other types, with the exception of dynamic, structurally stronger (A) areas. Old-age index is, apart from dynamic, lower than in types B and C, in large part thanks to the fact that type D also includes insular settlements with very old population.

Type E - *Rural and urbanized settlements of extensive agriculture and weaker demographic structure* (1380 settlements, 239,985 people) and type F - *Rural periphery* (991 settlement, 58,317 people) are areas of total dilution of life substance, only differing in intensity. There are large areas with distinct concentration of settlements of these two types – areas where they are prevalent or even predominant. Apart from those areas, both types can be found as “pockets” of extensification and periphery in all of Croatian regions, mostly in mountainous and cross-border areas and coastland hinterland as well as in island interior. Large areas with predominant extensification and weak demographic dynamics (E) are central and northern Istra, and of rural periphery (F) Lika, Kordun, Banovina and Šibenik Zagora (hinterland). In Gorski kotar and Karlovac Pokuplje both types are mixed. Pockets of strong extensification (E) are some cross-border areas of Hrvatsko Zagorje, Bukovica, parts of Cetina and Imotski area and Konavle. Pockets of rural periphery (F) are Žumberak and slopes of Slavonian mountains (Papuk, Psunj, Dilj, Krndija). All demographic indicators are negative, especially in type F. What is different in demography of these two types is age and education structure and indicators of natural population change. In rural periphery all of the aforementioned indicators are on a very low level. Rural periphery is dependent on agriculture and primary sector, but it is of a lesser intensity, with less income compared to types C and B. Mostly karst geomorphology, higher altitude and relief energy are factors in hindering the possibilities for its development (in both types meadows and pastures are predominant in land use structure). There are other differences between these two types – mobility of population: areas of agricultural extensification and weaker demographic dynamics have higher proportion of daily commuters in labour force by which it compensates for its weak economic basis.

Type G - *Other rural areas (mostly small settlements with poor housing conditions)* (195 settlements, 7,682 people). This cluster consists of a smaller number of settlements compared to all other types (195 settlements sum up to 2.9% of all settlements with 0.2% of total population) which immediately emphasizes its residual character. These settlements are grouped in this cluster mainly because of their extremely low relative negative size of factor 4 – level of infrastructural equipment. Main characteristic of 183 out of 195 (94%) of the settlements in this cluster is a small population number (up to 100), and spatial distribution shows that these settlements are usually located next to the rural periphery, with some exceptions.

Before conclusion, the existing strategic and legal framework of rural and regional development of Croatia was examined, and it has been concluded that there is a blank in legal regulations which deal with development of “non-problematic” rural areas, smaller cities and other “interspaces”, e.g. those where agriculture is not the main basis for economic prosperity.

In the conclusion it is emphasized that the differences in analysed characteristics of the types are a confirmation of main hypothesis of the inhomogeneity, i.e. structural and functional diversity of rural areas of Croatia. Major causes of their inhomogeneity were defined (in regard to input variables) – eight key factors, result of factor analysis: 1) demographic dynamics and socio-economic activity 2) agricultural population 3) accessibility of central settlements and commuting 4) level of infrastructural equipment 5) economic diversification – tourism and catering industry 6) the importance of agriculture 7) extensive agricultural production 8) demographic concentration and settlement centrality. Based on those factors, different types were determined as well as their spatial distribution, and they confirmed the hypothesis that their stagnation and deterioration in development, periphery and dying out is not just regional, but also local characteristic of certain rural areas of Croatia.

BILJEŠKA O AUTORU

Aleksandar Lukić rođen je 19. studenoga 1977. godine u Zagrebu. Osnovnu školu Ivana Mažuranića završio je u zagrebačkoj Dubravi, a 1996. maturirao u I. gimnaziji u Zagrebu. Školovanje je nastavio na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu na kojemu je diplomirao 2001., s temom Ruralni turizam Hrvatske. Iste akademske godine i na istoj instituciji upisao je poslijediplomski studij Geografske osnove prostornog planiranja i uređenja, koji je završio 2009. obranom doktorske disertacije Tipologija ruralnih područja Hrvatske – geografski aspekt. Od 3. rujna 2001. zaposlen je na Geografskom odsjeku PMF-a u zvanju znanstvenog novaka, a 2010. izabran je u znanstveno-nastavno zvanje docenta. Bio je suradnik na više znanstvenih projekata te voditelj međunarodnog UKF projekta Planning, policies and measures for integrated rural development in Croatia, provedenog u okviru postdokorskog usavršavanja na Countryside and Community Research Institute, University of Gloucestershire, u Ujedinjenom Kraljevstvu (2011).

Aleksandar Lukić je svoj dosadašnji znanstveni interes prvenstveno usmjerio na istraživanje turizma i rekreacije u ruralnom prostoru, suburbanizaciju i kvalitetu življenja u zagrebačkoj ruralnoj okolini, teorijske pristupe i tipologije ruralnih područja, problematiku prostornog i regionalnog razvoja i planiranja te pitanja lokacije i socijalnih funkcija trgovačkih centara. Dosada je samostalno i u koautorstvu objavio 16 znanstvenih radova u domaćim i inozemnim znanstvenim časopisima, znanstvenim knjigama i zbornicima radova znanstvenih skupova. S izlaganjima je sudjelovao na petnaestak znanstvenih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu te objavio 30-ak stručnih i stručno-popularnih članaka u tiskanim i internetskim izdanjima.

Dugogodišnji je član Hrvatskog geografskog društva, u kojem je obnašao niz funkcija, tajnik je znanstvenog časopisa Hrvatski geografski glasnik te član uredničkog odbora stručno-metodičkog časopisa Geografski horizont. Sudjelovao je u pokretanju 16. meridijana, časopisa kluba studenata geografije te edukativnog internetskog portala Geografija.hr kojega je voditelj od 2003. i glavni urednik tri tiskana izdanja pod nazivom Geografija.hr offline. Član je hrvatske sekcije Europskog vijeća za sela i male gradove (ECOVAST), u kojem trenutno obnaša funkciju člana upravnog odbora.

Uz prve nagrade na Državnom susretu i natjecanju iz geografije u Opatiji 1994. i Gradskom natjecanju u Zagrebu 1995., dobitnik je Rektorove nagrade 2000. te pohvalnica za najboljeg studenata geografije na PMF-u u dvije akademske godine (1998/1999. i 1999/2000.). Dugogodišnji je član i dužnosnik Saveza izviđača Hrvatske. Turistički je pratitelj. Putuje, čita i fotografira.

Meridijani

Tiskano u Hrvatskoj, u siječnju 2012. godine